

X 200.461

A SZERZŐRŐL

A prágai születésű SAUL FRIEDLÄNDER gyermekkorát a németek megszállta Franciaországban töltötte. Ma az *UCLA* Egyetem (*University of California, Los Angeles*) történelem professzora, számos könyv szerzője, szakterülete a náci Németország és a második világháború. E témakörben többek között a Pulitzer-díjas *A megsemmisítés évei* című könyv szerzője.

AZ ÁTDOLGOZÓRÓL

Orna Kenan Tel-Avivban született és nevelkedett, ma Los Angelesben él. Az *UCLA*-n szerzett történelemből Ph. D.-t, kutatási témája Izrael és a holokauszt, többek között az *Emlék és történelem között: a holokauszt izraeli historiográfiájának kialakulása, 1945–1961* szerzője.

Saul Friedländer

A NÁCI NÉMETORSZÁG ÉS A ZSIDÓK (1933–1945)

AZ ÜLDÖZTETÉS ÉVEI

és a Pulitzer-díjas A MEGSEMMISÍTÉS ÉVEI
című könyvek rövidített kiadása

Átdolgozta
ORNA KENAN

A kötet az alábbi kiadás alapján készült:
Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews, 1933–1945*
Copyright © by Saul Friedländer. Introduction copyright © 2009 by Orna Kenan.
HarperCollins Publishers, 10 East 53rd Street, New York, NY, 10022

E Klebelsberg Könyvtár

J001078635

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap,

A Rothschild Foundation Europe,
and for Central and East European Book Projects,
Joods Humanitair Fonds,

a Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány
és a Holokauszt Emlékközpont

FORDÍTOTTA:
Lázár Júlia

SZAKMAI LEKTOR:
Haraszti György

A magyar térképet
és a névmutatót készítette: Hollósy Ferenc

A borítón: Kőbányai János fotója látható,
a Krakkó melletti Plesow koncentrációs táborba vezető, sírkövekből kirakott útról

ISBN 978-963-9512 79 5

© Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2013
Hungarian translation © Lázár Júlia, 2013

Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2013
Felelős kiadó: Kőbányai János
Szerkesztette: Dezsényi Katalin
Borító és tipográfia: Kálmán Tünde
Tördelőszerkesztő: Jeges Erzsé

www.multesjovo.hu
email: mandj@multesjovo.hu

Unának

X 200461

TARTALOM

Előszó	IX
Köszönetnyilvánítás	XV
Térképek	XVII

ELSŐ RÉSZ:
AZ ÜLDÖZTETÉS
(1933. JANUÁR–1939. AUGUSZTUS)

1. Úton a Harmadik Birodalom felé: 1933. január–1933. december	3
2. A törvények szelleméről: 1934. január–1936. február	23
3. Az ideológia és a kartotékrendszer: 1936. március–1938. március	42
4. Radikalizálódás: 1938. március–1938 november	60
5. Összetört maradvány: 1938. november – 1939. szeptember	76

*
MÁSODIK RÉSZ:
A TERROR
(1939. SZEPTEMBER–1941. DECEMBER)

6. Lengyelország német uralom alatt: 1939. szeptember–1940. április	99
7. Új rend Európában: 1940. május–1940. december	118
8. Szorul a hurok: 1940. december–1941. június	138
9. Támadás keleten: 1941. június–1941. szeptember	157
10. A „Végső Megoldás”: 1941. szeptember–1941. december	177

HARMADIK RÉSZ:
A SOÁ
(1942. JANUÁR–1945. MÁJUS)

11. A teljes megsemmisítés: 1942. január–1942. június	197
12. A teljes megsemmisítés: 1942. június–1943. március	216
13. A teljes megsemmisítés: 1943. március–1943. október	235
14. A teljes megsemmisítés: 1943 ősze–1944 tavasza	254
15. A végkifejlet: 1944. március–1945. május	268
Jegyzetek	287
Válogatott bibliográfia	311
Név- és tárgymutató	319

ELŐSZÓ

Saul Friedländer kétkötetes munkájának, a *Náci Németország és a zsidóknak* ez a rövidített kiadása nem hivatott rá, hogy helyettesítse az eredetit. Ideális esetben arra bátorítja az olvasót, vegye kézbe az itt tárgyalhatatlan részletekben gazdag, az értelmezés sokszínűségével árnyalt eredetit. Bármilyen korlátokat állítson azonban a rövidítés maga, jelen munka elsődleges célja sem más, mint hogy hűségesen kövesse Friedländer eredeti összegző módszerét az európai zsidóság 1933 és 1945 közötti üldöztetésének és megsemmisítésének történeti igényű tárgyalásakor. A tettesek irányelvei, az adott társadalom reakciói, ugyanakkor az áldozatok kezdeményezései és viselkedésmódja együtt alkotják az egységes narratíva szövetét. Az események szimultán bemutatása a különböző helyszíneken és szinteken segít az olvasónak az események átfogóbb, mélyebb, sokrétűbb megértésében, a korábban alig észrevehető kapcsolatok és párhuzamok átlátásában.

A szerző nyilatkozata szerint a végső indítatást a könyv megírásához az 1980-as évek közepének „történészvitája” (*Historikerstreit*) adta, vagy még inkább az ezt követő polémia a szerző és a müncheni Jelenkorkutató Intézet (*Institut für Zeitgeschichte*) akkori igazgatója, Martin Broszat (1926–1989) között, a „nemzeti szocializmus historizálásával” kapcsolatban. Broszat tiltakozott az ellen, hogy a Harmadik Birodalmat bárki hagyományos formában, a „jó” és „rossz” leegyszerűsítően fekete-fehér színeiben mutassa be, miközben a tisztánlátáshoz (*Gesamtdarstellung*) szükség van a szürke számos árnyalatára.

A müncheni tudós különösen azt hangsúlyozta, bármily tiszteletreméltó a zsidó túlélők és leszármazottaik múltfelfogása, mégis csak egyfajta „mitikus emlékezet” része (tapasztalataik szubjektív lerakata), „a józan német történetírás útját nehezítő akadály”, hiszen utóbbi a tények tudományos, szenvedélymentes elemzésén alapszik.

Broszat elsősorban azzal érvelt, hogy az áldozatok, elfogultságuk következményeképpen, a náci rendszer bűnösségét állítják a középpontba, és úgy vélik, ez határozza meg a Harmadik Birodalom egész történetét. Szerinte a náci uralom évei is úgy kezelendők, mint a történelem bármely „normális” szakasza. Nem az ismert végkifejlet (a zsidókérdés „végső megoldása”) tudatában, utólagos bölcsességgel elemzendő, hanem „előlről a vége felé haladva, a történelmi elemzés módszertanát követve”. Ráadásul, jegyzi meg Broszat, a „végső megoldás” azért volt kivihető, mert módszeresen eltagadták a lakosság előtt, mely valóban csak a háború vége előtt nem sokkal vett róla tudomást; a nemzeti szocializmus égisze alatt pont a legborzalmasabb bűnök nem ismerése tette lehetővé a németek nagy többsége számára a normális, mindennapi életet.

Broszat értelmezésével ellentétesen, Friedländer éppen a Harmadik Birodalom mindennapi életének a „végső megoldás” bevezetése (1941 késő ősze) előtti „normalitását” kérdőjelezi meg. Bemutatja, hogy a rendszer zsidóellenes propagandája milyen kivételes hatást gyakorolt a nemzeti-faji közösségre (a *Völksgemeinschaft*ra), hogy a zsidók és más célcsoportok üldöztetése már a háború megkezdése előtt is nyíltan zajlott, hogy a német lakosság egyre szélesebb körében korán és gyorsan terjedt a rendszer bűneinek, a tömeggyilkosságoknak, 1942-től a teljes megsemmisítésnek a híre, hogy hallgatólagosan elfogadták (sőt cinkos támogatást nyújtottak hozzá).

Broszat érvrendszerével ellentétesen a náci Németország és a zsidók éppen az áldozatok hangjának ad nyomatékot, miközben ábrázolja és értelmezi a történelem ezen szakaszát. Ezek a hangok nem gyarló visszaemlékezésekben szólnak (bár semmivel nem lennének gyarlóbbak, mint Höss, Speer vagy más náci emlékiratszerzők és tanúságtevők írásai), hanem napló- vagy levélírók százainak azonnali benyomásait rögzítik, az ő felelevenedő szövegeikből pernyi pontossággal megismerhetjük világukat, melynek egyformán része az elkövetők brutalitása, a lakosság reagálása, saját közösségük élete és halála. Az események folyását rögzítő, máshol nem fellelhető sok-sok tanúságtétel erősíti ösztönös megérzéseinket, óva int a könnyed általánosítástól, és segít áttörni a tudós távolságtartás pedantériáján. A hangok időnként a jól ismert tényeket ismétlik, de páratlan erővel.

Ráadásul ezek a személyes beszámolók, egyéni hangok éles fókuszba hozzák az eseményeket, melyek elhomályosodtak az elvont struktúrákat és a ri-

degésig közömbös dinamikát előtérbe helyező történetírásban. Új dimenzióba helyezik a korábban állhatatosan ismételt kérdéseket is az áldozatok viselkedésével és a gyilkos gépezet egyre olajozottabb működésével kapcsolatban: a naplókából és levelekből világosan kiderül, hogy míg Európa lakossága egyre többet tudott a zsidók megsemmisítéséről, addig az áldozatok, egy elhanyagolható kisebbséget leszámítva nem sejtették, mi vár rájuk. Nyugat- és Közép-Európában a zsidók valamiért képtelenek voltak összerakni az információmorzsákat; keleten a zsidó lakosság nagy része nem hitte el az elzárt közösségeibe beszivárgó híreket. Így következhetett be az a történelmi jelentőségű tény, hogy a sorsukat felfogni képtelen, vagy inkább önvédelemből elutasító zsidó tömegek hírhedt „passzivitásukba” menekültek, és a megsemmisítés olajozottan végrehajtható volt.

A Harmadik Birodalom jelenkori történetírói közül sokan globális kontextusba próbálják helyezni a rendszer bűnös vezérelveit: ebben az összefüggésben a zsidókérdés másodrendűvé, gyakorlatilag melléktermékké válik, a zsidók megsemmisítése csak következmény. Annak a náci elképzelésnek a folyamánya, mely a megszállt Európában gazdasági és demográfiai egyensúlyra törekszik, és ezért a fölös népcsoportokat kiirtja (köztük a zsidók csak az egyik célcsoportot alkotják). A „végső megoldás” szerintük csak első állomás a keleti térség német gyarmatosításában, a keleti népek széleskörű etnikai újrakeverésében és megtizedelésében. Az európai zsidók módszeres kifosztása egyszerűen arra szolgál, hogy csökkentse a német lakosság háborús terheit.

Ezzel ellentétben Friedländer tanulmánya azt mutatja meg, hogy a náci Németország vélt főellenségének, a zsidóknak a megsemmisítése öncél is volt egyben. A kifosztott áldozatok javai és vagyona csak a tömeggyilkosságból származó, másodlagos „haszon”. Máskülönben miért döntött volna 1943 őszén a náci vezér személyesen a dán és a római zsidók deportálásának folytatásáról, miközben ez komoly kockázatot jelentett (a dánok lázadásának és a pápa nyilvános tiltakozásának rémét), és nem hozott semmiféle hasznot? Vagy ki mit remélt az Égei-szigetek végtelenül szegény zsidó lakosságának deportálásától 1944 júliusában, illetve a város felszabadítása előtt három nappal több száz párizsi zsidó gyerek elhurcolásától?

Továbbá, Friedländer nézetei szerint, a rendszer énképére oly jellemző és gyilkos szándékainak könyörtelenségét az utolsó pillanatig meghatározó zsidóellenes megszállottság nem vizsgálható anélkül, hogy ne Hitlert helyezzünk a középpontba. 1919 szeptemberében írt, első politikai tárgyú levelétől az öngyilkosságának előestéjén írt politikai végakaratának több kirohanásáig (és legeslegutolsó soráig) minden arra mutat, hogy a német messiás meg-

győződése és világlátása a zsidóellenes küzdelemben gyökeredzett. Adolf Hitler megszállott antiszemitizmusa és előbb a mozgalomra, majd a nemzeti szcénára gyakorolt személyes befolyása nélkül még azoknak az éveknek széleskörű antiszemitizmusa sem erősödött volna módszeres zsidóellenes politikává, és főleg nem változott volna módszeres vérengzéssé.

A szerző szerint tehát maga az ideológia — elsősorban a zsidóellenesség — központi szerepet játszott abban, ahogyan a náci politika a modern történelem legalaposabban szervezett népiirtásává fajult. 1944 áprilisában, egy Hitlerrel folytatott hosszú beszélgetés után Goebbels a következőket jegyezte le: „Mindent egybevetve, ebben a háborúban hosszú távú politikát csak a zsidókérdést alapul véve alakíthatunk ki.” A szenvedélyes zsidógyűlölet logikája valóban a birodalom halálos és könyörtelenül aktív ellenségének számító, a birodalmat elszántan tönkretenni akaró zsidó gyűlöletes képmásához vezet. Ugyanehhez az eszelős logikához fordult Hitler, amikor az azonnali megsemmisítés mellett döntött, holott a birodalom egyszerre harcolt a keleti és nyugati fronton, a gyors győzelem reménye nélkül, talán már a vereség halvány előérzetével. Állította, hogy máskülönben a zsidók belülről pusztítják el Németországot és az új Európát.

A zsidó veszedelem és örökös pusztító erő képze nem a semmiből származott. A nácizmus előtti évtizedekben az antiszemitizmus különböző nemzeti, társadalmi, vallási csoportokban, változó körülmények között, más-más politikai keretben, de már egész Európában és persze Németországban jelentkezett. Bármilyen sokfelől közelíthetünk hozzá, a modernkori antiszemitizmus az együttes fejlődés kései terméke, és a keresztény zsidóellenességből ered.

A keresztények zsidóellenes gyűlölete különösen Közép-kelet- és Kelet-Európában maradt virulens, a gyökerét képző mítoszok eredeti formájukban, vagy szekularizált mázzal leöntve terjedtek a kontinensen. Az eredetileg a kereszténység elpusztítására szőtt összeesküvéssel megrágalmazott zsidókat így, többszörös metamorfózis útján, már azzal vádolták, hogy világalomra törnek. Ez a gondolat többek között az igen sikeres *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* című pamfletben fejeződött ki. Az irodalmi koholmány először Oroszországban látott napvilágot, 1903-ban, és állítólagosan azt fogalmazta meg, milyen módszert követve kell a zsidóknak a világalomra megszerezniük.

A nyugaton felívelő antiszemita hullám inkább politikai-nacionalista árnyalatot öltött, és nagyrészt a kontinentális Európa liberalizmusának válságából fakadt. A liberális társadalmat egyaránt támadta a forradalmi szocializmus (később ebből nőtt ki az oroszországi bolsevizmus és a világban teret hódító kommunista eszmék), valamint a forradalmi jobboldal, mely az első vi-

lágháborút követően például az olasz fasizmusba, vagy a német nácizmusba torkollott. Európában a zsidóságot a liberalizmussal azonosították, de gyakran a szocializmussal is, különösen annak forradalmi irányzatával. Az antiliberális, antiszocialista (vagy antikommunista) mozgalmak tehát közös ellenséget találtak a zsidókban. Ők képviselték az ellenséges ideológiát, és rájuk lehetett fogni, hogy eszméik nevében ők bujtogatnak. A liberális társadalom és ideológiai bázisának válsága a zsidóság fokozódó kiszolgáltatottságához és elszigetelődéséhez vezetett egész Európában, ahol a liberalizmus fejlődése egyébként gyors emancipációt és társadalmi mobilitást tett lehetővé.

A Német Birodalomban, ahol a tizenkilencedik századtól fogva keveredett az antiszemitizmus hagyományos és „modern” válfaja, az újfajta gyűlölet különleges kifejeződést talált: a birodalom új és militáns nacionalizmusa raszszista érvekre támaszkodott, és ezzel egyre mélyebb szakadékot támasztott az árja-germán faj és a zsidó-szemita között. Ebben a kontextusban is különbséget kell tennünk azonban két irányzat között: az egyik a faji antiszemitizmust képviselő, „közönséges” *völkisch* irányzat, mely a germán fajközösségtől (a *Volk*tól) kívánta politikai, társadalmi és biológiai értelemben elkülöníteni a zsidókat, a másik pedig a faji alapú új irányzat (a szerző „megváltó antiszemitizmusnak” nevezi), mely a jó és rossz erők történelmen túli küzdelmét látja az árja emberiség és a „zsidóság” harcában. A *Volk*, a faj, vagy az árja emberiség megváltása csak a zsidók megsemmisítésével érhető el.

Az antiszemitizmusnak ez utóbbi válfaja a tizenkilencedik század végi Németországban talált támogatókra, különösen az úgynevezett Bayreuth-kör tagjaiban, Richard Wagner vejének és a faji alapú antiszemitizmus ideológusának, Houston Stewart Chamberlainnek (1855–1927) az íásaiban. A századvégi és az azt követő évek Bayreuth-jában eluralkodott a chamberlaini gondolat, és erősen befolyásolta a müncheni dagályos szónokot, a Bayreuth-kör odaadó hívét, Dietrich Eckartot (1868–1923), aki később Hitler egyik első számú és igen befolyásos ideológiai mentora lett. Ennek eredményeképpen Hitler már politikai pályája legelején a sors választotta messiás szerepében látta önmagát, aki arra hivatott, hogy Németországot vezesse ebben az élet-halál harcban.

Hitler céljai, víziója a zsidók legyőzéséért folytatott apokaliptikus küzdelemről tényleg túlnőttek a politikán, és a kereszties hadjáratok szenvedélyét vitték a mozgalomba. Amint azt látni fogjuk, a náci vezér tudta, hogy politikán túli céljait miképpen „fordítsa át” modern politikai, szervezési, fogalmi kérdésekké. Ezeknek a látszólag különálló világoknak sajátos egyesülése kölcsönözte a rendszernek egyfelől a fanatizmusát, másfelől a könyörtelen hatékonyságát.

Orna Kenan

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Mély hálával tartozom életem társának, Saul Friedländernek felbecsülhetetlen értékű megjegyzéseiért és támogatásáért. Forró köszönet illeti Hugh Van Duent, szerkesztőmet a HarperCollinsnál, és a helyettesét, Rob Crawfordot, valamint ügynökömet, Georges Borchardtöt. Sue Llewellyn a szöveg nyomdai előkészítéséhez nyújtott komoly segítséget.

A könyvet elsőszülött unokámnak, Una Mae Kenannek ajánlom.

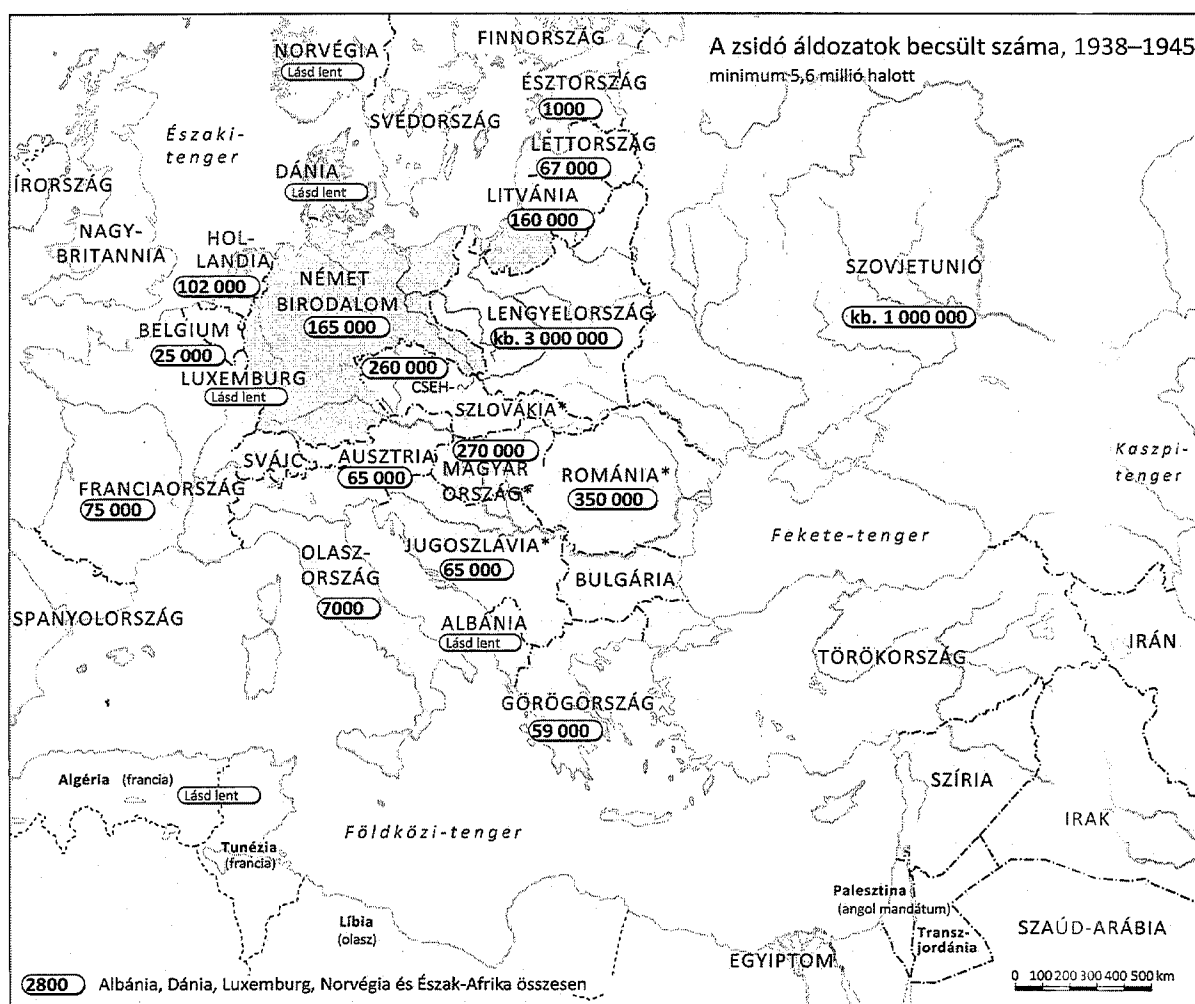

AZ ÜLDÖZTETÉS

1933. január–1939. augusztus

„Nem szeretnék zsidó lenni Németországban.”

HERMANN GÖRING, 1938. NOVEMBER 12-ÉN

* Az 1938-as határokon belül

ÚTON A HARMADIK BIRODALOM FELÉ

1933. január–1933. december

A zsidó és baloldali művészek és értelmiségiek 1933 első hónapjaiban kezdték meg kivonulásukat Németországból, szinte közvetlenül Adolf Hitler január 30-i hatalomra kerülése után. Több ezer sorstársával együtt a két karmester, Otto Klemperer és Bruno Walter is menekülésre kényszerült. Hans Hinkel, a *Porosz Színházi Bizottság* új náci elnöke – aki egyben Poroszország kulturális életének „zsidótlanításáért” is felelt –, a *Frankfurter Zeitung* április 6-i számában azt bizonygatta, Klemperer és Walter azért tűnt el a zenei életből, mert máskülönben senki nem védhette volna meg őket a német közönség „hangulatától”, melyet oly régóta gerjesztenek a művészetben „elhatalmasodó” zsidók.¹

A kiválóság, a hírnév sem védett senkit. 1933. január 30-án, az Amerikába látogató Albert Einstein a „tömegek lelki betegségét” emlegette Németországgal kapcsolatban. Hazafelé megállt a belgiumi Ostendében, és soha többé nem tette a lábát német földre. A *Kaiser Wilhelm Társaság* megfosztotta pozíciójától, a *Porosz Tudományos Akadémia* kizárta, állampolgárságát megvonták. Einstein nem számított többé németnek. Max Reinhardtot leváltották a *Német Színház* éléről, ezután elmenekült a Birodalomból. Max Liebermann (1847–1935), a kor talán legismertebb német festője, Hitler hatalomra kerülésekor már túl idős volt az emigráláshoz. A *Művészeti Akadémia* egykori tényleges, később tiszteletbeli elnöke korábban megkapta a legmagasabb német kitüntetést, a *Pour le Mérite*-et. Május 7-én Liebermann leköszönt akadémiai tag-

ságáról: egyetlen kollégája sem tartotta szükségesnek, hogy kifejezze elismerését vagy együttérzését. 1935. február 8-án halt meg, kiközösítve és elszigetelve, a temetésén mindössze három „árja” művész jelent meg.²

1933 januárjában mintegy 525 000 zsidó élt Németországban, nagy többségük a fentiek ellenére sem esett pánikba, sőt nem is szorongott. A *Zsidó Hitű Német Polgárok Központi Egyesülete* (a *Zentralverein - CV*) január 30-án közzétette állásfoglalását: „Ma minden eddigénél érvényesebb az általános útmutatásunk: várjunk nyugodtan!”³ Az egyesület újságjának január 30-i számában Ludwig Holländer tollából megjelenő vezércikk már aggodalmasabb hangot ütött meg, de lényegében ugyanazt a nézőpontot tükrözte: „A német zsidók nem veszíthetik el a nyugalmaikat, hiszen éppen abból merítik, hogy szervesen kötődnek mindenhez, ami igazán német. Az eddigénél is kevésbé engedhetik meg maguknak, hogy külső támadások befolyásolják a hozzáállásukat Németországhoz.”⁴

Hetek múltával a *Nemzeti Német Zsidók Max Naumann Szövetsége*, valamint a *Zsidó Haborús Veteránok Birodalmi Szövetsége* nem kevesebbet remélt, mint hogy szépen integrálódhat a dolgok új rendjébe. Április 4-én a veteránok elnöke, Leo Löwenstein petíciót intézett Hitlerhez, benne a német zsidósággal kapcsolatos, nemzeti hovatartozásra vonatkozó javaslatokkal. A dokumentumhoz mellékelte egy emlékkönyvet, az első világháborúban Németországtól elesett tizenkét ezer zsidó származású német katona nevével. Április 14-én Wienstein miniszteri tanácsadótól azt a választ kapta, hogy a kancellár a „legőszintébb érzésekkel”⁵ nyugtázta a levél és a könyv kézhezvételét. Április 28-án a kancellária vezetője, Hans Heinrich Lammers még fogadta a veteránok küldöttségét, de ezzel a kapcsolat meg is szakadt. Ettől fogva Hitler irodája egyetlen zsidó szervezettől sem vett át petíciót. A *Zentralverein*hez hasonlóan a cionisták is úgy vélték, a kezdeti felfordulást legyőzhetik a zsidó identitás erősítésével, vagy egyszerűen türelemmel: azzal érveltek, hogy a felelős hatalom, a konzervatív kormánytagok befolyása, és a figyelő külvilág mindenképpen mérsékli a nácik esetleges szélsőséges megnyilvánulásait.

Némely zsidókra megnyugtatóan hatott az idős és tiszteletreméltó államelnök, Paul von Hindenburg állandó, megbízható jelenléte: volt, aki írásban jelezte aggodalmát neki. „1914-ben volt az eljegyzésem” – írta Frieda Friedmann, berlini asszony Hindenburgnak február 23-án: „A vőlegényem 1914-ben elesett. Két testvéremet, Max és Julius Kohnt 1916-ban, illetve 1918-ban ölték meg a háborúban. Willy, a harmadik, életben maradt, de vakon jött haza... Érdemeikért mindhárman megkapták a Vaskeresztet. És most mégis ott tartunk, hogy ebben az országban röplapok hirdetik: »Zsidók, takarodja-

tok!«, ezeket osztogatják az utcán. Mások nyíltan pogromra szólítanak vagy zsidók elleni más erőszakos cselekedetre... A zsidók elleni izgatás a bátorság vagy a gyávaság jele vajon, ha a lakosságnak mindössze egyetlen százaléka zsidó?” Hindenburg hivatala azonnal jelezte a levél kézhezvételét, és az elnök tudatta Frieda Friedmann-nal, hogy határozottan ellenez minden zsidóellenes túlkapást. A levelet aztán továbbították Hitlernek, aki a margóra firkantotta: „A hölgy állításai valótlanok! Nyilvánvaló, hogy senki nem bujtogat pogromra!”⁶ Végül is a zsidók a német társadalom tekintélyes részéhez hasonlóan nem tudhatták biztosan – különösen az 1933. március 5-i birodalmi választásokig –, vajon a nácik maradnak uralmon, vagy még mindig lehetséges egy ellenük irányuló, konzervatív katonai puccs.

Az új rendszer elsődleges politikai célpontját a hatalomátvételt követő hónapokban nem a zsidók, hanem a kommunisták jelentették. Február 27-én leégett a *Reichstag*. A gyújtogatással a kommunistákat vádolták, az embervadászat majd tízezer párttag illetve szimpatizáns letartóztatásához vezetett, a letartóztatottakat pedig a frissen létrehozott koncentrációs táborokba vitték. Dachau március 20-ától létezett, de hivatalosan Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője csak április 1-jén nyitotta meg (a *Schutzstaffel - SS* a náci párt elit alakulata volt). Júniusban Theodor Eicke *SS-Oberführer* lett a tábor parancsnoka, majd egy évvel később „a koncentrációs táborok felügyelője”. Himmler égisze alatt élet-halál ura Hitler új Németországnak a táboraiiban.

Február 28-án, a *Reichstag* leégését követő reggelen, egy elnöki dekrétum már Hitler kezébe adta a kivételes hatalmat. A nácik nem szereztek ugyan abszolút többséget a március 5-i választásokon, ám az ultrakonzervatív Német Nemzeti Néppárttal koalícióban mégis nyertek. Néhány nappal később, március 23-án a Birodalmi Gyűlés megfosztotta magát funkcióitól, és az ún. felhatalmazási törvénnyel a teljes törvényhozó és végrehajtó hatalmat a kancellár kezébe adta. Ezután megdöbbentő gyorsasággal peregték az események: státútumok léptek életbe, májusban felszámolták a szakszervezeteket, hogy a *Német Munkafront*tal helyettesítsék őket, júliusra formálisan megszűnt létezni minden párt, a *NSDAP*, a *Nemzetiszocialista Német Munkáspárt* kivételével. Az események és az állandó erődemonstráció támogatottsága pedig egyre nőtt. A legtöbb német szemében mindez a „nemzeti újjászületés” kísérőjelensége lett.

A márciusi választásokat zsidóellenes erőszakhullám követte. Március 9-én az *SA* (*Sturmabteilung* – eredetileg az *NSDAP* félkatonai formációja) rohamosztagosai több tucat kelet-európai zsidót fogtak el a Scheunenviertelben, Berlin egyik zsidónegyedében. A németek zsidógyűlöletének ők, az *Ostjuden* lettek az első koncentrációs táborba küldött áldozatai. Március 13-án, Mannheimben a helyi *SA* erővel bezáratta a zsidó üzleteket; Breslauban a bíróság épületében

zsidó ügyvédek és bírókat támadtak meg; a Hessen tartománybeli Gedernben az SA zsidó otthonokba tört be, és „a rohamosan növekvő tömeg tetzésnyilvánításai közepette” megverte az ott lakókat. Az ehhez hasonló esetek vég nélkül sorolhatóak.⁷

Történtek gyilkosságok is. Bajorország elnöke jelentette március végén: „E hónap 15-én, reggel 6 tájban néhány sötét egyenruhás férfi érkezett teherautóval Otto Selz izraelita üzletember otthonához. Selz előrángatták a házából, és azonmód hálórúhában magukkal vitték. 9.30-kor Landshut körzetben, a Wang melletti erdőben agyonlőtték... Néhány szemtanú állítása szerint a teherautóban ülők vörös karszalagot viseltek, rajta horogkereszttel.”⁸ Március 31-én Wilhelm Frick belügyminiszter táviratot küldött minden helyi rendőrségnek, hogy SA egyenruhát és azonosítót viselő kommunista agitátorok zsidó üzletek kirakatait törjék be, és a helyzetet kihasználva zavargásokat keltenek. Ez lehetett a szokásos náci félretájékoztatás, de jelezhetette azt is, néhányan még hittek a kommunisták felforgató tevékenységében. Április 1-jén a göttingeni rendőrség kivizsgálta a zsidó üzletekben és a helyi zsinagógában március 20-án véghezvitt rongálást, majd jelentésében közölte, hogy a Kommunista Párt két tagjánál és egy szociáldemokrata elkövetőnél náci egyenruhát találtak; a hildesheimi főhadiszállást azonnal tájékoztatták, hogy a zsidóellenes cselekményeket a letartóztatottak követték el.

A külföldi sajtó jelentős része széles körben ismertette a nácik erőszakos cselekedeteit, az amerikai újságok pedig egyáltalán nem finomkodtak, és zsidóüldözésről beszéltek. A zsidó és nem zsidó tiltakozóakciók szaporodtak. Egyben ürügyül szolgáltak az 1933. április 1-jei hírhedt, zsidóellenes bojkott-ra. Március közepén Hitler megadta az engedélyt az előkészítő munkálatokat végző bizottság felállítására. A bizottság feje Julius Streicher frankföldi pártvezető és a párt leggonoszabb zsidóellenes újságjának, a *Der Stürmer*nek a szerkesztője lett.

Náci berkekben a „radikálisok” zavaros koalíciója agitált legerőteljesebben a zsidóellenes gazdasági intézkedések érdekében. Közös nevezőre a korábbi kettesszámú pártvezér, George Strasser által „antikapitalista nosztalgiának” nevezett érzés hozta őket;⁹ ennek a legegyszerűbben heveny antiszemitizmussal adhattak kifejezést. A radikálisok bukkantak fel aztán a zsidóellenes politika minden lényeges fordulópontjánál, egészen az 1938. novemberi pogromig, a Kristályéjszakáig. Már 1933-ban azonosíthatók a párt különböző gazdasági érdekcsoportjaiban. Mint nyomásgyakorló csoport azonban elsősorban „öreg harcosokból” – SA-tagokból vagy a nemzetiszocialista forradalom tempójával illetve a nekik jutó, sovány konccal elégedetlen, egyszerű pártaktivistákból – verbuválódtak, akik irigyelték az államszervezet fontosabb kulcspozícióit betöltő és ezért előjogokkal rendelkező bajtársaikat. A befolyásuk ennek

ellenére sem túlértékelendő. Soha nem kényszerítették például Hitlert, hogy olyan lépéseket tegyen, amelyeket nem akar megtenni. Kezdeményezéseiket elutasították, mielőtt követeléseiket túlzónak ítélték. 1933 tavaszán azonban a rendszer az ő zsidóellenes agitációjuk segítségével terelte az SA erőszakos cselekményeit az államilag kontrollált intézkedések csatornájába; persze a náciknak önmagában is tetszett a dolog.

Hitler március 29-én maga tájékoztatta a kabinetjét a zsidó tulajdonban álló üzletek bojkottjáról, azt is közölte, hogy a bojkottot ő maga rendelte el. A lehetséges alternatíva a terjedő spontán erőszak. A hivatalos bojkottal elkerülhető a veszélyes békétlenség. A német nemzeti néppárti miniszterek tiltakoztak, Hindenburg is megpróbált közbeavatkozni. Hitler hajthatatlan maradt.

Eközben a zsidó vezetők, különösen az Egyesült Államokban és Palesztinában szorult helyzetbe kerültek: vajon támogassák-e a tömeges tiltakozást és az ellen-bojkottot, vagy kerüljék a konfrontációt, nehogy ezzel további „megtorló akciókat” idézzenek a németországi zsidóság fejére. Hermann Göring, aki januártól a náci párt hierarchiájában a második helyet foglalta el, magához hívatta a német zsidóság néhány vezetőjét, és Londonba küldte őket, hogy lépjenek fel a tervezett németellenes demonstrációkkal és más kezdeményezésekkel szemben. Eközben, március 26-án, Kurt Blumenfeld, a *Németországi Cionista Szövetség* (a *ZVfD*) elnöke és Julius Brodnitz, a *CV* elnöke sürgönyözött a New York-i Amerikai Zsidó Bizottságnak, hogy tegyenek meg minden erőfeszítést A NÉMETORSZÁGGAL ELLENSÉGES Tüntetések leál-lításának érdekében.¹⁰ A bátortalan német zsidó vezetők azt remélték, a nácik megbékítésével elkerülhetik a bojkottot.

A palesztin zsidó közösség vezetői is óvatosan reagáltak, az amerikai zsidó vezetők pedig megosztottak maradtak: az Egyesült Államok legtöbb zsidó szervezete ellenezte a tömegdemonstrációt és a gazdasági akciókat, leginkább attól tartva, hogy megzavarják Rooseveltnél vagy a külügyminisztérium terveit. Vonakodva ugyan, és olyan csoportok nyomására, mint például a *Zsidó Háborús Veteránoké*, az *Amerikai Zsidó Kongresszus* végül ellenükre döntött. Márciusban tiltakozó megmozdulások történtek több amerikai városban, mégpedig egyházi személyek és munkásvezetők részvételével. Ami a német áruk bojkottját illeti, érzelmi indíttatású mozgalomként terjedt, majd növekvő intézményi támogatást kapott, legalábbis Palesztinán kívül.

Joseph Goebbels propagandaminisztert felajzották az események. Március 27-i naplóbejegyzésében az áll: „Éles hangú cikket diktáltam a zsidók erőszakpropagandája ellen. A pusztá bejelentéstől az egész *mispohé* [sic; jiddisül „pereputty”] összeomlott.”¹¹ Majd április 1-jén: „A nemzetközi erőszakpropaganda ellenére a bojkott teljes erővel kirobbant Berlinben és az egész biroda-

lomban. A tömegek* tette hozzá Goebbels – mindenütt szolidárisnak mutatkoztak.”¹²

A valóságban azonban az akció azonnali problémákat gerjesztett. A lakosság meglehetősen közönnyel reagált, és alkalmasint ragaszkodott hozzá, hogy „zsidó” üzletben vásároljon. Münchenben például március utolsó napjaiban a közlegő bojkott ismételt bejelentése (a nagyközönség nem tudhatta, meddig tart majd) úgy fellendítette a zsidó tulajdonú üzletek forgalmát, hogy a *Völkischer Beobachter* azon siránkozott, „a lakosság egy része milyen esztelelenül szórja nehezen szerzett pénzét a nép ellenségeinek, ezeknek a becstelen csalóknak az ölébe”.¹³ A bojkott napján sok zsidó üzlet ki sem nyitott vagy korábban zárt. Nézelődő tömeg töltötte meg az utcákat a nagyvárosok üzletközpontjaiban, figyelték az eseményeket, de passzívak maradtak, és a pártagitátorok várakozása ellenére sem fordultak szembe a „nép ellenségeivel”.

Hiányzott az általános lelkesedés és temérdek előre nem látott kérdés merült fel. Mi a „zsidó” vállalkozás definíciója? Az elnevezés határozza meg, a vezetése vagy a teljes tőkefedezet tulajdonosainak kiléte? Ha a vállalkozás érdekei sérülnek, mi történik az árja alkalmazottakkal a gazdasági válság közepette? A külföld várható retorziója milyen hatással lesz a német gazdaság egészére?

Az áprilisi bojkott várható volt, de még csak improvizáció. Talán csak az SA és más radikálisok zsidóellenes kezdeményezéseit akarta mederbe terelni, talán figyelmeztetni próbált arra, hogy a zsidóság léte hosszú távon ellehetetlenedik Németországban, talán, valamivel rövidebb távon, a szokott náci módszerrel reagált a németországi zsidók bántalmazása elleni külföldi tiltakozásokra. Akármilyen állt is a háttérben, Hitler már ekkor az antiszemita cselekedeteit a későbbiekben is jellemző vezetői stratégiát alkalmazta. *Látzólagos* kompromisszumra törekedett a radikálisok követelései és a konzervatívok pragmatikus kikötései között lavírozva, míg a tömegek előtt azt a látszatot keltette, hogy nagyvonalúan másokra hagyja a végrehajtás részleteit. Nyilvánvaló taktikai megfontolásból cselekedett: a bojkott esetében a gazdaság állapotának és az óvatos nemzetközi reakcióknak megfelelően.

A későbbi bojkottok lehetősége nyitva maradt. Azt azonban Hitler egyre világosabban látta, hogy nyíltan nem avatkozhat a zsidó gazdasági életbe, különösen addig nem, amíg a német gazdaság ennyire ingatag állapotban van. A náci és konzervatív szövetségeseik további nemzetközi gazdasági retorzióktól tartottak, azaz átmeneti mérsékletet követeltek. Amikor 1934 nyarán a konzervatív Hjalmar Schacht a *Reichsbank* elnöki székéből a gazdasági miniszter bársonyszékébe került, gyakorlatilag félhivatalos megegyezés született arról, hogy az állam nem avatkozik a zsidó gazdaságba.

Az 1933 áprilisában elfogadott törvények hamar elhomályosították a gazdasági bojkott kudarcát. Az első – és mivel magába foglalta a zsidóság meghatározását – egyben legalapvetőbb törvény a „hivatásos tisztviselőség helyreállításáról” (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*) szóló április 7-i törvény volt. Általános szándéka szerint a teljes államapparátust annak jegyében alakította át, hogy bebiztosítsa annak hűségét az új rendszerhez. Több mint kétmillió állami és helyhatósági alkalmazottra vonatkozott, kirekesztő intézkedései a politikailag megbízhatatlankokat, elsősorban a kommunistákat, vagy a náci más ellenlábasait és a zsidókat érintették. A harmadik paragrafusban, az ún. „árja paragrafusban” a következő állt: „A nem árja származású köztisztviselők kötelesek tiszttségükről leköszönni...” Április 11-én a törvény első kiegészítő rendelkezése a „nem árja” származást így határozta meg: „aki nem árja, nevezetesen zsidó szülőktől vagy nagyszülőktől származik. Elegendő kritérium, ha az egyik szülő vagy nagyszülő nem árja.”¹⁴

A náci eddig is a lehető legszélsőségesebb zsidóellenes propagandát alkalmazták, bántalmazták, bojkottálták, netán megölték a zsidókat, ha valamilyen feltevés alapján zsidónak nyilváníthatták őket, de kirekesztő meghatározáson alapuló formális jogfosztás még nem történt. Ez a meghatározás – bármilyen módon alakult még a későbbiekben – lett a későbbi üldöztetés elengedhetetlen kiindulópontja.

A zsidó származás meghatározása ebben a bizonyos tisztviselői törvényben a lehető legszélesebb és legátfogóbb volt, és a kétséges esetekre vonatkozó rendelkezésekben a legkeményebb. 1933-ban azonban meglehetősen kis létszámú zsidó dolgozott a közzolgáltatásban. Ráadásul, Hindenburg közbeavatkozásának köszönhetően a háborús veteránok és azok a köztisztviselők, akiknek felmenőit vagy gyermekeit megölték az első világháború ütközeteiben, mentesültek. Úgyszintén azok, akik már 1914. augusztus 1-je előtt alkalmazásban álltak. A többieket nyugdíjazták.

A zsidó ügyvédek érintő törvénykezés a gazdasági bojkottnál is világosabban példázza, miképpen manőverezett Hitler a náci radikálisok és konzervatív szövetségesei egymásnak ellentmondó követelései között. Március végére az egész birodalomban egyre több esetben bántalmazták a jogászokat. Előfordult, hogy akár tárgyalás közben rángattak ki bírakat vagy ügyvédeket a tárgyalóteremből, illetve a hivatalukból, és ritka kivételtől eltekintve meg is verték őket. Ugyanakkor olyan helyi náci vezetők, mint Hans Frank bajor, vagy Hanns Kerrl porosz igazságügy-miniszter maguk kezdeményezték, hogy rendeletek szülessenek a zsidó jogászok és köztisztviselők azonnali elbocsátására. Franz Schlegelberger, az Igazságügy-minisztérium államtitkára hamarosan azt jelentette Hitlernek, hogy ezek a helyi kezdeményezések új hely-

zetet teremtettek, és gyors törvénykezésre van szükség, hogy új és egységes jogi keretet teremtsenek számukra. A minisztérium előkészített egy dekrétumot, mely a tisztviselőkhöz hasonló alapokon kizárt minden zsidó jogászt az ügyvédi karból, de még mindig kivételnek tekintette a veteránokat és rokonait, valamint a tisztviselői törvényhez hasonlóan, a hosszú szolgálati idővel rendelkezőket. Az április 7-i kormányülésen a rendeletet elfogadták, és április 11-én nyilvánosságra is hozták.

A mentesség intézménye miatt a törvényt eleinte visszafogottan alkalmazták. A Németországban működő 4585 zsidó ügyvédből 3167 tovább dolgozhatott; a 717 bíróból és államügyészéből 336 folytathatta a szakmáját. 1933 júniusában a zsidók adták a Németországban dolgozó ügyvédek több mint tizenhat százalékát. Nem szabad azonban félreértelmeznünk ezeket a statisztikákat. A zsidó ügyvédek még működhettek ugyan, de már nem lehettek tagjai a kamarának, és nem szerepelhettek annak éves névjegyzékében, csak egy külön kiadványban: azaz, némely árja intézmény, illetve egyének támogatása ellenére is „a félelem bojkottja” bénította őket.

A zsidó orvosok elleni náci agitáció sem váratott sokat magára. Hitler azonban ebben a kérdésben még óvatosabban járt el. Az első fázisban csak a társadalombiztosítási keretben működő klinikákról és kórházakból tiltották ki őket, de néhány helyen megtarthatták az állásukat. 1933 közepén a praktizáló német orvosok mintegy 11%-a volt zsidó. Íme, még egy példa Hitler pragmatizmusára: a zsidó orvosok ezrei német páciensek tízezreit jelenthették. Megbontani a köteléket az orvosok és temérdek betegük között elégedetlenséget szülhetett volna. Hitler úgy döntött, még várhat.

Április 25-én elfogadták „A német iskolák és egyetemek túlzásfolttsága eleni” törvényt. Ez kifejezetten a nem árja diákok ellen irányult. 1,5%-ra korlátozták a bármely német iskolába beiratkozó zsidó diákok létszámát, teljes létszámuk pedig egyetlen intézményben sem haladhatta meg az 5%-ot. Az első világháborús veteránok gyerekei és a törvény elfogadása előtt, vegyes házasságból születettek mentességet élveztek.

A zsidó gyermekekre a megváltozott légkör még sokkal jobban hatott, mint maguk a törvények. Az ifjú Hilma Geffen-Ludomer, a berlini Rangsdorf külváros egyetlen zsidó diákja így írja le a hirtelen változást: „A kellemes szomszédság egyik napról a másikra megszűnt... Eltűntek a barátaim. A barátnőim elmaradtak, sok szomszéd félt szóba állni velünk. Ha mi mentünk át, azt mondták: – Ne gyertek ide többet, mert félünk. Nem állhatunk szóba zsidókkal.” Lore Gang-Salheimer, aki 1933-ban tizenegy éves volt, és Nürnbergben élt, azért maradhatott az iskolájában, mert apja Verdunnél harcolt. „A nem zsidó gyerekek mégis egyre gyakrabban kijelentették: – Nem mehetünk együtt haza. Többet nem láthatnak veled.”¹⁵

Az áprilisi törvények és az azt követő rendeletek legalább kétmillió állami alkalmazottat és ügyvédek, orvosok, diákok tízezreit kényszerítették arra, hogy árja ősokeket bizonyító dokumentumok után kutassanak. A másik oldalon papok, lelkipásztorok, hivatalnokok és levéltárosok kezdtek nyomozásba, hogy fölleljék a tiszta vérvonalról szóló, létfontosságú tanúsítványokat: szándékosan vagy sem, de részévé váltak ezzel a bürokratikus gépezetnek, mely faji alapon kutatott, bizonyított és rekesztett ki.

1933 szeptemberétől zsidók nem bírhattak földtulajdonnal, és nem is művelhették a földet. Ugyanebben a hónapban a vezető körök a propaganda-minisztérium, illetve a *Birodalmi Kultúrkamara* ellenőrzése alatt felhatalmazták Goebbelset, hogy korlátozza a német kulturális életben szereplő zsidók számát. Goebbel minisztériumának égisze alatt kitiltották a zsidókat az Újságíró Szövetségből, majd október 4-től az újságok szerkesztőségéből is. A német sajtóban megtörtént a tisztogatás.

A náci faji megkülönböztetésen alapuló logikája szerint a német nemzetközösség ereje a tiszta vérvonalban és a szent német földbe eresztett gyöke-
rekben rejlik. Ez a fajtisztaság feltétele a felsőbbrendű kulturális alkotómunkának és az erős állam létrehozásának, garanciája a faj győzedelmes fennmaradásának és dominanciájának. Ezért, az 1933-as törvények már a kezdetektől a zsidók kirekesztését célozták minden – ehhez az utópisztikus látomáshoz szükséges – területről: magából az államszervezetből (tisztviselői törvény), a nemzetközösség egészségügyi ellátásából (orvosi törvény), a társadalom szövetéből (zsidó ügyvédek kamarai kizárása), a kultúrából (iskolákra, egyetemekre, sajtóra, a kultúra napszámaira vonatkozó törvények) és végül a szentséges földről (földtörvény). Ebben a korai fázisban csak a tisztviselői törvényt vitték végig, de az ideológiai üzenet, a jelképes mondandó így is félreérthetetlen volt.

A náci ediktumok hosszú távú fenyegetését még csak nagyon kevés német zsidó érezte. Közöttük Georg Solmssen, a *Deutsche Bank* igazgatótanácsának szóvivője, egy ortodox zsidó fia. 1933. április 9-én Solmssen levelet intézett a bank igazgatótanácsának elnökéhez: „Attól tartok, még csak az elején vagyunk egy folyamatnak, mely szándékosan és tervezetten, minden megkülönböztetés nélkül a zsidó faj minden egyes, Németországban élő tagjának megsemmisítésére tör. A teljes passzivitás – mely nem csak a *Nemzetiszocialista Párt* közönségét formáló osztályok részéről fenyeget –, az eddig zsidó kollégáikkal válllva dolgozók szolidaritásának teljes és egyre nyilvánvalóbb hiánya, a még kézenfekvőbb és egyre növekvő vágy az üres álláshelyek kihasználására, az ártatlan embereket sújtó, katasztrofális hatású gyalázat és szegény agyonhallgatása, miközben egyik napról a másikra ott-honok mennek tönkre és egzisztenciák szűnnek meg – mindez olyan re-

ménytelen helyzetet teremt, hogy hiba lenne szépítgetni és nem szembenézni vele.”¹⁶

A náci rezsim a kezdetektől támadta az árja populáció egy rétegét is. „A genetikai betegségekben szenvedők utódprevenációjáról” szóló, 1933. július 14-én elfogadott törvény megengedi, hogy a feltételezeten örökletes betegségben, például gyengeelméjűségben, skizofréniában, mániás depresszióban, epilepsziában szenvedő, vak, süket vagy súlyosan alkoholista embereket sterilizálják.

Már a weimari időszakban mutatkoztak az idevezető jelek. Az eugenetika hívei között vesztésre álltak a „pozitív” és nyeresre – a hivatalos irányításban is – a „negatív” irányzat hívei, akik a kirekesztést, azaz, leginkább a sterilizációt propagálták az örökletes betegségek feltételezett hordozói esetében. A negatív eugenetika nyugaton már akkor tért hódított, mikor a német színteret még nem az első világháború eseményei uralták. Mint oly sok más területen azonban, a háború itt is döntő szerepet kapott: hiszen nem az életerős fiatalokat mészárolták-e le a csatatéren, míg az alkalmatlanok és a gyengék védelmet élveztek. Hogyne lenne tehát a genetikai egyensúly helyreállítása a legfőbb nemzeti-faji kötelesség? És ehhez jött a gazdaságosság szempontja: a szellemi és testi fogyatékosok ápolásának költsége, melyet a szaporodás csak megsokszorozott, megfizethetetlennek tűnt. Ez a fajta gondolkodásmód egyre terjedt, és korántsem csak a szélsőjobbra volt jellemző. Habár a porosz kormány elé terjesztett 1932. júliusi törvénytervezet még hangsúlyozta az örökletes betegségben szenvedők sterilizációjának önkéntességét, a kötelező sterilizáció eszméje egyre nagyobb tért hódított. A döntő változáshoz azonban a náci hatalomátvétel kellett. 1933 közepe és 1937 vége között mintegy kétszáz ezer embert sterilizáltak. A háború végére ez a szám megduplázódott.

A sterilizációs politika kezdetétől az eutanázia 1941-es látszólagos bezüntetéséig – mely utóbbival szorosan egybeesett a „végső megoldás” kezdeti szakasza – egymás mellett, párhuzamosan alakult a szellemi és testi fogyatékosokkal, illetve a zsidókkal kapcsolatos politika. Eredetük és céljuk azonban különbözött. Míg a sterilizáció vagy az eutanázia kizárólagosan a német fajközösség tisztaságát kívánta erősíteni, és azt költséghatékonyságra vonatkozó becslésekkel támasztotta alá, a zsidóság szegregációja és megsemmisítése – bár maga is a fajtisztaságért folytatott küzdelem része – alapvetően egy aktív és félelmetes ellenség ellen irányult, mely egyesek szerint Németország és az árja faj túlélését veszélyeztette. Így aztán a faji tisztogatáson kívül, mely a sterilizáció és az eutanázia melletti kampánynak is célja volt, és ezzel a kampánnyal ellentétben, a zsidók elleni harc apokaliptikus dimenziókba helyeződött.

A zsidó vállalkozások elleni bojkott először tette komolyabban próbára a keresztény egyházakat, vajon hogyan reagálnak a zsidóknak az új kormány alatt az egész országban megváltozott helyzetére. Klaus Scholder történész szavával „ezekben a döntő napokban ... sem püspök, sem más egyházi méltóság, sem zsinat nem foglalt nyíltan állást a németországi zsidók üldöztetésével szemben”.¹⁷

1933. április 4-én, az USA-nak címzett rádió-nyilatkozatban Otto Dibelius berlini püspök, a német protestáns egyház legkiemelkedőbb képviselője, jóváhagyta az új rendszer cselekedeteit, tagadta, hogy akár a koncentrációs táborokban brutalitás történne, és azt állította, hogy a bojkott – ez az ésszerű védelmi rendelkezés – „nyugalomban és rendben”¹⁸ zajlott le. Bejelentése nem pillanatnyi eltévelyedésre vallott. Néhány nappal később ugyanis bizalmas húsvéti üzenetet küldött tartománya minden lelkipásztorának: „Drága testvéreim! Nemhogy megértjük, de teljes egyetértéssel fogadjuk a *völkisch* mozgalom megszületésének indokait. Bármily ellenérzéssel találkozott is gyakorta a kifejezés, mindig is antiszemitának tartottam magamat. Tagadhatatlan, hogy a zsidóság vezető szerepet játszott a modern civilizáció minden árthatmas megnyilvánulásában.”¹⁹

A katolikus egyház nagyon hasonlóan reagált a bojkottra. Március 31-én Bernhard Lichtenberg egyházi személy javaslatára Oskar Wassermann, a berlini *Deutsche Bank* elnöke és az Ökumenikus Békebizottság vezetője arra kérte Adolf Johannes Bertram bíborost, a német püspöki konferencia elnökét, hogy érvényesítse befolyását, és akadályozza meg a bojkottot. Semmi sem történt.

Az egyházakon belül a kitért zsidók státuszáról folyt a vita, valamint a judaizmus és a kereszténység kapcsolatáról. Ez különösen élessé vált a protestáns egyházon belül, amikor 1932-ben a nácizmust támogató *Német Keresztény Hitmozgalom* megjelentette a „vezérelveit”. Az alaptéma a fajtudatos istenhit volt: eszerint a faj, a nép és a nemzet az élet isteni elrendezésének részei. A „Vezérelvek” 9. pontja például így szól: „Az áttérés komoly fenyegetés a népünkre. A nemzet testébe így kerül be először az idegen vér... A németek és zsidók közötti házasságot ezért be kell tiltani.”²⁰ Az 1932-es egyházi választásokon a német keresztény mozgalom a szavazatok egyharmadát kapta; 1933. szeptember 27-én pedig Ludwig Müllert, egy buzgó náci választották meg birodalmi püspöknek – azaz, gyakorlatilag ő lett a *Führer* főkoordinátora protestáns egyházat érintő minden kérdésben.

Ez a választás, valamint a lelkészek és zsidó származású hívek közti élesedő vita egyre táguló rést ütött az evangélikus egyházon belül. A tisztviselői törvény hatására a porosz evangélikus egyházat irányító zsinat követelte a zsidó származású vagy zsidóval házasodott lelkipásztorok visszavonulását. A kezdeményezést villámgyorsan követte a birodalom többi zsinatának fel-

szólítása. Ezzel párhuzamosan azonban megindult egy ellenkező irányú szerveződés, mégpedig ismert teológusok irányításával, akik kiadtak egy nyilatkozatot „Az Újtestamentum és a faji kérdés” címmel, mely egyértelműen elutasította azt, hogy az árja paragrafus teológiai alátámasztható. 1933 karácsonyán Dietrich Bonhoeffer és Martin Niemöller ellenzéki szervezetet alapított, *Lelkipásztorok Szükségigája* néven – néhány hónap alatt hiteles tagsággal büszkélkedhettek. Egyik első kezdeményezésük az árja paragrafus elleni tiltakozás volt: „Kötelességemnek tartom, hogy tanúságot tegyek: Krisztus egyházában „árja törvényeknek” nincs helye, mert közös hitvallásunkat sérti.”²¹ Ezzel megszületett a *Hitvalló Egyház (Bekennende Kirche)*. Viszont az ő állhatatosságuk is a nem árja keresztények védelmére korlátozódott. Az egyház szempontjából a vita elvről és dogmáról szólt, azaz kizárta a ki nem tért zsidókat.

A katolikus egyháznak látszólag sokkal határozottabban kellett volna ellenállnia, mint a protestánsnak. A katolikus hierarchia ellenségesen figyelte Hitler előretörését a köztársaság utolsó éveiben, de szigorú pillantása kizárólag egyházi érdekeket tükrözött, illetve a katolikus Centrumpárt változó szerencséjét. A német katolikusok többsége alapvető kétértelműséggel reagált a náciizmusra 1933 előtt: katolikus publicisták felhívták például a figyelmet a náciizmus keresztényellenes elemeire, és egészében összeegyeztethetetlennek nyilvánították a katolicizmus tanításaival. Am itt nem álltak meg, hanem ráérték a náciizmus egészséges gyökereinek elemzésére, a vallásos értékrend új-ráteremtésére és a szülőföld szeretetére, bátyaszerepére az ateista bolsevizmussal szemben.

Nagy általánosságban a katolikus egyház reagálása a zsidókérdésre Németországban vagy máshol „mérsékelt antiszemitizmussal” volt jellemezhető, azaz hozzájárult a gazdaságban és a kulturális életben tapasztalható „túlzott zsidó befolyás” elleni küzdelemhez. Ahogyan Mayer, a mainzi általános érseki helynök megfogalmazta: „Hitler a *Mein Kampf*-ban »találón ábrázolta« a zsidók káros befolyását a sajtóra, a színházra és az irodalomra. Más fajokat gyűlölni azonban mégsem fér össze a kereszténységgel, ahogyan az sem, hogy diszkriminációs törvényekkel tegyék cselekvőképtelenné a zsidóságot, már csak azért sem, mert más országok erre azonnal szankciókkal válaszolnának.”²²

Amikor a náci Németország és a Vatikán 1933 szeptemberében konkordátumot kötött, Eugenio Pacelli bíboros államtitkár feljegyzést küldött a német chargé d'affaires-nek, melyben megerősítette a katolikus egyház állásfoglalását: „A Szentszék megragadja az alkalmat, hogy szót emeljen azoknak a német katolikusoknak az érdekében, akik a zsidó vallás helyett a keresztény hitet választották ... és akik bizonyos okokból, melyeket csak a birodalmi kormány

ismer, mégis szociális és gazdasági nehézségekkel küzdenek.”²³ Ez lényegében tükrözte a katolikus és protestáns egyházak következetes elvi álláspontját, míg a gyakorlatban mindkét egyház elfogadta a náci áttért zsidók ellen hozott intézkedéseit, miután faji alapon zsidónak nyilvánították őket.

A katolikus hierarchia vállalta dogmatikus konfrontáció főképpen zsidóság és kereszténység vallási összefüggésein alapult. Egyik első megnyilvánulási formája a müncheni Michael Faulhaber bíboros öt adventi prédikációja volt 1933-ban. Faulhaber felülemelkedett a katolikus-protestáns megkülönböztetésen, amikor kijelentette: „Kezet nyújtunk tőlünk elválasztott testvéreinknek, hogy együtt védjük meg az Ótestamentum szent könyveit.” Faulhaber prédikációi nyilván nem a kor politikai antiszemitizmusa ellen szóltak, hanem az egyházat behálózó faji alapú antiszemitizmus ellen. Hogy elkerüljön minden félreértést, Faulhaber leszögezte: „Hadd kezdjem három alapvető megkülönböztetéssel. Először is különbséget kell tennünk a Krisztus halála előtti és utáni Izrael népe között. Krisztus halála előtt... az isteni megváltás hordozói voltak... adventi prédikációimban csak ezzel az Izráellel és a korai bibliai időkkel kívánok foglalkozni.” Ezután a bíboros leírja, amint az Úr elbocsátja Izraelt, amiért nem ismerte fel Krisztust. Végül azzal zárja a beszédet: „Különbséget kell tennünk már az Ótestamentumon belül is az állandó és az átmeneti értéket hordozó szakaszok között... Mert témánkból következően minket csak az Ótestamentum azon vallási, etikai és társadalmi vonatkozásai érdekelnek, melyek a kereszténység során is megmaradtak értéknek.”²⁴ Faulhaber bíboros később külön is kiemelte, kizárólag az Ótestamentum védelmében szólalt meg, és nem kívánt a zsidókérdés napi vonatkozásaira reagálni.

Ha összehasonlítjuk az egyházak és az egyetemek viszonyulását a rendszer 1933-as zsidóellenes intézkedéseivel, alapvető hasonlóságokra és elenyésző különbségre bukkanhatunk. A nemzetiszocializmust nyíltan csak kevesek támogatták mind az egyházakban, mind az egyetemeken, de az új rendszer hirdette nemzeti újjászületés már a többségnek tetszett. Ennek a többségnek a közös konzervatív-nemzeti hitvallása könnyen illeszkedett a rezsim kialakulásakor kinyilvánított eszmékhez. Az egyházak mégis azért viszonyultak egy kicsit másképpen, mert ragaszkodtak a keresztény dogma néhány alaptételéhez. A zsidókat mint zsidókat ugyan sorsukra hagyták, de megpróbálták kitartani az olyan alaptételek mellett, minthogy a fajt felülírja a megkeresztelkedés és az Ótestamentum szentsége. Az egyetemi professzorokat semmi ilyesmi nem gátolta a rendszer zsidóellenes törvényeinek elfogadásában. Amikor zsidó kollégáikat elbocsátották, egyetlen német professzor sem tiltakozott nyilvánosan; amikor drasztikusan csökkentették a zsidó diákok létszámát, egyetlen egyetemi bizottság vagy tanszéki dolgozó nem nyilvánított

ellenvéleményt; amikor az egész birodalomban könyveket égettek, egyetlen német értelmiségi, pontosabban Németországban senki nem jelentette ki nyilvánosan, hogy ez szégyen.

Amíg az árja egyetemi professzorok többségét „kulturált judeofóbia” jellemezte, diákjaik körében ugyanennek a radikális változata hódított. A német diákszövetségek nagy többsége már a Weimari Köztársaság első éveiben csatlakozott a Német Egyetemi Ligához, ehhez a nyíltan *völkisch* és antiszemita szervezethez, mely hamarosan irányítása alá vonta a diákpolitikát. A tagság feltétele a tiszta árja származás volt, az Ausztriából vagy a Szudéta-vidékről érkező fajtiszta németeket befogadták, holott nem voltak német állampolgárok. Az 1920-as évek közepéig a liga uralta az egyetemeket, akkor aztán a *Nemzetiszocialista Diákszövetség* vette át a szerepét. 1931-ben a nácik szerezték meg a többséget a *Német Diákszövetségben* is: rövid időn belül fiatal értelmiségiek egész csapata állította energiáját és képességeit a párt és a párt politikájának szolgálatába.

1933 januárja után a diákcsoportok az SA-hoz hasonlóan a maguk kezébe vették az ügyeket. Oscar Stabel a náci diákszervezet legfőbb vezetője nem sokkal az április 1-jei bojkott előtt bejelentette, hogy ezen a napon diákorséget állítanak a zsidó professzorok előadó- és szemináriumai termei elé, hogy bárkit „eltéríthessenek” belépési szándékától. Később kamerával felszerelt náci diákok jelentek meg az előadótermek pódiumain, és lefotózták a zsidó tanárok óráit látogató diákokat. 1933 áprilisának elején a Nemzetiszocialista Diákszövetség sajtó- és propaganda szekciót alakított. Első rendelkezésük április 8-án született az „ártalmas zsidó írásművek nyilvános égetéséről”, mellyel a világ zsidóságának Németország elleni „szégyentelen bujtogatására” reagáltak. „Információs” kampányt hirdettek április 12. és május 10. között; a nyilvános könyvégetés kezdetét a kampány utolsó napjának délutánjára, 6 órára tervezték, az egyetemi kampusz területén.

A hírhedt tizenkét tézist, melyeket rituálisan skandáltak a könyvégetés alatt, még csak nem is kifejezetten a zsidók vagy a „zsidó szellemiség” ellen fogalmazták meg. Célba vették viszont többek között a marxizmust, a pacifizmust, az „ösztonélet túlhangsúlyozását” (azaz a freudi iskolát és *Imago* című lapját). A német szellem lázadt a „nem német szellem” ellen. A támadás mégis elsősorban a zsidók ellen irányult, a szervezők szándéka szerint a gazdaság területéről a német kultúra egészére át kellett vinni a zsidóellenes akciókat.

Május 10-én este megkezdődött az ördögűző szertartás Németország legtöbb egyetemi városában. Több mint húszezer könyvet égettek el csak Berlinben és további két-háromezret minden más nagyobb német városban. Berlinben hatalmas örömtűz égett a Kroll Operaház előtt, az eseményen Goebbels

is felszólalt. A beszédek után, a fővárosban és a többi helyszínen a tömeg együtt kántálta a betiltott szerzők elleni jelszavakat, s a mételeyező könyveket egymás után a lángokba hajították.

Miközben Németország értelmisége és szellemi elitje nyíltan vagy hallgatólagosan támogatta a rendszert, a zsidó közösség vezető alakjai elkeseredésüket a bizalom álcája mögé próbálták rejtetni. A németországi zsidók jövőjét minden nehézség ellenére sem akarták helyrehozhatatlannak látni. Ismar Elbogen, a kor egyik legkiválóbb zsidó történésze nem csak saját véleményét fogalmazta meg, amikor a következőket írta: „Éhségre kárhoztathatnak minket, éhínségre nem.”²⁶ Ez a szellem uralkodott a formálisan 1933-ban alakult *Német Zsidók Birodalmi Képviselőtársaságának* (*Reichsvertretung Deutscher Juden*) berkeiben. 1938-ig ez maradt az ernyőszervezete a helyi és országos zsidó szervezeteknek. Egyik vezetője Leo Baeck berlini rabbi, aki egyben a *Német Rabbik Szövetségének* elismert vezetője és elismert tudós volt, a másik a laikus Otto Hirsch. A *Nemzeti Német Zsidók Egyesülete*, az ultra-ortodox vallási csoportok, sőt, szórványosan a cionista mozgalom ellenállása mellett, a *Birodalmi Képviselőtársaság* fontos szerepet játszott a német zsidóság ügyeinek bonyolításában mindaddig, amíg 1938–1939-ben lassan átváltozott a *Gestapo* (*Geheime Staatspolizei* – „titkos államrendőrség”) szoros ellenőrzése alatt álló *Németországi Zsidók Országos Szövetségévé*.

Sem a *Birodalmi Képviselőtársaság*, sem az egyének nem éreztek még komolyabb sürgetést. 1934 elején Otto Hirsch az „elsietett” emigráció ellen beszélt: hitt abban, hogy az új Németországban is fenntartható lesz a tisztességes zsidó élet. Az nem csoda, hogy Alfred Hirschberg, az asszimilációt pártoló CV legkiválóbb képviselője tagadta, hogy „szükség volna az [palesztinai] áttelepülés utópiájával foglalkozni”, de hogy a *Cionista Elharcos* (*He-háluc*) szervezet egyik publikációja szerint az *előkészítetlen emigráció* Palesztinába „a cionizmus elleni bűn”²⁷, talán éppen a vehemens hangütés miatt, azért kissé meglepő.

Nem minden német zsidó vezető maradt ilyen hidegvérű. Georg Kareski, a jobboldali [revizionista] *Cionista Szövetség* feje, azonnali emigrációt követelt. A harsány, de még cionista körökben is marginális szerepet betöltő Kareski készen állt rá, hogy megszervezze a zsidók kivonulását Németországból, akár a *Gestapo* és a propaganda-minisztérium segítségével.

Teltek a hónapok, de a németországi zsidóság vezetői továbbra sem vettek tudomást a nácik hajthatatlanul zsidóellenes álláspontjáról. 1933 augusztusában Werner Senator, aki Palesztinából tért vissza Németországba, hogy az újonnan megalakított Segély- és Mentőbizottság igazgatója legyen, az *Amerikai Segítőbizottságnak* (*Joint*) írt memorandumban azt közölte, hogy párbeszédet kell kezdeményezni a zsidók és a nácik között. Véleménye szerint „a dia-

lógusnak el kell vezetnie valamilyen ahhoz hasonló konkordátumhoz, mint amelyet a Római Kúria és az európai államok kötöttek”.²⁸

Az ortodox zsidóság október 4-én Hitlernek küldött „Memorandum a zsidókérdésről” című munkájában sem a Római Kúria, sem a konkordátum nem került említésre. Az aláírók felhívták a birodalmi kancellár figyelmét arra, milyen igazságtalan a zsidóságot a marxista materializmussal azonosítani, és egy egész közösségnek felelősi néhány tagjának hibáit, valamint emlékezteték rá, milyen gyenge a kapocs az ősi zsidó faj és a modern, gyökértelen, ultraracionalista zsidó írók és újságírók között. Az ortodox zsidóság elutasította a Németország ellenes uszító propagandát, és küldöttei emlékeztették Hitlert a zsidók első világháborús szolgálataira és áldozataira. A levél megfogalmazói meggyőződésüket fejezték ki, hogy az új kormány nem akarja megsemmisíteni a teljes német zsidóságot, ha azonban tévednek, követelik, hogy tudassák velük eme szándékot. Feltételezve, hogy a megsemmisítés nem lehet a rendszer célja, életteret követeltek maguknak a németek életterén belül, ahol gyakorolhatják vallásukat és űzhetik foglalkozásukat „anélkül, hogy veszélynek vagy inzultusnak lennének kitéve”.²⁹ A memorandum persze sosem került Hitler íróasztalára.

1933-ban a Németországban élő mintegy 525 000 zsidóból 37 000 hagyta el az országot, a négy rákövetkező évben, a kivándorlók éves száma ennek is messze alatta maradt. 1933-ban a kivándorlók körülbelül 73%-a más nyugat-európai országokba tartott, 19%-uk Palesztinába, 8% pedig a tengerentúlra. Annak, hogy ilyen mértékben nem akarták elhagyni azt az országot, ahol szegregáció és megaláztatás fenyegette őket, ahol az üldöztetésükre hozott rendeletek egyre rosszabb képet mutattak, elsősorban az lehetett az oka, hogy sem a zsidó vezetés, sem a hétköznapi német zsidó nem volt képes felfogni a kiszámíthatatlan eseményeket. A legtöbben arra számítottak, helyben várják ki, míg elmúlik a fejük fölül a vihar. Ráadásul az emigráció jelentős anyagi áldozatot jelentett volna, különösen az adott bizonytalan gazdasági helyzetben: azonnali és súlyos veszteséget, hiszen a zsidó tulajdont csak a létező legalacsonyabb áron lehetett eladni, az emigrációs adó pedig egyenesen megfizethetetlen volt. A náci meg akartak ugyan szabadulni a zsidóktól, de csak azután, hogy egyre könyörtelenebb módszerekkel kifosztották őket.

Egy rövid pillanatra legalább a gazdasági feltételeken könnyítettek. Nem-hogy beengedték a cionista aktivistákat a birodalomba, de konkrét gazdasági intézkedésekkel könnyítették a kivándorlást Palesztinába. Az úgynevezett *háávará* (héberül „transzfer”) egyezmény 1933. augusztus 27-én kötöttetett a Német Gazdasági Minisztérium és a németországi illetve palesztin cionista képviselők között; eszerint a zsidó emigránsok tőkéjük egy részét áthelyez-

hették, és könnyebben kivihették a javaikat is a náci Németországból Palesztinába. Ennek eredményeképpen néhány száz millió birodalmi márka Palesztinába vándorolt, és ezzel az 1933–1939 között odaérkező mintegy hatvanezer zsidó anyagi létezésének alapját többé-kevésbé biztosították.

A gazdasági egyezmény és az együttműködést elősegítő rendelkezések természetesen nem jelentettek változást. A cionistáknak nem maradt kétsége a náci gonosz tervei felől, a náci pedig mindenekelőtt zsidónak tekintették a cionistákat. A cionizmussal kapcsolatban azonban a náci ideológia és politika egyaránt megosztott volt már a kezdetektől: egyrészt örömmel fogadták, mert eltávolította a zsidókat Európából, másrészt az 1897-ben Bázelen alapított *Cionista Szövetséget* kulcselemnek tartották a zsidó világösszeesküvéssel kapcsolatban – ha létrejön egy zsidó állam Palesztinában, az olyan lesz, mint a Vatikán, és az egész világon koordinálja majd a zsidók mesterkedését. Az efféle szükséges, ám istentelen kapcsolatok cionisták és náci között eltarlottak egészen a háború kezdetéig, sőt tovább.

A német zsidóság néhány vezetője 1933-ban még mindig hitt abban, hogy a náciakat majd lenyűgözi, ha tárgyilagosan bebizonyítják nekik, mi mindenrel járult hozzá a zsidóság a német kultúrához. Néhány hónappal a rendszer változása után, Leopold Ullstein, a kiadóinasztia egyik fiatal tagja a témáról szóló átfogó tanulmány írásába kezdett. Egy év múlva készen állt a vaskos kötet, de közlését 1934 decemberében megtiltották. „A tanulmány naiv olvasói – állt a *Gestapo* jelentésében – arra a következtetésre juthatnának, hogy a nemzetiszocialista forradalomig a német kultúra egészét a zsidók képviselték.”³⁰ Más kérdés volt a „zsidó kultúrát a zsidóknak” ügye, és miközben Ullstein a maga időszerűtlen feladatára összpontosított, egy másik berlini zsidó, Kurt Singer, a Berlieni Állami Opera igazgatóhelyettese egészen másfajta ötlettel állt elő: alapítsanak autonóm zsidó kulturális szövetséget.

Singer *Kulturbundja* találkozott a náci szándékaival. Amikor Singer projektje, a zsidó művészetet (csak) zsidóknak a porosz hatóságok elé került, Göring azonnal jóváhagyta. A *Kulturbund* látszólag tökéletes megoldást kínált a rendszernek és a zsidóknak egyaránt arra a problémára, hogy zsidó írók, művészek, zenészek és mindenféle előadóművészek, valamint munkatársaik és ügynökeik ezerszám szorultak ki a német kulturális életből. Függetlenül a munka lehetőségétől és a zsidó közösség egy részére gyakorolt kedvező pszichológiai hatástól, a *Kulturbund* azt is lehetővé tette, hogy a társadalom könnyebben szabaduljon esetlegesen felmerülő kínos érzéseitől: „azok az árja származásúak, akik ízléstelennek találták az antiszemita intézkedéseket, most azzal nyugtathatták magukat: a zsidó művészek legalább aktívan űzhetik tovább választott mesterségüket.”³¹ A *Kulturbund* még egy, nem kevésbé reális, de láthatatlan szerepet játszott, de ez már a jövőre vonatkozott. Mint a legfőbb

náci hatalmasságok egyikének közvetlen irányítása alatt álló szervezet, már előrevetítette a náci gettót, melyben a belső autonómia látszata leplezte a kijelölt zsidó vezetők tökéletes alávetettségét gazdáik parancsainak.

Szórványosan előfordult, hogy a náciak közölték a *Kulturbund*dal, a továbbiakban mit adhatnak, illetve nem adhatnak elő a zsidók. A színházban tilos volt a germán legendákhoz, a német középkorhoz vagy a német romantikához kapcsolódó művek bemutatása. Egy ideig játszhatták a klasszikusokat, de Schillert 1934-ben betiltották, őt Goethe követte 1936-ban. Az idegen szerzők közül Shakespeare ugyan nem szerepelt a tiltólistán, de a Hamlet nagymonológja igen. A Harmadik Birodalom zsidó színházában felforgatónak minősült volna a „Zsarnok bosszúját, gőgös ember dölyfét” sor, ezért az egyetlen sor miatt tiltották a teljes monológot. Szükségtelen hozzátenni, hogy hiába szerették a német zsidók Richard Wagner és Richard Strauss műveit, zsidó zenészek nem adhatták elő a darabjaikat. Beethovent 1937-ben tiltották be, Mozartnak még meg kellett várnia az *Anschlusst*, azaz 1938-at.

A *Kulturbund* a kényszerítő körülmények ellenére is figyelemreméltó munkát végzett a nagyobb német városokban. Egész Németországból több mint 180 000 zsidó lett a tagja. Első évében 69 operát állított színpadra, 117 koncertet adott, 1934 közepétől 1935 közepéig 57 operaelőadást és 358 koncertet szervezett.

Nehéz megítélni, hogy 1933-ban a német társadalom különböző szintjein mekkora figyelmet szenteltek a zsidók ügyének. A politikai stabilizáció, a baloldal széttzilálása, a gazdasági növekedés, a nemzeti újjászületés, és a nemzetközi helyzet bizonytalanságai nyilván jobban foglalkoztatták a legtöbb németet, mint a zsidókérdés homályos részletei; a politikai változások közepette és a gazdasági zűrzavarban a napi élet kihívásai álltak a középpontban. Ez adta a háttérét Hitler megszállottságának a zsidókérdéssel kapcsolatban.

1933. május 11-én Sir Horace Rumbold berlini brit követ figyelemreméltó jelentést küldött Sir John Simon külügyminiszternek. Ebben leírta, milyen fordulatot vett az a Hitlerrel folytatott beszélgetés, melyben a zsidók üldöztetésére célzott: „A pusztta utalás a zsidókkal szembeni bánásmódra nagyon felingerelte a kancellárt. — Soha nem fogok beleegyezni — ordította, mintha valami szabadtéri nagygyűlésen szónokolna —, hogy a német állampolgárokkal szemben kétféle törvényt alkalmazzanak. Hatalmas a munkanélküliség és tiszta fajú német fiatalokat kell eltántorítanom a felsőoktatástól. A tisztavérű németek számára sincs elegendő hely, a zsidóknak is együtt kell szenvedniük a többivel. Ha az országhatáron kívülről bojkottot szerveznek a német áruk ellen, teszek róla, hogy ez visszaüssön a Németországban élő zsidókra — mondta mindezt hatalmas hévvel. Csak az izgatottsága, melyet magam nem akartam fokozni, akadályozott meg abban, hogy szóvá tegyem, hiszen kétfé-

le mércét alkalmaz a német állampolgárokkal szemben, mivel a zsidó fajhoz tartozókat negatívan megkülönbözteti.” A jelentés végén Rumbold még egyszer visszakanyarodik a témához: „A személyes véleményem az, hogy Herr Hitler maga felelős a német kormány zsidóellenes politikájáért, és hiba lenne arra következtetni, hogy mindez dühödt főembereinek műve, akiket képtelen kontrollálni. Ha bárkinek alkalma adódott a témához fűződő megjegyzéseit hallgatni, annak hozzám hasonlóan észre kellett vennie, hogy ebben a kérdésben fanatikus.”³² Amerika berlini főkonzulja ugyanerre a következtetésre jutott. „A helyzet egyik legszerencsétlenebb ismérve — írta George S. Messersmith Cordell Hull külügyminiszternek 1933. november 1-jén —, hogy... Mr. Hitler maga kérlelhetetlen és meggyőzőhetetlen, ő a valódi feje a zsidóellenes mozgalomnak. Számos témáról józanul lehet vele beszélni, de ezzel kapcsolatban csak szenvedéllyel és előítélettel tud nyilatkozni.”³³

1933-ban, a nagy nyilvános beszédekben Hitler még nem adott hangot annak, milyen megszállottan hisz a zsidók jelentette veszélyben. 1933. július 6-án, a birodalmi helytartók előtt ezt úgy fogalmazta meg, hogy a legveszélyesebb front az adott helyzetben a külső front. „Az ember ne keltsen feszültséget, mikor éppen nincs szükség rá. Ha újra elővesszük a zsidókérdést, azzal ismét világméretű felháborodást indítunk el.”³⁴ A Birodalom ingatag gazdasági helyzete nyilván belejátszott a döntésébe. És, amint már említettük, bizonyos ügyekben, mint például a zsidó orvosoké, Hitler persze számításba vette a német közvéleményt: más szóval, megértette, hogy az azonnali zsidóellenes intézkedéseket csak taktikus pragmatizmussal kezelheti, ezért aztán a politikája, időlegesen, közel állt a konzervatívok korábban is előforduló zsidóellenes megnyilvánulásaihoz.

Hiába került azonban a zsidókérdéssel és a „világnézetével” kapcsolatos nyilvános állásfoglalásokat, azért egészen nem tudta visszafogni magát. Az 1933 szeptemberében tartott nürnbergi pártnagygyűlés záróbeszédébe is beleszólt néhány zsidókat ócsárló kifejezést, mikor a művészet faji alapjairól értekezett: „Az elmúlt korszak elrémisztő szellemi dekadenciájának jele, hogy faji meghatározottságuk észlelése nélkül beszéltek stílusokról... Minden tisztán formált faj otthagya kézjegyét a művészet nagykönyvében, kivéve, ha a zsidósághoz hasonlóan híján maradt bármiféle kreatív művészi hajlamnak.” Hitler a világnézet szerepét is meghatározta felszólalásában: „A világnézet — jelentette ki — általában csak előfeltételnek tekinti a politikai hatalom megszerzését a valódi küldetés teljesítéséhez. Maga a »világnézet« szó komoly elköteleződés, garancia arra, hogy minden későbbi vállalkozás a kezdeti elképzelésen alapuljon és jól látható irányt kövessen. Az elképzelés maga lehet jó és rossz, akkor is kiindulópontot, viszonyulást jelent az élet minden történésével és megnyilvánulásával kapcsolatban, másképpen, kényszerítő, kötelező

szabályt minden cselekvésre vonatkozóan.”³⁵ Azaz, Hitler meghatározása szerint, a világnézet nem más, mint kvázi-vallásos keret az azonnali politikai célok elérésére. A náciizmus nem pusztán az ideológiai diskurzus színtere, hanem politikai vallás, és mint ilyen, mindenkitől teljes alárendeltséget követel.

2. fejezet

A TÖRVÉNYEK SZELLEMÉRŐL

1934. január – 1936. február

„6. számú cella: belmagasság 5 méter, az ablak kb. 40 x 70 cm, 4 méteres magasságban, hogy az ember pincében érezze magát... Fapadló szalmazsákkal, két takaró, fadézsza, korsó, lavór, szappan, törölköző, tükör nincs, fogkefe nincs, fésű, hajkefe, asztal nincs, könyv január 12-től [1935] a távozásomig, azaz szeptember 18-ig nincs; újság január 12-től augusztus 10-ig nincs; fürdő vagy zuhany január 12-től augusztus 10-ig nincs, elhagyni a cellát, a kihallgatásokat leszámítva január 12-től augusztus 10-ig nem lehet. Sötétzárka április 16-tól május 1-ig, azután május 15-től augusztus 27-ig, teljes 119 napon át.”¹

Leopold Obermayer würzburgi borkereskedő jegyezte föl a fentieket első dachaui bebörtönzéséről, egy 1935. október 10-re datált tizenhét oldalas beszámolóban, melyet az ügyvédje segítségével sikerült kicsempésznie. Később a Gestapo elkobozta, a háború után a würzburgi aktákból került elő. Obermayer jogi doktorátust szerzett, gyakorolta a zsidó vallást, svájci állampolgár volt és homoszexuális. 1934. október 29-én panaszt tett a würzburgi rendőrségen, hogy a postáját felbontották. Két nap múlva berendelték a főhadiszállásra, és rögtön le is tartóztatták. Attól fogva Josef Gerum helyi Gestapo főnök, a még kollégái körében is hírhedt náci veterán külön elbánásban részesítette. Azzal vádolta meg, hogy az új rendszer ellen beszél. Nem sokkal később meztelen férfiak fotóit találták meg Obermayer bankszéféjében. Zsidó és homoszexuális: Gerumnak remek fogás. Vajon kínzói miért nem ölték meg? Talán 1935-ben még nem merték megtenni egy svájci állampolgárral, noha

zsidó volt, már csak azért sem, mert a müncheni svájci konzulátus és később a berlini követség is tudott a bebörtönzéséről, sőt az igazságügy-minisztérium is aggódott a lehetséges svájci beavatkozás miatt.

1935 szeptemberének közepén Obermeyert Dachauból egy közönséges ochsenfurti börtönbe szállították, hogy ott várjon a bírósági tárgyalásra. Gerum azonban nem nyugodott, amíg 1935. október 12-én vissza nem szállították Dachaubá.

Eközben Németország és a világ tanúja lehetett annak, milyen drámai módon szilárdul meg Hitler belső és külső hatalma. Ernst Röhm és más SA-vezetők legyilkolása a hírhedt „hosszú kések éjszakáján”, 1934 júniusában a leghalványabb reményt is eloszlatta, hogy más is hatalomra kerülhet a párton belül. Ezt szinte azonnal követte Hindenburg halála, augusztus 2-től pedig Hitler mint *Führer* és kancellár, saját kezében egyesített minden hatalmat Németországban. 1935-ben népszerűsége ismét felívelt: január 13-án a Saar-vidéken tartott népszavazáson a nagy többség arra szavazott, hogy a területet csatolják vissza a Birodalomhoz. Március 16-án általános sorozás kezdődött, és megalakult a *Wehrmacht*. Egyetlen külföldi hatalom sem mert reagálni a versailles-i szerződés ilyen nyilvánvaló megszegésére: de 1935 áprilisában Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország Stresában egységsfrontot alkotott, hogy megakadályozzák Ausztria esetleges annektálását, valamint megőrizték az európai *status quo*-t. Júniusban azonban a britek aláírtak egy külön hajózási egyezményt a németekkel, és ezzel a szövetség széthullott.

Ugyanebben az évben, március 17-én Hitler Münchenben járt, az eseményről a már betiltott, földalatti Szocialista Párt részére készült tudósítás adott eleven beszámolót: „Március 17-e van, és a lelkesedés hatalmas. Egész München talpon. Az emberek máskor is énekelnek, de ilyen lelkesedéssel ritkán. Átélttem 1914-et, de a háború bejelentése nem tett rám ilyen hatást, mint Hitler fogadtatása március 17-én... Egyre többen bíznak Hitler politikusi tehetségében és becsületes szándékában... Sokan szeretik.”²

1933 és 1936 között bizonyos egyensúly teremődött a náciizmus forradalmi-karizmatikus lendülete és a '33 előtti német állam autoritárius-konzervatív irányvonala között. Ezen az átmeneti szövetségen belül Hitler szerepe volt a meghatározó. A hagyományos elit számára a „vezérbe vetett hit” az egyeduralgó tekintélye iránti nosztalgiát fejezte ki. A birodalmi berendezkedés és a nemzetiszocialista rendszer alapelemei az új vezér személyében kapcsolódtak össze.

Ez a „vezérbe vetett hit” szükségképpen állami részről és pártkörökből egyaránt cselekvési kényszert váltott ki, nem volt állandó utasításokra szükség ahhoz, hogy a *Führer* általános elveit kövessék. Az alárendeltek és a felsőbb-

ség közötti erős kölcsönhatás „gyönyörűen tetten érhető egy náci funkcionárius 1934-es beszédében – emeli ki Ian Kershaw brit történész: »Mindenki beláthatja, hogy a *Führer* nem diktálhat felülről mindent, amit előbb vagy utóbb meg akar valósítani. Ellenkezőleg, egészen mostanáig bárki, aki hivatalos visel Németországban, akkor dolgozott a legjobban, ha a *Führer* elveit követte. Gyakran és sok területen előfordult – a korábbi években is –, hogy az egyének parancsra, utasításra vártak. Sajnos így lesz ez a jövőben is, de valójában mindenkinek az a kötelessége, hogy a *Führer* elveinek megfelelően tegye a dolgát. Ha valaki hibázik, majd észreveszi a hibát. Aki azonban a *Führer* elvei szerint és céljai érdekében dolgozik most és a jövőben... a legszebb jutalmat kapja majd, amikor munkája megerősítést nyer.«”³

Ily módon a válságból éppen kilábaló társadalom elhitte, hogy az új rendszer megoldásokat kínál, és különböző, de egymással összefüggő válaszokat ad a legkülönbözőbb rétegek törekvéseire, haragjára és érdekeire. Ez a meggyőződés átsegítette őket a kezdeti nehézségeken (például a lomhán mozduló gazdaságon), új célt adott, nemzetközi sikereket hozott, legfőképpen pedig a vezérbe vetett, megingathatatlan hitet erősítette. Ennek egyik velejárója éppen a zsidók elleni intézkedések széleskörű – passzív vagy aktív – elfogadása lett: aki együtt érez a zsidókkal, az kételkedik a vezér útjának helyességében, márpedig e tekintetben a németek többsége határozottan meghozta kollektív és egyéni döntését. Ugyanez igaz a rendszer másik alpmítoszára, a „fajközösségre”. A fajközösség félreérthetetlenül kizárja a zsidókat. A fajközösséghez tartozni annyi, mint elfogadni, hogy mások nem tartoznak oda.

A zsidó mibenlétének biológiai kritériumai azonban továbbra is homályban maradtak, és a náci kizárólag a szülők és nagyszülők vallási elkötelezettsége alapján indították meg keresztes hadjáratukat a *Volk* megtisztítására. Egyre több hivatalnok fordult a „hivatásos tisztviselőség helyreállításáról” szóló törvényhez, hogy annak „általános nemzeti elveire” hivatkozva megtagadja zsidók és „német vérből származók” házasságát. A nyomás fokozódott, mígnem 1935. július 26-án Frick belügyminiszter bejelentette: mivel az „árja és nem árja felek” közti házasságok érvényességét a közeli jövőben tárgyalják, az ilyen házasságokat „további értesítésig elnapolják”.⁵

A kötendő házasságok elutasítása még mindig egyszerűbbnek látszott, mint a másik „logikus” következmény: a már megkötött vegyes házasságok felbontása. A polgári törvénykönyv engedélyezte a válást, ha az egyik fél méltánytalanul bánt a másikkal, de ezt nehéz lett volna abból levezetni, hogy valaki egy másik fajhoz tartozik. A PTK 1333. paragrafusa azonban kikötötte, hogy a házasság ténye támadható, ha bármelyik fél az esküvő előtt nem volt tudatában olyan körülményeknek, vagy „személyes tulajdonságoknak” melyek hatására elállt volna a házasságkötéstől. Ezt a paragrafust csak hat hó-

napon belül lehetett érvényesíteni, ráadásul a faji hovatartozás aligha tekinthető személyes tulajdonságnak, végül pedig nem valószínű, hogy a két fél egymás faji hovatartozásának ismerete nélkül köt házasságot. Az 1333-as paragrafus mégis egyre gyakrabban bukkant fel a náci jogértelmezésben, azon az alapon, hogy „zsidónak lenni” személyes tulajdonságot jelent, és ennek jelentősége csak az új politikai körülmények hatására vált ismertté. Következésképpen a hat hónapot 1933. január 30-ától (Hitler ekkor lett kancellár), sőt, április 7-től (a tisztviselői törvény életbe léptetésétől) számíthatják, mert a köztudatban csak ekkor nyert jelentőséget a zsidó származás ténye. A „faji értelemben” vegyes házasságok érvénytelenítését csak az 1938. július 6-i törvény tette lehetővé.

Egészen addig a bírák, ügyvédek és anyakönyvvezetők, akik a házasságok felbontását propagálták, túlteljesítették a náci vezetők utasításait. A bíróságok vegyes házasságok elleni lendületét csak fokozták azok a rendőrségi kezdeményezések, sőt tömegdemonstrációk, melyek zsidók és árják mindennemű szexuális kapcsolata ellen tiltakoztak: a „fajfertőzés” kérdése az adott pillanatban megszállottsággá vált. 1935. augusztus 19-én ezzel a váddal tartóztattak le egy zsidó üzletembert Stuttgartban. Miközben a rendőrségre szállították, ellene demonstráló tömeg gyűlt köré. A városi krónika szerint, nem sokkal később egy zsidó asszony, aki 1923 óta standot vitt a vásárcsarnokban, elvesztette az engedélyét, mert eltúrte fia kapcsolatát egy nem zsidó német lánnyal.

A másik legfontosabb téma a náci pornográfiára hajló képzeletében a nyilvános uszodák kérdése lett, rögtön második helyen a nyílt fajfertőzés után: szerintük egy „egészséges” árja undorodik a zsidó test láttán, fél az esetleges fertőzéstől a közös vízben vagy az uszoda területén, és még félreérthetetlenből tart a zsidó meztelenség szexualitással telített rettenetétől; gyakran emlegették a zsidó nők szemérmetlen viselkedését vagy célozgattak a német nőket nyíltan zaklató zsidó férfiakra.

A zsidóellenes vádaskodásokat terjesztő újságok közül Streicher *Der Stürmer* volt a leggonoszabb: a tanult középosztályt, sőt a párt egyes tagjait elriaszthatta ugyan a folyamatos kampány és a nagyközönség széles rétegei elé tárt részletek, de a lakosság zömének, a Hitlerjugendnek, az iskolásoknak, éppen pornografikus vagy éppen szadisztikus elemei miatt, tetszett a lap. 1934. május 1-jén a *Der Stürmer* megjelentette ominózus különkiadását a zsidó rituális gyilkosságról. A címdalón az állt: GYILKOS ZSIDÓ ÖSSZEESKÜVÉS A NEM ZSIDÓ EMBERISÉG ELLEN, alatta a fél oldalt betöltő rajz, melyen két taszító külsejű zsidó edényben fogja fel az éppen meggyilkolt, anyali keresztény gyermekek vérért. A háttérben kereszt. Másnap a *Német Zsidók Birodalmi Képviselő*te sürgönyözött Ludwig Müller birodalmi püspöknek: „Kötelességünknek érezzük, hogy felhívjuk a figyelmét a *Der Stürmer* május 1-jei

különkiadására. A birodalmi kancellárnak a következő szövegű táviratot küldtük: »A *Der Stürmer* különkiadást jelentetett meg, hogy abban elképesztő rágalmakat és rémisztő rajzokat adjon közre, és a zsidóságot rituális gyilkossággal vádolja. Isten és ember előtt felemeljük szavunkat, és ünnepélyesen tiltakozunk hitünk hallatlan meggyalázása ellen.« Meggyőződésünk, hogy mély felháborodásunkban minden keresztény ember osztozik.»⁶ A sürgönyre sem Hitler, sem Müller birodalmi püspök nem válaszolt.

1935 nyarán, amikor a zsidókat számos városban kitiltották az uszodákból és a közfürdőkből, sőt a jelenlétük is tilos volt a kisvárosokban és a falvakban, a balti fürdőhelyek némelyikében szürrealista helyzet alakult ki. A népszerű üdülőhelyeken nem egy szálláshely állt zsidók tulajdonában. Binzben például egy magyar zsidóé volt a legnépszerűbb szálloda, melyet a *Gestapo* jelentése szerint a helyiek bojkottáltak, ugyanakkor ki más választotta mégis pünkösdi szálláshelyül, mint Wilhelm Friedrich Löper *Gauleiter* és birodalmi kormányzó! Egy hónappal később, júliusban, hogy sértést sértésre halmozzanak, a Binzben kikötő *Köln* cirkáló tisztjei és más emberei szintén a magyar zsidó szállodáját részesítették előnyben. A paradox helyzet még három éven át fennállt, amíg aztán 1938 tavaszán a balti üdülők binzi hivatalának igazgatója bejelentette, hogy „az utóbbi hónapok számos erőfeszítése végre sikert hozott”: árja kézbe került minden korábbi zsidó tulajdonú vendégház.⁷

A fentről érkező utasítások ellentmondásosságát tükrözte a zsidókkal fenntartott üzleti kapcsolatok ellen uszító pártpropaganda és az azokból származó gazdasági előnyök élvezete. Egyfelől nem lehetett kapcsolat zsidók és németek között, másfelől nem avatkoztak a zsidók gazdasági tevékenységébe. Ez az ellentmondás, amely két pillanatnyilag összeegyeztethetetlen prioritásból származott – a zsidók elleni folyamatos küzdelemből és a német gazdaság újraélesztésének szükségességéből –, újra meg újra kifejezésre jutott a helyhatóságoktól érkező jelentésekben. Gyakorta kisvárosi szinten látszott a legjobban. 1935. július 2-án Laupheim város hivatalnokai jelentést küldtek Württemberg tartomány belügyminisztériumának. „A jelenlegi körülmények között a zsidókérdés egyre nagyobb nyugtalansággal tölti el a laupheimi hatóságokat. ... Ha a zsidók elleni harc... folytatódik, tudomásul kell vennünk, hogy a helyi üzletemberek emigrálnak, amilyen gyorsan csak tudnak. Laupheim városának ez komoly bevételkiesést jelentene, és meg kellene emelnünk az adókat, hogy a kiesést kompenzáljuk.” A jelentés szerzője úgy vélte, az idősebb zsidók halála és a fiatalabbak emigrációja harminc éven belül magától is megoldja a problémát. Addig is, javasolta, maradjanak a zsidók, ahol vannak, annál is inkább, mert kevés kivételtől eltekintve jól szituált családok közösségéről van szó. Ha viszont az adójövedelmük nyom nélkül eltűnik, „Laupheimből elkerülhetetlenül ismét egy nagy falu lesz.”⁸

A pártkezdeményezések és a gazdasági szükségszerűség közti feszültséget teljes mélységében illusztrálja egy csak a zsidóknak szentelt, 1935. április 3-i jelentés, melyet a „Rajnai Nagytérsg” SD-je (*Sicherheitsdienst* – az SS biztonsági szolgálata) küldött a koblenzi August Heissmeyer SS *Gruppenführer*nek. „Csendes” bojkottról számol be, melyet elsősorban a párt kezdeményezett, miközben szervezetei „zárt üléseken” arra kérték újra meg újra a tagokat, hogy ne patronálják a zsidó üzleteket. A jelentés később rámutat, hogy „a városokban ugyan kevesebb a lehetőség az ellenőrzésre, a bojkott mégis jellemzőbb a városokra, mint a vidékre. Különösen a katolikus többségű területeken a parasztok éppúgy vásárolnak, mint azelőtt, elsősorban zsidóktól, és ez már-már ellenbojkottot jelent a katolikus egyház támogatásával.”⁹

A zsidók szorongatott helyzete miatti együttérzés, sőt felajánlott segítség azért néha közvetve vagy közvetlenül utat talált a címzettekhez. Így például a nemzeti himnusz szerzőjének, Hoffmann von Fallerslebennek a lányunokája a *Jüdische Rundschau*-nak címzett levélben felajánlott egy Balti-tenger partján álló házat a zsidó gyerekeknek. Az üldözött zsidók iránti rokonszenv rejtett csatornáin Goebbels figyelmét is felkelthették, mert június közepén egy beszédben megemlékezett róluk. „Támadta azon honfitársait... akik »szégyentelenül« azzal érveltek, hogy végeredményben a zsidó is emberi lény.” Robert Weltsch, a *Jüdische Rundschau* akkori szerkesztője szerint Goebbels haragja világosan utal arra, hogy suttogó kampány folyik, tehát a Goebbels által polgári értelmiségnek nevezett réteg ingerültsége határozottan érezhető. A Gauleiter [azaz a berlini körzetvezető Goebbels] őket kívánta figyelmeztetni.”¹⁰

Nehéz volna bizonyítani, mennyire félemlítette meg Goebbels beszéde a ’polgári értelmiséget’, de az biztos, hogy a beszédnek komoly következményei lettek. A *Jüdische Rundschau* 1935. július 2-i számában megjelent Weltsch cikke „A zsidó is ember: érvelnek a zsidók barátai” címmel.¹¹ A cikk finom iróniával ecsetelte a miniszter szónoklatát, mire az újságot betiltották. Néhány hét és némi tárgyalás után Goebbels nevében (de „Jahnke” aláírással) levél érkezett a szerkesztőségbe: „A *Jüdische Rundschau* 1935. júl. 2-i számában közölt ’A zsidó is ember’ c. cikk ügyében... Az újságot a fenti cikk miatt tiltottam be. A tilalmat feloldom, de a cikk polemikus hangvétele miatt kénytelen vagyok szigorúan megróni Önt, és elvárom, hogy a jövőben ne adjon okot hasonló kifogásokra.”¹²

Vajon miért vette a fáradságot Goebbels, hogy ilyen manővereket hajtson végre egy zsidó szerzők zsidóknak szóló cikkeit közlő kiadvánnyal kapcsolatban? Weltsch szerint: „Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a zsidó újságokat nyilvánosan árusították. Berlin West Endjén, azaz nagyzóló sétálóutóját, a Kurfürstendammot szinte betérítették a *Jüdische Rundschau*-val,

minden kioszkban kirakták kedden és pénteken, nem kevés példányban, hiszen fogyott, annál is inkább mert a külföldi lapokat már betiltották.”¹³ Nyilván ők sem tarthatták már magukat sokáig. 1935. október 1-jén megtiltották a zsidó lapok nyilvános terjesztését és árusítását.

A rezsim nem csak arra tett erőfeszítéseket, hogy fizikailag elkülönítse a zsidókat a német társadalomtól, de egy erőteljes kampány során arra is, hogy a német kulturális életet megtisztítsa a zsidó jelenlétől és szellemtől. 1933 első hónapjaiban a kampányt tovább bonyolította a Goebbels és Alfred Rosenberg, a párt ideológusa között élesedő vetélkedés, melynek tétje az volt, ki kaparintja meg a kultúra irányítását az új birodalomban. Hitler eleinte Goebbelsnek adott elsőbbséget, aki meg is alapította a *Birodalmi Kultúrakamarát*. Nem sokkal később azonban valamiféle egyensúlyt teremtett Rosenberg 1934 januári kinevezése, „A Führer képviselőjében az *NSDAP* keretein belül folyó általános intellektuális ideológiai képzés felügyelője” posztra.

1934 augusztusától 1935 júniusáig Goebbels naplóiban újabb és újabb utalások jelennek meg arra vonatkozóan, hogy teljes „árjásításra” törekszik, különös tekintettel a *Birodalmi Zenei Kamarában* végzett tisztogatásra. Kétfrontos harcot indított: mind a zenészek, mind a zene ellen. A legtöbb zsidó zenész már Hitler uralmának első három évében emigrált, de a nácik nagy bosszúságára a zsidó melódiáktól – főleg a könnyűzenei dallamoktól – jóval nehezebb volt szabadulni. „A közönség igényli ezt a zenét” – írja Michael Kater történész –, ám azonnal elvetették őket azon az alapon, hogy az „árja” zenészeknek nevelni kell a közönséget, és folyamatosan kerülni a zsidó zeneszámokat.”¹⁴ Ráadásul, ami a könnyűzenét illeti, bonyolult kereskedelmi tevékenység folyt a zsidó emigráns zenei kiadók és a még Németországban tartózkodó üzletfelek között, és nemkívánatos partitúrák és felvételek jutottak be folyamatosan a birodalomba. Bécsből, Londonból, New Yorkból érkezett a zene, és a zsidóvadászok csak 1937 végére nyugodhattak meg, amikor is minden „idegen” zenét hivatalosan betiltottak.

A kezdeti zavar ellenére azonban a kultúra gazdái nem érték be a birodalom zenei életének zsidótlanításával. Artur Schnabelt, Jascha Heifetzet és Yehudi Menuhint már sem koncerten, sem a rádióban nem hallgathatta senki, a zsidó karmesterek elmenekültek, ahogy Arnold Schönberg, Kurt Weill és Franz Schreker zeneszerzők is. Némi habozás után Mendelshsohn, Meyerbeer, Offenbach és Mahler is tiltólistára került. Mendelshsohn szobrát, mely a lipcsei Gewandhaus előtt állt, eltávolították. És ez még csak a kezdet volt: árjásították a zsidó tartalmakat hordozó műveket: Händel bibliai tárgyú oratóriumai új címet kaptak, a *Judas Maccabeus* például *A tábornagy: háborús dráma* címet vagy másik lehetőségként a *Szabadság oratórium: Nassaui Vilmos* címet viselte. Mozart néhány operájának címét, a *Don Giovannit*, a *Le Nozze di Figarót* és a

Così fan tutti németre kellett fordítani, mert a librettista, Lorenzo Da Ponte zsidó származású volt.

1935-ben Hans Hinkel Goebbels minisztériumába költözött, hogy a *Reichskulturkammer* (RKK) három felügyelőjének egyike legyen. Nem sokkal később korábbi címeinek listája egy újabbal gyarapodott: „A német birodalom területén élő nem árja lakosok mindennemű intellektuális és kulturális tevékenységének ellenőrzésével és felügyeletével megbízott különleges biztos.” 1936-os beszédében Hinkel újrafogalmazta a náci kultúrpolitika zsidókkal kapcsolatos közvetlen célját: jogukban áll saját kulturális örökségüket továbbfejleszteni Németország területén, de csak teljes elszigeteltségben. A zsidó művészek „zavartalanul dolgozhatnak, de csak amíg a zsidó művészeti és kulturális életre korlátozzák tevékenységüket, és – sem nyíltan, sem titokban, sem megfélemlítéssel – nem próbálják meg befolyásolni a mi kultúránkat”.¹⁵

1935 elejétől a párt radikálisai között ismét elharapózott a zsidóellenes izgatás. A növekvő nyugtalanságot csak fokozták az elhúzódo gazdasági nehézségek, és a tény, hogy a párttagok nagy tömege sem helyi, sem nemzeti szinten nem kapott sem anyagi, sem ideológiai kárpótlást, miközben nem talált állást, és más módon sem jutalmazták.

A zsidóellenes incidensek első hulláma 1935 márciusában érte el az országot: az ezt követő hetekben Goebbels *Der Angriff*-je szította a pogromjellegű hangulatot. A Belügyminisztérium bejelentése, miszerint további zsidóellenes törvények várhatók, és kizárják a zsidókat az új *Wehrmacht*-ből, nem csitította a növekvő nyugtalanságot.

Az első város, ahol nagyarányú zsidóellenes zavargások történtek, München volt. Márciusban és áprilisban a zsidó üzleteket éjszaka sával spriccelték le, vagy ZSIDÓ, BÜDÖS ZSIDÓ, ZSIDÓK TAKARODJATOK! feliratokkal mázolták tele. Májusban elkezdtek betörni a kirakatokat. A rendőrségi jelentés szerint ezekhez a korai incidensekhez a Hitlerjugendnek is köze lehetett. Május közepére az elkövetők már nappal támadtak, és nem csak az üzlethelyiségre, de a tulajdonosra, a vásárlókra, sőt néha az árja alkalmazottakra is. Május 25-én, szombaton, az események más dimenzióba léptek. A délután közepére a támadások kiterjedtek a város minden azonosíthatóan zsidó üzletére. A rendőrség szerint az elkövetők „nem kizárólag a párt és a pártszervezetek tagjai köréből kerültek ki, de igen kétes eredetű, különféle csoportokból is”.¹⁶ Csak este kilenc órára sikerült többé-kevésbé helyreállítani a rendet a bajor fővárosban.

A másik komolyabb esemény július közepén történt, Berlinben, legfőképpen a Kurfürstendamm, ahol még mindig működtek a zsidó tulajdonban álló elegáns üzletek. Jochen Klepper, a mélyen vallásos protestáns író, akinek

a felesége zsidó volt, a következőket jegyezte be a naplójába június 13-án: „Antiszemita túlkapások a Kurfürstendamm... Fenygető bejelentés: Berlint megtisztítják a zsidóktól.”¹⁷ Egy héttel később Klepper ismét beszámol róla, mi történt a Kurfürstendamm: zsidó nőket ütöttek arcuk; a zsidó férfiak bátran viselkedtek. „Senki nem sietett a segítségükre, félnek a letartóztatásról.”¹⁸ Szeptember 7-én Kleppert, aki zsidó felesége miatt 1933-ban már elveszítette a rádiónál betöltött állását, elbocsátják a frissiben árnásított Ullstein kiadótól is. Aznap veszi észre, hogy a helyi uszoda bejáratánál megjelent a zsidók belépését tiltó felirat, és még a szűk utcácskában is, ahol feleségével sétálni szokott, hasonló felirat került az egyik kerítésre.

A pártvezetők többsége ellenezte a terjedő zsidóellenes akciókat, nem annyira a lakosság esetleges negatív reakciója miatt, hanem mert az új rendszer nem engedhette meg magának, hogy birodalmon kívül vagy belül híre keljen – különösen a közeledő olimpia előtt –, hogy saját erőit sem tudja megfékezni, tombol és terjed az erőszak. Újabb és újabb rendeletek jelentek meg a nem engedélyezett zsidóellenes akciók szabályozására, Hitler nevében a helyettese, Rudolf Hess adta ki őket, de nem aratott maradéktalan sikert.

Schachtnek különösen nem tetszett a terjedő erőszak. Az Egyesült Államokban ismét bojkottálták a német árukat. Május 3-án a gazdasági miniszter memorandumot küldött Hitlernek, az „exportot befolyásoló, kiszámíthatatlan tényezőkről”,¹⁹ és ebben figyelmeztette az új zsidóellenes kampány gazdasági következményeire. Hitler, legalább látszólag, tökéletesen egyetértett Schachtal: az erőszaknak gátat kellett vetni.

1935. szeptember 15-én délután, az évente megrendezett nürnbergi pártkongresszus díszszemléje zajlott Hitler és az NSDAP vezetősége előtt. Aznap este nyolckor szokatlan birodalmi gyűlés vette kezdetét a nürnbergi Kulturális Egyesület csarnokában. Hitler uralma alatt először és utoljára Berlinen kívül hívták össze a birodalmi gyűlést.

Beszédében Hitler röviden érintette a külpolitika eseményeit, azután rátért központi témájára – a zsidókra. A zsidók tehetnek a népek közötti növekvő feszültségről: New York kikötőjében meggyalázták a *Bremen* utasszállító hajón a német zászlót, ráadásul ismét bojkottot kezdtek a német áruk ellen. Németországon belül újabb és újabb panaszokra ad okot provokatív viselkedésük. Ezzel Hitler fölvázolta a hátteret. Azután elérkezett mondandója lényegéhez: „Megelőzőképpen, nehogy ez a viselkedés a feldühödött lakosságból határozott védekező akciókat váltson ki, melyek mértéke kiszámíthatatlan, csak a törvényes megoldás jöhet szóba... Amennyiben ez a remény is hamisnak bizonyul, és tovább folytatódnak a Németországon belüli és a nemzetközi zavargások, akkor a helyzetet ismét újra kell értékelni.”²⁰ Ez-

után fölkérte a Reichstagot, hogy fogadja el a három törvényt, melyet Göring felolvas.

Az első törvény a birodalmi zászlóról szólt, a nemzet színei ettől fogva a fekete, piros és fehér, a nemzeti lobogót pedig horogkereszt díszíti. A második a polgári jogokat határozta meg, azaz különbséget tett „a birodalom polgárai”, a teljes politikai és polgári jogokkal rendelkezők és az „alattvalók” között, akiket ezennel megfosztottak eme jogoktól. Csak a német vagy némettel rokon vérből származó lehetett német polgár. Ettől a pillanattól fogva, polgárjogaikat illetően, a zsidók a külföldiekhez hasonló státuszba kerültek. A harmadik törvény „A német vér és becsület védelméről” megtiltotta a házasságot és a házasságon kívüli kapcsolatot zsidók és német vagy azzal rokon vérből származók között. A törvény ellenében kötött házasságokat, még a Németország határain kívül kötötteket is, érvénytelennek tekintették. A zsidó háztartásokban nem alkalmazhattak negyvenöt évesnél fiatalabb német nőket. Végül a zsidók nem tűzhették ki a német zászlót (ez a német becsület megsértése lett volna), de a saját színeiket igen.

A harmadik törvény bevezetőjéből kiderült minden szándék: „Tisztában vagyunk a ténnyel, hogy a német vér tisztasága a német *Volk* túlélésének feltétele, és erőt merítve megingathatatlan hitünkből, hogy a német nemzet fennmaradását örök időkre biztosítjuk, a Reichstag egyhangúlag döntött a következőkről, és döntéseit ezúton ki is hirdeti.”²¹ Ezt követte az első paragrafus: „Tilos a házasság zsidó és német vagy rokon vérből származó között.” A bevezetés és a törvény szövegének összekapcsolódása tükrözte, micsoda veszélyt is jelentenek a zsidók.

Sokan vitatták a nürnbergi törvények eredetét: vajon kapkodó döntésből születtek vagy az általános terv részeként, mellyel a zsidókat lépésről lépésre próbálták kiszorítani a német társadalomból, és végül a birodalom területéről is? Nézőpont kérdése, hogyan értelmezzük Hitler döntési mechanizmusát a zsidóság vagy mások ügyeiben.

Hitler már az új rendszer alapozásakor fontolgatott egy állampolgárságról szóló törvényt. 1933 júliusában a belügyminisztériumhoz tartozó, faji és népességgel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozó Tanácsadó Testület alakult, hogy kidolgozza a törvényeket, melyek megfosztják a zsidókat állampolgári jogaitól. 1935 elejétől szaporodtak a változás közeledtét mutató jelek. A legkülönbözőbb német vezetők tettek erre vonatkozó utalásokat – Frick, Goebbels és Schacht – már annak az évnek a tavaszán és nyarán; a külföldi sajtó, különösen a londoni *Jewish Chronicle* és a *New York Times* hasonló információkat közölt, *Gestapo* jelentések szerint a német zsidó vezetők, közöttük Joachim Prinz rabbi nyíltan beszéltek egy új állampolgársági törvényről, mely a zsidókból „alattvalót” csinál: nos, nem tévedtek.

Eközben, amint ez már látszott, a vegyes házasságok egyre komolyabb akadályokba ütköztek a bíróságokon, olyannyira, hogy júliusban Frick bejelentette, ezen a területen is új törvények lépnek hatályba. Az igazságügy-minisztérium még abban a hónapban javaslatot tett a zsidók és németek között kötendő házasságok tilalmára. A témát ettől kezdve minisztériumok közötti konzultációkon tárgyalták. Akármilyen döntést hozott tehát Hitler az adott pillanatban, az állampolgárság és a házasság kérdését is részletesen vitatták közalkalmazotti szinten és a párton belül, és a jelek arra utaltak, az új törvények már nem sokat váratnak magukra.

A nürnbergi pártkongresszuson szeptember 11-én tartott beszédében Hitler figyelmeztetett, a nemzet belső ellenségei ellen folytatott küzdelmet nem gyengíthetik a bürokratikus rendszer hiányosságai: a nemzet – azaz a párt – akarata, ha szükséges érvényesülni fog a hivatali szervezet nélkül is. Ezekkel a szavakkal fejezte be a szeptember 15-i záróbeszédet, a zsidókérdés megoldására utalva. Ebből az következik, hogy a zsidóellenes törvénykezés beindulása mögött a fentebb emlegetett sajátos belpolitikai hangulat állt.

A párt, valamint az állami adminisztráció és a *Reichswehr* közti ingatag egyensúlyi helyzetben, 1934-ben Hitler az SA lefejezésével az államapparátust támogatta. Sőt, 1935 elején, a *Reichswehr* és az SS között éleződő feszültségben Hitler „figyelmeztette a pártot, ne avatkozzon a hadsereg ügyeibe, majd kijelentette, a *Reichswehr* »a fegyverek egyedüli birtokosa«”.²² 1935 őszen azonban ideje volt a másik oldal felé közeledni, különösen, mivel a párt alsóbb rétegeiben növekedett az elégedetlenség. Röviden, a nürnbergi törvényeknek arra is fel kellett hívniuk a figyelmet, hogy a párt szerepe messze nem gyengült – éppen ellenkezőleg. A párttagok tömegei így lecsillapodtak, a zsidók elleni egyéni akciókat blokkolták a világosan megszabott „törvényes” keretek, amelyek a politikai aktivitást jól meghatározott célok felé terelték. A *Reichstag* és a diplomáciai testületek meghívása a pártkongresszusra egyben tisztelgés volt a párt előtt, annak legfontosabb ünnepén, függetlenül attól, hogy a legfontosabb nyilatkozat témája a külpolitika-e vagy a német zászló vagy a zsidókérdés. A zsidókkal kapcsolatos törvénykezés előmunkálatai befejeződtek, Hitler ráért az utolsó pillanatban rátérni a végső dekrétumokra.

Szeptember 13-án estére Hitler meghívta Nürnbergbe a belügyminisztérium két berlini „fajszakértőjét”. Ott helyben kellett elkészíteniük zsidók és árjak házasságával és házasságon kívüli kapcsolataival foglalkozó törvényt, valamint a zsidó háztartásokban foglalkoztatott női alkalmazottakról szólót. A rákövetkező napon megíratta velük az állampolgársággal kapcsolatos törvényt, mely elég tágan értelmezhető volt ahhoz, hogy aládúcolja a későbbi speciálisabb faji-biológiai alapokon nyugvó zsidóellenes törvénykezést. A párt és néhány olyan tagja, mint a birodalmi orvosok vezetője, Gerhard

Wagner ragaszkodott volna a zsidók mibenlétének átfogóbb meghatározásához, hogy a „negyed-zsidók” is egészen zsidónak számítsanak. A náci vezér maga négy törvényváltozatot készíttetett, mely a legkevésbé átfogótól (D-verzió) a legátfogóbbig (A-verzió) ívelt. Végül a D-t választotta. Aztán egy tipikus mozdulattal rögtön meg is semmisítette a saját „mérséklő” hatását, és nyitva hagyta az ajtót a törvény kiterjesztéséhez, kihúzta ugyanis a két specialista döntő jelentőségű mondatát: „Ezek a törvények csak a száz százalékban zsidókra vonatkoznak.”²³ Ez a mondat kizárta volna a *Mischlinge*-ket (a kevert fajúakat) a törvényből: így azonban az ő sorsuk is bizonytalan maradt.

A legvalószínűbb oka annak, hogy Hitler, ha már be akarta jelenteni a törvényeket a nürnbergi kongresszuson, miért az utolsó pillanatra hagyta a végső megfogalmazásukat, a következő lehet: bevált módszere szerint váratlan csapásokat mért ellenfeleire, hogy kibillentse őket az egyensúlyukból, hogy kész helyzet elé állítsa őket, mellyel szinte lehetetlenné tette az erőteljes választ a nagyobb válság elkerülése érdekében. Ha a törvényeket hetekkel a kongresszus előtt megfogalmazták, az állami hivatalok technikai kifogásai hátráltathatták volna a folyamatot. A lényeg a meglepetés volt.

A Nürnberg utáni napokban és hetekben a wagneri vonalhoz közelálló radikálisok meglehetősen nyomást gyakoroltak, hogy a *Mischling* státuszát is vegyék be a két fontosabb nürnbergi törvény kiegészítő dekrétumaiba. Hitlernek a Münchenben, szeptember 29-én tartott zárt pártülésein kellett volna bejelentenie a szabályozást „az elsőfokú *Mischlinge*ekkel” kapcsolatban. A gyűlés lezajlott, de a bejelentés Hitler akaratából elmaradt. A vita korábbi szakaszában mindkét fél egyetértett abban, hogy a háromnegyed rész zsidó zsidónak számít, míg a negyedrészes *Mischling*. A szembenállás tulajdonképpen a félzsidók (két zsidó nagyszülő) helyzetére korlátozódott. Míg a párt a zsidó kategóriába sorolta volna őket, a minisztérium a *Mischling* kategóriához ragaszkodott. A végső döntést Hitler hozta meg, és ez közelebb állt a minisztérium, mint a párt véleményéhez. A félzsidók *Mischling*nek számítottak: saját döntésük szerint azonban, ha zsidó házastársat választottak, vagy csatlakoztak a zsidó vallási közösséghez, átkerültek a zsidó kategóriába.

A kiegészítő dekrétumokat végül november 14-én tették közzé. Az első szerint zsidónak számít az, akinek legalább három nagyszülője zsidó, vagy két nagyszülője az, de zsidóval házasodott, vagy zsidó vallású a törvény kihirdetésekor, illetve bármelyik mellett dönt a későbbiekben.

November 14-vel a zsidókat megfosztották polgári, többek között szavazati joguktól: azok a köztisztviselők pedig, akik eddig megőrizték státuszukat, mert veteránok voltak vagy veteránok rokonai, most nyugdíjba kényszerültek. December 21-én egy második, kiegészítő dekrétum a zsidó professzorok,

tanárok, orvosok, ügyvédek és jegyzők elbocsátásáról rendelkezett, valamennyi állami alkalmazott volt, és eddig mentességet élvezett.

A tiltott házasságokat a „Törvény a német vér és becsület védelméről” első kiegészítő dekrétuma rendezte kategóriákba: zsidó és *Mischling* egy zsidó nagyszülővel; két *Mischling* egy-egy zsidó nagyszülővel; *Mischling* két zsidó nagyszülővel és német házastárs. Az elsőfokú *Mischling* (két zsidó nagyszülő) házasodhatott zsidóval – és ezzel maga is zsidóvá lett – vagy hozzá hasonlóval, de akkor a Hans F. K. Günther gyűjteményéből származó empirikus anyag szerint általában vállalta, hogy gyermektelen marad. Végül, a német vérből származó női alkalmazottak, akik a törvény kihirdetésekor zsidó háztartásban dolgoztak, csak akkor tarthatták meg munkájukat, ha 1935. december 31-ig betöltötték a negyvenötödik életévüket.

Hess december 2-án a megfelelő pártirodának elküldött körlevélben újfogalmazta a november 14-i kiegészítő dekrétumok legfontosabb utasításait, hogy megmagyarázza, milyen szándék áll mindkét fajta *Mischling*-házasság szabályozásának hátterében: „A zsidó *Mischlinge*kre, azaz a negyed és félzsidókra más szabályozás vonatkozik. Ennek oka, hogy a német–zsidó *Mischling*-fajkeveredés minden körülmények között megakadályozandó – a vérkeveredés és a politikai egység egyaránt –, tehát a lehető leghamarabb el kell tűnnie a társadalmi palettáról.” Hess szerint a törvény biztosította, hogy „akár a jelenlegi, akár a jövő generáció életében a német–zsidó *Mischling* vagy csak a zsidó vagy csak a német népcsoporthoz tartozhasson.” Ha csak tiszta vérű némettel házasodhat, a negyedzsidó német lesz, és Hess megfogalmazása szerint „a 65 milliós nemzet örökletes faji potenciálját nem változtathatja vagy ronthatja 100 000 negyedzsidó beolvasztása.” A Führer helyettesének félzsidókat illető magyarázatai már tekervényesebbnek hatottak, mert nem vonatkozott rájuk teljes tiltás sem a németekkel, sem a negyedzsidókkal kötendő házasságra vonatkozóan, de mindenhez Hess jóváhagyását kellett kérniük. Hess felfogta, hogy a törvénykezésnek ez a vonulata nem találkozik a párt kívánalmaival, ezért lakonikusan kijelentette, a döntést „politikai okokból” el kell fogadni.²⁴

Hány emberre is vonatkoztak a nürnbergi törvények? A belügyminisztérium 1935. április 3-i statisztikái szerint mintegy 750 000 első- és másodfokú *Mischling* élt Németországban. A *Mischlinge*ktől függetlenül a dokumentum felsorolt még 475 000 zsidó vallású fajzsidót és további 300 ezret, akik nem voltak zsidó vallásúak, ez összesen másfél millió, azaz a német lakosság 2,3 százaléka. A körlevélben Rudolf Hess a teljes *Mischling*-létszámot 300 000-re becsülte. Még ez a szám is túlzás lehetett. Az utóbbi évek kutatásai szerint a dekrétumok idejében úgy 200 000 lehetett a *Mischling* kategóriába illők száma.

A szeptemberi törvényeket még két másik, egyének és népcsoportok ellen irányuló törvény követte. Az első 1935. október 18-án hirdették ki, és a „Német emberek veleszületett egészségének védelme” címen futott, az „idegen fajokat”, illetve a fajilag „kevésbé értékes” csoportokat igyekezett kiszűrni azzal, hogy előírta a házassági engedély szükségességét, mely szavatolja, hogy a felek (faji alapon) „alkalmasak a házasságra”.²⁵ Ezt a törvényt támasztotta alá a „Német vér és becsület védelméről” szóló november 14-i törvény első kiegészítő rendelkezése, mely megtiltotta, hogy egy német a zsidón kívül bármilyen „idegen vérből” származóval házasodjon. Tizenkét nappal később újabb körlevél érkezett a belügyminisztériumból, amely még pontosabban fogalmazott: a törvény a „cigányokra, négerekre és fattyaikra”²⁶ vonatkozik.

A harmadik birodalomban a normális élet feltétele az lett, hogy az ember bizonyítékot szerezzen, nem zsidó származású és más „alsóbbrendű” fajhoz sem tartozik. Aki ráadásul állami vagy pártszolgálatban akart maradni, arra külön szigorral vonatkoztak ezek a rendelkezések. Még a köztisztviselők, a párt és a hadsereg felsőbb rétegei sem kerülhették el az átvilágítást.

Vajon a közvélemény a nürnbergi törvények után is igazodott a rendszer zsidóellenes politikájához? David Bankier izraeli történész szerint a németek többsége elfogadta a törvényeket, a birodalom különböző városaiban és területein pedig kifejezett elégedettség mutatkozott a „Német vér és becsület védelméről” szóló törvénnyel kapcsolatban azon az alapon, hogy a hatályba lépő törvény végre véget vet az előző hónapok zsidóellenes terrorjának. Visszatér a nyugalom, és Németország visszanyeri jó hírét a világ szemében. Az emberek úgy vélték, az új törvények világosan meghatározzák a németországi zsidóság helyét: „a zsidóság nemzeti kisebbség lesz, és állami védelem alatt bontakoztathatja ki saját kultúráját és nemzeti sajátosságait”.²⁷

A párt radikálisainak számára a törvények egyértelmű győzelmet jelentettek az állami bürokrácia fölött, de még mindig sokan érezték „túl puhának” a rendeleteket. A dortmundi náci például túlzott engedménynek tartották, hogy a zsidók még mindig használhatják saját jelképeiket. Néhány aktivista alig várta, hogy ürügyet szolgáltatassanak újabb akciókra, mások simán azt követelték, hogy némely intézkedés hatóköre táguljon: például semmilyen korú német nő ne dolgozhasson zsidó (vagy vegyes) családnál, sőt egyedül élő zsidó nőnél sem.

A törvényt ellenzéki körökben, különösen a(z) illegálisba vonuló) kommunisták berkeiben, élesen kritizálták. Kommunista röplapok ítélték el a náci demagóg antiszemitizmusát, és az ellenzék egységét követelték, mások a politikai foglyok szabadon bocsátását és a zsidóellenes intézkedések eltörlését. Bankier szerint azonban a korabeli kommunista nyilatkozatok tiltakoztak ugyan a nürnbergi törvények ellen, de közben tovább hajtogattak olyan

általános kitételeket, mint: „A fajtisztítás ürügyén csak a szegény munkásokat tartóztatják le, a gazdag zsidókat nem bántják a náci”, vagy „Nem faji megfontolásból hozták a negyvenöt év alatti nők alkalmazásáról szóló tiltó rendelkezést, csak ürügyet kerestek, hogy több ezer nőt elbocsáthassanak az állásából”.²⁸

Az egyház távolságot tartott, kivéve az erősen katolikus Aachen környékét, és evangélikus lelkészek szórványos tiltakozását, például Speyerben. Az evangélikus egyház akkor kényszerült döntésre, amikor 1935 szeptemberében Berlinben összeült a Porosz Hitvalló Zsinat. Megvitattak, majd elvetettek egy nyilatkozatot a megkeresztelt és megkereszteltlen zsidók érdekében, ez viszont túlságosan nyílt állásfoglalás lett volna az állam mellett. Végül elfogadtak egy nyilatkozatot, ez pusztán megerősítette a kereszttség szentségét, melynek hatására Niemöller kifejezte kétségeit, amiért a nyilatkozat nem vesz tudomást a megkeresztelkedett zsidók keresztelkedés utáni sorsáról.

A fokozódó üldöztetésre és a szegregációra a zsidók azzal reagáltak, hogy minden lehetséges módon erősítették belső életüket, ez magyarázatot ad a sokféle gyűlésre, előadásra, táncmulatságra és hasonlókra: mindennek segítségével őrizhették meg valamennyire józanságukat és méltóságukat, viszont gondot okoztak a Gestapónak. Már 1934-ben azt panaszkolta az Államrendőrség, hogy rengetegen gyűléseznek saját otthonaikban, különösen a *Zentralverein* tagjai, ezzel akadályozva az ellenőrzést. Később, 1935 vége felé egyre gyakrabban tették át a rendezvényeiket szombatról vasárnapra, vagy keresztény ünnepekre, a *Gestapo* szerint „nyilvánvalóan azért, mert számítottak rá, hogy ilyenkor az ellenőrzés lanyhul”. Nehéz lett volna megtiltani a gyülekezést magánházaknál, de ettől fogva vasárnapra és keresztény ünnepekre eső rendezvényeket csak kivételes esetben engedélyezték”.²⁹ Az utolsó csepp a pohárban egy 1936. áprilisi esemény lett: a *Gestapo* jelentette, hogy nyilvános zsidó politikai gyűléseken egyre elterjedtebb a héber nyelv használata. „Ezzel lehetetlenne teszik a gyűlések rendszeres ellenőrzését és az ellenséges propaganda kiszűrését”, írta Reinhard Heydrich, az *SD* feje, a *Gestapo* legfőbb főnöke.³⁰ Tehát megtiltották a héber nyelv használatát a nyilvános gyűléseken. Zártkörű eseményeken, tanulás céljára vagy a palesztin emigráció előkészítésére mindenki tovább használhatta a nyelvet. A héber használatáról szóló jelentések azért elég rejtélyesnek tűnnek, hacsak (és ez nem túl valószínű) nem az elenyésző kisebbségben levő kelet-európai, ortodox (de nem ultra-ortodox) zsidóságra vagy a lelkes cionistákra vonatkoznak. A német zsidók nagy többségét alkotók között ugyanis a héber nyelvtudás egyenlő volt a nullával.

A zsidók közül sokan még mindig abban reménykedtek, hogy a válság Németország határain belül lecseng, és az új törvények felismerhető keretet adnak majd a szegregált, de kezelhető élethez. A *Reichsvertretung* (mely most kötele-

zően a Német Zsidók Képviseléről a Németországi Zsidók Képviselére változtatta a nevét) látszólag értékelte Hitler nyilatkozatát, mely szabályozta a németek és a Németországban élő zsidók kapcsolatait, és követelte, hogy szabadon tevékenykedhessenek a kultúra és az oktatás területén. Még egyéni szinten is sok zsidó hitte, hogy az új helyzet elfogadható alapokat teremt a jövőre nézvést. A *Gestapo* és *SD* jelentéseket elemző tanulmány szerint a zsidó közösségek zömében „megkönnyebbüléssel fogadták a törvényt, mely diszkriminált ugyan, de véget vetett az önkényes terrornak”. Az átlag német és az átlag zsidó hasonlóképpen reagált. A németek kifejezték elégedettségüket, míg a zsidók reménykedni kezdtek. Az egyik jelentésben az áll: „a törvények végül meghatározták a kapcsolatot zsidók és németek között. A zsidóság de facto nemzeti kisebbséggé válik, azaz lehetősége van állami védelem alatt kibontakoztatni saját nemzeti vonásait és kultúráját.”³¹

A közösség ultravallásos része szinte örömmel üdvözölte az új helyzetet. 1935. szeptember 19-én, a *Der Israelit*, az ortodox zsidóság lapja, támogatását fejezte ki a kulturális autonómia és szegregált oktatás ügyében, majd nyíltan üdvözölte a vegyes házasságok tiltását. Ami a német cionistákat illeti, fokozták ugyan aktivitásukat, de nem látszott, hogy különösebben sietnének, a fő irányvonallhoz tartozó *He-háluc* tárgyalni készült a német kormánnyal, és tizenöt év alatt végrehajtandó lépcsőzetes emigrációt tervezett Palesztinába. Mint a német zsidóság egyéb rétegei, ők is annak a reménynek adtak hangot, hogy közben Németországban megvalósul a zsidók autonómiája.

A német zsidók még mindig felemás helyzetben voltak. Tudatában álltak fokozódó elkülönítésüknek a német társadalmon belül, és folyamatosan áradó döntéseknek, melyek egyre fájdalmasabbá tették az életüket ugyanott. Napi létezésük néhány részlete azonban még mindig abba az illúzióba ringatta őket, hogy a nácik beérik a szegregációval, és anyagi létezésük alapjait nem fenyegetik. Már az 1933-as törvényben az „iskolák túlszűfoztságát” ecsetelték, a zsidó gyerekeket pedig folyamatosan bántalmazták vagy megbélyegezték, mégis, 1937 elején, a zsidó gyerekeknek majdnem 39%-a tanult német iskolában. A rákövetkező év tavaszán ez a szám huszonötre csökkent. Amint azt majd tapasztalhatjuk, a különféle mentességet élvező zsidó professzorok még mindig aktívan dolgoztak a zsidó közösségen kívül is. Továbbra is nehéz azonban pontosan megítélni egy kiskereskedelemről vagy bármi más szakmából élő, átlagos zsidó család gazdasági helyzetét.

1935-ben a *Jüdische Rundschau*, melynek, azt hinnénk, az lett volna a dolga, hogy megmutassa, milyen elviselhetetlen a helyzet, a *Frankfurter Zeitung* statisztikáit idézte, miszerint a női ruhagyártás fele, sőt, Berlinben akár 80 százaléka még mindig a zsidók kezében van. Függetlenül attól, hogy pontosak-e ezek az adatok, a birodalomban élő zsidók még mindig azt gondolták, to-

vábbra is megkeresik a szükségeset, többségük nem látta a közelgő anyagi katasztrófát.

Annak ellenére, hogy a legtöbb német zsidó még mindig arra számított, hogy valahogyan túléli ezt a szélsőséges időszakot Németországban, és az emigráció lassan haladt, az ország elhagyásának sokak számára eladdig elképzelhetetlen gondolata most minden német zsidó szervezet számára elfogadottá vált. Ha nem is az azonnali menekülést vették számításba, de a fegyelmezett kivonulást igen. A tengerentúl (például Amerika vagy Ausztrália) előkelőbb helyen szerepelt, mint Palesztina, de az összes német zsidó újság teljes szívvel visszhangozta a *Jüdische Rundschau* Nemzetek Ligájának címzett vezércikkét: „Nyissátok meg a kapukat!”³²

Az emigrációt fontolgató, de valójában Németországban maradni vágyó zsidók tömegei számára egyre tágult a nyilvános és a magánéletbeli szerep közti szakadék: „el kell kerülnünk mindent, ami felhívhatja ránk a figyelmet, és ellenséges érzületet ébreszt”. A zsidó nők szervezete figyelmeztetett: „Ragaszkodnunk kell a legmagasabb ízléshez és illendőséghez, beszédstílusban, hangnemben, öltözködésben és megjelenésben.”³³ A zsidó büszkeséget fenn kellett tartani, de nem lehetett nyilvánosan kimutatni. A zsinagógán vagy a világi összejöveteleken zárt falain belül a büszkeség és a rendszerrel, illetve a környező társadalommal szembeni visszafojtott harag alkalmasint utat talált. Szimbolikus értelmű, nyilvánvaló célzásokat tartalmazó vallási szövegeket választottak. Martin Buber 1936-os zsoltárválogatása *A mélységből kiáltok, Uram, hozzád* címmel jelent meg, és félreérthetetlen verseket tartalmazott: „Jogot szerezz nekem, Isten, és vidd ügyemet nem kegyes nemzet ellen; Csalárádság és jogtalanság emberétől szabadíts meg engem!” Új típusú vallásos kommentár született, főleg a szentbeszéd részeként – az „Új Midrás”, ahogyan Ernst Simon a judaizmus tudós ismerője elnevezte –, a gyakorlati bölcsesség szavaival szötte át a vallásos témákat, és csillapítóan, nyugtatóan hatott a közönségre.³⁴

A palesztin zsidó vezetés sem találta sürgetőbbnek az emigrációt, mint maga a német zsidó közösség. Valójában elutasítottak minden kérést, ami nem az *Erec Jisráél*-re vonatkozott. Prioritásai egyre gyakrabban változtak: a *jisuv* (palesztin zsidó közösség, héber) gazdasági helyzete 1936-tól folyamatosan romlott, míg az arab felkelés ugyanebben az évben fokozta a britek ellenállását a növekvő zsidó bevándorlással szemben. Néhány helyi cionista vezető a könnyebben integrálható lengyel emigránsokat igenis előnyben részesítette a németekkel szemben, kivéve azokat a német zsidókat, akik az 1933-as háávará-egyezmény jegyében komoly összegeket vagy más tulajdont vihettek át Palesztinába. Így, 1935 után, a britek által német zsidóknak kiadott bevándorlási okmányok aránya nem változott.

„Bad Gastein. Hitler élénk társalgás közepette vezet le a széles lépcsőn. Meszsziről is látszunk, a lépcső alján koncert, nagy embertömeg. Büszkén és boldogan gondolom: most aztán mindenki láthatja, Führerünk nem bánja, ha velem látják, és ezen Recha nagymamám sem változtat.”³⁵ Egy kislány jegyezte le ezt az álmot, akit a nürnbergi törvények a másodfokú *Mischling* kategóriába soroltak.

Másik álom, egy másik nőtől, aki elsőfokú *Mischling*: „Hajón utazom Hitlerrel. Az első dolog, amit megjegyzek: – Valójában itt sem lehetnék. Van bennem zsidó vér. – Nagyon kedvesen néz, nem úgy, ahogy szokott. Az arca kerek és kellemes. A fülébe súgom: – Te [csak így közvetlenül *du*], mennyivel egyszerűbb lehetnél, ha úgy lépnél föl, mint Mussolini, enélkül a buta zsidó ügy nélkül. Akad a zsidók között néhány egészen elvetemült, de nem mind bűnözők, ezt nem volna igazságos kijelenteni. – Hitler csendesen hallgat, barátságosan figyel arra, amit mondok. Aztán egyszerre a hajón egy másik helyiségben találok magamat, sok fekete ruhás SS társaságában. Egymást bökdösik, rám mutogatnak, a legnagyobb tisztelettel: – Nézzétek, ez az a hölgy, aki adott a főnöknek egy darabot az eszéből.”³⁶

A *Mischlinge*k álmaitól nagyban különbözhetett a fajzsidók álmvilága. Egy berlini zsidó ügyvéd, hatvan körüli, a Tiergartenbe álmodta magát: „Két padot láttam, az egyik zöld, a másik sárga, a kettő között papírkosár. Én a papírkosáron ülök, a nyakamban olyasféle tábla lóg, mint a vak koldusokon, vagy amilyeneket a hatóság lógat a fajgyalázókra. Az állt rajta: HA SZÜKSÉGES, ÁTADOM A HELYEMET A PAPIRSZEMÉTEKNEK.”³⁷

A birodalom határain túl élő jól ismert zsidó értelmiségiek nappal nem kevésbé vadul álmodoztak, mint a csapdába ejtett áldozatok éjszaka. „Nem kedvelem a politikai próféciákat”, írta Lion Feuchtwanger Arnold Zweignek 1935. szeptember 20-án, „de a történelem alapos tanulmányozása során arra a mondhatni, tudományos következtetésre jutottam, hogy végül a józan észnek diadalmaskodni kell az örület fölött, és az örület ilyen kitörő megnyilvánulása, mint a németországi, sem élhet túl egy generációt. Amilyen babonás vagyok, csak nagyon csendben remélem, ez sem tart tovább, mint a [z 1914–1918] háborús örület tartott. És már harmadik éve bírjuk.”³⁸

Néhányan a nem zsidó prominens alakok közül más hangot hallattak. Carl Gustav Jung, a híres svájci pszichológus, megpróbált „lejjebb” ásni a német pszichében, hogy felszínre hozza a jellegzetességeit, és ugyanezt megtette a zsidóval is. 1934-ben egészen más következtetésre jutott a kettővel kapcsolatban. „A zsidó, aki bizonyos értelemben nomád, soha nem hozott létre saját kulturális formációt, és amennyire ez ma látható, nem is fog, minden ösztöne és tehetsége arra vezeti, hogy keressen egy többé-kevésbé fejlett, befogadó, civilizált nemzetet, hogy fejlődésének gazdája legyen. ... Az »árja« tudat erő-

sebb, ez egyszerre előnye és hátránya a még barbárságából egészen ki sem vetkezett ifjúságnak. Véleményem szerint súlyos hiba volt a klinikai pszichológiában a zsidó kategóriát... megkülönböztetés nélkül a német és szláv kereszténységhez kötni. Emiatt a német népek legféltettebb titkát – a lelkek kreatív és intuitív mélyét – a közhelyes infantilizmus mocsarával magyarázták, míg az én figyelmeztetésembe évtizedek óta antiszemitizmust akartak belátni. Ez a gyanú Freudtól eredt. Ő sem értette jobban a német pszichét, mint német követői. A nemzetiszocializmus félelmetes jelensége, melyet az egész világ döbbenetén figyel, vajon jobb belátásra téríti őket?”³⁹

A „nemzetiszocializmus félelmetes jelensége”, nyilvánvalóan nem hatott Sigmund Freudra. 1935. szeptember 29-én azt írta Arnold Zweignek: „Mind azt gondoltuk, a háború tehet róla, és nem az emberek, de más országok is végigcsinálták a háborút, mégsem viselkedtek így. Nem akartuk hinni, de igaz volt, amit mások mondtak a boche-okról.”⁴⁰

Ami Kurt Tucholskyt, a weimari időszak legbriliánsabb antinacionalista szatirikusát illeti, aki svájci száműzetésben rekedt, haragja különbözött Freudétól, a kétségbeesése pedig teljes volt: „1911-ben elhagytam a judaizmust”, írta Arnold Zweignek, 1935. december 15-én, de rögvest hozzá is tette: „Tudom, hogy ez valójában lehetetlen.” Tucholsky tehetetlen haragja sok szempontból a zsidók ellen fordult. Az elkerülhetetlen sorsot bátran és gyáván is lehetett fogadni. Tucholsky szerint a zsidók mindig is gyáván viselkedtek, most meg gyávábban, mint valaha. Már a középkori gettókban is *csinálhatták* volna másképp: „De hagyjuk a középkori zsidókat, és forduljunk a mához, a mai Németországhoz. Ugyanazok az emberek, akik sok területen a legjobbak voltak, most elfogadják a *gettót* – a gettó elvét és megvalósulását...

Be vannak zárva; begyűjtve egy csak zsidóknak szánt színházba, rajtuk elől hátul négy sárga jelvény, és csak egy... egy céljuk van: 'Na most aztán megmutatjuk nekik, hogy a mi színházunk jobb!' Tíz német zsidóból egy elmegy és kilenc marad, pedig 1933 márciusa után egynek kellene maradni és kilencnek menni, muszáj volna, kellene... A politikai emigráció nem változtatott semmin; üzlet, mint mindig: és megy tovább minden, mintha mi sem történt volna. Tovább és tovább és tovább – ugyanazokat a könyveket írják, ugyanazokat a beszédeket tartják, ugyanazokat a gesztusokat teszik...” Tucholsky tudta, hogy ő és a generációja már nem éri meg az új szabadságot: „Amire szükség volna... az ifjonti erő, ami a legtöbb emigránsból hiányzik. Újak jönnek majd utánunk. Ahogyan a dolgok most állnak, úgy nem mehetnek tovább. A játéknak vége.”⁴¹ Hat nappal később Tucholsky öngyilkos lett.

3. fejezet

AZ IDEOLÓGIA ÉS A KARTOTÉKRENDSZER

1936. március–1938. március

1937 elején, egy egyházügyi megbeszélésen Hitler ismét szabadon kifejtette világtörténelmi elképzeléseit: „A *Führer* – írta naplójában Goebbels – a kereszténységről és Krisztusról magyaráz. Ő [Krisztus] szintén a zsidóság világhatalma ellen lépett fel. A zsidóság megfeszítette. Pál azonban meghamisította a tanait, és ezzel aláásta az ősi Rómát. Marx ugyanezt tette a német közösségi szellemmel, a szocializmus ürügyén.”¹ Ugyanazon év november 30-án Goebbels még baljóslatúbb jegyzeteket vetett a naplójába: „Hosszú beszélgetés [Hitlerrel] a zsidókérdésről. ... A zsidóknak el kell tűnniük Németországból, sőt egész Európából. Időbe fog telni, de meg kell történnie, és meg is történik. A *Führer* nagyon határozott ebben a kérdésben.”² És valóban, Hitler 1937-es prófécija már magában hordozza a háború lehetőségét: a zsidók teljes kiűzetése csak háborús helyzetben valósítható meg.

1936. március 7-én a *Wehrmacht* bevonult a Rajna-vidékre, és ezzel új fejezetet nyitott az európai történelemben. A német agresszió újabb és újabb megnyilvánulásait vontta magával, és három év alatt újabb világégéshez vezetett.

A versailles-i és a locarnói szerződés garantálta a Rajna bal partjának demilitarizálását. A *status quó*t Nagy-Britannia és Olaszország szavolta, bármilyen német hadmozdulat viszont Franciaországot veszélyeztethette közvetlenül. A francia kormány cselekvést ígért, de semmit nem tett. A britek még csak nem is fenyegetöztek, végül is Hitler csupán visszavette a „hátsó udva-

rát”, ahogyan ezt akkoriban mondogatták. A francia-brit békülési politika lendületet kapott.

A franciaországi választások 1936-ban a balközép Népfrontot segítették hatalomra, és a francia társadalom jelentős hányada a forradalom és a kommunista hatalomátvétel rémálmától rettegett. Néhány hónappal korábban a spanyol választók is baloldali kormányt választottak. Tiszavirág életű győzelem volt. 1936 júliusában a spanyol hadsereg Észak-Afrikában állomásozó csapatai, Francisco Franco tábornok vezényletével, az új köztársasági kormány ellen támadtak, és átkeltek Spanyolországba. Megkezdődött a spanyol polgárháború, a két politikai csoportosulás közötti gyilkos harc, melyet mindkét oldalon külföldi fegyverek, zsoldosok és önkéntesek támogattak. 1936 nyara és 1939 tavasza között a spanyolországi frontvonalak világosan leképezték a kor ideológiai szembenállásának erővonalait.

A világ színpadán az 1936. november 25-én Németország és Japán között kötött *Antikomintern Paktum*, melyhez egy évvel később Olaszország is csatlakozott, kifejezte, legalább szimbolikusan, a bontakozó küzdelmet az antikommunista rezsimek és a bolsevizmus között. Közép-Kelet-Európa országai (Csehszlovákiát leszámítva), ahogyan a Balkánon is, jobboldali kormányok kerültek hatalomra. Ideológiai elkötelezettségük alapja három tétel: tekintélyelv, szélsőséges nacionalizmus és szélsőséges antikomunizmus. Az Atlanti-óceántól a szovjet határig a jobboldali mozgalmaknak és rendszereknek még egy közös vonása volt: az antiszemitizmus. Az európai jobboldal számára az antiszemitizmus és az antibolsevizmus gyakran egyet jelentett.

Az 1936-os év világos határvonalat jelent a német színtéren is. Az előző időszakban (1933–1936) a rendszer stabilizálásának, a külföldi beavatkozás hátrításának, a gazdasági növekedés fenntartásának és a teljes foglalkoztatáshoz való visszatérésnek a kényszere adott területeken bizonyos fokú visszafogottságot követelt. 1936-ra elérték a teljes foglalkoztatottságot, és a németellenes front egészen meggyengült. Lehetőség nyílt a további politikai radikalizálódásra és a belső források mozgósítására: Himmlert, aki már az SS birodalmi vezetője volt, kinevezték minden rendőri erő főparancsnokának, Göring pedig azt a négy éven átívelő új gazdasági tervet felügyelte, amely titokban a háborúra készítette elő az országot. A külső és belső radikalizálódás hajtóereje és időzítése a német társadalomban még mindig meglévő és feldolgozatlan felszültségekből is eredhetett, miközben maga a rendszer, természeténél fogva, kizárólag az egyre hektikusabb cselekvések sorából, az egyre látványosabb sikerekből táplálkozott. Az ilyen fokú radikalizálódás pedig újabb zsidóellenes lépéseket jelentett.

Az új korszak zsidóellenes vonulatai három irányba mutattak: felgyorsult az „árjásítás”, még több erő összpontosult a zsidók kiűzésére Németország-

ból, és őrjöngő propagandagépezet terjesztette világméreteken a zsidó összeesküvés fenyegetését.

A gyorsuló árársítás részben az új gazdasági helyzetből következett, valamint a német gazdasági és üzleti körök növekvő önbizalmából, miszerint a retorziók veszélyétől már nem kell tartaniuk. A gazdasági növekedés azoknak az ellentmondó intézkedéseknek az összehangolásához vezetett, melyek korábban kényszerűen akadályozták a zsidóellenes politika kibontakozását: 1936-ra az ideológia és a politika kéz a kézben nyomulhatott előre. Himmler és Göring új pozíciója megteremtette az új zsidóellenes kampány hatékony beindításához szükséges két hatalmi bázist. Annak ellenére azonban, hogy az új időszak keretei szinte tapinthatóak voltak, a németországi zsidók teljes kifosztása mégsem történhetett meg 1938 előtt, mert csak annak az évnek a februárjában sikerült a kormányból kiszorítani a konzervatív minisztereket (ezt előzte meg 1937 végén Schacht gazdasági miniszter elmozdítása). 1938-ban elkövetkezett az, ami még a teljes kifosztottságnál is rosszabb volt: az állandó zaklatás és az erőszak módszereivel arra kényszerítették a birodalom és a frissiben anektált Ausztria zsidó polgárait, hogy hagyják el az országot. Ezért aztán 1938 ezen a második szakaszon belül is végzetes fordulópontot jelentett.

A Hitler beszédeit már 1936-tól elöntő, zsidóellenes retorika újabb formákat öltött. Az elsődleges szempont az volt, hogy kötődessen az általános bolsevik ideológia elleni harchoz. A világra leselkedő veszélyt Hitler értelmezése szerint nem is a bolsevizmus, de a zsidók jelentették, mint a bolsevizmus hátterében rejtőző végső fenyegetés. Hitler zsidóellenes szónoklatai, nem csak általános ideológiai veszélyről szóltak, a zsidóságot *per se*, mint világellenséget mutatták be, amelyet azért kell elpusztítani, mert különben Németországot (vagy az árja emberiséget) irtja ki. A Hitler korai állásfoglalásait uraló „megváltó” antiszemitizmus újra megfogalmazódott. A konzervatívok szétmorzsolódásával a gyilkos brutalitás új légköre terjedt.

Az egyre mélyülő sötétségbe vezető ösvény elején a náci propaganda leathatta egyik legnagyobb győzelmét: az 1936-os olimpiai játékok rendkívüli sikerét. A külföldi látogatók azt tapasztalták, hogy a Birodalom erős, rendezett és elégedett. 1936. augusztus 1-jén a *Nation* című amerikai liberális folyóirat azt írta: „Senki nem látott porba hulló zsidó fejeket, sőt nyíltszíni botozást sem... Az emberek mosolyognak, udvariasak, és élvezettel énekelnek a sörkertekben. A szállás, ellátás jó, olcsó és bőséges, senkit nem akarnak átverni mohó szálloda- és üzlettulajdonosok. Minden elképesztően tiszta, a látogatóknak minden tetszik.”³ Még az Egyesült Államok elnökét is sikerült becsapni. Októberben Stephen Wise rabbi, a *Zsidó Világkongresszus* elnökét meghívták a Hyde Parkba, hogy ott találkozhasson Rooseveltnél. Amikor a

beszélgetés Németországra terelődött, az elnök két nemrégiben ott „vendégeskedő” embert idézett, akik szerint a „zsinagógák zsúfolásig telnek, és a jelenlegi helyzetben nem tapasztaltak semmi rosszat”. Wise megpróbálta elmagyarázni vendéglátójának, hogyan hatott az olimpia a németek viselkedésére, de érezte, hogy Rooseveltnél túlzónak tartja a zsidók üldöztetéséről szóló beszámolókat.⁴

Az olimpiai területekről és a turisták kedvelt helyeiről eltávolították a zsidók számára belépést tiltó táblákat, de csak minimális ideológiai engedményeket tettek. A stuttgarti Gretel Bergmann zsidó magasugró döntőst például valamilyen technikai ürüggyel távolították el a német csapatból, Helene Mayer vívóbajnok azért maradhatott, mert *Mischling*nek számított, azaz a nürnbergi törvények szerint német állampolgárnak. Csak egyetlen német fajzsidó, Rudi Ball hokijátékos szerepelhetett német színeken. A téli játékokat viszont akkoriban lényegesen kevesebben látták, mint a nyáriakat. Az olimpiát megelőző tárgyalások azt bizonyították, hogy Hitler mérsékletet mutató taktikája csakis a játékoknak köszönhető hatalmas propagandagépezet eredménye volt. Amikor 1935. augusztus 24-én a Führer fogadta Charles Sherill tábornokot, a *Nemzetközi Olimpiai Bizottság* amerikai tagját, még hajthatatlannak mutatkozott: a zsidók nyugodtan élhetik a maguk külön életét Németországban, de nem szerepelhetnek a nemzeti válogatottban. Ami a külföldi csapatokat illeti, ők szabadon eldönthették, kit neveznek. Végül, az amerikai bojkott fenyegető veszélye miatt megtették a fenti, elenyésző engedményeket, és ezzel minden lehetséges előnyt kiélvezték az olimpiai játékoknak, miközben nem sokkal előbb elfogadták a nürnbergi törvényeket.

A téli olimpiai játékokat február 6-án nyitották meg Garmisch-Partenkirchenben. Előző nap Wilhelm Gustloffot, a Náci Párt svájci képviselőjét meggyilkolta David Frankfurter zsidó orvos. Néhány órán belül szigorú rendeletet adtak ki: az olimpiai játékokra tekintettel tilos minden zsidóellenes akció. És valóban nem tört ki a „népharag”.

A zsidóellenes kampány azonban, különösen a feltételezett judeobolsevik kötődés miatt, a játékokat követően ismét erőre kapott, és a „párt munkakongresszusa” idején tetőzött, 1937 szeptemberében. Szeptember 11-én Goebbels megadta az alaphangot. A spanyolországi helyzetnek szentelt beszédében a propagandaminiszter a bolsevista terrorért felelős zsidók elleni hisztérikus kitérésbe csapott át. „Ki a felelős ezért a katasztrófáért?” – tette fel a kérdést. Aztán meg is válaszolta: „Félelem nélkül mutathatunk a zsidóra, ennek a szörnyű csapásnak az ihletőjére, értelmi szerzőjére és haszonélvezőjére: nézzék, itt a világ ellensége, kultúrák lerombolója, népek parazitája, a káosz fia, a gonosz megtestesítője, a bomlás gerjesztője, az emberiség hanyatlásának felismerhető démona.”⁵

Szeptember 13-án este Hitleren volt a sor. Minden visszafogottsága eltűnt. Kancellári kinevezése óta először a pártkongresszus platformját, és az annak szentelt teljes figyelmet használta ki arra, hogy általános történelmi és politikai támadást indítson a világ zsidósága ellen, mivel ők rángatják madzagon a bolsevikokat, és egyébként is a korai kereszténységtől fogva az emberiség ellenségei. Soha az ősi világrend összeomlása óta, jelentette ki Hitler, soha a kereszténység kezdete, az iszlám elterjedése és a reformáció óta nem volt a világban ilyen felbolydulás. Ez nem egyszerű szembenállás, hanem az emberi kultúra és civilizáció lényegéért folytatott harc. „Amit mások nem látnak, mert nem akarnak látni, az – a mi szerencsétlenségünkre – a keserves igazság: a világ egy növekvő felfordulás közepén tart, melynek szellemi és gyakorlati előkészítése és vezetése kétségkívül a Moszkvából kiinduló zsidó bolsevizmusban gyökerezik.”⁶ Hitler folyamatosan változó frázisokban ismételte ugyanazt a témát. Jóllehet a külügyminisztériumban és a hadseregben már erőfeszítéseket tettek, hogy realistábban szemléljék a szovjet ügyeket, de a zsidóság és a bolsevizmus közötti egyenlőségjel és a zsidó világösszeesküvés továbbra is a legtöbb párt- és állami tevékenység alapvető jelszava maradt.

Hogyan reagáltak az egyházak a német zsidóság ellen intézett, sűrűsödő támadásokra? 1936 júliusában a *Hitvalló Egyház* ideiglenes igazgatósága memorandumot juttatott el Hitlerhez. Ez az erélyes dokumentum nem hallgatott sem a koncentrációs táborokról, sem a *Gestapo* módszereiről, de arról sem, hogyan használnak fel vallásos jelképeket és kitételeket a *Führer* imádatára. Az addigi gyakorlattól eltérően szokatlanul bátor hangú memorandum katasztrofát jósolt Németországnak, ha „továbbra is ragaszkodik az Isten ellen való totalitáriánizmus vélelméhez és hatalmához”.

A dokumentum tartalma kiszivárgott, és külföldön hatalmas nyilvánosságot kapott. Az ilyen bátor állásfoglalás, gondolhatni, kellő megvilágításba helyezhette végre a zsidóüldözést. „Ezzel szemben – Richard Gutteridge történész szavaival – mindössze az a meglehetősen suta megfigyelés került csak napvilágra, hogy amikor a keresztény emberre rákényszerítik a nemzetiszocialista *Weltanschauung* formájába öltöztetett antiszemitizmust, kénytelen azt szembeállítani a krisztusi »szeresd felebarátodat« parancsával. Nem ítélte el az antiszemitizmust, mint olyat, csak a militáns náci változatát, a leghalványabb utalás nélkül a zsidóság szomorú helyzetére. A hangsúly az istenfélő német emberek lelkiismeretét terhelő súlyos konfliktusra helyeződött.”⁷ Amikor augusztus 23-án a *Hitvalló Egyház* nem egy pásztora a templomban felolvasta a memorandumra burkoltan utaló nyilatkozatot, abban már egy szó sem esett antiszemitizmusról vagy zsidógyűlöletről. Néhány hónappal később, 1937 márciusában, XI. Pius élesen kritizálta a náci rezsimet, és a *Mit brennender Sorge* enciklikát Németország minden katolikus szószékéről felol-

vasták. A náci álvallást és a rendszer fajelméletét erősen és nagy általánosságban elítélték, de a zsidók konkrét sorsáról szó nem esett.

Az áttért „teljesen zsidó” Friedrich Weissler számára a *Hitvalló Egyház* memoranduma végzetes következményekkel járt. Weissler ügyvédet jogi tanácsadóként ez az egyház foglalkoztatta, és titokban felelős volt azért is, hogy a külvilágot tájékoztassa a működéséről. Talán éppen ő szivárogtatta ki a memorandumot a külföldi sajtónak. Haragot tettetve a *Hitvalló Egyház* vezetése felkérte a Gestapót, hogy találja meg a tettést. Weisslert és két árja ügyvédbojtárját letartóztatták. Utóbbiakat aztán elengedték, de Weisslert, akinek érdekében az egyház nem emelt szót, 1937. február 19-én a sachsenhauseni koncentrációs táborba szállították. Így lett a „tisztavérű” zsidó a „*Hitvalló Egyház* első vértanúja”.⁸

Mint azt már említettük, 1936. június 17-én Himmlert a német rendőri erők fejévé nevezték ki, így egy személyben *SS Reichsführer* és a német rendőrség legfőbb vezetője lett. Ez a határozott újjászervezés félreérthetetlen jele volt annak, hogy a párt egyre magasabb szinteken avatkozik az állam ügyeibe, és a hagyományos államszervezet helyett a pártnak jut egyre nagyobb falat a hatalomból. 1936. június 26-án Himmler kettéosztotta a rendőrséget: a rendfenntartók Kurt Dalwege vezénylete alatt egyesítették az egyenruhásokat, míg a biztonságiak (*SIPO*) Heydrich parancsnokságával egyetlen szervezetbe olvasztották a bűnügyi rendőrséget és a *Gestapót*. Heydrich irányította az új *SIPO*-t és az *SS* biztonsági szolgálatát, az *SD*-t.

Heydrich saját zsidóellenes kezdeményezései és javaslatai egyre nagyobb teret nyertek, és míg a *Gestapo* máris központi szerepet játszott a zsidóellenes döntések meghozatalában, 1938-ig az *SD* zsidókérdéssel foglalkozó szekciói (II. 112) három alapterületre korlátozódtak: információt gyűjtöttek a zsidókról, a zsidó szervezetekről, és a zsidók tevékenységéről; megfogalmazták a párt ajánlásait; a *Gestapo*val együtt vettek részt a zsidók felügyeletében vagy kihallgatásában. Sőt, mivel a II. 112 vitán felül „csúcscsakértőnek” tartotta magát a németországi zsidókérdésben, rendszeres konferenciákat szervezett, melyeken évente néhányszor a legfrissebb információt adták át a központi iroda és a vidék képviselőinek. A legnagyobb konferencia 1937. november 1-jén az *SD* hatvanhat, többségében középszintű vezetőjét hozta össze.

A II. 112 egyik kedves játéka egy kartotékrendszer összeállítása volt, melyben szerepelt volna minden birodalmi zsidó. Egy másik adathalmaz a nagyhatalmú külhoni zsidókat és kapcsolataikat tartotta számon. Erich Ehrlinger *SS-Hauptsturmführer* a novemberi konferencián azt mondta, a listázás célja „(1.) megállapítani, hogy a nürnbergi törvényeknek megfelelően hány zsidó illetve zsidó származású ember él a birodalomban; (2.) megállapítani, milyen

közvetlen, illetve kapcsolatain keresztül milyen közvetett hatást gyakorol a zsidóság a kulturális és közösségi életre, a német emberek anyagi javaira.”⁹

Az 1939. májusi népszámlálás már egyszer lehetőséget adott a németországi zsidók teljes körű regisztrációjára (beleértve a fél- és negyedzsidókat): a helyi rendőrség minden városban vagy faluban megbizonyosodott róla, hogy a zsidók és a *Mischlinge*khöz tartozók kartotékján ott virítson a J betű, a megkülönböztető jegy; a helyi regisztrációs listákat megküldték az SD-nek. Az akták be is töltötték feladatukat, amikor megkezdődtek a deportálások.

De más kísérlet is történt az információgyűjtésre: Németország és a világ minden zsidó szervezetét célba vették, az ORT-tól (egy nemzetközi zsidó szakképzési és szakoktatási szervezet) az ultraortodox *Agudát Jisráél*ig. A II. 112 és az SD számára egyetlen adat sem tűnt jelentéktelennak, és egyetlen szervezet sem. A szervezett ellenség, aki ellen harcoltak, ugyan nem létezett, hát nekik maguknak kellett létrehozni. A zsidó szervezeteket beazonosították, elemezték, majd tanulmányozták, mint egy jóval komplexebb rendszernek a részét: a németellenes tevékenységet le kellett leplezni, belső működését megérteni, lényegét feltárni.

A rendszer legdöbbenetesebb része a csalóka részletessége volt. Nagyon pontos – és teljes mértékben képzel – leírása zsidó összeesküvéseknek, nevekkel, címekkel, megtett ellenlépésekkel. Az SD zsidó „részlegénél” egyre magasabb hivatalt betöltő Adolf Eichmann a november 1-i konferencián „A világ zsidósága” című előadásában a zsidók sötét tetteinek egész sorozatát vonultatta fel: szerinte a szudéta-német náci vezér, Konrad Henlein ellen merényletet készítettek elő a *Paris Asyle de Jour et de Nuit* keretein belül (mely menedéket adott a kifosztott zsidóknak). Végrehajtani csak azért nem sikerült, mert Henleint figyelmeztették, és a gyilkos fegyver csütörtököt mondott. Nathan Landsmannt, a párizsi központú *Alliance Israélite Universelle* (nemzetközi zsidó oktatási intézmény) vezetőjét azzal vádolták, hogy egyenest a Führer életére tör – és Julius Streicher életére is. E cél érdekében Landsmann összeköttetésben állt egy holland zsidó szervezettel, az amszterdami székhelyű *Komitee voor Bizardere Joodsche Belange*-gal, mely ugyanakkor szorosan együttműködött a holland (zsidó) Unilever trösztel, beleértve annak németországi leányvállalatait. Ez csak szerény merítés Eichmann ötleteiből.

A II. 112 politikájában támogatott minden olyan akciót, mely felgyorsíthatta a zsidók emigrációját, nem zárta ki a bujtogatással előidézett erőszakos cselekmények várhatóan pozitív hatását sem. Egy Heydrichhez intézett előterjesztés már 1934 májusában azzal a félreérthetetlen kijelentéssel kezdődött, hogy „a zsidópolitika célja szükségképpen a zsidók teljes emigrációja”. A következő sorok 1934-ben még szokatlanul festettek: „A zsidók életlehetőségeit korlátozni kell, és nem csak gazdasági vonatkozásban. Számukra Német-

ország nem jelentheti a jövőt, az idősebb generáció még meghalhat itt azzal, amije megmaradt, de az ifjabb generációnak azt kell tapasztalnia, hogy itt számára nincs élet, az emigráció kényszere egy pillanatra sem engedhet föl. Az erőszakos és tömeges antiszemitizmus kerülendő. Patkányok ellen nem harcolunk fegyverrel, csak méreggel és gázzal...”¹⁰ Az 1936-ra kikristályosodó és elterjedő náci célok egyik eleme lett az SD aktív részvétele a náci pártirodák zsidó ügyekben folytatott propagandájában: mindenütt az emigráció került előtérbe.

Palesztina látszott a zsidó emigráció egyik legígéretesebb helyszínének, már 1933 óta. A külügyminisztériumhoz és a Rosenberg Intézethez (mely főleg ideológiai kérdésekben volt illetékes, például a kapcsolattartásért külföldön élő náci szimpatizánsokkal) hasonlóan azonban az SD szembesült egy komoly dilemmával: egyik oldalon bátorította a palesztin emigrációt, másik oldalon tartott attól, hogy ezzel a világ zsidóságát hozzásegíti egy stratégiai központ létrehozásához: a zsidó állam megalakításához. Ezek a megfontolások vezettek aztán oda, hogy Heydrich engedélyével Herbert Hagen (nem sokkal később a II. 112 feje) és Eichmann 1937 őszén ellátogassanak Palesztinába, és ott találkozzanak a *Hágáná* (a legfőbb palesztinai zsidó félkatonai szervezet) képviselőjével, Feivel Polkesszel.

A küldetés csúfos kudarcot vallott: a britek nem engedélyezték, hogy a két SD-vezető egy napnál tovább tartózkodjon Palesztinában, és az eléjük Kairóba utazó Polkesszel folytatott beszélgetésük semmi lényeges információval nem gazdagította őket. Az SD kedvenc elképzelése Palesztináról, mint a zsidó emigráció célországáról, mégsem változott. A cionista ügynökök a későbbiekben az SD-vel egyeztettek, amikor emigránsok konvojainak útját egyengették román kikötőkön át a brit blokáddal lezárt Palesztinába.

A harmincas években a náci rezsim két különböző, de egymást kiegészítő módszert vezetett be a faji szempontból veszélyt jelentő csoportok kizárására a *Volksgemeinschaft*ból: egyfelől az elkülönítést és eltávolítást, másfelől a sterilizációt. Az első módszer egyes változatait alkalmazták a zsidók, cigányok és a homoszexuálisok ellen, a másodikat az örökletes (testi vagy lelki) betegségeket hordozók, az örökletesnek bélyegzett veszélyes jellemvonásokat mutatók és „a fajilag fertőzött egyének” esetében, akiket nem üzhettek el, vagy zárhattak táborba.

Ha az egészségügyi szempont nem tűnt elég meggyőzőnek, mást találtak ki. Alig alakult meg az új rendszer, a hatóság figyelme máris egy olyan csoport felé terelődött, mely nem számíthatott többet 5-700 tagnál: az első világháború utáni években a Rajna-vidék francia megszállása alatt ott szolgáló gyarmati afrikai katonák és német nők gyermekeiről van szó. Náci zsargonban csak úgy

becézték őket: „rajnai fattyúk”.¹¹ Hitler már a *Mein Kampf*-ban megemlékezett a „német vér fekete szennyeződéséről”, mint a zsidók újabb módszeréről, hogy a *Volk* faji jellegét tönkreteszék.

Göring porosz belügyminiszterként már 1933-ban elrendelte a „fattyak” összeírását, néhány héttel később pedig a minisztérium utasítást adott fajiantropológiai vizsgálatukra. Júliusban elvégezték harmincnyolc iskolás gyerek vizsgálatát, és ahogyan számítottak rá, megállapították, hogy a vizsgálat alanyai szellemi képességeikben és viselkedésükben is tökéletlennek bizonyultak. A porosz minisztérium 1934. március 28-i jelentésében foglalta össze az eredményeket, és egyben figyelmeztetett a szélsőséges faji következményekre, melyek várhatók, ha ez a – bármilyen kis létszámú – csoport tovább szaporodik. Véggkövetkeztetésük szerint, ha a Franciaországban létező félmillió kevert fajú ember szaporodása négy-öt generáció alatt a francia lakosság felének elkorcsosulásához vezethet, a hasonló jelenlét a határ német oldalán a helyi fajkeveredés melegágya lesz, és elmos minden különbséget a franciák és a birodalom csatlakozó nyugati részeinek lakosságán belül.¹²

Hogy a problémát egyáltalán nem kezelték könnyedén, azt az is mutatja, hogy 1935. március 11-én összeült a belügyminisztérium népességi és faji ügyekben illetékes Tanácsadó Testülete, és a testület meghívására képviseltette magát az ülésen a belügy-, az egészségügy-, az igazságügy-, a munkaügyi és a külügyminisztérium, valamint a tudományos világ eugenikával foglalkozó szakértői. Walter Gross, a Náci Párt faji politikával foglalkozó hivatalának feje nem is leplezte, milyen bonyodalmas – hogy őt idézzük – a „néger fattyak” problémájának kezelése. Rövid úton nem lehetett tőlük szabadulni: Gross tehát nem hagyott kétséget afelől, hogy itt sterilizációra van szükség.

Az egészséges népesség sterilizációja viszont, ha nyíltan hajtják végre, komoly belső és külső tiltakozásokhoz vezethet. Mivel az átlagos orvosok titoktartásában nem bízhattak, nem maradt más hátra, mint a tapasztalt párttagok közül kiválasztani azokat az orvosokat, akik megértik, hogy a legfőbb jó és a *Volk* érdekében mit kell tenniük. 1937-ben ezt a néhány száz fiút és lányt azonosította és begyűjtötte, majd sterilizáltatta a *Gestapo*.

Ezzel szemben az örökletes betegségek hordozóinak és az úgynevezett gyengeelméjűeknek a sterilizálását orvosi vizsgálatokra és külön erre a célra összeállított intelligenciatesztekre alapozták. Az eredményeket továbbították az örökletes egészségügyi problémákkal foglalkozó bíróságokhoz, ezek döntéseit továbbították a fellebbviteli bíróságokhoz: az ő döntésük kötelező erejű volt.

Az elmebetegek sterilizálása gyakorlattá vált, de mindössze az első lépcsőt jelentette. Az elmeegógyintézetekbe szervezett látogatások azt illusztrálták, milyen eltorzult külsejűek ezek a betegek, és eltartásuk milyen szükségtelen

költségeket generál. A közönséget átnevelő propagandafilmek serege készült és került bemutatásra ezekben az években, közben az iskolákban a matematikapéldák szövegezéséből az derült ki, milyen anyagi terhet ró az ilyen emberek eltartása a nemzetgazdaságra. A birodalmi kancellária feje, Hans Heinrich Lammers államtitkár szerint Hitler már 1933-ban említette az eutanázia lehetőségét, orvosa, Karl Brandt pedig azt állította, a náci vezér 1935-ben megtárgyalta a kérdést Wagnerrel, a birodalmi orvosok vezetőjével, és arra utalt, hogy a terv háborús időkben könnyebben végrehajtható.

1936-tól egyre elterjedtebbé vált az elmebetegek hatalmas állami intézményekbe tömörítése, a néhány megmaradt magánintézménybe pedig megbízható SS vezetőket vezényeltek. A magánintézetek [zömében protestáns vallási csoportok kezelésében] tökéletesen tisztában voltak ezeknek a lépéseknek a baljós jelentésével. Ami dermesztő az 1936–1938 közötti időszak dokumentációjában, hogy „a hátrányos helyzetűeket gondozó intézmények gyakran... bejelentették a kezelésükre bízott betegeket, és ezzel elősegítették üldöztetésüket és megsemmisítésüket”.¹³ Az egyházi intézmények panaszkodtak ugyan, ha az állami központosítás miatt elveszítettek betegeket – de kizárólag az anyagi hátrány miatt, ami őket ily módon érte.

Az eutanázia felé az első konkrét lépést 1938 őszén tették meg. Egy vakon, szellemi fogyatékkal, kar és láb nélkül született csecsemő édesapja petíciót intézett Hitlerhez fiának „kegyes halála” érdekében. Karl Brandt, Hitler személyi orvosa Lipcsébe utazott, ahol a gyermeket ápolták, hogy ott konzultáljon a helyi orvosokkal, és végrehajtsa az eutanáziát. Hitler ezen a ponton nagy körültekintéssel járt el. Tudta, hogy a szellemi fogyatékos felnőttek vagy súlyos rendellenességgel született csecsemők megölése kemény ellenállásba ütközne az egyházak, különösen a katolikus egyház részéről. Ez a lehetséges akadály külön jelentőséget nyert azzal, hogy Ausztria nagyrészt katolikus lakossága és egyházi hierarchiája éppen lelkes beleegyezését adta az *Anschluss*-hoz. Albert Hartl, az SD II. 113-as részlegének (állami egyházak) főnöke, aki az egyházak „véleményét” vizsgálta az eutanáziával kapcsolatban, arra a következtetésre jutott, hogy az adott témában tett katolikus nyilatkozatok ellenére nyitva áll az ajtó a kivételek számára. Indirekt csatornákon át előterjesztést küldtek Wilhelm Berning püspökhöz és Monsignor Cesare Orsenigo pápai követhez. A protestáns oldalon Paul Braune és Friedrich von Bodelschwingh lelkipásztorokat keresték meg. A német egyházi személyek – katolikusok és protestánsok – nem adtak hangot tiltakozásuknak a kancelláriai megkeresés után. A pápai követ szintén hallgatott.

1936. szeptember 29-én a német belügyminisztérium államtitkára, Wilhelm Stuckart összehívott egy konferenciát saját hivatalnokai, a gazdasági mi-

nisztérium és a *Führer* helyettes hivatalának részvételével, melyen javaslatokat készítettek elő egy későbbi miniszteri találkozóra, ahol a Nürnberg utáni állapotra tekintettel döntenek majd a zsidókkal kapcsolatos további lépésekről. A *Führer* helyettes hivatala a pártot képviselte, a belügyminisztérium (ugyan a náci Wilhelm Frick vezetése alatt) gyakran középutas politikát folytatott a párt és a konzervatív állami bürokrácia között billegve, a gazdasági minisztérium (még mindig Schacht vezetésével) határozottan konzervatív irányvonalat követett. Fontos tehát megjegyezni, hogy ezen a konferencián mindhárom testület vezetése tökéletes egyetértésben döntött.

A jelenlévők megjegyezték, hogy az alapvető cél a zsidók „teljes emigrációja”, tehát minden további intézkedés háttérében ennek kell állnia. A követelmény újrafogalmazása után Stuckart hozzátett még valamit, mely nemsokára drámai jelentést kapott: „Végül fontolóra kell venni a kötelező emigráció végrehajtását.”¹⁴ A vita nagy része olyan dilemmák körül forgott, melyek 1938 őszéig kötelezően befolyásolták a németek választásait: először is, milyen mérvű társadalmi, gazdasági szabadság jusson a zsidóknak a birodalomban, hogy ne terheljék az államot, de nem apadó készletet érezzenek az emigrációra? Másodszor, milyen irányokba tereljék ezt az emigrációt, anélkül, hogy ezzel a németellenes tevékenység új központjait hoznák létre? A résztvevők egyetértettek abban, hogy valamennyi emigrációs lehetőségnek meg kell maradnia, de állami eszközökkel csak a palesztinai emigrációt segítik. Nem hoztak döntést arról, milyen módon azonosítják be a zsidó vállalkozásokat.

Az 1936. szeptemberi konferencia volt az első magas szintű találkozó, melyet teljes egészében a rezsim jövőbeni zsidóellenes politikájának szenteltek, irányelveket dolgoztak ki, közöttük nyilvánvaló elsőbbséget élvezett a teljes emigráció (illetve szükség esetén akár a kiutasítás). A nürnbergi törvények elfogadása előtt a szegregáció volt a fő cél. Ez az elmozdulás az új célok felé egybeesett, ahogyan az előbbiekből világosan látszik, a belföldi és külföldi témakörök új radikalizálódásával.

Eközben a „tisztogatás” könyörtelenül folyt tovább: a komolyabb kezdeményezések Hitlertől eredtek, ám a másoktól, nagyrészt a minisztereitől vagy a pártvezetőktől érkező javaslatokat sem automatikusan hagyta jóvá.

1933. április 1-jén Németországban 8-9000 zsidó orvos praktizált. 1934 végére majdnem 2200 vagy emigrált, vagy nem üzte tovább a mesterségét, de az 1935-ön átívelő súlyos hanyatlás ellenére is, 1936 elején még mindig 5000 zsidó orvos dolgozott a birodalomban (köztük 2800 az állami egészségügyben). 1937-ben az orvosokat hivatalosan összeírták, és a nürnbergi kritériumoknak megfelelően azonosították közöttük a zsidókat. Ekkorra a zsidó orvosok száma 4200-ra csökkent – ez mintegy fele az 1933-ban összeírtaknak –, de a náci szemében még mindig túl sokan maradtak.

1935. december 13-án Wilhelm Frick belügyminiszter benyújtotta az orvosi foglalkozást szabályozó törvény tervezetét. A tervezetet elfogadták, a végleges szövegezést, nem tudni, miért, mégis egy jó évvel halasztották. 1937. június 14-én Wagner találkozott Hitlerrel Martin Bormannak, Hess helyettesének a jelenlétében: „Amikor javasoltam a *Führer*nek, hogy a zsidóktól meg kell szabadítani az orvosi szakmát – írta Wagner –, a *Führer* kijelentette, hogy ezt a tisztogatást különösen fontosnak és sürgősnek tartja. Nem fogadta el, hogy a zsidó orvosoknak [olyan számban] kellene tovább praktizálniuk, amely megfelelne a zsidó lakosság százalékarányának. Ezeket az orvosokat még háború esetén is ki kell zárni. A *Führer* az orvosi szakma megtisztítását még fontosabbnak tartotta, mint a közhivatalokét, hiszen szerinte az orvos valamiféle vezető szerepet tölt be... A *Führer* elrendelte, hogy közöljük Lammers államtitkárral, hogy neki kell megteremtenie a még praktizáló orvosok kizárásának (az engedélyek bevonásának) jogi alapját.”¹⁵

Frick belügyminiszter, az egyik legrendíthetlenebb pártharcos mintha mégis alábecsülte volna a radikalizálódás tempóját. Az Oktatási Minisztérium 1936. november 25-i előterjesztéséből kiderül, hogy az év elején Frick úgy döntött, nincs megfelelő jogalapja az olyan árja közalkalmazottak elbocsátására, akiknek felesége zsidó. A szövegben ez áll: „Frick javaslatát nem hagyta jóvá a *Führer* és birodalmi kancellár.” A következmény világos: Frick kezdeményezése hatályát veszítette.¹⁶

Néhány hónappal később Frick pótolta kezdeti hiányosságait a kreatív törvénykezésben. 1937. április 19-én a következő rendeletet adta ki: „1936. december 7-i előterjesztésemet, mely megtiltja, hogy német–zsidó vegyes házasságban élő felhúzza házára a nemzeti lobogót, kiterjesztem a közalkalmazottakra is. Mivel hosszútávon tarthatatlan, hogy egy közalkalmazott ne húzhassa fel a nemzeti lobogót, ezért az olyan közalkalmazottat, akinek zsidó felesége van, általában nyugdíjazni kell.”¹⁷ Néhány esetben tettek ugyan kivételt, de megteremtődött a jogi alap a zsidó házastárssal élő közszolgák elbocsátására. 1937. július 21-én Frick megoldott egy másik komoly problémát: a zsidók jelenlétére vonatkozó szükséges biztonsági intézkedések kérdését gyógyüdülőhelyeken és a hozzájuk tartozó intézményekben. Zsidót csak zsidó szálloda vagy vendégház tulajdonos szállásolhatott el, azzal a feltétellel, hogy negyvenöt alatti német női alkalmazott nem tartózkodik a helyszínen. Az általános szolgáltatásokhoz (fürdő, ivókúra stb.) a zsidók is hozzáférhettek, de a lehető legjobban el kellett őket különíteni a többi vendégtől. A gyógyfunkcióval nem rendelkező szolgáltatásoktól (parkok, sportpályák) el lehetett tiltani a zsidókat.

Hitler azonban az előző évekhez hasonlóan habozott, ha egy intézkedés felesleges politikai bonyodalmakat okozhatott. Ezért 1936. november 17-én el-

rendelte a zsidók iskoláztatását szabályozó törvény halasztását, melynek tervezetét egyébként az oktatási miniszter nyújtotta be. Ekkor Hitler még láthatóan óvakodott attól, hogy faji alapon elkülönítse a zsidó diákokat, mert ennek következményeként a keresztény zsidó gyerekeket is át kellett volna irányítani a zsidó iskolákba, és ez további feszültséget gerjesztett volna katolikus egyházi körökben.

A tisztogatási intézkedések néha szürrealista kavarodást eredményeztek. Ez történt a zsidó diákok doktori fokozatának kiadásakor is. A probléma 1935 végén vetődött fel, és a belügyminiszter a következőképpen vélekedett: a külföldi zsidó diákokkal szemben tilos bármilyen korlátozást bevezetni a doktori fokozattal kapcsolatban, a német zsidók esetében azonban a kérdés nyitott. 1936 elején Wilhelm Grau vetette fel a kérdést újra, mert éppen akkor készültek kinevezni őt az új Németország történetével foglalkozó *Walter Frank Intézet* élére, és a célja az új náci historiográfia volt. Február 10-én Grau írt az oktatási államtitkárnak, hogy a berlini egyetem filozófiai fakultásának egyik zsidó diákja hozzá nyújtotta be disszertációját „Az ulmi zsidók története a középkorban” témában. „Mivel a fent említett esetben – írta Grau – a disszertáció tudományos megalapozottsága eleve megkérdőjeleződik, felmerül egy másik kérdés is, miszerint megengedhető-e, hogy német egyetemen, történelmi témában zsidó diákok szerezzenek doktorátust. Mivel egyetemi professzoraink zsidókérdéssel kapcsolatos tudása sajnálatosan hiányos, ezen a területen a leghihetlenebb esetek történnek.” Grau egy történettel folytatta, melyet már a *Historische Zeitschrift*-ben közölt első írásában említett: „Tavaly októberben egy Heller nevű ortodox zsidó doktorátust szerzett a berlini egyetemen, témája »Zsidók Szovjet-Oroszországban«. Munkájában teljes mértékben tagadja, hogy a zsidóknak köze lett volna a bolsevizmushoz, és teszi ezt olyan módszerrel, mely a nemzetiszocialista, faji alapú államban fokozott ingerültséget kelthet. Heller egyszerűen nem zsidónak, hanem zsidóellenes »internacionalistának« tekinti az olyan kellemetlenkedő zsidókat, mint például Trockij és társai. Mindezt fontolóra véve, felvetődik a kérdés, van-e joguk a zsidóknak a doktorátushoz.”¹⁸

A téma taglalása folytatódott 1936-ban és 37-ben, beleszólt az oktatási minisztérium, a berlini és lipcsei egyetem filozófia fakultásának dékánjai, ugyan-ezen egyetemek rektorai, Szászország birodalmi helytartója (*Reichstatthalter*) és a *Führer* helyettes hivatala. Az oktatási minisztérium szerepe az volt, hogy ragaszkodjon a német egyetemeket látogató zsidókra vonatkozó törvényhez: amíg zsidó diáknak jogában áll német egyetemen tanulni, a doktori fokozattól sem fosztható meg. A helyzet legcélszerűbb megoldása, ha a professzorok nemzeti érzelmeire apellálnak, és rábeszélik őket, hogy ne fogadjanak zsidó doktoranduszt.

1936. október 15-én Bormann közbelépett. Számára nem jelentett megoldást, hogy a professzorok „nemzeti érzelmeire” számítsanak. „Különösen nem szeretném – írta Bormann Fricknek –, ha az egyetemi professzorok jóindulatán múlna a nemzetiszocialisták világnézetéből fakadó, alapvető faji tantételek gyakorlatba való átültetése.” Bormann nem habozott: szükség volt a zsidó diákok doktori fokozatának megszerzését tiltó törvényre, és a professzorokat kellett célba venni, nem a diákokat. Ami a külföldi reakciókat illeti, Bormann úgy vélte, a törvény hatása jótékony lesz; hogy ezt az állítást igazolja, érvrendszerében messze túlmutatott az adott problémán: „Úgy gondolom, a rendelet termékeny talajra hullik, különösen a faji szempontból idegen országokban, ahol az emberek megkönnyebbülhetnek faji politikánk látán, mivel így a zsidóságot ismét és tudatosan elkülönítjük más idegen fajoktól.” Azoktól a zsidó diákoktól, akik már minden követelményt teljesítettek, nem tagadták meg a doktori fokozatot.¹⁹

1937. április 15-én az oktatási miniszter megfogalmazta a Bormann nézeteit tükröző dekrétumot: az egyetemek nem fogadhatták el a német állampolgárságú zsidó diákok jelentkezését a doktori vizsgára. A *Mischling*-kategória különböző feltételek teljesítése esetén engedményeket élvezett, a külföldi zsidók jogai maradtak a régiiben.

Helyi szinteken is zajlott a tisztogatás. A müncheni városatyák, akik már 1935-ben kizárták a zsidókat a nyilvános uszodákból, 1937-ben újabb bátor lépést tettek. Ettől fogva a közfürdőkbe sem léphettek be zsidók. Az ügy súlyánál fogva szükségük volt Bormann jóváhagyására. Nem egészen világos okból, de Bormann megtagadta a hozzájárulást. Ha az egyik vonalon lassították őket, a müncheni hatóságok beerősítettek a másikon. 1933 óta fokozatosan átnevezték a zsidó neveket viselő utcákat. 1936 végén Karl Fiehler felfedezte, hogy még mindig megmaradt tizenegy zsidó utcanév. 1937-ben aztán, a városi levéltár segítségével, minden kétségek nélkül zsidó utcanévet megváltoztattak. Ám az egyik levéltáros közölte, még így is fennáll a lehetősége, hogy „alaposabb kutatás során találunk zsidó vonatkozású utcanéveket”.²⁰

Frankfurtban a zsidó utcanévek problematikája súlyosabbnak tűnt. Először egy női párttag vetette fel a kérdést nyilvánosan, mert 1933. december 17-én nyílt levelet írt a *Frankfurter Volksblatt*-nak: „Nagyon szeretném, ha megtennék nekem azt a szívességet, hogy befolyásukat latba vetve megváltoztatnák az utcám nevét, ugyanis a zsidó Jakob Schiff nevét viseli. Az utca lakói nagyrészt nemzetiszocialista érzelműek, ha lobognak a zászlók, mindenütt látszik a horogkereszt. A »Jakob Schiff« név mindig belehasít az ember szívébe.”²¹ A levelet a városi kancellária is megkapta, és rögtön továbbította az utcanévekért felelős városi bizottságnak. 1934 márciusában a bizottság tájékoztatta a polgármestert a zsidó–amerikai üzletember Jakob Schiff frankfurti intézmé-

nyeknek, közöttük a²² egyetemnek juttatott összes adományáról, egyúttal javasolta az utca átnevezéséről szóló javaslat elvetését, annál is inkább, mert Jakob Schiff bankja az USA-ban olyan fontos szerepet játszik, hogy az ügy nagy nyilvánosságot kapna, és a városnak akár vissza kellene térítenie a kapott pénzeket.

A *Volksblatt*-ban megjelenő levél azonban hasonló kezdeményezéseket indított el, és 1935. február 3-án, hosszas levelezés után a városi utcanevek bizottsága a következő javaslatához kérte a polgármester hozzájárulását: tizen-négy utca és tér nevét haladéktalanul változtassák meg, kezdve a Börne térrel, mely megkapná a Dominikánusok tere nevet. Amikor aztán a náci propaganda „felfedezte”, hogy Schiff komolyan támogatta a bolsevikokat, a Jakob-Schiff-Strasse a Mumm-Strasse nevet kapta (egy korábbi frankfurti polgármester után). 1936-ban még további tizenkét utcát neveztek át, másik huszonkilenc a javaslat ellenére megtartotta a nevét, mert vagy másképp is magyarázhatták a valódi jelentését (Mathilden-Strasse, Sophien-Strasse, Luisen-Strasse és Luisen-Platz, valójában a Rothschild család nőtagjainak nevei, ettől fogva egyszerűen női nevek), vagy mert nem tudták kielégítően, hitelesen indokolni a változtatást.

Stuttgartban a zsidókat csak az olimpiai játékok után zárták ki az uszodákból, a zsidóellenes egyéb kezdeményezések azonban itt sem maradtak el a többi városétól. A helyi pártvezetőket megőrijtette a pusztító tény, hogy legalább 1937-ig a város zsidó népessége nemhogy nem csökkent, de egyre nőtt. Württemberg tartomány környező kisvárosaiból és falvaiból a városba menekültek a zsidók, akik a névtelenségtől, illetve a nagyobb közösség támogatásától reméltek védelmet. Ezért aztán 1936 első hét hónapjában 582 zsidó hagyta ugyan el Stuttgartot, de 592 költözött be. Csak 1937 végére indult hanyatlásnak a jó négyezres zsidó közösség.

A városi tanács úgy döntött, napirendre veszi a zsidókérdést. Az 1936. szeptember 21-i gyűlésen a tanács kihirdette, hogy az idősek otthonai, az óvodák és (végül) az uszodák a város tulajdonát képezik, tehát a zsidók előtt zárva maradnak. A kórházakban a zsidókat el kellett különíteni más betegektől; a városi alkalmazottak nem támogathattak zsidó vállalkozásokat, és nem járhattak zsidó orvosokhoz; a zsidó üzletemberek nem járhattak piacokra és vásárokra; maga a város beszüntetett minden velük folytatott ingatlannal kapcsolatos vagy egyéb üzleti tranzakciót.

A zsidóellenes szegregációs politika sikerét zsidó és német számára egyaránt a németországi zsidó gazdasági jelenlét szintje mutatta. Néhány helyi jelenség váratlan rugalmasságra utalt. 1937. február 2-án a stuttgarti *NS-Kurier* hosszú cikket közölt a „romlottság és jellemtelenség”²³ egy bizonyos iskola-példájáról. Az egyik városi vállalat igazgatójának feleségét meglátták, amint a

Schocken zsidó áruházban mosószappant vásárol. Ugyanennek az *NS-Kurier*-nak a március 20-i száma még jobban sokkolhatta az olvasóit, amikor arról számolt be, hogy a müncheni zsidó tulajdonú Rothschild divatház a Marquardt Hotelben mutatta be modelljeit, ahová „néhány gazdag és nyilvánvalóan meggyőződés nélküli német nő”²³ elfogadta a meghívást.

Némely esetben a hallgatás biztonságosabbnak tűnt a helyi sajtó számára. Egyetlen müncheni újság sem számolt be például Göring 1936-ban tett négyórás látogatásáról Otto Bernheimer kárpit- és szőnyegáruházába, melyre Philipp von Hessen herceg, az adjutánsa kísérte el. Bernheimer köztudottan zsidó üzletet vezetett, Göring mégis 36 000 birodalmi márkát hagyott nála két ritka szőnyegért, melyet hamarosan Berlinbe is szállítottak, legmagasabb rendeltetésüknek megfelelően. Valójában sem Göring, sem a stuttgarti társasági hölgyek cselekedete nem számított kivételesnek. A *Gestapo* jelentései szerint 1935 végén és 1936-ban sok német még habozás nélkül üzletelt a zsidókkal.

A városokban nagy eseménynek számított a zsidó áruházak télvégi nagy leárazása. 1936 februárjában a müncheni rendőrfőnökség jelentette, hogy az egyik zsidó tulajdonú textiláruház, a Sally Eichengrün leárazása „nagy tömegeket” vonzott. Alkalmanként legalább háromszáz mohó női vásárló állt sorban a bejárat előtt az utcán. Számos *SD*-jelentésből kiderül, hogy a német-zsidó gazdasági kapcsolatok még 1937-ben is aktívan működtek bizonyos területeken, és az arisztokrácia, a katonatisztek, valamint a nagypolgárság tagjai előszeretettel tartották tőkéjüket zsidó bankokban.

Nehéz volna megbecsülni, mit fizettek ki – az érték milyen százalékát – a több tízezer zsidó üzlettulajdonosnak az „árjásítás” eme korai szakaszában. Az utóbbi évek kutatásai szerint az árjásítás közép- és kiskereskedelmi szintű mutatói nem irányadók a gazdaság magasabb szintjein: itt a verseny korlátozottabb volt, és a viszonyulás a hivatali zsaroláshoz még mindig negatív, hiszen az érintett vállalatok a nemzetközi szintéren is megjelentek. A nácik úgy döntöttek, kerülik a frontális ütközést. Ezért zsidók tucatjai maradhattak az igazgatótanácsokban vagy más fontos vezető posztban olyan vállalatoknál, mint a *Mannesmann*, az *IG Farben*, a *Gesellschaft für Elektrische Unternehmungen* és a többi. A *Dresdner Bank*-nál „1936-ban még mindig 100-150 zsidó alkalmazott dolgozott Berlinben, és öt igazgató tartotta meg a posztját egészen az 1938-1940 közti időszakig”.²⁴

Amikor az árjásítás már felső szinten is megtörtént, néhány fontos példából arra következtethetünk, hogy 1937 végéig tisztességes összegeket ajánlottak a tulajdonosoknak, akkor azonban drasztikusan megváltozott a helyzet. Az önérték nyilván jelentős szerepet játszott ebben a látszólagos visszafogottságban és tisztességben: mivel a gazdaság még bizonytalankodott, a legnagyobb német cégek, melyek mindenáron el akarták kerülni az új nyereségeikre kive-

tett különadót és a végső leértékelődés hatásait, beruháztak, és felvásárolták a már kipróbált, de most értékvesztett cégeket, hogy javítsák elszámolható haszonmérlegüket.

Általánosságban azonban a németországi zsidók gazdasági helyzete folyamatosan romlott. A falvakban és a kisvárosokban a zaklatás tűnt a legcélravezetőbb módszernek, hogy a valódi érték töredékéért üzletük eladására kényszerítsék a zsidókat, és így elköltözzenek, vagy emigráljanak. A nagyobb városokban és a fontosabb vállalkozások esetében a hitelkorlátozások és az árja cégek kiagyalta bojkott más eszközei vezettek ugyanarra az eredményre. Azok a zsidók, akik ragaszkodtak gazdasági tevékenységükhöz, villámgyorsan visszaszorultak a gyorsan zsugorodó zsidó piacra. A foglalkozásukból kivasztított zsidó szakemberek házalókká lettek, vagy saját otthonaikban árulták javaikat, vagy utaztak egyik helyről a másikra – visszafordítva ezzel a zsidó társadalmi mobilitás történelmi folyamatát.

Hamarosan eltűnt a konzervatívok egyre gyéresebb és kétesebb védőhálója is a rezsim zsidóellenes politikájának radikalizálódása ellen. Mihelyt Hitler konkrét lépéseket tett, hogy a birodalmat nagy katonai szembenállásra készítse, a konzervatívok sorsa megpecsételődött. 1937 végén Schacht ideje lejárt, helyét a náci Walther Funk vette át. 1938 elején a többi konzervatív miniszter, többek között Neurath külügyminiszter és Blomberg védelmi miniszter következett. Ugyanakkor megszégyenülten távozott posztjáról a homoszexualitás koholt vádjá miatt Werner von Fritsch tábornok, a hadsereg vezérkari főnöke. Hitler maga lett a fegyveres erők főparancsnoka, a Wehrmacht új főparancsnokságának (*Oberkommando der Wehrmacht - OKW*) irányítását Wilhelm Keitel vette át.

A Négyéves tervet lefektető direktívában Hitler követelte, hogy törvényben „tegyék felelőssé a teljes zsidóságot azokért a károkat, melyeket ennek a bűnbandának néhány tagja a német gazdaságnak és ezáltal a német népnek okozott”.²⁵ Gustloff (náci képviselő, akit Svájcban ölt meg 1936 februárjában egy zsidó diák) haláláért is minden zsidót akartak büntetni, a gyilkos svájci tárgyalásának végére meg is hozták volna a rendeletet a kollektív bírságról. A határidőt azonban lekésték, mert a pénzügyminisztérium és a belügyminisztérium a technikai részletekről tárgyalt 1937-ben és még 1938 első felében is. A halogatás valójában Göring habozásának következménye volt, ugyanis túl sokáig latolgatta a dekrétum lehetséges hatásait a birodalmi valutára és nyersanyaghelyzetre.

1937. november 5-én Hitler összehívott egy sereg katonai, gazdasági és külügyi szakértőt, hogy tájékoztassa őket a következő négy-öt évre vonatkozó stratégiai terveiről. A közeli jövőben Hitler Csehszlovákia és Ausztria ellen akart

fordulni – tehette ezt a nyugati demokráciák végtelen bizonytalankodása miatt. Előreláthatatlan események folytán végül Ausztria lett az első, mert a náci vezér okosan kihasználta a körülményeket.

Az 1936-os német–osztrák szerződésben Kurt von Schuschnigg osztrák kancellár ígéretet tett, hogy néhány náci minisztert is kabinetjébe fogad. Mivel Schuschnigg Hitler szerint sem elég hatékony, sem elég gyors nem volt, 1938 februárjában Berchtesgadenbe hívták. A katonai fenyegetettség árnyékában az osztrák kancellár elfogadta a német diktátor követeléseit. Mihelyt visszatért Bécsbe, azonnal népszavazást hirdetett meg Ausztria függetlenségével kapcsolatban, hogy így játssza ki Hitlert. Hitler válasza az volt, hogy azonnal megszállja Ausztriát, ha nem mondanak le a népszavazásról. Berlin további követeléseit – Schuschnigg lemondását, és a helyébe egy osztrák náci, Arthur Seyss-Inquart kinevezését – szó nélkül elfogadták. Hitler mindazonáltal folytatta, amit elkezdett: 1938. március 12-én a *Wehrmacht* átlépte az osztrák határt, és másnap Ausztriát a birodalomhoz csatolták.

Március 15-én Hitler a Hofburg erkélyéről beszélt a több százezer eksztatikus bécsi előtt, akik összegyűltek a Heldenplatzon. Záró szavait nehéz lett volna túlszárnyalni: „Mint a német nemzet birodalmi kancellárja és *Führere*, bejelentem a történelemnek, hogy hazám csatlakozott a német birodalomhoz.”²⁶

4. fejezet

RADIKALIZÁLÓDÁS

1938. március – 1938. november

1938. június 4-én a nyolcvankét éves Sigmund Freudnak megengedték, hogy távozzon Bécsből, abból a városból, mely négyéves kora óta otthont adott neki. Lakását kétszer átkutatta a *Gestapo*, lányát, Annát kihallgatásra vitték. Végül, miután a náciok elkobozták tulajdona egy részét, és kivetették rá az emigrációs adót is, aláírtak vele egy nyilatkozatot, hogy méltatlan bánásmódban nem volt része. Freud engedelmesen aláírta a papírt, és hozzátette: „Melegen ajánlom a *Gestapo*t mindenkinek...”¹

Az *Anschluss* eredményeképpen még 190 000 zsidó került a náciok kezébe. Az üldöztetés Ausztriában, különösen Bécsben, túltett a birodalmin. A nyilvános megalázás harsányabb és szadistább módon történt; a zsidók kifosztása még szervezettebben; a kényszeremigráció gyorsabban. Az osztrákok – miközben országukat *Ostmark*-ra keresztelték és Josef Bürckel *Gauleiter*, az Ausztria és a birodalom újraegyesüléséért felelős birodalmi biztos vette át felettük a hatalmat – mintha még mohóbban vágytak volna a zsidóellenes cselekedetekre, mint a Régi Birodalom (az *Altreich*) polgárai. Az erőszakos cselekmények már azelőtt megkezdődtek, hogy a Wehrmacht átlépte volna a határt; hivatalos intézkedéseket tettek ugyan, hogy a csöcseléket és a káoszt megfékezzék, de ez heteket vett igénybe. A tömeg élvezte a megalázó jeleneteket, minden rendű és rangú szélhámosok sereglettek oda, némelyek pártgyenruhában, mások horogkeresztes karszalaggal, nagyban ment a fenyegetés és zsarolás: pénz, ékszerek, bútor, autók, lakások vándoroltak a rémült tulajdonosoktól valaki más markába.

Az 1930-as évek elejének Ausztriájában a zsidókérdés még alkalmasabb eszköz lett a jobboldali zavarkeltők eszköztárában, mint Németországban a köztársaság utolsó éveiben. Mikor 1934 elején az Engelbert Dollfus elleni náci kampány a tetőfokára hágott, lényegében folyamatosan azt hajtogatták, hogy a kancellárt a zsidók irányítják. A bujtogatás Dollfus július 25-i meggyilkolása után csak fokozódott, ahogyan utódjának, Kurt von Schuschniggnek a teljes kancellársága alatt is, míg végül a németek 1938. márciusi bevonulása utóbinak véget nem vetett. „A legveszélyesebb rést a [nácizmus elleni] osztrák védvonalon az antiszemitizmus ütötte”, írta az ultrakonzervatív Ernst Rüdiger Starhemberg herceg, a *Heimwehr* parancsnoka, a *Hazafias Arcvonal* vezetője, háború után megjelent memoárjában. „Az emberek mindenütt zsidó befolyást szimatoltak, pedig egyetlen zsidó sem töltött be vezető pozíciót a *Hazafias Arcvonalban*, a bécsiek mégis... arról meséltek egymásnak, hogy ez a szervezet is elzsidósodott, és a nácioknak végül is igazuk van, a zsidókat el kell takarítani.”²

Az *Anschluss*t követő zsidóellenes erőszak hamarosan olyan méreteket öltött, hogy március 17-re Heydrich közölte Bürckellel: utasítani fogja a *Gestapo*-t, hogy „tartóztassa le azokat a nemzetiszocialistákat, akik az utolsó néhány napban megengedték maguknak, hogy fegyelmezetlen és nagyarányú támadásokat indítsanak [a zsidók ellen]”.³ Az általános káoszban az efféle fenyegetésnek nem lehetett közvetlen hatása, ahogyan az sem változtatott semmin, hogy az erőszakot hivatalosan a kommunistáknak tulajdonították. Az erőszak csak április 29-én hagyott alább, amikor Bürckel bejelentette, hogy azok az SA-vezetők, akiknek emberei részt vesznek a túlkapásokban, rangjukat veszítik, és kizáratnak az SA-ból és a pártból is.

Közben a zsidó tulajdonból az államnak jutó hányad rohamosan nőtt. Március 28-án Göring rendeleteket adott ki „hogy csendes intézkedésekkel rendezzék át az ausztriai zsidó gazdaságot”.⁴ Május közepére felállt a *Tulajdonátruházó Hivatal*, és benne majd' ötszáz alkalmazott segítette elő a zsidó gazdasági tőke árársítását. Néhány hónapon belül csak Bécsben a kézműipar 85%-a, az ipar 26%-a, a gazdasági szolgáltatások 82%-a és a zsidó tulajdonú magánvállalkozások 50%-a került más kézbe. A nyolcvanhat zsidó tulajdonú bankból, az osztrák fővárosban csak nyolc maradt meg az első tisztogatás után.

Az általános árársítás szélesebben zajlott. 1939. augusztus közepére Walter Rafelsberger, a *Tulajdonátruházó Hivatal* vezetője jelenthette Himmlernek, hogy kevesebb, mint egy év alatt hivatala „lényegében befejezte kitűzött feladatát, az *Ostmark* gazdaság zsidótlánítását”.⁵ Bécsből eltűnt minden zsidó tulajdonú üzlet. Közben a zsidóktól a lakóházukat is elkobozták szerte az országban, de különösen Bécsben. 1938 végére a mintegy 70 000 zsidó tulaj-

donból 44 000-et árjásítottak. A háború kezdete után a megmaradt zsidó lakásokban átlagosan öt-hat család lakott. Gyakran nem volt a házban vízvezeték, vagy főzési lehetőség, és épületenként csak egy-egy telefon maradt használható.

Herbert Hagen, az SD zsidó részlegének vezetője március 12-én érkezett Bécsbe a *Wehrmacht* első egységeivel; néhány nappal később csatlakozott hozzá Eichmann, akit éppen századossá (*Hauptsturmführer*) léptettek elő az SS-ben. Az SD összeírásai alapján letartóztatták a zsidó szervezetek alkalmazottait, irataikat elkobozták. Az első tisztogatás után a „normalizáció” időszaka következett, hogy megágyazzon a még messzebbre ható, további terveknek.

Nem sokkal azután, hogy zsidó ügyekben tanácsadónak nevezték ki a Biztonsági Rendőrség és az SD felügyelője, Franz Stahlecker mellé, Eichmann létrehozta a *Zsidó Kivándorlás Központi Irodáját*. Az ötlet nyilvánvalóan a zsidó közösség új vezetőjétől, Josef Löwenherztől származott. A leendő emigránsokat segítő közösségi szolgálatot több tízezer kivándorlási kérvény ügyintézése terhelte, az emigrációs folyamatban érintett német hatóságok között viszont hiányzott mindenfajta összhang, így keserves megpróbáltatás volt már a papírok beszerzése is. Löwenherz Eichmannhoz fordult, aki továbbította a kérést Bürckelnek. Berlin beleegyezett, és 1938. augusztus 20-án létrejött a központi hivatal, formailag Stahlecker, valójában Eichmann irányítása alatt. A folyamat – Eichmann szerint – futószalag módra működött: „Az ember beadja az első dokumentumokat, majd hozzáteszi a többit, mire a másik oldalon kijön az útlevél.”⁶ Még egy elvet alkalmaztak: a zsidó közösség módosabb tagjaitól beszédett járulékból finanszírozták a szegényebb zsidók emigrációját.

Azon kívül, hogy minden lehetséges jogi eszközzel siettették a kivándorlást, Ausztria új urai elkezdtek áttoloncolni a zsidókat a határokon, leginkább Csehszlovákiába, Magyarországra és Svájcba. Ami 1938 márciusáig szórványos náci kezdeményezés volt, az Anschluss után rendszerré vált. Göring és Heydrich szerint ezen a módon mintegy ötezer osztrák zsidót űztek el az országból 1938 márciusa és novembere között. Azokat pedig, akik még nem hagyták el az országot, még szigorúbb ellenőrzés alá vonták. 1938 októberében Himmler kiadta a parancsot, hogy az ország minden tartományából gyűjtsék a zsidókat Bécsbe. Hat hónappal az Anschluss után 45 000 zsidó emigrált Ausztriából, 1939 májusáig pedig megközelítőleg százezer – akár-hogy is, az ott élő zsidók több mint 50 százaléka elhagyta a néhai Ausztriát.

Még egy újítást bevezettek – nem szoros összefüggésben a zsidóellenes politikával, de a jövőre nézvést annál végzetesebb következményekkel. Néhány nappal az Anschluss után, 1938 márciusában Himmler és Oswald Pohl, az SS-

Főhivatal (SS-Hauptamt) közigazgatási részlegének vezetője a Duna északi partján fekvő kisvárosba, Mauthausenbe látogattak: a talaj itt gránitban gazdag, és a városka mindössze huszonkét kilométerre fekszik Linztől, a folyón lefelé. Szándékuk világos volt: a kifejtett gránit tetemes hasznót hozhat egy SS működtette vállalatnak, a *Deutsche Erd- und Steinwerke*nek (*DEST*), melyet áprilisban készültek létrehozni; a helyszínen felállítandó koncentrációs tábor pedig majd biztosítja a szükséges munkaerőt. Az első 300 táborlakó Dachauból érkező osztrák és német bűnöző volt, és 1938. augusztus 8-án érkezett. 1939 szeptemberére már 2995-en voltak a táborban, közöttük 958 bűnöző, 1087 cigány és 739 német politikai fogoly. „Az első zsidó táborlakó Bécsből érkezett, és homoszexualitása miatt tartóztatták le, 1939 szeptemberében vették nyilvántartásba, és 1940 márciusára jegyezték be a halálát. 1940-ben még 90 zsidót hurcoltak ide, az év végére 10 kivételével mindannyian meghaltak.”⁷

Götz Aly és Susanne Heim történészek szerint a náci itt, Ausztriában vették be „racionalizáló”, gazdasági indíttatású zsidóellenes intézkedéseiket, melyeket aztán tovább működtettek, és ez a bécsi „modell” vezetett el később a „végső megoldásig”. Nézetük szerint a bécsi modell a gazdaság átstrukturálásáról szólt, az improduktív zsidó vállalatok likvidálásának bázisán: a folyamatot a *Birodalmi Gazdasági Intézőbizottság* készítette elő, a vállalatok rentabilitásának pontos felmérésével. Eközben szisztematikusan próbáltak szabadulni az újonnan alakuló zsidó proletariátustól is, melyben segített a felgyorsított kivándorlás, hiszen a módosabb zsidók hozzájárultak az emigrációs alaphoz, melyet a szűkölködő zsidó lakosság számára hoztak létre; megnyitották az első munkatáborokat, ahol a zsidók fenntartása minimális költséget jelentett, és azt is maguk a táborlakók termelték ki.

A zsidókérdés rendezésével megbízott embereket az annektált Ausztriában feltehetőleg a gazdasági logika motiválta és nem valamiféle náci vagy antiszemita ideológia. Ezt az érvet támasztja alá a tény, hogy miközben az árjásítás Ausztriában Göring négyéves tervének keretein belül történt, és a hivatal technokratái valósították meg, ugyanezek a technokraták tervezték el az elszegényedett zsidó tömegekre vonatkozó megoldás részleteit, találták ki a kényszermunkatáborokat, a későbbi gettók, majd végül a megsemmisítő táborok előképeit. Valójában, mint azt korábban láttuk, a zsidó gazdasági élet megsemmisítése a náci Németországban kezdődött, 1936-ban, erőltetett menetben, és 1937-re, mire a konzervatívok elveszítették minden befolyásukat, a kényszerű árjásítás lett a zsidóellenes politika fő hajtóereje, célja pedig a zsidók emigrációba kényszerítése. Ami tehát Ausztriában az Anschluss után történt, csak jobban szervezett változata volt annak a politikának, amit Németországban már birodalomszerte alkalmaztak. A zsidók párhuzamos kifosztása

és elűzése Németországból és a Németország fennhatósága alá tartozó területekről egészen a háború kitöréséig jellemezte a náci politikának ezt a fejezetét.

Az Anschluss után a zsidó menekültek problémája fontos nemzetközi kérdéssé vált. A francia üdülővárosban, Evianban tartott konferencián harminckét ország képviselői vettek részt 1938. július 6. és július 14. között. Rooseveltnél nyilvánosan adott hangot annak a reményének, hogy együttesen megoldást találnak. Kezdeményezése meglepetést okozott, mert „olyan helyzetbe kívánt avatkozni, melyre a hatalma gyakorlatilag nem terjedt ki, hiszen kötötte országa nagyon is korlátozó emigrációs törvénye”.⁸ Valóban, az eviani konferencia végeredménye előre borítékolható volt: a konferencia meghívójában világosan az állt, hogy „egyetlen ország sem kötelezhető arra, hogy nagyobb számú emigránst fogadjon be, mint ahogyan azt jelenlegi törvényei lehetővé teszik”.⁹

A konferencia és annak témája, a zsidók sorsa, nagy visszhangot vert a világsajtóban. „Kevés rá a remény – írta a *London Daily Telegraph* július 7-én –, hogy belátható időn belül megfelelő helyet találnak.”¹⁰ A *Gazette de Lausanne* július 11-én azt írta: „Akadnak, akik úgy vélik, [a zsidóknak] túl erős a befolyásuk a létszámukhoz képest. Innen az ellenállás, mely néhány helyen általános támadásba fordult.” „Nem megmondták-e a világháború előtt, hogy a világ aranykészletének egytizede a zsidók kezében van?” – kérdezte július 7-én a *Libre Belgique*.¹¹

Nem az egész sajtó volt ennyire ellenséges. „Merénylet, elsősorban a keresztény lelkiismeret ellen – írta a londoni *Spectator* július 29-én –, hogy a modern világ hatalmas vagyonával és forrásaival sem képes ezeket a száműzötteket otthonhoz, ételhez, italhoz és biztos státushoz juttatni.”¹² Georges Bidault, a háború utáni jövődőlő francia miniszterelnök és külügyminiszter július 7-én a következőket írta a baloldali katolikus lapban, a *L'Aube*-ban: „Egy dolgot világosan kell látnunk: a felvilágosult nemzetek nem engedhetik, hogy a menekülteket végső kétségbeesésbe hajszolják.”¹³ A fővonalhoz tartozó francia katolikus lap, a *La Croix* együttérzésre biztatott: „Nem állhatunk félre – hangoztatta július 14-én – ...Nem lehetünk részesei a zsidókérdés ilyen úton történő megoldásának, a pusztításnak, egy teljes nép tökéletes kiirtásának.”¹⁴ Mégsem nyílt meg egyetlen ajtó sem Evianban, és a menekülők továbbra sem reménykedhettek semmiben. Az amerikai George Rublee elnökletével megalakult ugyan egy *Nemzetközi Menekültügyi Bizottság*, de végső soron nem ért el semmit.

A náci szarkazmusa aratott. Az *SD* szemében „Evian megmutatta, hogy a zsidókérdést nem Németország provokálta ki, hanem önmagában is igen ko-

moly és sürgető világpolitikai jelentősége van. Azon kívül, hogy Evian általánosságban elutasította azt, ahogyan Németország bánik a zsidókkal, egyetlen ország – és ez alól Amerika sem kivétel – sem jelentette ki, hogy korlátlan számban kész befogadni a menekülteket. Figyelemre méltó, hogy az ausztrál küldött meg is említette, az esetleges zsidó emigráció az ő fajtáját fenyegetné.”¹⁵ Nem volt nagy különbség a németek értékelése és a *Newsweek* helyi tudósítójának metsző kommentárja között: „Myron C. Taylor elnök, korábbi amerikai acélmágnás nyitotta meg a konferenciát: »Eljött az idő, amikor a kormányoknak... cselekedniük kell, mégpedig azonnal.« A legtöbben cselekedtek is: azonnal becsapták az ajtót a zsidó menekültek előtt.”¹⁶ A *Völkischer Beobachter* diadalmasan jelentette: „Senkinek sem kellene.”¹⁷

A lehetőséget Hitler sem hagyhatta ki. A szeptember 12-i pártnagygyűlés záróbeszédébe szötte a mondandóját. A gyűlés fő témája, a Szudéta-válság, magára vonta a világ figyelmét. 1918 óta nem látszott ilyen közelinek a háború veszélye, de a zsidókat most sem lehetett kihagyni: „Ezekben a demokráciákban arról panaszkodnak, hogy Németország – és Olaszország – felmérhetetlen kegyetlenséggel próbál szabadulni a zsidóitól. Ezekben a nagy demokratikus birodalmakban átlagosan néhány ember él egy négyzetkilométeren, míg Németország az elmúlt évtizedekben szemrebbenés nélkül fogadta be a zsidók százazzeit.” „Most azonban... mivel a nemzet nem tűrheti tovább, hogy a vérét szívják ezek a paraziták, fájdalomkiáltásokat hallunk. Ez nem jelenti azt, hogy az emlegetett demokratikus országok készek lennének álszent kijelentéseiket segítő cselekedetekre váltani; ellenkezőleg, hűvösen közlik, hogy náluk odaát nincs hely! Elvárják, hogy Németország, az egy négyzetkilométerre jutó 140 lakosával továbbra is szó nélkül helyet adjon az itteni zsidóknak, miközben a demokratikus világ a négyzetkilométerenkénti néhány lakosával nem bírja magára venni ezt a terhet. Röviden, segítség nincs, prédikáció van!”¹⁸

Evian kudarca messzebből nézve nyeri el teljes jelentőségét. A náci Németország növekvő ereje néhány országot arra késztetett, hogy sorakozzanak fel Hitler általános eszméi mellett, és lépéseket tegyenek – Németország követelésére vagy anélkül – politikai és ideológiai szolidaritásuk kimutatására. Ennek leghírhedtebb példáját adják az olasz fajvédelmi törvények, melyeket 1938. október 6-án fogadott el a Fasiszta Nagytanács, és november 17-vel életbe is léptek.

Olaszországban a zsidó közösség alig harmincöt-negyvenezer lelket számolt, ráadásul ez is teljesen integrálódott az olasz társadalomba, melyet nem jellemzett antiszemitizmus, mióta az egyház befolyása csökkent: még a hadseregnek – sőt a Fasiszta Pártnak is – akadtak prominens zsidó tagjai. Végül

pedig maga Mussolini sem mutatott a múltban nagy megbecsülést a náci fajvédő ideológiája iránt. A nürnbergi mintára meghozott, új zsidóellenes törvények általános megdöbbenést keltettek az olasz zsidók és nem zsidók körében.

Az októberi törvényeket július közepén megelőzte egy Faji kiáltvány, Mussolini koholt, faji alapú antiszemitizmusának elegye, egyben elméleti alap az elkövetkező törvénykezéshez. Hitler csak a kegyes jóakarát jeleként értelmezhetette mindezt. Szeptember 6-án, a nürnbergi pártnagygyűlésen meg is tette: „Ezen a ponton be kell jelentenem... mély és szívből jövő boldogsággal tölt el bennünket, hogy még egy európai nagyhatalom, bár saját tapasztalat és döntés útján, saját jogon, de ugyanarra a felismerésre jutott, mint mi. Ebből fakadó, csodálatra méltó elhatározásuknak messzemenő következményei lesznek.”¹⁹ Magyarországon az 1938-ban és 1939-ben hozott két zsidóellenes törvényt kisebb üdvívalgás fogadta, mint Mussolini döntését, de ugyanarra az alapigazságra mutattak rá: Hitler zsidóellenes politikájának árnyéka lassan egész Európára rávetül.

Miközben a zsidókat Európa egyre több országában különböztették meg legálisan, és miközben a menekültek problémájára megoldást kereső nemzetközi erőfeszítések sehová sem vezettek, teljes titokban valaki szokatlan lépést tett. 1938 nyarának elején XI. Pius pápa, aki az évek során a náci rendszer egyre kitartóbb kritikusa lett, arra kérte az amerikai John LaFarge jezsuita atyát, hogy készítse elő egy enciklika szövegét a náciizmus és különösen a náci antiszemitizmus ellen. LaFarge-ra feltehetőleg folyamatos antirasszista tevékenysége és *Interracial Justice* (Fajok közötti igazság) című könyve miatt esett a választás, melyet XI. Pius olvasott.

LaFarge 1938 őszére megírta a *Humani Generis Unitas* (Az emberi faj egységéről) nyers változatát, és átadta a római jezsuita rendfőnöknek, a lengyel Wladimir Ledochowski-nak, hogy továbbítsa a pápának. Közben XI. Pius néhány alkalommal újfent bírálta a rasszizmust. 1938. szeptember 6-án egy belga zárandokcsoporttal beszélgetve még továbbment. Elragadták az érzelmei, és könnyek között jelentette ki, miután Ábrahám áldozatára utalt: „Lehetetlenség, hogy keresztény emberek az antiszemitizmus hívei legyenek. Elismerjük, hogy mindenkinek joga van az önvédelemhez, és lépéseket tehet jogos érdekei védelmében. Az antiszemitizmus azonban elfogadhatatlan. Lélekben mindannyian szemiták vagyunk.”²⁰ A nyilatkozat szűk körben hangzott el, ezért nem idézte a sajtó, és a pápa csak teológiai alapokon ítélte el az antiszemitizmust. Nem illette kritikával a zsidóüldözést, és utalt az önvédelem jogára (szemben a túlzott zsidó befolyással). Állítása azonban így is világos volt. Keresztény ember nem tűrheti el a náci antiszemitizmust (sőt azt az antiszemitizmust sem, mely ugyanakkor éppen Itália kék ege alatt öltött testet).

Az enciklika üzenete ehhez hasonlított: elítélte a rasszizmust általában és az antiszemitizmust teológiai alapon, a keresztény kinyilatkoztatás és az egyház zsidókra vonatkozó tanításai szemszögéből. Az enciklika így is először utasította volna el a katolikus egyház nevében az antiszemita viselkedést, tanításokat, az üldöztetést Német- és Olaszországban, az egész keresztény világban. Lechodowski azonban, aki megszállott antikommunista volt, és a náci Németországgal kötendő politikai egyezségben reménykedett, húzta az időt. A *Humani Generis Unitas* nyers változatát elküldte a római jezsuiták hírhedten antiszemita lapjának, a *Civiltà Cattolica*-nak, hogy a főszerkesztő kommentálja. XI. Pius csak halála előtt néhány nappal kapta kézhez a szöveget. A pápa 1939. február 9-én meghalt. Utódja, XII. Pius valószínűleg úgy döntött, ad acta teszi a *Humani Generis Unitast*.

A zsidóellenes intézkedésekkel szembeni pusztán szimbolikus ellenállás apró szigetei Németországon belül még 1938-ban is léteztek. Négy évvel korábban a Birodalmi Oktatási Minisztérium elrendelte, hogy a Német Művészettörténészek Szövetsége menessze zsidó tagjait. A szövetség nem engedelmeskedett, csak megkeverte az igazgatótanács tagjait. 1935-ben Bernhard Rust megismételte a követelést, megint hasztalanul. 1938 márciusában Werner Zschintsch államtitkár emlékeztetőt küldött a főnökének: „A szövetségtől elvontunk minden támogatást, és ha továbbra sem engedelmeskednek a parancsoknak, a nevükből törölniük kell a 'németet'. Nincs róla tudomásunk, ezután hogy döntött a szövetség, de az bizonyos, hogy az 1938. novemberi pogrom után már ők sem tarthatták meg a zsidó tagjaikat.

Hasonló – nem várt – jelei mutatkoztak még a függetlenségnek. Például az 1938-as Salzburgi Fesztiválon. Az Anschlusst követően Arturo Toscanini, aki már 1933-ban megtagadta, hogy Bayreuthban vezényeljen, Salzburgba sem ment többé. A helyét Wilhelm Furtwängler töltötte be. A náci Németországban töltött életpályája során Furtwängler politikai opportunistának mutatta magát, akinek azonban voltak bátor pillanatai. Beleegyezett, hogy Salzburgban ő vezényli Wagner *Meistersinger* című operáját, azzal a feltétellel, hogy Hans Sachs szerepében beugró színésznek megtartják a zsidó Walter Grossmann-t. Mit ad isten, a megnyitó napján, Karl Kammann, akinek Sachsot játszania kellett volna, megbetegedett, és helyette Walter Grossmann énekelt. „Csillogó tömeg, az élén Goebbelszel és sleppjével hallgatta kellő áhítattal a Führer kedvenc operáját, melyben Grossmann keltette életre a lehető legnémetebb nürnbergi hőst.”²¹ Sem a művészettörténészek szövetsége, sem Walter Grossmann szereplése nem tudta megállítani azonban az egyre növekvő áradatot – a náci zsidóellenes propagandát és annak következményeit.

„Az örök zsidó” címmel a háború előtti évek legnagyobb zsidóellenes kiállítása nyílt meg a müncheni Deutsches Múzeumban, 1937. november 8-án.

Streicher és Goebbels mondtak beszédet. Ugyanaznap este a Bajor Állami Színház Igazgatója a Rezidenz Theater épületében kulturális rendezvényt szervezett, amely a *Deutsche Allgemeine Zeitung* szerint a „kiállítás fő témáit” járta körül. A program első részében Luther hírhedt, *Von den Juden und ihren Lügen* (A zsidók és hazugságaik ellen) című pamfletjéből mutattak be színpadra alkalmazott részleteket; a második részben felolvastak egyéb zsidóellenes szövegekből, a harmadik részben pedig bemutattak néhány Shylock-jelenetet Shakespeare *A velencei kalmár* című darabjából.

„Az örök zsidó” című kiállítás csak a legszélsőségebb példája volt az állandó erőfeszítésnek, hogy összegyűjtsenek minden, zsidókat kárhozható anyagot. Ez a törekvés már a rendszer első éveiben is több változatban megmutatkozott. 1937 végétől és egész 1938-ban megújult találékonysággal kutattak tovább. A felhalmozódott anyag már akkora volt, hogy 1938. február 24-én az igazságügy-miniszter tudatta az összeállítókkal, hogy nem szükséges minden zsidó elleni vádiratot eljuttatni a minisztérium sajtóosztályának, mert már elegendő bizonyíték áll rendelkezésre a bűnösségükkel kapcsolatban.

1938 elején minden német zsidónak be kellett nyújtania az útlevelét (újat csak annak adtak, aki emigrálni készült). Júliusban a belügyminisztérium deklarálta, hogy még az év vége előtt minden zsidónak meg kell jelennie a rendőrségen, és személyigazolványért folyamodnia, az iratot attól fogva mindenki hordani és kérésre felmutatni köteles. Augusztusban újabb dekrétum hirdette ki, hogy 1939. január 1-től azok a zsidók, akiknek keresztnéve nem szerepel a mellékelt listán, kötelesek az Israel vagy Sára nevet a nevük elé illeszteni. A mellékelt listán a férfiak neve a következőképpen kezdődött: Abel, Abieser, Abimelech, Abner, Absalom, Ahab, Ahasja, Ahaser és így tovább; a nők listája hasonlóan festett.

A zsidóellenes gazdasági kampány 1938 elején kapcsolt gőzerőre: egész évben törvények és dekrétumok követték egymást, és szétzilálták a zsidók egzisztenciájának maradványait. Az év elején még úgy 360 000 zsidó élt az *Alt-reich*-ben, legtöbben néhány nagyvárosban, főleg Berlinben. Az 1933-ban tíztizenkét milliárd német márkára becsült zsidó tőke 1938 tavaszára a felére apadt, és egyben jelezte, hogy az árjásítás többlépcsős folyamata végül majd elvezet az 1938-ban meghozott számos zsidóellenes intézkedéshez Németországban.

Április 26-án minden zsidónak be kellett jelentenie, milyen tulajdonnal rendelkezik. Június 14-re a probléma, mellyel 1933. április 1-jén a bojkottbizottság szembesült, megoldódott. A birodalom polgáraitól szóló törvény harmadik kiegészítő rendelkezése szerint „a vállalkozás zsidó, ha a tulajdonos zsidó, a partner zsidó, vagy 1938. január 1-jén az igazgatótanács bármely tagja zsidó. Zsidó a vállalkozás akkor is, ha a részesedés több mint negyede vagy a

szavazatok több mint fele zsidóknak jut, vagy ténylegesen zsidó befolyás alatt áll. Egy üzletág zsidó, ha az igazgatója zsidó.”²²

1938. július 6-án megjelent azon kereskedelmi szolgáltatások részletes listája, melyeket ettől fogva zsidó nem végezhet, ide tartozott a hitelinformáció, az ingatlanközvetítés és így tovább. Július 25-én a Birodalmi állampolgári törvény negyedik kiegészítő rendelete véget vetett a zsidók orvosi gyakorlatának Németországban: a zsidó orvosok engedélyét 1938. szeptember 30-ával bevonták. A dekrétum utolsó sora kifejezetten az új Németország szellemiségét tükrözte: „Azok [az orvosok], akik engedélyt kapnak [zsidó betegek ápolására], nem jogosultak az „orvos”, csak a „betegápoló” elnevezésre.”²³ Sajátos véletlen, hogy a rendeletet Bayreuthban írták alá és hirdették ki: Hitler éppen a fesztiválra látogatott.

1938. szeptember 27-én, a müncheni konferencia előestéjén, Hitler aláírta az ötödik kiegészítő rendeletet, mely megtiltotta a zsidóknak a jogi pálya gyakorlását. A nemzetközi feszültség miatt a dekrétumot nem hozták azonnal nyilvánosságra. Végül, október 13-án Hitler engedélyezte a másnapi kihirdetést.

A végső csapás november 12-én érte a zsidó gazdasági életet, amikor közvetlenül a Kristályéjszaka után Göring megtiltott minden zsidó üzleti tevékenységet a birodalom határain belül. Ugyanakkor a nemzetiszocialista orvosok és ügyvédek nem érték be azzal, hogy végképp megfosztották a zsidókat a hivatásuk gyakorlásának lehetőségétől. A náci és zsidóellenes intézkedések világában már megszokott módon a pusztá romboláshoz annak szimbolikus kifejeződését is társítaniuk kellett. 1938. október 3-án a Birodalmi Orvosi Kamara azt követelte az oktatási minisztertől, hogy a praxistól már eltiltott orvosokat még valamitől fosszák meg: „Azt javaslom tehát”, írta a Rustnak címzett levelében a kamara nevében Wagner, „hogy az »orvos« címet is vegyék el ezektől a zsidóktól, amint lehet”.²⁴ Az oktatási és az igazságügy-miniszter tanácskozott. Azután közös javaslattal fordultak a belügyminiszterhez, miszerint ne csak az orvosi és jogi egyetemen szerzett doktori címet vonják meg, de vegyék fontolóra egy olyan törvény megalkotását, mely minden címtől, akadémiai fokozattól és egyéb megkülönböztetéstől megfosztja a zsidókat. Közvetlenül a november 9-10-i pogrom után a kérdést elhalasztották.

A kényszerű árjásítás – pontosabban a zsidó tulajdon elkobzásának – előrehaladtával a német üzleti körökben uralkodó hangulatról árulkodik egy müncheni üzletember levele, akit a hatóságok arra kértek, hogy szakértőként vegyen részt az árjásítási tranzakciókban. A levél szerzője nemzetiszocialistának vallja magát, SA-tagnak és Hitler csodálójának. Aztán hozzáteszi: „Oly mértékben megundorodtam a zsidók ellen alkalmazott brutális... és különleges módszerektől, hogy mostantól semmilyen módon nem vagyok hajlandó

részt venni az árjásítás folyamatában, akkor sem, ha ezzel tetemes díjazástól esem el... Mint régi vágású, tisztességes, derék üzletember, nem támogathatom és nem tűrhetem, hogy számos »árja« üzletember, vállalkozó és a többi... szégyentelenül próbálja rátenni a kezét a zsidó üzletekre és gyárakra, mégpedig a lehető legolcsóbban, neveltséges áron. Ezek az emberek a köröző döggelésekre emlékeztetnek, a tekintetük homályos, mohón lógatják a nyelvük, alig várják, hogy lecsapjanak a zsidó tetemre.”²⁵

A kényszerű árjásítás hulláma elsöpörte a hajlamot a viszonylag mérsékelt hozzáállásra, mely addig a nagyvállalatokat jellemezte. Az új gazdasági kezdeményezések, a párt felől érkező nyomás, a konzervatív miniszteriális ellensúly hiánya elmosta a különbséget az alávaló harácsolás és a tisztességtudás között.

A náci tisztában voltak a dilemmával, melyet a felgyorsított árjásítás elmergesített: a zsidó népesség gyors elszegényítése és az emigráció körüli fokozódó nehézségek új, nagyarányú társadalmi és gazdasági problémát generáltak. Kezdetben a Frick-típusú emberek világos, hagyományos útját látták a megoldásnak. Az 1938. június 14-i „Zsidók a gazdaságban” című jelentés, melyet Frick egy megbeszélésen ismertetett az év áprilisában, így számol be Frick nézeteiről: „Amíg a németországi zsidók képesek kereskedelmi és egyéb tökéjük hozamaiból megélni, szigorú állami felügyeletre van szükség. Ha anyagi segítségre szorulnak, a támogatás módját kell kitalálni. A társadalom szociális intézményeinek komolyabb bevonása elkerülhetetlennek látszik.”²⁶

1938 koraőszén újabb intézkedést vezettek be Berlinben, ezúttal helyi gazdasági kényszerről volt szó. Az egyik legnagyobb, bérlakásokat olcsón kiadó cég, a berlini *Gemeinnützige Siedlungs- und Wohnungsbaugesellschaft (GSW)*, elrendelte minden bérlőjének összeírását, majd a legtöbb bérleti szerződést megszüntette. A zsidó bérlők közül egyesek távoztak, mások beperelték a GSW-t. A Charlottenburg körzeti bíróság nem csak támogatta a bérbeadó céget, de jelezte, hogy hasonló módszereket általánosságban is bevezethetnének. A bíróság talán külső nyomás nélkül is erre az elhatározásra jutott volna, de ebben az esetben az igazságügy-minisztériumra gyakorolt nyomást az az Albert Speer, akit 1937 elején Hitler nevezett ki a berlini építkezések főfelügyelőjének. A mohó főfelügyelő egyből meg is kezdte a tárgyalásokat 2500 apró lakás építésére, hogy a zsidókat ide telepíthessék korábbi lakhelyükről. Ezek a részletek mintha eltűntek volna Speer igencsak szelektív háború utáni emlékezetéből.

1938 júniusában Heydrich rendeletére mintegy tízezer „aszociális lényt” tartóztattak le, és küldtek koncentrációs táborba: ezeröttszáz korábban elítélt zsidót még hozzájuk csaptak, és Buchenwaldba szállítottak (ez a tábor 1937 óta létezett). Néhány héttel korábban a propagandaminiszter arra kérte Ber-

lin rendőrfőnökét, Wolf Heinrich Helldorf grófot, hogy tegyen javaslatot az elkülönítés és a zaklatás újabb eszközeire. Az eredmény a *Gestapo* hosszú előterjesztése lett, melyet május 17-én nyújtottak be Helldorfnak. Utolsó pillanatban a dokumentumot még átdolgozta az *SD* zsidó szekciója: kifogásolták, hogy a *Gestapo* teljes elkülönítést szolgáló javaslatai még jobban megnehezítik a végső cél, az emigráció elérését, mint eddig. A memorandum végül Goebbels elé került, aki feltehetőleg július 24-i megbeszélésükön megvitatta Hitlerrel. Az előirányozott intézkedések egy részét már elő is készítették, a többi a novemberi pogrom után készültek bevezetni, másokat pedig a háború megindítása után.

Goebbels közben a közvetlen uszítást is bátorította. Mozgósították a párt-szervezeteket. Mivel a június 14-i rendelet meghatározta a zsidó vállalkozások mibenlétét, megindulhatott a megjelölésük. „Szombaton késő délután kezdődött – sürgönyözött Hull külügyminiszternek a németországi amerikai követ, Hugh R. Wilson 1938. június 22-én –, két-három főből álló civil csoportok a »JUDE« szót festették nagy vörös betűkkel a zsidó üzletek kirakatára, mellé Dávid-csillagot és zsidó karikatúrákat... A mázolókat minden esetben bámészkodók tömegei kísérték, akik láthatóan legalább annyira élvezték az eseményeket... Jelentésekből tudjuk, hogy ebben a körzetben incidensek is történtek, üzleteket fosztottak ki, tulajdonosokat vertek meg, legalább tucatnyi szétvert, üres kirakat, illetve ablak bizonyította, hogy a jelentések hitelesek.”²⁷

Bella Fromm, zsidó hátterű berlini újságíró naplójában igen érzékletesen írja le a *Hitlerjugend* támadását zsidó kiskereskedések ellen. „Éppen egy apró ékszerüzletbe léptünk volna be, amikor körülbelül tíz ifjonc a *Hitlerjugend* egyenruhájában betörte a kirakatot, berontott a boltba, henteskésekkel villogtatott, és üvöltözött: – Pokolba a zsidó vircsafttal! Helyet a Szudéta-németeknek!” Majd így folytatta: „A legkisebb fiú bemászott az ablakon, és a rombolásnak azt a formáját választotta, hogy ami a kezébe akadt, kihajította az ablakon. Odabent a többiek összetörték az üvegpoltokat és pultokat, ébresztőórákat, olcsó ezüstneműt, kacatokat hajigáltak a kinti büntársaiknak. Egy kis tökmag az ablak alá kuporodott, és tucatnyi gyűrűt húzott az ujjára, a zsebét meg teletömte karórával és karpereccel. A zsákmánytól csak úgy duzzadt az egyenruhája, fölállt, megfordult, egyenest a boltos arcába köpött és elszaladt.”²⁸

A helyzet kezdett kezelhetetlenné válni, és mire az amerikai követ elküldte a sürgönyét, Berchtesgadenből parancs érkezett: a Führer azt akarja, hogy a berlini akciónak vessenek véget. Hitlernek nem volt szüksége a széleskörű zsidóellenes erőszak megnyilvánulásaira, most, hogy a Szudéta-vidék válsága tetőzött, és sorsa eldőlni látszott.

Ha Goebbels naplója hűségesen adja vissza Hitler mondandóját a július 24-i megbeszélésükön, akkor a *Führer* több lehetőséget fontolgatott még a zsidókérdéssel kapcsolatban. „A *Führer* jóváhagyja berlini akciómat. Lényegtelen, mit ír a külföldi sajtó. A lényeg az, hogy kirakjuk a zsidókat. Tíz éven belül el kell tűnniük Németországból. Addig is itt tartjuk őket zálogba...”²⁹ A Szudéta-válság azonban hamarosan véget ért, és egy előre nem látott körülmény ürügyet szolgáltatott a zsidók elleni, addig elképzelhetetlen mérvű erőszakra. Ehhez képest a berlini események csak jelentéktelen próbának tűntek.

1938 elején Werner Best, Heydrich helyettese a *Biztonsági Rendőrség Központi Hivatalában* aláírta ötszáz korábban szovjet állampolgárságú zsidó kiutasítását a birodalomból. Ezt az intézkedést a *Wilhelmstrasse* (a diplomáciai kapcsolatokhoz kötődő zsidó ügyekért felelő hivatal) kérte, megtorlásképpen, amiért német állampolgárokat utasítottak ki a Szovjetunióból. Mivel ezek a szovjet zsidók nem kaptak beutazási vízumot a Szovjetunióba, a kiutasítási rendelet hatályát kétszer meghosszabbították – eredmény nélkül. Erre, 1938. május 28-án Heydrich elrendelte a zsidó férfiak koncentrációs táborba zárását, mindaddig, amíg bizonyítani nem tudják, hogy a kivándorlásuk biztosított. Májusban a Németországban élő romániai zsidók ellen is kiutasítási rendeletet adtak ki. Mindez csak előszele volt az ősszel induló kiutasítási hullámnak.

Az *Anschluss*t követő hónapokban azonban újabb fejlemény történt, mely a gyors kényszeremigrációt célzó náci terveket fenyegette: mégpedig a Svájcban hozott intézkedések. A Svájci Szövetségi Tanács (az ország végrehajtó testülete) 1938. március 28-i ülésén elhatározta, hogy minden osztrák útlevéllel rendelkezőnek belépő vízumért kell folyamodnia Svájcba. Az ülés jegyzőkönyve szerint: „Látván a más országokban már megtett vagy előkészületben levő intézkedéseket az osztrák menekültáradat ellen, nehéz helyzetben találjuk magunkat. Világos, hogy Svájc csak tranzitország lehet a Németországból és Ausztriából érkező menekültek számára. A munkaerőpiacunktól függetlenül, a jelenlegi túlzott külföldi jelenlét arra késztet minket, hogy a legszigorúbb védelmi rendelkezéseket hozzuk az ilyen elemek hosszas itt tartózkodása ellen. Ha nem akarunk alapot szolgáltatni az országunkhoz méltatlan antiszemita mozgalomra, minden erővel, sőt, ha szükséges, kegyetlenséggel, védekeznünk kell a zsidók, különösen a keletről érkezők emigrációja ellen.”³⁰ Az elkövetkezendő hét évben a svájciak tartották magukat ehhez az állásponthoz, azzal a különbséggel, hogy belső memorandumaikhoz egy-egy pontot hozzátoldottak: a svájci zsidók aztán végképp nem akarták, hogy külföldi zsidók beáramlása gyengítse az ő pozícióikat.

Mihelyt minden osztrák útlevelet kicseréltek németre, a vízumkényszer kiterjedt a német úti okmányok birtokosaira. A svájciak tudták, hogy a vízum-

kényszer kölcsönös lesz, és a Németországba utazó svájciakra is vonatkozik majd. A dilemma mindkét oldalon megoldhatatlannak tűnt. Ha Németország el akarta kerülni, hogy árja polgárait ne vonatkozzon a szabály, megkülönböztető jelzéssel kellett volna ellátnia a zsidók útlevelét, ami viszont jócskán nehezítette volna az emigrációt. Azon a nyáron számos technikai megoldást vettek fontolóra. 1938. szeptember végén a Szudéta-válságtól sem eltántorított svájci delegáció Berlinbe utazott, hogy tárgyalásokat kezdjen. Svájci követelésre a németek végül beleegyeztek, hogy a zsidók útlevelére egy nagy „J” betűt pecsételnek, mely a svájci rendőrség számára lehetővé teszi, hogy a határon ellenőrizze, az útlevél birtokosa árja vagy sem.”

A svájci hatóságok ezzel messze nem oldottak meg minden gondot. A zsidók, akik már engedélyt kaptak a belépésre, és csak utóbb pecsételték volna le az úti okmányukat, megpróbálhatták azt korábban felhasználni. Október 4-én minden határállomást tájékoztattak, „ha nem bizonyos, hogy a német útlevéllel utazó személy árja-e vagy sem, árja voltát tanúsító igazolást kell kérni tőle. Kétes esetekben az utas országának svájci konzulátusára irányítható, ahol további ellenőrzést végezhetnek.”³¹

Mindeközben Hitler Csehszlovákia felé fordult: Követelte, hogy Prága engedje át a Szudéta-vidéket, hogy a többségében németek lakta tartomány a leválás után csatlakozhasson a Német Birodalomhoz. Májusban a *Wehrmacht* megkapta a parancsot, hogy október 1-jén szállja meg Csehszlovákiát. Az általános háború egyre valószínűbbnek látszott, mert a franciák, ha formálisan is, de kinyilvánították, hogy szükség esetén cseh szövetségesüket támogatják. A britek sikertelenül próbáltak közvetíteni, Neville Chamberlain brit miniszterelnök és Hitler két sikertelen találkozója után mozgósították az európai hadseregeket. Két nappal a tervezett német támadás előtt Mussolini konferenciát javasolt a válságban érintett nagyhatalmak között (de a csehek és a Szovjetunió részvétele nélkül). Szeptember 29-én Nagy-Britannia, Francia-, Német- és Olaszország aláírta a müncheni egyezményt: október 10-re a Szudéta-vidék is a Német Birodalom része lett. A békét megőrizték, Cseh-Szlovákiát (szlovák követelésre a nevében kötőjellel) cserbenhagyták, új határait azonban „garantálták”.

Mihelyt a *Wehrmacht* elfoglalta a Szudéta-vidéket, Hitler közölte Joachim von Ribbentroppal, aki februártól Németország külügyminisztere volt, hogy az annektált részen rekedt Szudéta-vidéki zsidók kiutasítása mellett, az Ausztriában élő 27 000 cseh zsidó kiutasítása is megfontolandó. Az azonnali kiutasító rendelkezések azért elsősorban a Szudéta-vidékiekre vonatkoztak: a németek a zsidókat a cseh határ másik oldalára toloncolták, a csehek azonban elutasították, hogy befogadják őket. Göring vidáman ecsetelte egy hónappal az események után: „Éjjel a zsidókat átkergettük Cseh-Szlovákiába. Reggel a

csehek összefogdosták őket, és továbbküldték Magyarországra. A magyarok vissza Németországba, onnan újra Cseh-Szlovákiába. Így jártak körbe-körbe. Végül egy Dunán úszó hajón kötöttek ki. Ott táboroztak. Ha partra tették a lábukat, visszalökdösték őket.”³² Néhány ezer zsidót végül a jeges hidegben rög-tönzött sátoztáborba kényszerítettek, valahol a senkiföldjén Magyarország és Cseh-Szlovákia között, Mischdorfnál, mintegy húsz kilométerre Pozsonytól.

A nyár és az őszi folyamán, az osztrák zsidók megpróbálták illegálisan átjutni a különböző szomszédos országokba, onnan pedig Angliába. A Gestapo néhány csoportot Finnországba, Litvániába és Hollandiába szállított, vagy áttoloncolták őket a svájci, luxemburgi, francia határon. Erősödött azonban a külföldi tiltakozás, az illegális belépés vagy kitoloncolás nyugati irányba egyre nehezebben ment. Mégis, napokon belül a Németországban élő lengyel zsidókra került a sor.

Az 1933-ban végzett népszámlálás szerint a Németországban akkor élő 98 747 külföldi zsidóból 56 480 lengyel állampolgár volt. A Lengyel Köztársaság nem kívánta növelni 3,1 milliós zsidó lakosságát, és 1933–1938 között különböző adminisztratív intézkedéseket vezetett be, hogy megakadályozza a Németországban élő lengyel zsidók visszatérését. Az *Anschluss* után még kínosabb kezdeményezések következtek. 1938. március 31-én a lengyel parlament elfogadott egy törvényt, mely feltételek széles skálájával tette lehetővé, hogy egy külföldön élő lengyel állampolgárt megfosszanak az állampolgárságától. A németek azonnal fölfogták, milyen veszélyt jelent ez az ő kényszermigrációs terveikre. A német–lengyel tárgyalások sehová sem vezettek, végül, 1938 októberében egy újabb lengyel rendelet semmissé tette azoknak a külföldön élőknek az útlevelét, akik a hónap vége előtt nem kaptak külön engedélyt a beutazásra. Mivel a birodalomban élő lengyel zsidók 40 százaléka már ott is született, aligha remélhették, hogy kevesebb mint két héten belül pénz-zé tehetik üzletüket és otthonukat. Ennélfogva a többség november 1-jén elvesztette lengyel állampolgárságát. A náciak pedig úgy döntöttek, elővételi joguk van a lengyel intézkedésre.

Nem világos, Hitlerrel megtanácskozták-e a lengyelek kiutasítását. Az általános utasításokat a *Wilhelmstrasse* adta ki, és a Gestapo hajtotta végre. Ribbentropp, Himmler és Heydrich mindenki máshoz hasonlóan sejtették, hogy a müncheni egyezmény utáni nemzetközi helyzetben – békére és a következőkben megbékülésre áhítozva – senki a kisujját sem mozditja majd a szerencsétlen zsidók érdekében. Lengyelország is teljes mértékben Németország jóindulatától függött: nem most csípte-e ki a tescheni régiót Cseh-Szlovákia északkeleti csücskéből, Németország uszályában, a Szudéta-vidék elcsatolása után? A kiutasítás időzítése nem is lehetett volna kedvezőbb. Ezért aztán Himmler parancsára, október 29-re, minden Németországban tartózkodó

lengyel származású zsidó férfit erőszakkal deportálni kellett Lengyelországba.

A *Reichführer* tudta, hogy a minden támaszuktól megfosztott nők és gyerekek követik majd a férfiakat. Október 27-én és 28-án a rendőrség és az SS a lengyel Zbaszyn városának szomszédságába szállította a zsidókat, és elindította őket a határfolyó túlsópartjára. A lengyel határőrök kötelességtudóan visszaküldték őket. Napokon át, zuhogó esőben, menedék és táplálék nélkül vándoroltak a kitelepítettek a határsávon át ide-oda: a legtöbben végül a Zbaszyn melletti koncentrációs táborban kötöttek ki. A többieket visszaengedték Németországba. Így módon mintegy 16 000 lengyel zsidótól szabadultak meg.

A hannoveri Grynszpan család tagjai is a határra deportáltak között voltak október 27-én. Herschel (a Hermann jiddis változata), a tizenhét éves fiuk nem tartott velük, ebben az időben illegálisan Párizsban tartózkodott, és alkalmi munkákból tengődött a rokonok segítségével. Berta nővére neki írta november 3-án: „Megengedték, hogy visszatérjünk az otthonunkba legalább a legelemibb holmikért. Egy »Schupo« [német rendőr] velem tartott, míg egy bőröndbe bepakoltam legalább néhány nélkülözhetetlen holmit. Ennyi maradt. Egy fillérünk sincs. A többi megírom legközelebb. Csókok, üdvözlét mindannyiunktól: Berta.”³³

Az ifjú Herschel Grynszpan nem tudhatta, pontosan mi is történt a családjával Zbaszyn mellett, de kitűnően el tudta képzelni. November 7-én üzenetet írt párizsi nagybátyjának: „Isten segedelmével [írta héberül]... nem tehetek másképp. A szívem vérzik, ha a mi tragédiánkra gondolok és még 12 000 zsidóéra. Tiltakoznom kell, úgy, hogy az egész világ meghallja, és meg is teszem. Kérlek, bocsáss meg! Hermann.”³⁴ Grynszpan szerzett egy pisztolyt, elment a német nagykövetségre, és kérte, hogy vezessék egy hivatalnok elé. Ernst von Rath követségi első titkár irodájába küldték; Herschel rálőtt és halálosan megsebesítette a német diplomatát.

5. fejezet

ÖSSZETÖRT MARADVÁNY

1938. november–1939. szeptember

1938. november 10-én reggel 8-kor Adolf Heinrich Frey eberstadti gazda és helyi SA-vezető néhány cimborája társaságában elindult Susannah Stern nyolcvanegy éves zsidó özvegyasszony háza felé. Frey szerint Stern asszonynak bizonyos időbe telt, hogy ajtót nyisson, majd amikor megpillantotta a férfit, „provokatívan” elmosolyodott és azt mondta: – Milyen fontos látogatóm van már kora reggel. – Frey megparancsolta neki, hogy öltözzön fel, és kövesse. Az asszony a kanapéra ült, majd kijelentette, hogy nem öltözik, és nem megy sehová, tegyenek vele, amit akarnak. Frey beszámolója szerint ugyanez a párbeszéd még vagy ötször-hatszor megismétlődött, és amikor az asszony újra ott tartott, hogy tegyenek vele, amit akarnak, Frey előhúzta a pisztolyát, és mellbe lőtte. „Az első lövéstől a kanapéra hanyatlott. Mellére szorított kézzel dőlt el. Másodszor is tüzeltem, ezúttal a fejére céloztam. Stern asszony lezuhant a kanapéról, és átfordult a teste. A kanapé mellett hevert, arccal balra, az ablak irányába. Még mindig adott életjeleket. Időről időre hörgő hangokat hallatott, aztán vége lett. Nem kiáltott, nem szólt. A cimborám maga felé fordította a fejét, hogy lássa, hol érte a lövés. Én meg azt mondtam, nem látom okát, miért ácsorognánk itt tovább; zárjuk be az ajtót, és szolgáltatassuk be a kulcsot. Biztosra akartam menni, ezért körülbelül tíz centiméter távolságból homlokra lőttem. Aztán lezártuk a házat, és az eberstadti postahivatalból felhívtam Ullmer Kreisleitert, hogy beszámoljak a történetekről.” 1940. október 10-én, egy igazságügy-minisztériumi határozat alapján a Frey ellen indított eljárást beszüntették.¹

A háborút megelőző zsidóüldözésben a fordulópontot sok szempontból a november 9-10-i pogrom, az úgynevezett Kristályéjszaka jelentette. Az 1992-ben publikált és addig ismeretlen Goebbels-napló bejegyzései fontos részleteket árulnak el Hitler, legközelebbi alvezérei, a pártszervezetek és a társadalom szélesebb rétegei közti együttműködésről ennek a súlyos, zsidóellenes erőszakcselekménynek az elindításában és végrehajtásában. Ami az eseményre adott német és nemzetközi reakciókat illeti, temérdek kérdést vetnek fel, és nem kevesebb válasszal adósok.

November 8-án a *Völkischer Beobachter* a zsidókat fenyegető vezércikket közölt, mely azzal a figyelmeztetéssel zárult, hogy a Párizsban eldördülő lövések a zsidókkal szembeni új német hozzáállás előhírnökei. Néhány helyen már akkor zsidóellenes megmozdulások kezdődtek, mikor a német sajtóban még meg sem szólaltak az első fenyegető hangok. Egy november 9-i SD-jelentés arról számolt be, hogy a november 7-ről 8-ra virradóra Kassel és Rotenburg/Fulda körzetekben bekövetkező események talán csak azonnali reakciók a hírekre. Zsidó házak és üzletek ablakait verték be. Bebrában zsidó lakásokat „tettek tönkre”, Rotenburgban a zsinagóga berendezését „rongálták meg jelentős mértékben”, valamint „berendezési tárgyakat vittek ki és rongáltak [meg] az utcán”.²

A november 7-8-i események egyik legárulkodóbb vonatkozása mégis Hitler és Goebbels egyszerre nyilvános és „személyes” nagy hallgatása volt. A november 9-i naplóbejegyzésben (mely a november 8-i eseményekre vonatkozott) Goebbels egy szót sem szentel a Párizsban eldördülő lövéseknek, pedig késő estig tárgyal Hitlerrel. Nyilván egyetértettek abban, hogy cselekedni kell, de talán úgy döntöttek, kivárják a súlyosan megsebesült Rath halálát. Szokatlan hallgatásuk volt a legbiztosabb jele „a népharag spontán kitöréseire” irányuló terveiknek, hiszen mindennek úgy kellett történnie, mintha Hitlernek semmi köze nem volna hozzá. És ugyanazon a november 8-i estén, az 1923-as puccskísérletről megemlékező beszédében Hitler egy szóval sem utalt a párizsi eseményre.

Rath november 9-én délután 5.30-kor hunyt el. A német diplomata haláláról szóló hivatalos híradást Hitler a müncheni Altes Rathausban tartott „SA-öregharcosok” vacsoráján kapta, aznap este kilenc tájt. Hitler és a mellette ülő Goebbels ekkor „intenzív beszélgetést” folytatott. Hitler nyomban ezután elhagyta a termet, a szokásos felszólalása elmaradt, helyette Goebbels beszélt. Bejelentette Rath halálát, majd a Magdeburg-Anhaltban és Kurhessenben történt zsidóellenes atrocitásokra utalva hozzátette: „A Führer úgy döntött, az efféle demonstrációkat a párt nem szervezi és nem készíti elő, de spontán kitörésüket nem is akadályozza.”³ Az üzenet nem is lehetett világosabb.

Goebbelsnek az 1933-as áprilisi bojkott óta nem nyílt rá alkalma, hogy megcsillantsa vezetői tehetségét. „Jelentek a *Führer*nek”, írta naplójába 10-én, az előző esti vacsora melletti beszélgetésre utalva. „Mire ő [Hitler] dönt: a demonstrációk folytatódjanak. A rendőri beavatkozást le kell állítani. Érezzék csak meg a zsidók, milyen a népharag. Igaza van. Azonnal kiadom a szükséges utasításokat a rendőrségnek és a pártnak. Aztán ebben a szellemben rövid beszédet tartok a pártvezetőknek. Viharos taps. Azonnal nyúlnak a telefonkészülékhez. Az emberek most cselekedni fognak.”

Goebbels ezután leírja a müncheni zsinagógákban véghezvitt pusztítást. Kiderül, hogy parancsot adott rá: rombolják szét a Fasanenstrassén álló berlini nagy zsinagógát is. Majd folytatja: „Vissza akarok menni a szállodába, és látom, hogy vörös az ég alja. Ég a zsinagóga... Csak annyira oltjuk, hogy megóvjuk a szomszédos épületeket. Maga a zsinagóga csak égjén le... Az egész birodalom területéről özönlenek az információk: 50, később 70 zsinagóga ég. A *Führer* elrendeli, hogy 20-30 000 zsidót azonnal tartóztassanak le... Berlinben is ég 5 zsinagóga, aztán 15. Dúl a népharag... Szabad folyást kell engedni neki.” Goebbels folytatta. „Mikor a szállodába hajtok, remegnek az ablaktáblák. Bravó, bravó! Mint nagy, régi kunyhók, égnak a zsinagógák.”⁴

Nagyjából azzal egy időben, hogy a propagandaminiszter vidáman tűnődött aznap jó végzett munkáján, Hitler közölte Himmlerrel, hogy Goebbels felel az akció irányításáért. Himmler még aznap este írásba foglalta azonnali reakcióját: „Úgy vélem, Goebbels megalomániája – erre már régóta gyanakszom – és az ostobasága az oka, hogy egy ilyen bonyolult diplomáciai helyzetben efféle akcióba kezdünk.”⁵ A *Reichsführer* nyilván nem ellenezte a pogrom megszervezését; Himmlert az bántotta, hogy Goebbels megelőzte, és ő aknáztta ki a Rathra irányuló lövéseket, hogy akcióba lépjen, és elnyerje Hitler áldását. Ettől még gondolhatta úgy, hogy az időzítés nem megfelelő.

A tizenegyedikén még mindig Münchenben tartózkodó Goebbels naplójában beszámolt az előző napról: „Tegnap: Berlin. Minden fantasztikusan ment. Egyik tűz a másik után. Ez így jó. Előkészítem a parancsot az akció bekezdésére. Lassan elég lesz... Veszély: megjelenhet a csöcselék. Az egész országban leégtek a zsinagógák. Jelentek a *Führer*nek az Osteriában [müncheni étterem]. Mindennel egyetért. Nézetei teljes mértékben radikálisak és agresszívek. Az akció maga a legkisebb zökkenő nélkül zajlott. 100 halott. De német tulajdon nem károsodott.”⁶

Heydrich a Gestapónak és az SD-nek kiadott utasításban figyelmeztette az embereit: a zsidó üzleteket vagy lakásokat megsemmisíteni lehet, kifosztani nem (a fosztogatókat lecsukják); a külföldieket (még ha zsidók is) zaklatni tilos. Végül azt parancsolta: „...minden körzetben annyi zsidót, különösen gazdag zsidót kell letartóztatni, amennyi elfér a helyi börtönben. Egyelőre

csak az egészségesek vehetők őrizetbe, a túl öregek nem. A letartóztatásukkor a megfelelő koncentrációs táborok azonnal értesítendőek, és olyan gyorsan a táborokba kell őket szállítani, amilyen gyorsan lehet. Különös figyelmet kell fordítani arra, hogy az utasításoknak megfelelően letartóztatott zsidókkal ne bánjanak rosszul.”⁷

Heydrich november 11-i jelentése szerint harminchat zsidót öltek meg, és ugyanannyit sebesítettek meg súlyosan szerte a birodalomban. „Egy zsidó még mindig hiányzik, a halottak között van egy lengyel zsidó, a sebesültek között két másik.”⁸ A valóságos helyzet sokkal rosszabb volt. 267 zsinagóga pusztult el, 7500 üzletet rongáltak meg a vandálok, és egész Németországban legalább kilencvenegy zsidót öltek meg, további százak következtek el öngyilkosságot, vagy haltak meg a rossz bánásmód következtében a táborokban. „A zsidók elleni akciót gyorsan és különösebb feszültségek nélkül sikerült véghezvinni”, írta az ingolstadti polgármester december 1-jén, havonta esedékes jelentésében. „Az intézkedés következtében egy helybeli zsidó házaspár a Dúnába ölte magát.”⁹

A rombolás és az áldozatok megalázásának kéjes vágya hajtotta a városokat feldúló osztagokat. „Szervezett csoportok járták végig Köln, zsidó lakásról zsidó lakásra”, jelentette a svájci konzul. „A családoknak vagy megparancsolták, hogy hagyják el a lakásukat, vagy a sarokba állították őket, miközben ingóságait kihajigálták az ablakon. Gramofonok, varró- és írógépek röptek az utcára. Az egyik kollégám még zongorát is látott zuhanni egy második emeleti ablakból.”¹⁰ Lipcséből még rosszabb hírek érkeztek: „Miután szétrombolták az otthonokat, és minden mozdíthatót az utcára dobtak – számol be a lipcsei amerikai konzul – kielégíthetetlen szadizmusukban ezek a gonosztevők reszkető áldozataikat az Állatkerten átfolyó patakba terelték, a rémült látogatóknak pedig azt parancsolták, köpdössék meg őket, hajigálják sárral, és üzzenek gúnyt szorongatott helyzetükből... A rokonszenv legenyhébb megnyilvánulása is tébolyult dühöt váltott ki belőlük, a tömeg nem tehetett egyebet, minthogy rémülten fordította el tekintetét az áldozatokról, vagy pánikszerűen elhagyta a környéket. November 10-én egész délelőtt folytatódott az akció anélkül, hogy a rendőrség beavatkozott volna, nem kíméltek se férfit, se nőt, se gyereket.” Az egész országban hasonló jelenetek játszódtak le: „az elkövetők brutális szadizmusuk némely nézők szégyentelen reagálásával, mások kaján vigyorával, a nagy többség hallgatásával párosult, az áldozatok tehetetlenül ki voltak szolgáltatva.”¹¹

Hitler a harmincas években bejáratott, már jól ismert taktikát követte. Titkon kiadta vagy megerősítette a parancsot, a nyilvánosság előtt azonban a nevét nem lehetett összekapcsolni a brutalitással. Nyilvánosan semmilyen nyilatkozatot nem tett a november 7-8-i eseményekkel kapcsolatban, nem

utalt rájuk az SS-újoncoknak a Feldherrnhalle előtt november 9-én tartott beszédében sem. Míg beszélt, máshol már égtek a zsinagógák, szétverték üzleteket, az egész birodalomban zsidókat gyilkoltak vagy sebesítettek meg. Egy nappal később a német sajtó képviselői előtti titkos beszédében is hallgatott azokról az eseményekről, melyek nyilván hallgatósága minden tagjának fejében jártak; még Rath temetését sem említette. A népharag spontán kitörésének fikciója feltételezte a csendet. Ha Hitler bármilyen kívánságának hangot ad vagy kedvező megjegyzést tesz, az egyenlő lett volna azzal, „a *Führer* parancsa”. Hitler szerepéről az ügyben a külvilág – beleértve a megbízható párttagokat – legalábbis elvben, nem tudhatott.

A Hitler közvetlen felelősségéről szóló információ mégis gyorsan kiszivárgott a legbelső körökből. Ulrich von Hassel, volt római német követ, aki elejétől a rezsim ellenzékéhez tartozott, naplójában azt jegyzi fel, konzervatív körökben sokakat felháborítanak az események; Johannes Popitz, a porosz pénzügyminiszter, tiltakozik is Göringnél és követeli az akció felelőseinek megbüntetését. „De drága Popitzom, tényleg meg akarja büntetni a *Führert*?” kérdezi Göring.¹²

November 12-én reggel Goebbels összefoglalja az előző napok eseményeit a *Völkischer Beobachter*-ben: „A zsidó Grynszpan – írta az utolsó bekezdésben –, a zsidóság képviselője. A német vom Rath a német nép képviselője. Ez azt jelenti, hogy Párizsban a zsidóság a német népre nyitott tüzet. A német kormány jogszerű, de kemény válaszra készül.”¹³

A német kormány jogszerű válaszána darabjai csak úgy zuhogtak a zsidókra 1938 hátralévő heteiben; három alapelv mentén rendeződtek: az első Göring fogalmazta meg november 12-én, a főtiszti konferencián; a másodikat szintén Göring, de december 6-án a Gauleiternek címezve; és a harmadikat is ő jelentette be, mint új szabályozást, december 28-án. Göring minden kezdeményezése és megszólalása Hitler határozott utasításain alapult.

Göring magas rangú tiszteknek tartott, hírhedtté vált konferenciáját november 12-ére, a Légiközlekedés Minisztériumába hívta össze. „Uraim – kezdte –, a mai találkozáson döntő fontosságú. Bormann, a *Führer* személyzeti főnöke levelet írt nekem a *Führer* utasítására, eszerint a zsidókérdéssel mostantól központilag kell foglalkoznunk, és így vagy úgy nyugvópontra juttatnunk. Tegnap telefonbeszélgetést folytattam a *Führerrel*, melyben megismételte az utasítást: központilag tegyük meg a döntő lépéseket, most!”¹⁴

A november 12-én, Göring főhadiszállásán zajló konkrét megbeszélések után már nem csak arról szóltak, milyen módon zaklassák tovább a zsidókat, vagy milyen gazdasági lépéseket tegyenek ellenük, de hosszan tárgyalták a pogrom alatt keletkezett károkat járó biztosítási kártérítések azonnal esedékes ügyét. Göring kiadta Hitler két nappal korábbi titkos parancsát: a zsidók

állják a helyreállítás teljes költségét; a birodalom elkoboz minden pénzt, amit a német biztosítók kifizetnek. A német állampolgárságú zsidóknak pedig egy összegben 1 000 000 000 birodalmi márkát kell beszolgáltatniuk a német birodalomnak.”¹⁵

Ugyanaznap Göring elrendelte, hogy 1939. január 1-jétől minden zsidó üzleti tevékenységet be kell szüntetni. A zsidók „kötelesek eladni vállalkozásaikat, földjeiket, raktárkészletüket, ékszereiket és a birtokukban levő műalkotásokat. Hogy az adott időn belül végezzenek, »vagyon gondnokra« is bízhatják az ügyintézés. Minden részesedés regisztrációja és letétbe helyezése kötelező.”¹⁶ És Göring legfőbb irányelvének megfogalmazása, egy újabb Hitlerrel folytatott beszélgetés után, még csak eztán következett, december 6-án történt, a *Gauleiterrel* folytatott megbeszélés közben. A november 12-i konferencia azonban emlékezetes marad, nem is annyira határozatai, mint szadistikus ötletei és a tárgyalások hangneme, szelleme miatt.

A propagandaminiszter, akit elragadott az előző napok felfokozott tevékenysége, egész sor javaslattal állt elő: a zsidókat kényszeríteni kell, hogy tönkretett zsinagógáikat saját pénzen bontsák le; tiltsanak meg számukra minden nyilvános szórakozást. Itt következett Goebbels és Göring hírhedt vitája arról, hogyan különítsék el a zsidókat a vonatokon. Abban egyetértettek, hogy külön kocsiban kell utazniuk, de Goebbels kijelentette, törvényt kell hozni arról, hogy saját vagonjukban se ülhessenek le, amíg minden német be nem biztosította a helyét. A külön vagon létesítése azt a nem kívánt eredményt szülhette volna, hogy néhány zsidó kényelmesen üldögél egy amúgy túlszűfolt vonaton. Göringnek nem volt türelme az efféle formalitásokhoz: „Ha ez az eset előáll egy zsűfolt vonaton, akkor nem lesz szükségünk törvényre. Kirúgjuk [a zsidót], és majd ül a vécében egész úton!” Goebbels ragaszkodott a törvényhez, de mindhiába.¹⁷

Ez az apró bosszúság azonban nem hátráltatta Goebbelset az ötletelésben: a zsidók, követelte, ne tartózkodhassanak többé a német üdülőhelyeken. A propagandaminiszterben felmerült az is, nem kellene-e kitiltani őket a német erdőkből is. Ez Göringnek is eszébe juttatott valamit: az erdők bizonyos részeibe legyen szabad a bejárásuk, és ott gyűjtsék össze a hozzájuk hasonló állatokat – „a jávorszarvas orra görbe, mint az övék”. Goebbels folytatta: a parkból is tiltsák ki a zsidókat, hiszen a zsidó asszonyok így német anyák mellé ülhetnek, és ellenséges propagandát folytathatnak. Legyenek külön zsidók számára fenntartott padok, „Csak zsidóknak!” felirattal. Végül pedig a zsidó gyerekeket tiltsák ki a német iskolákból.

A gazdasági kérdésekről folytatott vita végén Heydrich emlékeztetett, hogy az elsődleges cél az, hogy Németországból eltüntessék a zsidókat. Felvetették egy berlini emigrációs központ létrehozását bécsi mintára. Heydrich véleménye

nye szerint az adott fém póban nyolc-tíz évig is eltarthat a probléma megoldása. Mindeközben hogyan különíthetnék el őket teljesen a német lakosságtól? Heydrich egy speciális jelvény mellett érvelt, melyet mindenki köteles lenne viselni, aki a nürnbergi törvények szerint zsidó. Göring szkeptikus maradt: ő gettók felállítására szavazott a nagyobb városokban. A véleménykülönbség megmaradt, három héttel később Hitler elutasította a jelvényt és a gettót is.

Mint korábban Goebbels, most Heydrich nem bírt kifogyni az ötletekből. A zsidóknak ne lehessen jogosítványa, de autója sem, ne léphessenek be az egyes városok nemzeti jelentőséggel bíró részeibe, sem a kulturális intézményekbe – és Goebbels nyomdokain haladva – tiltsák ki őket a gyógyüdülőkből és a kórházakból is. Mikor arra fordult a szó, mit tehetnek a zsidók az őket sújtó gazdasági intézkedések ellen, Göring határozottan állította, úgysem tesznek semmit. Goebbels rákontrázott: „A zsidó most kicsi, csúnya és otthon marad.”¹⁸ Nem sokkal a vita vége előtt, Göring még hozzátette: „Nem szeretnék zsidó lenni Németországban.”

A Generalfeldmarschall ezután megemlítette, november 9-én Hitler beszélt neki arról a szándékáról, hogy a zsidókérdést emlegető országokhoz fordul, és felszólítja őket, vigyék csak a zsidókat; a madagaszkári megoldás is felmerül majd, vagy „valamely más terület Észak-Amerikában, Kanadában, bárhol máshol, ahol a gazdag zsidók területet vehetnek a hittestvéreiknek”. Göring hozzátette: „Ha a belátható jövőben külső konfliktus robbanna ki, nyilvánvaló, hogy mi itt Németországban elsősorban arra gondolnánk, hogy a zsidókkal rendezzük a számlát.”¹⁹

Aznap, amikor Goebbels kitiltotta a zsidókat a kulturális intézményekből, betiltotta a németországi zsidó sajtót. Röviddel ezután Erich Liepmann, az addigra már elhallgattatott *Jüdische Rundschau* igazgatóját a propagandaminiszter irodájába hívták. „– Megjött már a zsidó? – üvöltött ki köszönésképpen Goebbels”, emlékezik vissza Liepmann. „Az asztalánál ült, nekem úgy nyolc méter távolságot kellett tartanom. Ordított: – Két napon belül legyen kész egy hírújság! Minden számot látni akarok. Nem ajánlom, hogy egy is elkerülje az asztalomat! Ennyi!”²⁰ Így született meg a *Jüdisches Nachrichtenblatt*: arra szolgált, hogy a zsidókat informálja a sorsukat megpecsételő hivatalos intézkedésekről.

Bizonyos dolgok azonban még Goebbels éles szemét is elkerülték. December elején, mintegy hat héttel a Kristályéjszaka után, a *Nachrichtenblatt* a „Chicago” című amerikai filmről közölt kritikát: „Egy város lángokban áll, a tűzoltók tétlenül nézik. A gumitömlő bevetésre kész, a létrák is... de egy kéz se mozdul. Az emberek parancsra várnak, de parancs nem hallatszik. Mikor a város már csak por és hamu, a parancs megjön, de a tűzoltók már úton van-

nak visszafelé. Gonosz kitaláció? Csúf mese? Nem. Az igazság maga. Csak Hollywoodban fedték föl.”²¹

A november 12-i törvény, mely arra kényszerítette a zsidókat, hogy adják el üzleteiket és egyéb értékeiket, az ékszereiket és műtárgyaikat is, elindította a műtárgyak nagybani elkobzását. A rablás, mely Ausztriában már lezajlott, most napi gyakorlattá vált a birodalomban is. Münchenben például Wagner *Gauleiter* maga koordinálta a folyamatot, és az állami gyűjtemények igazgatóinak jelenlétében kiadta a parancsot „a zsidók műtárgyainak biztonságba helyezésére”.²² A „biztonságba helyezésről” a *Gestapo* gondoskodott: a tulajdonosok jelenlétében leltár készült, és a végén nyugtát kaptak a javaikról.

November 15-én az addig még német iskolában tanuló zsidó gyerekeket kizárták. Ettől fogva csak zsidó iskolába járhattak. November 19-én a zsidókat kizárták az általános betegbiztosítási rendszerből is. November 28-án a belügyminiszter közölte minden birodalmi helytartóval, hogy a zsidók nem léphetnek be bizonyos területekre, tartózkodásuk nyilvános helyen napi néhány órára korlátozható. A berlini rendőrfőnöknek nem tartott soká, hogy az ötletet továbbfejlessze. December 6-án a város zsidó lakóit kitiltották minden színházból, moziból, kabaréból, koncertről, konferenciateremből, múzeumból, sportpályáról (még a korcsolyapályáról is), nyilvános és nem nyilvános fürdőkől úgyszintén. Nem léphettek be többé a város olyan kerületeibe, ahol fontos kormányhivatal, emlékmű vagy kulturális intézmény volt található.

December 3-án, Himmler parancsára megfosztották a zsidókat a jogosítványuktól. December 8-tól azok a tudósok sem férhettek hozzá az egyetemi könyvtárakhoz, akik eddig külön engedéllyel használhatták ezeket. December 20-tól zsidót nem képezhettek ki gyógyszerésznek, egy nappal később a gyerekszülés levezetésétől is eltiltották őket. November 28-án láttak napvilágot az első javaslatok a zsidók lehetséges összegyűjtéséről (ezt később tárgyaljuk). November 29-én a belügyminiszter megtiltotta, hogy zsidó ember postagalambot tarthasson.

Göring legfőbb irányelveit a december 6-i *Gauleiter*-konferencián tartott beszédéből tudhatjuk meg. Szavaiban az a legmeghökkenőbb, hogy folyamatosan Hitlerre utal: ezek az ő utasításai, minden említett lépést támogat, ő, Göring a *Führer* teljes támogatását élvezi. Az ismételtetés legvalószínűbb oka, hogy a gyűlés előtt nem feltétlenül örvendenek népszerűségnek ezek a lépések, mert többek között véget vetnek a gyakorlatnak, hogy a mindenféle rendű és rangú párttagok, köztük a *Gauleiter*ek, lefölezzék a maguk hasznát az elkobzott zsidó vagyontól. Ugyancsak ez lehetett az oka annak, hogy Göring ismételt a birodalom gazdasági szükségleteivel kapcsolta össze a zsidókérdést. A párttagoknak tökéletesen át kellett látniuk, hogy a parancsok

legcsekélyebb áthágása káros a birodalmi gazdaságra, és nyílt megszegése a Führer utasításainak. Konkrétan szóvá tette, hogy amit a párt és a *Gauk* (pártkörzetek) elvettek a zsidóktól, az Hitler rendelkezése szerint általuk jogtalanul szerzett tulajdon, azaz be kell szolgáltatni az államnak. Nem a zsidók sorsa számít, hangsúlyozta Göring, hanem a párt reputációja itthon és külföldön.

A másik pártbelügy, mellyel hosszan foglalkoztak, a november 9-én, 10-én elkövetett tettekért járó büntetés volt. Ha valaki pusztán ideológiai alapon, igazolt „zsidógyűlöletből” lépett fel, annak büntetlennek kell maradnia, a szimpla bűnügyek pedig ugyanúgy kezelendők, mint bármilyen más helyzetben, a botrányokozó nyilvánosság azonban szigorúan kerülendő.²³

Ami a zsidókra vonatkozó általános intézkedéseket illeti, két szokásos javaslatcsomag tért vissza: egyrészt a további emigráció elősegítéséről, másrészt a Birodalomban maradó zsidókkal kapcsolatos teendőkről. Összefoglalva: Németországban olyan elviselhetetlenné kell tenni a zsidók életét, hogy mindenáron el akarják hagyni az országot. A kényszeremigráció teljes elsőbbséget élvezett. Göring még arra is hajlott, hogy az emigrálni képesek útlevelére ne üssék rá a megkülönböztető pecsétet (a nagy *J* betűt), ha ezzel akadályozná magát az emigrációt. Göring bejelentette, hogy az emigrációhoz szükséges összeget külföldi hitelből fedeznék; Hitlernek legalábbis, Göring állítása szerint, igencsak tetszett ez az ötlet. A hitel – melyet feltehetőleg „a világ zsidósága” és a nyugati demokráciák adnának össze – fedezetéül a németországi zsidók vagyona szolgálna, eggyel több ok, amiért ebben a fázisban még nem kell erővel árjásítani a zsidó házakat, bármennyire csábít ez a lehetőség némely párttagokat.

A világ zsidóságától Göring nem csak a hitel részét követelte, de minden Németország ellen irányuló gazdasági bojkott beszüntetését is, hogy a Birodalom hozzájuthasson a kellő külföldi valutához, mellyel a kölcsön tőkerészét és kamatait visszafizetheti. Ezeknek a gyakorlati fejtegetéseknek a közepén Göring említést tett arról, hogy Hitler elutasít minden megkülönböztető jegyet és minden túlzóan drasztikus utazásra vagy vásárlásra vonatkozó korlátozást.

Hitler indoklása váratlan: ha a legtöbb *Gau* népességének gondolkodását vesszük alapul: amennyiben a zsidók megkülönböztető jegyet viselnek, a nem zsidók összeverik őket vagy megtagadják tőlük az élelmet. A további korlátozások már annyira megnehezítenék az életüket, hogy teherré válnának a társadalomnak. Más szóval a *Gauleiterek*et közvetett módon figyelmeztették, a maguk körzetében, saját ötlettől vezetve, ne indítsanak újabb akciókat a zsidók ellen. A zsidó tulajdonban álló házak már az árjásítható zsidó tőke utolsó darabjainak számítottak. Míg a zsidókat emigrációra készítő intézkedé-

seket vitatták, Göring biztosította hallgatóságát, gondoskodni fog róla, hogy a gazdag zsidók ne hagyassák el elsőnek az országot, nehogy szegény tömegeket hagyjanak maguk mögött.

December 16-án még egy konferencia zajlott. Frick hívta össze, megjelentek Funk, Lammers, Heydrich, a Gauleiter, valamint más párt- és állami képviselők. Frick és Funk leginkább Göring magyarázatait és figyelmeztetéseit és parancsait értelmezték. Közben világossá vált, hogy az olyan pártszervezetek, mint például a *Német Munkafront* nyomást gyakoroltak a bolttulajdonosokra, hogy ne szolgálják ki a zsidókat. Arra is, hogy *Ostmarkban* (a volt Ausztriában), de máshol is, a *Mischlinge*ket is zsidónak kezelték üzleti és foglalkoztatási szempontból egyaránt. Hitler szemében ezek a kezdeményezések elfogadhatatlanok. Így hamarosan nem marad zsidó üzlet, és akkor vissza kell engedni a zsidókat a német boltokba. Ami a *Mischlinge*ket illeti, Frick szerint szép lassan a nemzet testébe kell olvasztani őket (érdekes módon Frick nem különböztette meg a félzsidót a negyedzsidótól), a velük szembeni megkülönböztetés ellentmond a nürnbergi törvényeknek. Lényegében azonban a fő célt hangoztatták újra meg újra: mindennek a zsidók emigrációját kell felgyorsítani.

December vége felé mégis újabb zsidóellenes intézkedéseket hoztak. Huszonnyolcadikán Göring, ismét Hitler kifejezett utasítására hivatkozva kihirdeti a zsidó ingatlanokra vonatkozó rendeleteket (a lakóépületeket még nem kell árjásítani, de a zsidó lakóknak fokozatosan olyan házakba kell költöznük, ahol a tulajdonos és a többi lakó is zsidó), és meghatározza a „vegyes házasság” két kategóriája közti különbséget. Ha a férj árja, a házasság többé-kevésbé a többihez hasonlóan kezelendő, akár születik belőle gyermek, akár nem. Ahol azonban a férj zsidó, ott a házasság sorsa a gyermekáldástól függ. A gyermektelen párokat azonnal zsidók lakta házba kell telepíteni, és zsidó párként kezelni. A gyermekes párok átmenetileg elkerülték az üldöztetést.

1939. január 17-én a Birodalmi állampolgári törvény nyolcadik kiegészítő rendelete megtiltotta a zsidóknak, hogy bármilyen egészségüggyel kapcsolatos, főleg gyógyszereszi, fogászati, állatorvosi tevékenységet folytassanak. Február 15-től a *Wehrmacht*, a közszolgálat, az *SD* tagjai és a pártfunkcionáriusok nem házaseghattak „másodfokú *Mischlinggel*”, március 7-én pedig, az igazságügy minisztertől érkező kérdésre válaszul Hess úgy döntött, hogy azok a németek, akik a nürnbergi törvények szerint ugyan németek, de van bennük zsidó vér, nem maradhatnak állami alkalmazásban.

Az 1938. november és 1939. január közé eső kulcsfontosságú hetekben ezek a Hitlertől, Göringtől és társaiktól származó rendelkezések végképp lehetetlenné tették a németországi zsidók életét, az életet a zsidók számára Németországban. A zsinagógák égett maradványainak lebontása is a véget jelképez-

te; a zsidók „zsidó házakba” terelése pedig egy még föl sem fogható világ kezdetét sugallta.

A Kristályéjszakába torkolló zsidóellenes tébolyt a németek többsége nem osztotta. November 10-én a nagyvárosok utcáin tisztán elvált egymástól néző és aktivista. Az SD-jelentések arról számolnak be, hogy a pogrom alatti erőszakot és az okozott kárt az emberek széles körben elítélték. Még a rendszer pártolói között is hallatszottak kritikus hangok, sokszor gyakorlati megfontolásból: a szeszélyes rombolás és a veszteség érintett nem csak minden németet, de érintette magát az államot is. Amikor a zsidókra kivetett 1 milliárd márkás büntetésnek híre ment, és a hivatalos propaganda azt hangoztatta, még mindig milyen óriási vagyonok vannak a zsidók birtokában, az általános hangulat kicsit javult. Más esetekben eleve nem reagált elítélően a lakosság. Egy 1938 decemberében kiadott *Sozialdemokratische Partei, Deutschlands* (SO-PADE)-jelentés szerint „az emberek széles tömegei nem nézték jó szemmel a rombolást, de azért tudatosítuk azt is, hogy a munkásosztály soraiban nem mindenki védené a zsidókat. Bizonyos körökben nem arat sikert az, aki elítélően beszél az utóbbi történésekről. A harag tehát messze nem olyan osztatlan, mint gondolnánk”²⁴

Az egyházak sem ítélték el nyilvánosan a pogromot. Csak egy hónappal később, a gyülekezethez intézett üzenetben tett a Hitvalló Egyház homályos utalást az utóbbi idők üldöztetéseire: „Arra intjük minden egyes hívünket, hogy ne feledkezzenek meg a zsidó fajhoz tartozó keresztény testvéreink testi és lelki megpróbáltatásairól, és imáikkal is járjanak közben az érdekükben.” Úgy általában a zsidókon még az üzenet szerint sem kellett szánakozni.

A katolikus egyház általános álláspontja sem tért el ettől a viselkedéstől. Egyedül Bernhard Lichtenberg, a berlini Szent Hedvig-katedrális prépostja jelentette ki november 10-én, hogy „a templom, ami odakint leégett, szintén Isten háza volt”. A prépost később életével fizetett azért, hogy nyilvánosan imát mondott a keletre deportált zsidókért.²⁵ Más nem emelt szót.

Nyílt kritika (vagy közvetett tiltakozás) az egyetemektől sem érkezett. Aki erőteljesen elítélte a pogromot, legfeljebb magánlevélben tette meg, vagy talán a naplójában. 1938. november 24-én Gerhard Ritter történész azt írta az édesanyjának: „Amit az utóbbi két hétben átéltünk ebben az országban, az hosszú idő óta a legsúlymentesebb és legfélelmetesebb dolog.”²⁶ Ritter felháborodása és az ezt követő kezdeményezés paradox módon az egyházak és egyetemek magatartásának hátterében húzódó antiszemitizmusra vetett fényt.

A pogromot követően és részben annak eredményeképpen a Freiburgi Egyetemen ellenzéki csoport alakult. A *Freiburg-kör* főleg a *Hitvalló Egyház*-hoz közel álló egyetemi emberekből állt. Felvázoltak egy „Nagy Memorandumot”, amely társadalmi, politikai és erkölcsi alapozást adott egy nemzetiszo-

cializmus utáni Németországnak. A memorandum ötödik és egyben utolsó függeléke, mely 1942 végén készült el – a csoporttagok ekkor már tudtak a zsidók tömeges kiirtásáról –, a „Javaslatok a németországi zsidókérdés megoldására” címet viselte.²⁷ A csoport azt vetette fel, hogy a háború után a zsidók különleges nemzetközi státuszt kapjanak. Ráadásul, miközben a „Javaslatokban” elutasították a nácik fajelméletét, óvatosságra intettek a német keresztények és más fajok közötti házassággal kapcsolatban – ez azért elég világos utalás volt a zsidókra. Ebből az a tanulság, hogy még a legnáciellenebb akademikusok csoportjában is mélyen gyökerező és világosan tapintható zsidóellenes előítélet uralkodott. A logikus következtetés: ha még egy egyetemi ellenálló csoport, melynek tagjai a *Hitvalló Egyház*hoz vagy a katolikus egyházhoz is közel állnak, ilyen javaslatokat tesz, a zsidók megsemmisítésének tudatában, magatartását a Harmadik Birodalom időszakában csak a német elit köreiből uralkodó nyilvánvaló antiszemitizmus magyarázhatja.

Közvetett módon azonban a pogrom további feszültséget gerjesztett a német katolikus egyház és az állam között. November 10-től a *Nemzetiszocialista Tanárok Szövetsége* nem érte be azzal, hogy eltávolította az iskolákból a zsidó diákokat, de megtagadta a vallási (keresztény) nevelést is – ami addig kötelessége volt –, azzal az ürüggyel, hogy a német iskolákban nem tűrhető tovább a „zsidó gyilkosok népének dicsőítése”. Bertram püspök erőteljesen tiltakozott Rustnál, a következő szavakkal: „akinek bármilyen kevés köze van a katolikus hithez, sejtheti, de egy hívő tanárnak biztosan tudnia kell, hogy ennek az állításnak éppen az ellenkezője igaz”.²⁸

„A külföldi sajtó rettenetes.” Ezt jegyezte fel Goebbels november 12-én. „Főleg az amerikai.”²⁹ És tényleg „a Kristályéjszakát követő hetekben közel 1000 vezércikk foglalkozott a témával...”³⁰ Roosevelt elnök pedig konzultációra hazahívta Hugh Wilson nagykövetet.

Az ilyen érzelemkitörések ellenére, az alapvető magatartásformák és irányelvek mit sem változtak. 1939 tavaszán Nagy-Britanniát aggasztotta az arab világ eltolódása a tengelyhatalmak felé – mely tendencia háború esetén végzetes következményekkel járhatna a britekre nézvést –, és korábbi ígéreteit megszegve, gyakorlati okokból lezárta Palesztinát a zsidó bevándorlók előtt. Az USA 1937-ben kicsit enyhített a bevándorlási politikáján, de aztán 1938-ban fel sem töltötte az Ausztriára és Németországra érvényes kvótáját. 1939 júliusában a Wagner–Rogers-féle gyermek menekültekről szóló törvénytervezetet, mely húszezer zsidó gyerek belépését tette volna lehetővé az országba, nem fogadta el a kongresszus. Ugyanebben az időben minden könyörgés ellenére sem fogadták be a hamarosan hírhedté váló *St. Louis* hajó 936 menekültjét, azok után, hogy eredeti úti céljuknak megfelelően, Kubá-

ban sem engedték őket partra szállni. Útjuk vissza Európába élénken illusztrálja a németországi zsidó menekültek általános helyzetét. Miután végre Belgium, Franciaország és Anglia megegyezett, és beengedte a menekülteket, a *London Daily Express* félreérthetetlenül hangot adott az uralkodó véleménynek: „Ez a példa nem teremthet precedenst. Ebben az országban nincs több hely menekültek számára... Csak újabb terhet és szomorúságot jelentenének.”³¹

Franciaország sem mutatkozott vendégszeretőbbnek más országoknál, de még szimbolikusan értelmezhető gesztust sem tett a zsidóellenes pogrommal szemben. Az egyetlen számottevő demokratikus ország volt, amely nem tiltakozott. A legtöbb újság ugyan felháborodásának adott hangot, de sem Eduard Daladier miniszterelnök, sem Georges Bonnet külügyminiszter nem tette meg ugyanezt. Ellenkezőleg, Bonnet tovább tervezgette Ribbentropp párizsi látogatását, a francia-német megegyezés reményében.

Mintha a hivatalos francia álláspont azt akarta volna tudatosítani, Hitlernek nemigen kellett aggódnia, mikor elindította a pogromot. A novemberi eseményeket követő azonnali felzúdulás és a francia magatartást illető kritika csak megerősítette, hogy a müncheni hangulat hamar szertefoszlik. A megbékülés nem kisebb támogatóját, mint a londoni *Times*, megdöbbenette Bonnet mohó igyekezete, mellyel a pogrom ellenére megegyezésre tört. Még az olasz kormány is kifejezte meglepetését, hogy „a kiújuló németországi antiszemita üldöztetés sem vezetett a francia-német egyezmény terveinek megvalósulásához”.³²

A novemberi eseményeknek azonban még egy következménye lett a francia fővárosban: megtették az előkészületeket Herschel Grynszpan tárgyalására. A közelgő per világméretű figyelmet keltett. Hitler Párizsba küldte Friedrich Grimmet, a nemzetközi jog professzorát, hogy kövesse a vád munkáját, miközben az amerikai újságíró, Dorothy Thompson vezette nemzetközi bizottság pénzt gyűjtött, hogy megfizesse Grynszpan védelmét. A háború kitörése félbeszakította a vád és a védelem előkészületeit egyaránt. Mikor a németek bevonultak Franciaországba, a Vichy kormány készségesen kiszolgáltatta nekik az ifjú zsidót.

1939 első hónapjaiban a zsidók üldözése birodalomszerte folytatódott, és követte az 1938-as mintát. A zsidókat a határokon túlra száműzték, de többnyire eredménytelenül. 1938. december 28-án a *Gestapo* szigorú rendeletben tudatta minden vasútállomással a birodalom nyugati határain, hogy a sorozatos panaszok miatt véget kell vetni a rendszeres határsértéseknek, a zsidók nem léphetnek át illegálisan a környező országokba. Amint az egy későbbi, 1939. március 15-i *Gestapo* rendeletből kiderül a határátlépések az év tavaszáig még jócskán folytatódtak.

Egy menekülési útvonal maradt nyitva, de az is csak rövid időre. Az 1938. december 6-án Tokióban tartott miniszterközi konferencián úgy döntöttek, elnézően kezelik a zsidó menekültek ügyét, és elérhetővé teszik számukra a Japán megszállás alatti Sanghaj, sőt Japánba is adnak meghosszabbított tartózkodási engedélyeket. A japánok nem bíztak a németekben, de humanus megfontolások is vezethették őket, leginkább azonban, amint a konferenciáról szóló beszámolókból kiderül, hittek a zsidók hatalmában – ezt a hitet erősítette a náci propaganda és a *Cion Bölcsseinek Jegyzőkönyvei* című kiadvány is –, és abban hogy ez befolyással lesz brit és amerikai kapcsolataikra. Akárhogy is volt, Sanghaj a német és osztrák zsidók menedékhelyévé vált, mert ott nem kértek tőlük vízumot. A háború előestéjéig körülbelül tizennyolcezer zsidó érte el a Kínai-tenger biztos partjait, főleg Litvánián és a Szovjetunióán át.

Ily módon néhány tízezer zsidó hagyhatta el Németországot, és juthatott el a környező országokon át Észak-, Közép- vagy Dél-Amerikába, illetve a távoli Sanghajba. Apróbb csoportokat hajtottak át a német határokon. Végül, a brit politika ellenére, sokaknak sikerült illegálisan Palesztinába utazni, akár a többségi cionista vezetés, akár a rivális, jobbszárnyhoz tartozó revizionisták segítségével. Ezeket az illegális akciókat támogatta Heydrich, az *SD* és a *Gestapo* is, a *Wilhelmstrasse* teljes jóváhagyásával. Az illegális útvonal előbb Jugoszlávián át vezetett, aztán le a Dunán, a romániai Konstanza kikötőjéig. A problémát nem a birodalom elhagyása jelentette, hanem a pénz: a cionista szervezeteknek le kellett fizetniük a hivatalokat, hajókat kellett szerezniük, aztán valahogyan elkerülniük a palesztin partvonal mellett cirkáló brit őrhajókat. 1939 elejétől a háború kitöréséig mintegy tizenhét ezer illegális bevándorló érkezett Palesztinába.

1939. március 15-én a *Wehrmacht* megszállta Prágát; Cseh-Szlovákia megszűnt létezni. Szlovákia a németek csatlósa lett; Cseh-Morvaország birodalmi protektorátus. A válság a hónap elején kezdődött. A németek csábítására a szlovákok elszakadtak a már megcsontított Cseh-Szlovákiától. Az idős cseh elnököt, Emil Hachát Berlinbe hívták, Prága bombázásával fenyegették, és rákényszerítették, hogy fogadjon el minden német követelést. Az első német egységek átkeltek a határon, még mielőtt aláírta volna az ország teljes megadásáról szóló dokumentumot.

Így újabb 118 ezerrel több zsidó került német uralom alá. Stahleckert Bécsből Prágába vezényelték, hogy felügyelje az új protektorátus *Biztonsági Rendőrségét* és az *SD*-t, Eichmann hamarosan követte, és bécsi mintára Prágában is felállította a *Központi Zsidó Kivándorlási Hivalt*at.

„Otthon a reggelinél rájöttem, hogy van egy saját menekültem, egy zsidó ismerős, aki hosszú éveken át amerikai érdekeket képviselt”, írta március 15-i

feljegyzésében az amerikai diplomata George F. Kennan, akit néhány hónappal korábban rendelték prágai szolgálatra. „Azt mondtam neki, menedéket nem adhatok, de amíg a hatóságok nem keresik, maradhat nálam, érezze itt otthon magát. Huszonnégy órán át kísértett a házban, szegény, rémült és elkeseredett alak, a nappaliban szívta egyik cigarettát a másik után, képtelenül arra, hogy saját keserűségén kívül bármi másra gondoljon, vagy akár egy falat is lemenjen a torkán. Fivére és sógornője közösen követtek el öngyilkosságot München után, most ő is erős kísértést érzett, hogy kövesse a példájukat. Annelise [Kennan felesége] időről időre kérlete, hogy ne válassza ezt az utat, nem mintha bármelyikünknek lett volna bármi illúziója ismerősünk jövőjével kapcsolatban, de angolszász elveink így diktálták, és az otthonunkat is szívesen megóvtuk volna az efféle kellemetlenségtől.”³³

Mint 1933 óta minden évben, 1933. január 30-án is összehívták a Reichstagot, hogy megünnepeljék Hitler hatalomátvételét. Hitler beszéde este 8.15-kor kezdődött, és majdnem két és fél órán át tartott. A beszéd első része a náci mozgalom történetével foglalkozott, valamint a Birodalom fejlődésével. Ezután a vezér elítélően nyilatkozott a megbékélés politikájának brit kritikusairól, akik szerint a Németország elleni háborúra szólítanak föl. München brit ellenzőinek háttérében a *Führer* rámutatott a kampány „zsidó és nem zsidó bujtogatóira”. Megígérte, hogy mihamarabb a nemzetiszocialista propaganda offenzívába kezd, éppen olyan sikeres lesz majd, mint volt Németországon belül, ahol „levertük a zsidó világellenséget... pusztán propagandánk kényszerítő erejével.”³⁴

Utalt a Németország elleni amerikai beavatkozásra az első világháború idején, melyet szerint kizárólag tőkés érdekek motiváltak, majd – talán a novemberi pogromra és más zsidóellenes náci intézkedésekre adott amerikai válaszokon feldühödve – azt mennydörögte, senki nem befolyásolhatja Németországot a zsidókérdés megoldásában. Szarkasztikusan utalt rá, különböző demokráciák miképpen fejezték ki a zsidókkal kapcsolatos sajnálkozásukat, miközben meg sem fordult a fejükben, hogy befogadják a zsidókat, akiket annyira sajnálnak. Ezután Hitler minden átmenet nélkül a nemzeti szuverenitás eszméjének taglalásába fogott. „Franciaország a franciáké, Anglia az angoloké, Amerika az amerikaiaké és Németország a németeké.” Ez a szólam lehetőséget adott egy újabb zsidóellenes tirádára: a zsidók a fontos pozíciók megszerzésére törekedtek Németországban, különösen a kultúra területén. A külföld kritikával illette az országot, hogyan bánhatnak ilyen keményen egy magasan kulturált néppel. Akkor miért nem hálálkodtak, hogy Németország ilyen nagy ajándékot szeretne adni a világnak? Miért nem fogadták be ezeket a „nagyszerű embereket”?

Miután túlesett a repertoárjából ismert zsidóellenes témák során, Hitler hangot váltott. és államfőtől eddig nyilvánosan sosem hallott fenyegetések visszhangzottak a *Reichstag* épületében: „Életemben nemegyszer töltöttem be a próféta szerepét, és gyakran kinevettek. Míg küzdöttem a hatalomért, leggyakrabban a zsidók nevettek a próféciámon, hogy egy napon még én vezetem a német államot, egyúttal a nemzetet, és hogy egyéb problémák mellett a zsidókérdést is felszámolom. Úgy vélem, azoknak az időknek a harsány nevetése a németországi zsidók torkán akadt.” És itt következett a nyílt fenyegetés: „Ma újra próféta szerepre vágyom: ha a nemzetközi tőkét képviselő zsidóság Európán belül és kívül ismét világháborúba hergeli a nemzeteket, az eredmény nem a földgolyó bolsevizálódása és a zsidóság győzelme lesz, hanem az európai zsidóság megsemmisítése.”³⁵

A megelőző hetekben, hónapokban Hitler már többször említett mindenféle lehetőséget a németországi zsidóság sorsával kapcsolatban. 1938. szeptember 20-án a berlini lengyel követnek, József Lipskinek azt mondta, Lengyelországgal és Romániával együttműködve valamilyen gyarmatra küldené el a zsidókat. Ugyanez az ötlet, de kifejezetten Madagaszkárral kapcsolatban, felmerült a Bonnet–Ribbentropp tárgyalásokon, és korábban, Göring november 12-i és december 6-i beszédében is. Oswald Pirow dél-afrikai védelmi miniszter előtt Hitler 1938. november 24-én kijelentette, hogy „egy napon a zsidók eltűnnek Európából”. 1939. január 5-én Hitler Jozef Beck lengyel külügyminiszter előtt jelentette ki, ha a nyugati demokráciák megértőbben viseltetnének gyarmatokra vonatkozó terveivel kapcsolatban, már kijelölt volna egy területet Afrikában, hogy oda telepítse a zsidókat; minden esetre még egyszer leszögezte, hogy minél távolabbi országba szeretné küldeni a zsidókat. Végül, január 21-én, beszéde előtt néhány nappal, František Chvalkovsky cseh külügyminiszternek azt mondta, hogy a németországi zsidókat „megsemmisítik”, ami ebben az összefüggésben azt jelentette, eltűnnek, mint közösség; majd hozzátette, valami távoli országba kell őket behajózni. Vészterhesebb tónust akkor ütött meg ugyanebben a beszélgetésben, mikor megemlítette Chvalkovskynak, amennyiben az angolszász országok nem működnek együtt a zsidók elszállításában, haláluk ezeknek az országoknak a lelkiismeretén szárad.³⁶ Ha Hitler valóban a távoli gyarmatra szállításon gondolkozott, mint megoldáson, bár ebben az időszakban ez elég homályosan rajzolódott ki, akkor a január 30-i beszédben megfogalmazott fenyegetés még nem a későbbi terv része volt. A háttér azonban még egyszer meg kell vizsgálnunk.

Hitler beszéde kétféle összefüggésben vizsgálható. Először is – mint említettük – a brit ellenkezés a megbékélés politikájával kapcsolatban és a Kristályéjszakára adott amerikai reakció is megmagyarázta a zsidó-kapitalista háborús uszításra tett többrendbéli megjegyzését. Másodszor azonban

Cseh-Szlovákia maradványainak további darabolása és Lengyelországgal szemben újabban támasztott követelései ráébresztették Hitlert, hogy az új nemzetközi válság háborúhoz vezethet. Azaz, a megsemmisítésre vonatkozó utalásai és érvelése, miszerint a múlt bizonyító erejével alátámasztott jövődöléseit érdemes komolyan venni, talán csak gyengíteni akarták a náciellenes reakciókat akkor, amikor eddigi legkockázatosabb katonai-diplomáciai játékára készült. Még pontosabban, arra számíthatott, hogy ezek a halálos fenyegetések az európai és amerikai nyilvánosság előtt aktívan szereplő zsidókat arra készíthetik, hogy mérsékeljék azt, amit Hitler háborús uszító propagandának nevezett.

Hitler hitt a kapitalista világra gyakorolt zsidó befolyásban, a beszéde ilyen összefüggésben újabb kísérlet lehetett a zsarolásra. A németországi zsidók tússzá válnak abban az esetben, ha uszító testvéreik és a hozzájuk kötődő kormányok háborút robbantanak ki. A zsidók túszul ejtésének gondolata nem mondott feltétlenül ellent a sürgető vágnak, hogy száműzhessék őket Németország területéről. Láthatóan Hitler maga vetette fel az ötletet 1938. július 24-én Goebbelszel folytatott beszélgetésében. A *Gauleiter*hez intézett december 6-i beszédében Göring úgy utalt ugyanerre, mint saját emigrációs tervének egy részletére. Sőt, a Schacht és Rublee közti, alább megvitatandó tárgyalások idején, a *Reichsbank* elnökének beterjesztett terve 150 ezer zsidó és eltartottjaik távozásával számol három év alatt, míg szerinte mintegy 200 ezren maradnának hátra, főleg az idősek, hogy továbbra is biztosítsák a birodalom számára a nemzetközi zsidóság pozitív magatartását.

Hiba lenne azonban Hitler január 30-i beszédét rövid távú, taktikai összefüggésben vizsgálni. Távlatilag jelezhetett nyomásgyakorlást, kontrolálatlan gyűlöletet, vagy akár konzisztenciát Hitler egyéb zsidókra vonatkozó terveivel, mint például a távoli afrikai helyszínre vonatkozó elképzeléssel is. Mindenképpen a radikális megoldások, a szélsőségek felé mozdult el. Ilyen értelmezésben a megsemmisítésről szóló prófécia csak egy lehetőség a sok közül, a többihez képest nem realitásosabb vagy kevésbé realis.

Azokban a hetekben, míg Hitler a zsidókra váró szélsőséges megoldásokra célozgatott, és nyilvánosság előtt a megsemmisítéssel riogatta őket, folyamatosan informálták az eviani tárgyalásokról, ahol a német képviselők és a *Kormányközi Menekültügyi Bizottság* átfogó tervet próbált előkészíteni a zsidók Németországból történő emigrációjával kapcsolatosan. Február 2-án elvi egyezségekre jutottak. Kiviláglott belőle, hogy mintegy 200 ezer, negyvenöt évesnél idősebb zsidó maradhatna a Német Birodalom területén, míg 125 ezer, zömében fiatal férfi és eltartottjai emigrálnának. Az emigrációs folyamatot három-öt év távlatában képzelték el, nemzetközi kölcsönből finanszírozták volna, a kölcsönt a világ zsidósága vette volna fel, fedezete a még Németor-

szágban élő zsidók tőkéje lett volna. Mint a *Háavará*-egyezményben, a németek ezúttal is biztosították, hogy a terv növelje a német javak exportját, és garantálja a külföldi valuta beáramlását a Birodalomba. Az egyezmény gyakorlatilag nem kevesebbet jelentett, minthogy Németország a túsza szabadon bocsátásáért cserébe anyagi előnyöket csikarhasson ki.

Az egyezmény konkrét jelentősége az összeg folyósításán, és a célországok vagy területek kijelölésén múlt. A nyugati hatalmak mindegyikének volt területi preferenciája, többnyire egy másik ország gyarmata vagy félgymata: Angola, Abesszinia, Haiti, Francia- és Brit-Guyana, Madagaszkár és így tovább. Minden esetben akadály merült fel, pontosabban kerestek valamilyen ürügyet, hogy akadály merülhessen fel; még papírforma szerint sem sikerült menekültzónát kialakítani a háború kitöréséig, ami aztán véget is vetett az áltérvezgetésnek.

Az 1939. májusi népszámlálás szerint 213 ezer fajzsidó élt az *Altreich* területén a népszámlálás idején. 1939 végére ez a szám 190 ezerre csökkent. Furcsa, de egy 1939. június 15-i *SD*-jelentés 320 ezer fajzsidóról számol be ugyan ezen a területen. Akármilyen is az eltérés oka, az *SD* zsidó szekciójának adatai nem kevésbé jelentősek. Csak a zsidó lakosság 16 százaléka volt húsz év alatti; 25,93 százalék húsz és negyvenöt között, 57,97 százalék pedig negyvenöt fölött. Ezek az arányok megfelelnek más ismert adatoknak: a németországi zsidó lakosság egy előregedő népesség adatait mutatta. Ráadásul egy rettenetesen elszegényített népességét.

A náci egy ideje rájöttek, hogy a zsidók emigrációjának felgyorsítása érdekében még szorosabb adminisztratív ellenőrzés alatt kell őket tartaniuk, és a bécsi mintára nekik is emigrációs központot kell létesíteni, hogy a Birodalmon belül összehangolhassák az emigrációs folyamatokat. Heydrich megbízta a *Gestapo* fejét, Heinrich Müller *SS-Standartenführer*t, hogy legyen az *Új Birodalmi Központi Iroda* főnöke. A terv elősegítése érdekében egyesíteni kellett az egész birodalom területén a különböző zsidó szervezeteknek szánt erőforrásokat. „A terv elősegítése érdekében”, magyarázta egy *Gestapo* memorandum, „a *Reichsvertretung* kapta meg a feladatot, hogy alakítsa meg a *Németországi Zsidók Szövetségét* (*Reichsvereinigung*) és biztosítsa, hogy minden létező zsidó szervezet ebbe az egybe olvad be, és minden felszerelését a *Reichsvereinigung* rendelkezésére bocsátja”.³⁷

A szövetség végül 1939. július 4-én megalakult, a Birodalmi állampolgári törvény tizedik kiegészítő rendelete alapján. Fő funkcióját a 2-es cikkely világosan meghatározta: „A szövetség célja a zsidó emigráció elősegítése.”³⁸ A náci nyilvánvaló prioritásai ellenére a rendelet nagyobbik része olyan általános területekkel foglalkozott, mint az oktatás, egészségügy és különösen a közjó. A rendelet szerkezete azt a benyomást keltette, mintha maguk a náci-

sem hittek volna az emigrációs készítés sikerében. Praktikus okokból a szövetség gyakorlatilag az első „Zsidó tanács”, azaz náci irányítású zsidó szervezet lett, melyek sokasága később behálózta a megszállt Európát, és közvetítette élet és halál urának, a német gazdának óhaját ezekben a látszólagos közösségekben.

Azok a német zsidók, akik nem menekülhettek el, egyre nagyobb mértékben függtek a jóléti intézkedésektől. Mint azt korábban megjegyeztük, 1938. november 19-től a zsidókat kivonták az általános jóléti intézkedések hatálya alól: különleges hivatalokban kellett jelentkezniük, más, keményebb feltételeknek kellett megfelelniük. A német szociális intézmények megpróbálták a terhet a zsidó jóléti hatóságokra hárítani, de a rendelkezésre álló eszközöket ott is kimerítették a növekvő igények. A probléma megoldása az 1938. december 20-i rendeletből világott ki, melyet a *Birodalmi Munkaügyi és Munkanélküliségért Felelős Biztosító* adott ki: minden munkanélküli, ám munkaképes zsidónak kötelező közmunkára kellett jelentkeznie. „Egyértelmű, hogy csak a körütekintően kiválasztott, megterhelő, nehéz munka adható a zsidóknak. Építkezés, út- és országútépítés, szemétszállítás, nyilvános vécék, szenny-csatorna-rendszerek, homokbányák, szénkereskedések, ócskapiacok lehetnek a számukra hozzáférhető munkahelyek.”³⁹

A német társadalom, mint olyan, nem tiltakozott a rezsim zsidóellenes kezdeményezései ellen. Az, hogy a zsidóellenességet alapvetően Hitlerrel azonosították, csak fokozta a nagy többség tehetetlenségét, illetve elősegítette passzív bűnrészességüket egy olyan ügyben, mely saját legfőbb érdekeiken kívül esett. A gazdasági és vallási érdekkülönbségek gerjesztettek némi ellenállást. Ez azonban, leszámítva néhány egyéni példát, nem vezetett az irányelvek nyílt megkérdőjelezéséhez. A harmincas években a német népesség – egyébként többségében ilyen vagy olyan formában, de antiszemita –, magától nem követelt antiszemita intézkedéseket, és végképp nem hangoskodott a legszélsőségesebb módon történő bevezetésük érdekében. A „leghétköznapiabb” németek hallgatólagosan tudomásul vették a szegregációt és a zsidók elbocsátását a közszolgálatból; akadtak egyének, akik hasznát akarták húzni a kisajátításokból; fogadta némi káröröm a megalázásukat. Ám pártkörökön kívül masszív tömegek nem támogatták a kiűzetésüket Németországból vagy a velük szemben szabadjára engedett erőszakot. A németek többsége egyszerűen úgy döntött, hogy elfordítja a fejét. Ráadásul Hitler hatalomátvétele a németek többségének szemében a „jó idők” kezdetét jelentette.

„A német emberek szinte megmámorosodtak a nyaktörő gazdasági és külhoni fellendüléstől – írja Norbert Frei német történész. – Sokan, megdöbentő gyorsasággal, azonosultak a *Volksgemeinschaft* létrejöttére irányuló társadalmi akarattal, mely egyúttal kellő távolságban tartott minden kritikus

vagy kételkedő tekintetet... Megszédítették őket a nürnbergi gyűlések látványosságai, elragadták a berlini olimpia német atlétáinak győzelmei. Hitler győzelmei külügyi téren viharos lelkesedést arattak. ... A rövid pillanatokban, melyet a foglalkozásuk és a náci szervezetek növekvő dzsungelé meghagyott nekik, élvezték a szerény jólétet és a családi boldogságot.”⁴⁰

A lengyel válság 1939 tavaszán és nyarán bontakozott ki. Ezúttal a német követelésekkel a hajthatatlan lengyel álláspont szegült szembe, valamint Cseh- és Morvaország megszállása után az új brit elhatározás. Március 17-én, Birminghamben Chamberlain nyilvánosan esküt tett, hogy kormánya gátat vet minden további német hódításnak. Március 31-én Nagy-Britannia garantálta Lengyelország határainak sérthetetlenségét, ahogyan más európai országokét is. Április 11-én Hitler kiadta a *Wehrmachtnak* a parancsot a „Fehér hadműveletre”, ez volt a Lengyelország elleni támadás kódneve.

Május 22-én Német- és Olaszország védelmi szerződést írt alá. Ezzel párhuzamosan, míg Nagy-Britannia és Franciaország tétova tárgyalásokba kezdett a Szovjetunióval, Hitler meglepő politikai hadmozdulatot tett, ő maga kezdett tárgyalni Sztálinnal. A német–szovjet meg nem támadási szerződést augusztus 23-án írták alá; a szerződés titkos záradéka arról rendelkezett, hogy háború esetén Kelet-Európa nagy részét a két ország foglalná el és vonná ellenőrzése alá. Hitler meg volt győződve arról, hogy ennek a sakkhúzásnak köszönhetően sem a britek, sem a franciák nem mernek katonai lépéseket tenni. Szeptember 1-én megkezdődött a támadás Lengyelország ellen. Némi habozás után a két nagyhatalom úgy döntött, kiáll szövetségese mellett, és szeptember 3-án már Franciaország és Nagy-Britannia is hadban állt Németországgal. Megkezdődött a második világháború.

MÁSODIK RÉSZ

A TERROR

1939. szeptember–1941. december

Élet és halál arányai jelentősen megváltoztak. Volt idő, mikor az élet elsőbbséget élvezett, központi gondolat volt, a lehető legfontosabb, míg a halál mellékkörülmény, másodlagos tény, az élet lezárása. Mostanság a maga teljes méltóságában a halál uralkodik; az élet csak halványan pislákol a vastag hamuréteg alatt. Még ez az alig észrevehető izzás is gyenge, nyomorúságos, esendő és szálnalmas, megfosztva a szabad levegővételtől, a szellem szikrájától. Maga a lélek, egyéné és közösségé, mintha kiéhezett és elpusztult volna, eltompult, elsorvadt. Csak a test szükségletei maradnak; marad a puszta szervi-élettani létezés.

— ABRAHAM LEWIN, „DICSÉRŐ BESZÉD
YITSHAK MEIR WEISSENBERG TISZTELETÉRE, 1941. SZEPTEMBER 13-ÁN”,
A KÖNNYEK POHARA: NAPLÓ A VARSÓI GETTÓRÓL CÍMŰ MUNKÁBAN

LENGYELORSZÁG NÉMET URALOM ALATT

1939. szeptember–1940. április

„Szeptember 1-jén, pénteken reggel belépett a henteslegény, és azt mondta: most jelentették be a rádióban, már a mienk Danzig s a lengyel korridor, és tovább támadjuk Lengyelországot, Anglia és Franciaország őrzi a semlegességét”, írta a naplójába Victor Klemperer szeptember 3-án. „Odaszóltam Evának [hogy] a morfiuminjekció lenne a legjobb megoldás, ha az nem, akkor valami hasonló; az életünknek vége.”¹

Klemperer zsidó származású volt, fiatalon a protestáns hitre tért, később elvette a protestáns és „árja” Evát. 1935. április 30-án eltávolították a Drezdai Műegyetemről, ahol román nyelveket és irodalmat tanított; így is ott maradt, protestáns feleségével együtt a városban, és gondosan lejegyezte, mi történik vele és körülötte. A brit és francia válasz a német támadásra két napig váratott magára. „Annemarie két palack pezsgőbort hozott Eva születésnapjára”, számolt be Klemperer szeptember 4-én. „Egyet azonnal megittunk, egyet eltetünk arra a napra, amikor Anglia hadat üzen. Úgyhogy ma a másodikat is megisszuk.”²

A varsói héber iskola igazgatója, Chaim Kaplan biztosra vette, hogy a britek és a franciák ezúttal nem hagyják cserben a szövetségüket, mint 1938-ban Csehszlovákiát. A háború első napján Kaplan ráérezett az új konfliktus apokaliptikus természetére is: „Tanúi vagyunk egy új világtörténelmi korszak hajnalának. Ez a háború pusztulást hoz az emberi civilizációnak, de ez a civilizáció meg is érdemli a megsemmisítést és a pusztulást.” A héber iskola igaz-

gatója megsejtette azt is, hogy a háború kitörése külön veszélyt jelent a zsidókra. „Ami a zsidókat illeti, az ő fenyegetettségük hétszerte nagyobb. Ahová Hitler lép, ott a zsidók számára nem marad remény.”³

Szeptember 8-án, a *Wehrmacht* elfoglalta Łódźot, a második legnagyobb lengyel várost. „Váratlanul jött a rémisztő hír: Łódź megadta magát!”, jegyezte fel az alig tizenötéves zsidó fiatalember, Dawid Sierakowiak. „Mindenhol elakad a beszélgetés, kihalnak az utcák; arcokat és szíveket borít be a homály, a jeges, ellenséges ridegség. Grabinski úr érkezik a belvárosból, és elmondja, a helyi németek hogyan üdvözlözték honfitársaikat. A Grand Hotel, ahol várhatóan elszállásolják a vezérkart, fölgirlandozták, virágfüzérrel ékesítették, [német] civilek – fiúk és lányok – ugranak a katonai autókra boldog „Heil Hitler!” kiáltásokkal... Az eddig a felszín alatt rejtőző hazafias és nemzeti [német] most mutatja meg igazi arcát...”⁴

Varsóban pedig Adam Czerniaków, a lengyel vámhivatal egyik külkereskedelmi ügyintézője és a zsidó közösség aktív tagja *Zsidó Polgári Bizottság*ot alakít, hogy együttműködjön a lengyel hatóságokkal. „Varsó főváros Zsidó Polgári Bizottsága – írja szeptember 13-án –, a közösség épületében megalakult, és törvényesen elismerték.” Szeptember 23-án folytatta: „Starzynski őrnagy kinevezett a varsói zsidó közösség vezetőjévé. Történelmi szerep ez egy ostromlott városban. Próbálok felnőni a feladathoz.”⁵ Négy nappal később Lengyelország megadta magát.

A pusztulás szélén álló európai zsidóságot leginkább az erős szétszórtság jellemezte. Miután a vallási érzület hanyatlott, és a kulturális-etnikai hovatartozás is bizonytalan jegyeket mutatott, semmi nem kötötte többé össze a pártoknak, szövetségeknek, csoportoknak eme labirintusát, azt az egész kontinenst behálózó kilencmillió egyént, akik azért még zsidónak vallották magukat (vagy mások annak tartották őket). Ez a szétszórtság részben az eltérő nemzeti történelmekből eredt, a nagyarányú elvándorlásból, a városközpontúságból, a gazdasági és társadalmi mobilitásból, mely részben a környező ellenségességből és előítéletekből táplálkozott, de lehetett egyéni hajtóereje, vagy ellenkezőleg, a liberális környezet nyújtotta jobb lehetőségek ihlették. Ezek az állandó változások a „diaszpórán” belül is további töredezettséget eredményeztek, különösen azokban a zűrzavaros évtizedekben, melyek a tizenkilencedik század végét a második világháború előestéjétől elválasztották.

A két világháború között azért néhány alapvető megkülönböztető jegy tagolta az európai zsidó színteret. A legfontosabb határvonal a kelet-európai és a nyugati zsidóság között húzódott; bizonyos fokig földrajzi határvonalnak számított, de kulturális szempontból nyilvánult meg. A kelet-európai zsidóság (melybe 1918 után nem számított bele Szovjet-Oroszország zsidósága,

hiszen az ott kibontakozó új rendszer szabályai és lehetőségei szerint fejlődött) elvben felölelte a balti országok közösségeit, Lengyelországot, Csehszlovákia keleti részét, Magyarországot (kivéve a nagyobb városokat és a Tiszától nyugatra eső országrészeket) és az 1918 utáni Románia keleti tartományait. A Bulgáriában, Görögországban és Jugoszlávia egyes részein élő nagyrészt „spanyol” (szefárd) zsidóság egy egészen külön világot jelentett. A kelet-európai zsidóság kevésbé integrálódott a környező társadalomba, jobban követte a – néhol szigorúan ortodox – hitét, gyakran beszélte a jiddist, ritkábban a hébert. Röviden, hagyományhűbb volt, mint nyugati párja (bár Vilnában, Varsóban, Łódźban, Iaşiban sok zsidó nem volt kevésbé „nyugati”, mint Bécsben, Berlinben, Prágában és Párizsban. Gazdasági értelemben a keleti zsidóság nagy többsége a szegénység peremén egyensúlyozott, de ettől függetlenül élte a maga élénk, sokszínű, sajátosan zsidó életét.

A növekvő nehézségek ellenére, különösen a harmincas évek elejétől folytatódott az emigráció Kelet- és Közép-Európából Nyugatra. A mélyen gyökereszköző kulturális és társadalmi különbségek ütötte rés a nyugati és keleti zsidóság között, egyre tárgult. A keletiek a másik oldalon hiányolták a *jiddiskeit* (a zsidóságot), míg a nyugatiak, eltekintve attól, hogy idealizálták a „hiteles” zsidó életet, keleti társaikat mégis „elmaradottnak”, „primitívnek” tartották, egyre inkább a zavar és szegénység forrásának.

Bármekkora volt is az elidegenedés a háború előestéjén a keleti és a nyugati zsidóság között Nyugat-Európa országaiban, ahhoz nem férhet sok kétség, hogy a zsidó bevándorlók és menekültek hulláma nagyban hozzájárult az antiszemitizmus erősödő hullámához. Mégis, amint azt látni fogjuk, a zsidó emigráció csak egyetlen villanás az elsötétülő színen. Általánosságban, a nyugati világ zsidóságának válsága egyenes következménye, sőt kifejeződése volt a liberalizmus válságának, és az antidemokratikus erők felemelkedésének. Említeni is szükségtelen, a náci propaganda ideális terepre lelt itt a maga zsidóellenes kirohanásaival: a zsidók haszonlesők, plutokraták, de leginkább háborús uszítók, akik Európa népeit újabb világméretű konfliktus felé rángatják, saját céljaik előmozdítása, sőt, a világuralom érdekében.

Egyéni teljesítményük, politikai, gazdasági vagy kulturális sikerük azonban nem hozott az európai zsidóknak jelentős és együttes politikai befolyást. Környezetük nem vett tudomást erről a gyengeségről, sőt, az egyéni siker gyakran a környező társadalmat aláásó, kollektív fenyegetésnek könyvelte el. Gyengeségükénél csak az volt égbekiáltóbb, mennyire nem érezték a rájuk leselkedő veszély komolyságát; a figyelmeztető jelzések, Hitler tébolyult zsidóellenes kirohanásai, a helyiek fokozódó ellenségessége, mind nem volt elég ahhoz, hogy a Kelet- és Közép-Európából csörgedező emigráció jelentősen felduzzadjon, vagy a nyugati zsidóság elhagyja Nyugat-Európát a német tá-

madás előtt. Nyugaton, mint azt látni fogjuk, még kevésbé értették, mi történik. Ráadásul, különösen Nyugat-Európában, a zsidók komolyan hittek az általános elvekben és az egyetemes értékekben; más szóval, hittek a törvény erejében. A törvény szilárd keretet jelentett a megrázkódtatások elviselésében, a napi élet megtervezésében, a hosszú távú túlélésben.

Hitler nézetei az újonnan meghódított népekre és területekre vonatkozóan egy szeptember 29-én, Rosenberggel folytatott beszélgetésben körvonalazódtak. „A lengyelek – jelentette ki a náci vezér – vékony német réteg, alatta egy borzalmas massa. A zsidók az elképzelhető legviszatasztóbb emberek... Határozott, mesteri kézzel kell őket irányítani. Ő [Hitler] három sávra osztaná a területet: 1. a Visztula és a Bug folyó között: ide települne a teljes zsidóság, plusz a megbízhatatlan elemek... 2. széles elválasztó sáv a korábbi határ mellett, ezt németesíteni, gyarmatosítani kell... 3. a kettő között a maradék lengyel állam. A jövő majd megmutatja, hogy néhány évtized múltán az elválasztó sávot lehet-e távolabbra tolni.”⁶

Ekkor Hitler tervei még csak a korábbi Lengyelország felére vonatkoztak, mert az ország keleti felét szeptember 17-én megszállta a Szovjetunió, összhangban az 1939. augusztus 23-án aláírt német–szovjet paktum titkos záradékával. Ráadásul a németek elismerték a szovjetek „speciális érdekelttségét” a balti államokban, Finnországban, Bulgáriában és két román tartományban. Mindkét oldal taktikai húzásnak szánta az augusztusi egyezményt és a szeptember 27-i titkos záradékot. Hitler is, Sztálin is tudta, hogy a konfrontáció csak idő kérdése.

Október 6-i ünnepi beszédében, a *Reichstag*ban Hitler úgynevezett békeajánlatot tett, ebben valóban érintette a német határ és a szovjet–német demarkációs vonal közti kelet-európai területek rendezését is. Közigazgatási eszméje a nemzetiségek elvén alapult, és a nemzeti kisebbségek, közöttük a zsidóság problémáját készült megoldani. A lengyel állam helyreállítása is felmerült a lehetőségek között. Ekkorra azonban már Nagy-Britannia és Franciaország is sejtett valamit Hitler taktikázásáról, a „békeajánlatot” elutasították.

Mivel ily módon bármiféle lengyel szuverenitásnak a gondolata is odalett, a német megszállás alatti Lengyelországot még tovább darabolták. A birodalom a keleti határok mentén magához csatolt néhány területet: egy nagy falatot a Warta folyó mentén (*Warthegau*), Felső-Szilézia keleti részét, a lengyel folyosót Gdańsk (*Danzig*) várossal együtt és egy keskeny sávot Kelet-Poroszországtól délre. Mintegy 10 millió ember került így német fennhatóság alá, ebből 750 000 német. Lengyelország területének fennmaradó részén, melyhez Varsó, Krakkó és Lublin is tartozott, „Főkormányzóságot” alakítottak, 12 mil-

lió embert irányítottak a német hivatalnokok a németek megszállta területen. A Főkormányzóságot négy további részre osztották: Varsó, Radom, Krakkó és Lublin körzetekre. A galíciai körzetet csak 1941 augusztusában csatolták a Főkormányzósághoz, miután a németek megtámadták a Szovjetuniót.

Október 17-én, miután a békeajánlat-trükk nem működött, a náci vezér folytatta az eredeti vad üldözését. Katonai parancsnokok és magas rangú pártvezetők előtt fejtette ki, mit akar elérni Lengyelországban: a nemzetiségek ádáz küzdelme nem lehet tekintettel jogi megszorításokra. Két célcsoporté az elsőbbség: a zsidóké és a lengyel elité.”⁷ A zsidók legyilkolása ezen a ponton még ötletszerűnek tűnik, a lengyel elité módszeresnek.

Körülbelül hatvanezer lengyelt kellett megsemmisíteni, a nevüket már a háború előtti években összegyűjtötték; a hadműveletet részben a csapatok biztosításának leple alatt hajtották végre, általánosabban, a terület biztosításának ürügyén. Heinrich Himmler SS-főnök a „Tannenberg” kódnevet választotta a terrorkampány rejtjelezésére; az 1914-es, kelet-poroszországi Tannenberg melletti győzelemre utalt az oroszok ellenében, miközben szimbolikus bosszút állt a lengyeleken, akik a tizenötödik század elején ugyanitt mértek nagy vereséget a teuton lovagokra.

Napi gyakorlattá váltak az azonnali kivégzések, nyomban megtoroltak minden németek elleni civil támadást, és megbosszultak minden egyes etnikai gyilkosságot, melyet a lengyelek követtek el a németek ellen, még a háború elején. A helyi elit megsemmisítésére azonban más módszereket is alkalmaztak. 1939. november 3-án a krakkói Jagelló Egyetem 183 professzorát hívatta be, majd tartóztatta le a *Gestapo*, hogy aztán a Berlin melletti Sachsenhausen koncentrációs táborba deportálja. Néhány hónappal később az idősebb tudósokat elengedték, a fiatalabbakat továbbküldték Dachaubá. Addigra a bebörtönzött tudósok közül tizenhárom már meghalt; a zsidók közül egyet sem engedtek szabadon.

Hitler nézetei szerint a zsidók élő (és végső soron halálos) fenyegetést jelentettek ugyan, a lengyelek elleni kampány elején a német reakciókra az *Ostjuden* láttán mégis inkább az undor vagy megvetés volt jellemző. Szeptember 10-én Hitler Kielce zsidó negyedében járt; sajtófőnöke, Otto Dietrich annak az évnek a végén egy pamfletben számolt be a látogatásról: „Ha azt hittük volna, már ismerjük a zsidókat, itt könnyen meggyőződhattunk az ellenkezőjéről... Ezeknek az emberi lényeknek a külseje leírhatatlan... A fizikai undor akadályozott minket újságírói célunk elérésében... A lengyel zsidók nem is szegények, mégis felfoghatatlan mocsokban élnek, olyan kunyhókban, melyekben egyetlen német csavargó sem töltene el egy éjszakát.”⁸

Október 7-én, Hitler Lengyelországban szerzett benyomásaira válaszolva Goebbels hozzátette: „A zsidókérdést a lehető legnehezebb lesz megoldani.

Ezek a zsidók már nem emberi lények. Hideg intellektussal felszerelt ragadozók, az intellektusukat kell ártalmatlanná tenni,”⁹ A náci kifejezőmódjában az „ártalmatlanná tenni” azt jelentette: megölni. 1939 őszén kész terv még nem állt rendelkezésre, de a zsidókkal kapcsolatos gyilkos gondolatok már megfogalmazódtak.

A tiszra fajért vívott küzdelem nemcsak a nem germán fajok elleni féktelen könyörtelenséggel folytatott harcot jelentette, hanem ugyanilyen könyörtelen tisztogatást a német területek német közösségeiben. Megsemmisítés várt az elmebetegekre, a cigányokra, különböző „faji szempontból idegen” elemekre, melyek még mindig a *Volkek*al keveredtek (értsd homoszexuálisok, „aszociális” lények, bűnözők stb.), bár közülük már sokakat koncentrációs táborokba szállítottak.

Pomeránia és Kelet-Poroszország, a poznani körzet és a *Warthegau* területén található elmeógyógyintézetekből elmebetegek ezreit távolították el és semmisítették meg a Lengyelország elleni német támadást követően. Egyszerűen legyilkolták őket, még orvosi fedőtörténetre se volt szükség, mint az eutanázia-hadműveletben. Himmler parancsára a betegeket megölték, hogy az addig őket szolgáló épületek a *Waffen SS* szolgálatára álljanak, katonák és sebesültek ellátására, és talán arra is, hogy a német etnikumot áttelepítsék a szomszédos keleti országokból. Mint tapasztaltuk, a rendellenességgel született gyerekek már a háború előestéjén a célkeresztbe kerültek. Az „eutanázia-program” (kódnevén T4), mely vonatkozott a felnőtt populációra is, Hitler titkos utasítására 1939 októberében megkezdődött. A Nemzetiszocialista Párt *Führer*ének, illetve a *Führer* kancelláriájának az irányítása alatt állt, Philipp Bouhler vezetésével. A T4 tervei szerint körülbelül hetvenezer elmebetegét gyűjtöttek össze és gyilkoltak meg hat intézmény falai között, a háború kezdetétől 1941 augusztusáig, amikor a megsemmisítő rendszer keretei megváltoztak. Az egészségügyi intézmények gyilkoló központokká változtak, együtt felügyelték őket orvosok és a rend őrei. A megsemmisítés kidolgozott rutin szerint történt: a főorvos ellenőrizte a papírokat, az áldozatokat lefotózták, majd gázkamrába vezették, ahová tartályokból szén-monoxidot bocsátottak. Miután az áldozatok megfulladtak, aranyfogaikat kitepték és a testeket elégették.

A zsidó betegek legyilkolása 1940 júniusában kezdődött; előtte összegyűjtötték őket abba a néhány intézménybe, melyeket nekik tartottak fenn. Minden formalitás nélkül megölték őket, függetlenül orvosi esettörténetüktől. Halálukat azért álcázták: a Reichsvereinigung fizette az áldozatok kórházi ellátását egy fiktív intézményben, a „Cholm Allami Kórházban”, Lublin mellett. 1940 augusztusában a betegek rokonai egyforma levelet kaptak, melyben értesítették őket családtagjuk váratlan elhalálózásáról, minden levélén ugyanaz a dátum szerepelt. A halál oka rubrika üresen maradt.

Miközben Goebbelsszel, Rosenberggel vagy más pártbeli alárendeltekkel folytatott beszélgetésekben Hitler zavartalan kirohanásokat intézett a zsidók ellen, első nyilvános zsidóellenes szónoklata csak több hónappal ezután, a háború kirobbanásakor hangzott el, azon a napon, amikor Nagy-Britannia és Franciaország belépett a háborúba. Szeptember 3-án délután a német rádió négy nyilatkozatot adott le Hitlertől: az első a német néphez szólt, a második és harmadik a keleti és a nyugati front haderőihez, az utolsó és legfontosabb a Nemzetiszocialista Párthoz. Az első proklamációban a náci vezér kirohant azok ellen, akik kirobbantották ezt a háborút: „a zsidó-plutokrata és demokrata uralkodó osztály” ellen, „mely a föld minden népét engedelmes szolgáivá akarja tenni”.¹⁰ Míg a németekhez szóló nyilatkozatban a „zsidó plutokraták” elleni támadáshoz a beszéd közepén érkezett el, a pártnak szánt beszédet azzal kezdte: „A mi zsidó-demokrata világellenségünk sikeresen belerángatta az angol népet egy Németország elleni háborúba.” Az igazi „világellenséget” ismét világosan megnevezte: a pártnak és az államnak cselekednie kellett. „Ezúttal – hangzott Hitler szájából a sötét figyelmeztetés – könyörtelenül megsemmisítjük azokat, akik szabotálni akarják a közös erőfeszítést”.¹¹ Hogy ezekkel a direkt fenyegetésekkel a következő lépéseket akarta-e előrevetíteni, vagy csak rituális keretet kívánt adni a kitöréseinek, nyitott kérdés marad.

Hitler későbbi, nyilvánosság előtti visszafogottsága világos politikai okokra vezethető vissza (meggyezésben reménykedett a britekkel és a franciákkal). Sem 1939. november 8-án az éves SA-öregharcosok előtt tartott beszédében, sem a hivatalos bejelentésben, mely aznap este, az ellene elkövetett merénylet után hangzott el, nem említette a zsidókat. 1940-es, párttagokhoz intézett újévi beszédében éppen csak utalt rá, hogy a zsidókérdés nem merült feledésbe: „a zsidó-nemzetközi kapitalizmus és bizonyos reakciós erők a demokráciákat Németország ellen hergelik”; ugyanazon „zsidó-kapitalista világellenségnek” egyetlen célja, hogy „tönkretegye a német embereket”, de, jelentette ki Hitler, „a zsidó kapitalista világ nem éli túl a huszadik századot”.¹² Január 30-án a „hatalomátvétel” tiszteletére tartott beszédben a visszafogottság még tetten érhetőbb: a zsidókat meg sem említi.

Hitler nyilvánosság előtti visszafogottsága egy pillanatra sem hátráltatta azonban Goebbelst, hogy a birodalom határain kívül hangsúlyozza a náci zsidóellenes propagandát, bízva a németek ellenfeleire gyakorolt hatásban. Folyamatosan ismételte, hogy a háború „zsidó háború”, a zsidók készítették elő és uszítottak rá haszonlesésből, végső céljuk pedig a világuralom: Goebels azt remélte, szavaival gyengíti az ellenség elszántságát és Németországgal kötendő megegyezést készít elő.

Közvetlenül a háború megkezdése után Goebels elrendelte három zsidóellenes film elkészítését: *A Rothschildok*, a *Jud Süß* (*A zsidó Süß*) és *Az örök*

zsidó című filmeket. 1939 végén és 1940 elején a miniszter folyamatos figyelmet szentelt a „zsidó filmnek”, ahogyan ő nevezte *Az örök zsidót*. A zsinagógajeleneteket a lódzi Vilker zsinagógában vették fel. A németek egybeterelték a gyülekezetet, rájuk parancsoltak, hogy vegyék fel az imaköpenyt és az imaszíjakat, és csináljanak végig egy teljes szertartást. Simon Huberband később följegyezte a történeteket a varsói földalatti történelmi archívum (erre még viszatérünk) számára. „Rengeteg magas rangú tiszt jött el – írta Huberband –, és filmezte az egész szertartást, hogy filmen tegye halhatatlanná!” Aztán kiadták a parancsot, hogy vegyék elő a Tóra-tekerceset, és olvassák: „A Tórát olvasó okos zsidó, mielőtt olvasni kezdett volna, héberül annyit mondott: – Ma kedd van. – Ebből az utókor megtudhatta, hogy kényszerítették őket a Tóra-olvasásra, hiszen a Tórát normális körülmények között nem kedden olvassák.”

A németek megismételték a műveletet a zsidó vágóhídon. „A kóser mészárosokat, *jarmülkébe* (kis kerek sapka) és *gartlehbe* (széles selyemöv) öltöztették, majd megparancsolták nekik, hogy öljenek le néhány marhát, és közben mormolják az imaszöveget, csukják be a szemüket és ringatózzanak vallási révületben. Az állatok tüdejét külön meg kellett vizsgálniuk, és eltávolítaniuk a tüdőhöz tapadó részeket.”¹³ A rákövetkező napokban a németek sorra gyűjtötták fel a zsinagógákat, aztán bejelentették, hogy a lengyelek álltak így boszút, amiért a zsidók megrongálták nemzeti hősiük és oroszellenes szabadságharcosuk, Tadeusz Kościuszko emlékművét.

Az *SS Einsatzgruppék* (SS „Bevetési Csoportok”, melyeket Heydrich állított fel, aki 1939 szeptemberének közepe óta a *Birodalmi Biztonsági Főhivatal* [RSHA] főnöke lett) feleltek a lengyelek legyilkolásáért és a zsidó lakosság megfélemlítéséért. Ami a zsidókat illeti, értelmetlen legyilkolásuk és a tönkretételükre irányuló kampány részben az egyre általánosabbá váló náci zsidógyűlölet megnyilvánulása volt, részben erődemonstráció annak érdekében, hogy a birodalomba bekebelezett területekről meneküljenek el a zsidók. Általánosabban fogalmazva, az *Einsatzgruppék* feltehetőleg azt a parancsot kapták, hogy minél több zsidót tereljenek a San folyón túlra, a szovjet megszállás alatti lengyel területre.

Udo von Woyrsch SS-tábornok emberei, *SD Einsatzgruppe*-tagok és közrendőrök, mindenkin túltettek kegyetlenségben. A San folyó melletti Dynow közelében, egy zsinagógában tucatnyi zsidót égettek meg a csoporthoz tartozó rendőrkülönítmények, aztán a közeli erdőben lelőttek még vagy hatvanat. Hasonló tömeggyilkosságokat hajtottak végre a közeli városokban és falvakban. Az egység szeptember 20-ig öt-hatszáz zsidóval végzett. A Wehrmacht szemében Woyrsch átlépett minden elviselhető határt. Néhány hadseregparancsnok főtitst követelte az *Einsatzgruppe* visszavonását, mire a *Gestapo* főhadiszállás, szokásától eltérően, azonnal meghátrált. Woyrsch esete azonban

kivételesnek számított, a *Wehrmacht* és az SS közötti feszültségek többnyire nem hoztak SS-egységek elleni intézkedéseket, legföljebb a hadsereg panaszkodott Heydrich embereinek fegyelmezetlensége miatt.

A zsidók lemeszárlását a Wehrmacht talán a legsúlyosabb fegyelmi büntetésnek fogta fel, de a kínzásuk mind a katonák mind az SS kedvelt szórakozása volt. Legszívesebben ortodox zsidókat választottak célpontnak, feltűnő külsejük és ruházatuk miatt. Célba lőttek rájuk, fekáliát mázoltattak velük egymás arcára, ugrani, mászni, énekelni kényszerítették őket, ürüléklet takarítottak el velük az imasálaik segítségével, és táncolniuk kellett az égő Tóra-tekercesből rakott örömtűz körül. Megkorbácsolták őket, disznóhúst etettek velük, zsidócsillagot metszettek a homlokukra. A legnépszerűbb azonban a „szakálljáték” volt: szakállt és pajeszt téptek ki, gyújtottak meg, vágta le bőrrel, arc- vagy állkapocsdarabbal együtt vagy anélkül, hurrázó katonák általában nagy közönsége előtt.

A megszálló hadsereg egy része már a háború elején is erőteljes ideológiai alapozást kapott. 1939. szeptember 19-én Walter von Brauchitsch tábornok, hadsereg főparancsnok kiadott egy brosúrát, „Hogyan viselkedjenek a német katonák a megszállt Lengyelországban” címmel, melyben figyelmeztette a katonákat „a nem germán fajhoz tartozó civilek ellenségességére”. A brosúrában állt a következő is: „A nemzetiszocialista birodalom katonái előtt a zsidókkal kapcsolatos viselkedésmódról valójában szót sem kell ejteni.” Amit ezekben a napokban egy katona lejegyzett a naplójába, nem tért el az elfogadott gondolkodásmódtól: „Itt aztán felismerjük, hogy a zsidókérdés radikális megoldására van szükség. Az itteni házakban emberi formát öltő vadállatok laknak. Szakállas, kaftános alakok, ördögien groteszk arcok, ijesztő benyomást tesznek. Aki eddig nem állt radikálisan szemben a zsidókkal, itt biztosan szembefordul velük.”¹⁴

A fosztogatáshoz pedig ideológiára sem volt szükség: „Délelőtt tizenegykor kopognak – jegyezte fel Sierakowiak október 22-én. – Egy német katonatiszt, két rendőr és egy felügyelő lép be. A tiszt megkérdezi, hányan laknak itt, megvizsgálja az ágyakat, megkérdezi, van-e poloska és a rádióról érdeklődik. Nem talál semmi mozdítanivalót és csalódottan távozik. A szomszédoktól (persze csak a zsidókhoz mennek) rádiókat, matracokat, paplanokat, szőnyeget visznek el. Grabinski egyetlen pehelypaplanát.”¹⁵

Az indíték vegyes: ideológia, fosztogatás, szórakozás... 1939. október 13-án Zygmunt Klukowski lengyel orvos és hosszú ideje a Zamość melletti Szczebrzeszyn kórházigazgatója feljegyzí a naplójába: „A németek bevezettek néhány új szabályt. A teljesség igénye nélkül: »Minden tizenöt és hatvan közötti zsidó vallású egyénnek meg kell jelennie október 14-én reggel 8-kor, partvissal, lapáttal, vödörrel felszerelve a városháza előtt. A város utcáit tiszt-

títják meg.«” Másnap⁶ Klukowski folytatta: „A németek brutálisan bánnak a zsidókkal. Levágják a szakállukat; néha kitépik a hajukat.” Tizenötödikén a németek további hasonló intézkedéseket hoztak, talán csak a hangsúly tolódott el egy árnyalatnyit: „A városparancsnok, egyben német őrnagy, tudatta az új »rendőrséggel« [kiegészítő lengyel különítmény], hogy a zsidók elleni minden brutalitás engedélyezett, mert egybeesik a németek antiszemita politikájával, és felülről rendelték el. A németek gondoskodnak róla, hogy zsidó sose henyélhessen. Elrendelték, hogy a munkanap kezdetén mindenki végezzen fél óra kimerítő testgyakorlást, ami különösen az idősek számára végzetes lehet. Mikor a zsidók munkába vonulnak, harsány lengyel nemzeti indulókat kell énekelniük.”¹⁶

1939. szeptember 21-én Heydrich a következő utasításokat adta az *Einsatzgruppen* parancsnokainak: 1. „a végcél érdekében” a zsidókat gyűjtsék egybe a városokban, lehetőleg a vasútállomások közelében; 2. minden zsidó közösségben hozzák létre a zsidótanácsot, hogy közvetíthessen a német adminisztráció és a zsidó népesség között; 3. kötelező az együttműködés a katonai parancsnoksággal és a civil adminisztrációval minden zsidó népességet érintő kérdésben.¹⁷

A „végcél” ebben az összefüggésben nyilván a zsidók deportálását jelentette, előbb *Warthegauból*, aztán a néhai Lengyelország nyugati és központi részeiből a Főkörmányzóság legkeletibb csücskébe, Lublin körzetbe. Néhány nappal később Heydrich bejelentette, hogy a *Führer* jóváhagyta a zsidók kiűzését a demarkációs vonalon [a németek és a szovjetek megszállta terület közötti választóvonalon] túlra. A jóváhagyás azt jelzi, hogy ekkor még nem volt határozott tervük. Zsidóellenes politikájuk összhangban állt a birodalomban élő zsidókkal kapcsolatosan még a háború előtt kidolgozott intézkedésekkel – csak most erőszakosabban alkalmazták őket: folyt az azonosítás, elkülönítés, kifosztás, összetétel, emigráció és kiűzés.

Ekkorra újabb elemmel gazdagodott a kép és ez jelentősen befolyásolta a zsidók és lengyelek ellen hozott intézkedéseket: a „német etnikum” beszippantása zajlott Kelet és Délkelet-Európából. A zsidókat és lengyeleket elűldözték, a németeket betelepítették. 1939. október 7-én Himmler lett az áttelepítési programiroda vezetője, „a német népiség megerősítésének birodalmi biztosa” (*Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums – RKFDV*).

Az utóbbi években számos történész keresett kapcsolatot a fenti terv és a „végső megoldás” között. Mint azonban látni fogjuk, ezek a hadműveletek más tőről fakadnak, más célt szolgálnak, és egészében különböznek attól. Ettől függetlenül, 1939 és 1942 között Himmler áttelepítési hadmozdulatai több százezer zsidó és lengyel ember kiűzéséhez és deportálásához vezettek, főképpen, de nem kizárólagosan *Warthegauból* a Főkörmányzóság területére.

1939 októberében megkezdődött a bécsi zsidók deportálása, aztán jött Mährisch Ostrau, aztán Katowice, a zsidókat Niskóba telepítették (a lublini körzet egy kisvárosába, a San mentén). A deportálásokat nagyrészt a helyi *Gauleiter* követelte ki – javarészt azért, hogy megszerezze a zsidók házait – és Hitler megadta a hozzájárulását. Ráadásul, például Bécs így visszanyerhette ősi árja arculatát. Néhány ezer zsidót át is telepítettek, aztán a hadművelet elakadt, mert a *Wehrmacht*nak volt szüksége a vasútvonalakra, hogy Lengyelországból nyugatra szállítsa a csapatait.

Két hasonló áttelepítés zajlott, azonos céllal. Az egyik (náci léptékkel) nem túl nagyszabású hadművelet ezernyelcszáz zsidó deportálását jelentette Stettin és Schneidemühl balti városokból Lublinba, 1940 februárjában. A második a teljes brutalitás elrettentő példája: a csatolt *Warthegauból* a Főkörmányzóság területére űzték több százezer zsidót, néhány hónap leforgása alatt. A deportáltak elhagyott otthonát és gazdaságait a balti országokból betelepült németeknek osztották ki, akiknek távozását és birodalmi begyűjtését a németek megtárgyalták a Szovjetunióval.

A Stettinből és Schneidemühlből érkező zsidókat viszont semmi nem várta a főfötte lublini körzetben, és vagy átmeneti barakkokban szállásolták el őket, vagy a helyi zsidó közösség kényszerült őket befogadni. Odilo Globocniknak, az újonnan kinevezett SS- és rendőrfőnöknek (*SSPF*) ez nem okozott problémát. 1940. február 16-án bejelentette, hogy „az evakuált zsidók kötelesek ellátni magukat, honfitársaik támogatásával, hiszen nekik van elég [élelmük]. Ha ez nem megy, akkor csak éhezzenek.”¹⁸

A deportálások *Warthegauból* a Főkörmányzóságba hamarosan teljes zűrvarba fulladtak, túlszűfolt vonatok álltak napokon át a jeges hidegben, vagy mozogtak céltalanul ide-oda. A deportálást könnyörtelen rutinnal leginkább Eichmann szervezte, de az *RSHA* emigrációs és evakuációs szakértője az újonnan megalakított *RKFDV*-vel együttműködve sem lehetett olyan kegyetlen, mint a pusztta tény, hogy a deportáltakat a befogadó helyeken nem várták, semmit nem terveztek el vagy készítettek elő. Az első hetekben Hans Frank főkörmányzó rá se hederített a beáramló tömegre. 1940. február elején azonban, mikor már több mint 200 ezer újonnan érkezettel számoltak, Berlinbe utazott, és Göringnél kieroszakolta, hogy állítsák le a transzportokat. Sikeren felbuzdulva Frank eztán maga kezdeményezett: április 12-én bejelentette, hogy Krakót megszabadítja a zsidóktól. Az év végére a város 43 000 zsidó lakóját elűldözték, akik mégis maradtak, azokat Podgorce körzetbe gyűjtötték, és gettóba zárták. A kiűzöttek sem jutottak messzire. Frank fővárosa közelében települtek le, de legalább a főkörmányzó, valamint a német civil és katonai adminisztráció megnyugodhatott, hogy a látóterükből elűldözték a zsidókat.

Frank ugyan közvetlenül Hitlernek volt alárendelve, hatalmát és hivatalát mégis rendszeresen kikezdte Himmler, aki a Főkormányzóságban is a biztonsági ügyek felelőse volt. Ráadásul, mint az újonnan megalakult *RKFDV* vezetője Himmler maga is Frank területeire ömlesztette a lengyeleket és zsidókat, míg a hadműveletet átmenetileg meg nem szakították, amint az imént bemutattuk. *De facto* az 1940-es év elején kettős adminisztráció vette kezdetét: Frank civil adminisztrációja és Himmler biztonsági illetve *RKFDV* irányítása. A feszültség közöttük nőttön nőtt, különösen körzeti szinten, elsősorban a lublini körzetben, ahol Himmler kedvence, a hírhedt Globocnik, SS- és rendőri vezető létrehozott egy kvázi-független irányítórendszert, egyenesen szembeszegülve Ernst Zörner körzeti helytartóval.

Az első meccset ebben a folyamatos hatalmi harcban meglepő módon Frank nyerte. Nem csak a deportáltak áradatát állította le a kormányzóságban, de rákényszerítette Globocnikot, hogy a lublini körzetben számolja fel az „Önvédelem” néven helyi németekből toborzott magánrendőrségét. Ez azonban csak az első játszma volt; Globocnik nem sokkal később még nagyobb arányú terrorakciókba kezdett.

Eközben Heydrich utasításainak megfelelően a zsidókat a városok bizonyos pontjain összeterelték, bár sem Heydrich sem Frank nem adott ki általános parancsot zárt gettók létrehozására. A zsidók megjelölése és szegregációja december 1-jén kezdődött, amikor a tíz év fölöttiek számára elrendelték, hogy jobb karjukon viseljenek kék Dávid-csillagos, fehér karszalagot. A szalagot hamarosan követte a lakhelyelhagyási tilalom, majd a kizárás számtalan foglalkozási ágból, a tömegközlekedés, az éttermek, parkok stb. használatának tilalma. Jött a kisajátítás és elkobzás: 1940. január 24-én a Főkormányzóság zsidó vállalkozóit „vagyongondnok felügyelete” alá helyezték; tőlük is elvehettek mindent, ha a „közérdek” úgy kívánta. Ugyanazon a napon Frank elrendelte minden zsidó tulajdon bejegyzését: a regisztrálatlan tulajdont „semmisnek” tekintették és elkobozták. Hasonló rabló intézkedések után 1940. szeptember 17-én Göring elrendelte minden zsidó tulajdon és tőke elkobzását, kivéve a legszemélyesebb ingóságokat és ezer birodalmi márka készpénzt.

A gettósítás érdekében helyben tettek lépéseket, a helyszínről helyszínre változó körülmények indíttatására. 1939 októberétől (Piotrkow Trybunalski) 1941 márciusán át (Lublin és Krakó), 1942-ig, sőt 1943-ig (Felső-Szilézia) alakultak gettók. Néhány esetben csak a megsemmisítő táborokba indított transzportok elhelyezését szolgálták. A lódzi gettó 1940 áprilisában, a varsói 1940 novemberében jött létre. Varsóban a gettó lezárására főképpen egészségügyi szempontok kínáltak ürügyet (a németek féltek a járványoktól), Łódźban a balti országokból érkező, német etnikumhoz tartozó embereket kívánták betelepíteni a zsidók kiürített házaiba.

A gettókat a kezdetektől ideiglenes eszköznek tekintették a zsidó népesség elkülönítésére a kiűzés előtt. Aztán állandósultak, és egyik legfontosabb szerepük az elzárt zsidó lakosság egy részének kizsákmányolása lett, birodalmi érdekből (leginkább a *Wehrmacht* igényeit kielégítendő). Ráadásul az élelmiszer-ellátás szűkítésével, vagy a Łódźban egyedül legálisnak számító gettópénz bevezetésével, a németek rátették a kezüket a zsidók minden készpénzére vagy értékére, melyet még nyomorúságos lakhelyükre magukkal hurcoltak.

A gettók hasznos pszichológiai és náci szempontból „nevelési” célzatot is betöltöttek: villámgyorsan a zsidó nyomor és szűkölködés bemutatótermeivé váltak, a német nézők az itt készült híradófelvételekkel táplálhatták már amúgy is létező undorukat vagy gyűlöletüket; ugyanez a részegítő keverék várta a német turisták (katonák és civilek) szakadatlan áradatát. „Amit az ember lát – írta Fraulein Greiser, *Warthegau Gauleiter*ének lánya, miután 1940. április közepén végigjárta a lódzi gettót –, az főleg a gyűlevész nép, csak úgy vannak, nem csinálnak semmit... Járványok terjednek, a levegőben undorító szagok, mert mindent a csatornába öntenek. Víz sincs, tíz pfennigért veszik vödrt; biztosan alig mosakszanak... Az ember nehezen érez szánságot ilyen emberek iránt; azt hiszem, az érzéseik nem is hasonlítanak a miénkre, ezért a megaláztatást sem érzik és mást sem.” Este ugyanez a fiatal nő visszamegy a városba, és ellátogat egy nagygyűlésre. „Ez a kiáltó ellentét: délután a gettó, este pedig a gyűlés, ami nem is lehetett volna németesebb, és mindez ugyanabban a városban, egészen valószínűtlen... Megint nagy boldogsággal és büszkeséggel töltött el, hogy német lehetek.”¹⁹

Az összeterelt zsidó lakosság fölött a leghatékonyabb ellenőrzést a minden zsidó közösségben létrehozott zsidó tanácsok (*Judenräte*) jelentették a németeknek. A németek persze saját céljaikra hozták létre ezeket, de már a háború első napjaitól kezdve maguk a zsidók is szervezni kezdték a közös életet, hogy az emberek alapvető szükségleteit kielégíthessék. Elvben a tizenkét vagy huszonnégy tanácstagot (a közösség méretétől függően) a hagyományos zsidó elit, az elismert közösségi vezetők soraiból jelölték. Sok esetben azonban mégsem kiváló vezetői tulajdonságaik, hanem korábbi nyilvános szereplésük alapján választották őket.

A németektől kapott első feladatok visszatekintve nyertek baljós jelentőséget; az egyik legsorsdöntőbb az összeírás volt. A *Judenrat*nak is tudnia kellett a rendelkezésére álló munkások számát, azt is, hány embert kell elszállásolnia, ellátnia, hánynak kell ételt osztania és így tovább: az azonnali szükség követelőbb volt, mint minden hosszú távú megfontolás. Kaplan azonban, aki általában messzebbre látott, mint a többi naplóíró, és elvből gyanakodott a németekre, érezte, hogy az összeírás fenyegető lehetőségeket hordoz magában: „Ma kiaggatott hirdetésekkel értesítik Varsó zsidó lakosságát – írja ok-

tóber 25-én – hogy most szombaton [október 29-én] összeírják a zsidó lakosokat. Czerniaków mérnök segítségével a *Judenrat*nak kell mindezt levezényelnie. A szívünk azt súgja, baj lesz – valamilyen katasztrófát hoz a varsói zsidóknak ez az összeírás. Különben nem volna rá szükség.”²⁰

A vesztegetés a németek és a tanácsok közötti kapcsolat lényeges része lett. Isaiah Trunk történész szavaival: „a tanácsoknak folyamatosan ezerféle igényt kellett kielégíteniük, hogy a németek számára átalakítsák és berendezzék a hivatali helyiségeket, kaszinókat és az ilyen-olyan funkcionáriusok magánlakását. Ezen kívül értékes ajándékokkal kellett előállniuk. Ha a gettóhoz köze volt, minden funkcionárius jutalmat várt az adott zsidó tanácstól. A másik oldalon pedig maguk a tanácsok is kialakítottak egy bonyolult megvesztegetési rendszert, hogy legalább megpróbálják »meglágyítani« a gettóparancsnokok szívét, vagy a »jó németeknél« egy-egy kedvezményt harcoljanak ki a gettólakóknak. Ez aztán végképp elszegényítette a zsidókat.”²¹ A vesztegetés átmeneti halasztást jelenthetett, megmenthetett egyéneket, de amint az elkövetkezendő hónapok mutatták, egy fikarcnyit sem változtatott a német alapelveken. Ráadásul a németek és segítők állandó megvesztegetése az áldozatok körében növekvő korrupcióhoz vezetett: a nyomorult körülmények között élő többség kitermelte a haszonlesők és feketepiacból élők „új osztályát”.

A legközvetlenebb pénzen vehető előny a kényszmunka alóli mentesség volt. 1939. október közepétől, különösen Varsóban és Łódźban, a tanácsok dolga lett, hogy a megfelelő számú munkást előteremtsék, és így vessenek véget a rendszeressé váló brutális embervadászatnak, az állandó razziáknak. Amint az várható volt, a népesség legszegényebb része viselte a teher nagy részét, a közösség tehetősebb tagjai lefizették a tanácsot vagy megvesztegették a németeket.

Míg *Warthegau* körzetben és a Főkormányzóság területén a németek szorongatták a zsidó lakosságot, Lengyelország szovjet megszállás alatti területén, 1,2 millió helybéli zsidó és az ország nyugati részéből érkező, további 300–500 ezer menekült éppen a sztálinizmus módszereivel ismerkedett. Sok kétség nem férhet hozzá, hogy helybeliek és menekültek egyaránt, akár a német fenyegetés, akár a lengyelektől elszenvedett korábbi bántalmazások miatt, inkább örültek a szovjet csapatoknak, mint nem. Ám hamarosan következett a kiábrándulás: a gazdasági nehézségek fokozódtak, a zsidó vallási, oktatási, politikai intézményeket felszámolták, a szovjet titkosrendőrség (az *NKVD*) mindenhová beszivárgott, és 1940 tavaszától a tömeges deportálás – mely eddig az úgynevezett ellenséges csoportokat érintette – a zsidó népesség bizonyos szegmenseire is vonatkozott, különösen azokra a vagyonosabb zsidókra, akik vonakodtak elfogadni a szovjet állampolgárságot, és kijelentet-

ték, hogy a háború után szeretnének hazatérni. A romló körülmények hatására ezek kísérelték meg, hogy visszajussanak a német oldalra. Mose Grossman visszaemlékezéseiben arról számol be, hogy a zsidókkal tömött keletre tartó vonat hogyan találkozott a nyugatra tartóval a határállomáson. Mikor a Briskből [a szovjet zónából] érkezők megpillantották az oda tartókat, kiáltozni kezdtek: „Megörültetek? Hova mentek?” A Varsóból érkezők hasonló döbbenettel reagáltak: „Megörültetek? Hova mentek?”²² A történet hitelessége nyilván kétes, de élénken aláfesti a Lengyelország mindkét zónájában élő zsidók szorongatott helyzetét és zavarodottságát, a háttérben pedig az egész európai zsidóság összekuszálódó sorsát.

A lengyel népesség nagy része a német uralom alatt is ellenséges maradt a zsidókkal, és dühödtlen reagált a „zsidók viselkedésére” a szovjetek megszállta területen. A száműzetésbe vonult lengyel kormány fiatal futára, Jan Karski, 1940 februárjában átfogó jelentésben számol be arról, hogy a németek a létező antiszemitizmus kiaknázásával igyekeznek engedelmes kollaboránsokat toborozni a lengyel lakosság körében. A jelentés záró sorai a legbaljósabbak: „Az itteni zsidók olyan helyzetet teremtettek, melyből a lengyelek számára az derül ki, hogy ők már a bolsevizmus odaadó hívei, és – bizony kijelenthetjük – a lengyelek várják a pillanatot, hogy bosszút állhassanak a zsidókon. ... A túlnyomó többség (persze elsősorban a fiatalok) szó szerint a »vérbosszú« lehetőségére várnak.”²³

A zsidók kulturális elkülönülése – mely semmiben nem különbözött az új lengyel államban élő egyéb kisebbségektől – már a két háború közötti időszakban elmérgesítette a mélyen gyökerező helyi antiszemitizmust. Az ellenségességet elmélyítette a hagyományosan katolikus lakosság zsidóellenessége, aztán az ádáz lengyel gazdasági előretörés a zsidók kiszorítása érdekében, hogy megszokott mesterségeikből és a kereskedésből kiűzzék őket, harmadjára pedig a mitikus történetek arról, a zsidók milyen felforgató tevékenységet végeznek a lengyel nemzeti célok és hagyományok ellenében.

Ebben a buzgó katolikus országban, az egyház szerepe döntő volt. A két világháború közti katolikus sajtót elemző tanulmány azzal a határozottan egyértelmű állítással indít: „Minden katolikus újságíró egyetért abban... hogy tényleg van »zsidókérdés«, és a lengyelországi zsidó kisebbség fenyegetést jelent a lengyel nemzet identitására és a lengyel állam függetlenségére nézve.”²⁴ A cikkek egybehangzóan állították, a lengyelek és zsidók közötti konfliktus enyhítésére tett kísérletek valószerűtlenek. Még javaslatokkal is előálltak: fel kell hagyni a zsidóknak és lengyeleknek azonos jogokat biztosító politikával, a zsidók ne legyenek egyenrangú állampolgárok. A javaslatok csak abban tértek el, hogy milyen módszerek alkalmazhatók a zsidóellenes küzdelemben. Míg a katolikus sajtó (és hierarchia) egy része a „zsidó gondolatok” és nem

személyek elleni küzdelemre biztatott, mások továbbmentek, és az „önvédelemre” szavaztak akkor is, ha ez zsidó emberek életébe kerül.²⁵

A száműzött lengyel kormány nyilvánvalóan tisztában volt az istenfélő katolikus lakosság zsidóellenes magatartásával; kínos helyzettel került szembe, melyen az idő múlása csak rontott. Władisław Sikorski miniszterelnök és társai egyfelől tudták, hogy nem ítélik el az antiszemitizmust anélkül, hogy híveket ne veszítenének; másfelől a zsidógyűlölet szítása fokozódó kritikát váltott ki Párizsból, Londonból, de különösen az Egyesült Államokból, ahol a lengyel kormány vélekedése szerint a zsidók szinte teljhatalmat élveztek. A zsidó–lengyel kapcsolatok nem sok jóval kecsegtettek: Sikorski emberei 1940-ben éppen feladták a reményt, hogy a zsidók még szövetségeseik lehetnek a szovjet megszállás alatti területek visszaszerzésében. Ráadásul néhányan közülük aligha tagadták a Karski-jelentésben foglaltakat.

Eközben a Németországban és a Birodalomhoz csatolt Ausztriában élő közel 250 ezer zsidó társadalmi és gazdasági helyzete rohamosan hanyatlott. Láthattuk, hogy már a háború kitörésekor egy elszegényedett, közép- vagy időskorú közösségről volt szó. A férfiak egy részét kényszermunkára vitték, a családok egyre nagyobb hányada pedig a jóléti intézkedésektől függött. Az egész országban nőtt az úgynevezett „zsidó házak” száma, vele párhuzamosan a zsidók számára tiltott területek is. A zsidók lettek a kiterjedt Birodalom páriái mintegy 80 millió német és osztrák között. Az emigráció volt az egyetlen és örökös, ám gyorsan apadó reményük.

A háború első napján a németországi zsidóknak megtiltották, hogy este 8 után elhagyják otthonaikat. „A birodalom minden rendőrsége megkapta az erről szóló utasítást”, magyarázta a sajtónak küldött bizalmas jelentés, „mert gyakran megesett, hogy a zsidók az elsötétítést árja nők zaklatására használták fel.”²⁶ Szeptember 12-én a zsidóknak megparancsolták, hogy csak bizonyos „megbízható árja” üzletekben vásárolhatnak. Néhány üzlettulajdonos megtagadta, hogy zsidóknak szállítson, jelentette az SD Kölnből szeptember 29-én, amíg meg nem nyugtatták őket, hogy ebből semmiféle hátrányuk nem származik. Ugyanebben a városban a zsidók csak reggel 8 és 9:30 között vásárolhattak. „A sorban álló zsidók pusztán jelenléte provokációnak hatott – magyarázta a bielefeldi Gestapo szeptember 13-án: – Senki nem várhatja el egyetlen némettől sem, hogy zsidókkal ácsorogjon egy üzlet előtt.”²⁷ Öt nappal később elrendelték, hogy a zsidók építsenek maguknak saját légópincét. Jom kipurkor (szeptember 23-án) be kellett szolgáltatniuk minden rádiót. Novemberben, mivel az RSHA előtt felrémlt, hogy miután beszolgáltatták a régit, a zsidók új rádiót is vehetnek, minden új rádióvásárló nevét és címét feljegyezték. A rádió kérdése újabb bürokratikus zűrzavar forrása lett: hogyan

kezelendők a vegyes házasságok nem zsidó tagjai? Mi legyen a rádiókkal egy olyan házban, melynek lakói között még zsidók és nem zsidók is találhatók? És mi legyen a zsidó feleségekkel, akiknek árja férje a szülőföldért harcolt éppen: ők megtarthatják-e a rádiójukat? Az elkobzott rádiók kiosztására pedig komoly hierarchia és előjogok rendszere alakult ki, tekintetbe véve a hadsereg egységeinek, a pártvezetésnek és a helyi nagyságoknak az igényeit.

A zsidó dajkáknak, akik még vállaltak munkát, az ajtajuk névtábláján jelezniük kellett, hogy csak zsidó csecsemők és gyerekek gondozását vállalják. 1939. december közepétől 1940. január közepéig a zsidókat megfosztották az ünnepekre kiutalt plusz élelmiszerektől, kevesebb húst és vaját kaptak, kakaót és rizst pedig egyáltalán nem. Január 3-a és február 4-e között egyáltalán nem vehettek sem húst, sem zöldséget. Néhány héttel korábban minden tartomány mezőgazdaságért és élelmiszeriparért felelős minisztere bejelentette, hogy zsidók nem kaphatnak semmilyen csokoládéterméket, sem mézeskalácsot.

Némely zsidóellenes intézkedés aztán igazán kreatív „gondolkodásra” mutatott. A birodalmi Oktatási Minisztérium 1939. október 20-án bejelentette, hogy „doktori disszertációkban zsidó szerző csak akkor idézhető, ha ez tudományos szempontból elkerülhetetlen; ebben az esetben viszont külön fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az idézett szerző zsidó. A bibliográfiákban elkülönítve kell felsorolni zsidó és német szerzőket.”²⁸ 1940. február 17-én egy belügyminisztériumi dekrétum jóváhagyta női zsidó orvos-asszisztensek és egészségügyi dolgozók képzését, de csak a zsidó intézmények számára. Ők sem foglalkozhattak azonban [laboratóriumi körülmények között] élő német sejt kultúrákkal.

A rendszer üldözésre szakosodott politikája elsősorban a fajzsidókat vette célba. Bonyolultabb volt a helyzet a vegyes házasságokban élő házastársak vagy gyerekek esetében. Mihelyt kitört a háború, az első- és másodfokú fajkeveredés kérdése csak tovább bonyolódott: ezek a kevert fajúak ugyanis szolgálhattak a Wehrmachtban, még Bátorságért érdemrendet is kaphattak, de nem tölthettek be hatósági pozíciót. Zsidó családtagjaik pedig ugyanúgy elszenvedtek minden méltatlanságot.

A Német Zsidók Birodalmi Szövetsége a háború kitörése után is működött. A tevékenységét azonban kezdettől fogva minden részletében ellenőrizte a Gestapo, különösen Eichmann zsidó szekciója. A szervezet szándéka és célja szerint nem volt egyéb, mint egy nemzeti léptékű zsidó tanács. A Gestapo utasításait kellett továbbítani a zsidó közösségeknek, általában a *Jüdisches Nachrichtenblatt* című zsidó újság segítségével. 1941-ig elsődleges feladata a németországi zsidók emigrációjának elősegítése és szervezése volt. Amint azt láttuk azonban, a kezdetektől felelt a népjólét és az oktatás ügyeiért is. A há-

ború kitörése után a szűkséget szenvedő zsidók juttatásai jócskán csökkentek, a támogatás nagy részét a szövetségnek kellett összeszedni. A több tízezer kényszermunkásnak kifizetett szármalmas „bérek” nem javítottak az általánosan romló pénzügyi helyzeten. Mivel 1938 novemberétől a zsidó diákokat kizárták a német iskolákból, a szövetség felelt a mintegy 9500 gyerek és fiatal oktatásáért az *Altreich* területén.

1939. december 9-én Klemperer azt jegyezte fel: „Elmentem a leégett zsinagóga mellett álló zsidó közösségi házba, a Zeughausstrasse 3. szám alá, hogy befizessem az adómat és az esedékes támogatás összegét. Figyelemre méltó: a mézeskalács és csokoládé jegyeket kivették az élelmiszerjegyek közül ... A ruhajegyről is le kellett mondani: zsidók ruhát csak a Közösséghez bnyújtott külön kérvényre kapnak. Ezek az apró kellemetlenségek már nem is számítanak. Ezután a párt jelenlevő képviselője beszélni kívánt velem... április 1-ig el kell hagynia az otthonát, eladhatja, bérbe adhatja, üresen is maradhat, ez a maga dolga, de ki kell költöznie, mostantól csak egy szobára jogosult. Mivel a felesége árja, lehetőség szerint két szobát kapnak. A férfi még csak udvariatlan sem volt, sőt teljes mélységében felfogta, milyen nehézségeket jelent ez nekünk, miközben senki nem jár jól – egyszerűen csak ledarál minket a szadista gépezet.”²⁹

Míg Németországban a zsidó vezetés megmaradt, a korábbi Lengyelországban a háború előtti vezetést lecserélték, mihelyt a németek elfoglalták az országot, és számos zsidó vezető elmenekült. Chaim Rumkowski Łódźban és Adam Czerniaków Varsóban újoncok voltak a vezetésben, mégis őket nevezték ki városaik zsidó tanácsa élére.

Mordeháj Háim Rumkowskival egészen hatvankét éves koráig nem történt semmi különös: az üzleti életben néhányszor pórul járt, Łódź cionista politikáján sem hagyott komolyabb nyomot, kortársai kritikával illették azt a munkát is, melyet néhány helyi árvaházban végzett. Mikor a háború előtti łódzi közösség vezetője, Leon Minzberg elmenekült, a helyettese lépett az örökébe, akinek viszont Rumkowski vette át a helyét. A németek mégis Rumkowski-t jelölték vezetőnek. A łódzi közösség új „rangidőse” harmincegy főből álló tanácsot nevezett ki. Kevesebb mint egy hónap alatt ezeket a tanácsstagokat a *Gestapo* letartóztatta és agyonlőtte. Rumkowski halála után évekkal is gyűlölettel emlékeztek, amint az egyik legkorábbi és legjelesebb holokauszt-kutató, Philip Friedmann erre vonatkozó írásából kiderül: „Milyen szerepet játszhatott Rumkowski a tanácsstagok sorsában? Talán panaszkodott a németeknek a hajthatatlanságukra? Ha így volt, vajon tudta, mi vár rájuk? Súlyos kérdések ezek, és a rendelkezésünkre álló bizonyítékok alapján nem adhatunk rájuk választ.”³⁰ 1940 februárjában felállt helyükbe a következő tanács.

A legtöbb kortárs egyetért abban, hogy Rumkowski becsvágyó volt, társai-val zsarnokoskodott, különös megalomániától szenvedett. Ezeket a jellemvonásokat érzékletesen ábrázolja naplójában Emanuel Ringelblum (akire még visszatérünk), amikor feljegyzést készít Rumkowski 1940. szeptember 7-i varsói látogatásáról: „Ma ideérkezett Łódźból Háim Rumkowski, vagy ahogy ő nevezeti magát Háim király, egy hetvenéves öregember, rettenetesen ambiciózus és kissé félcédulás. A gettója csodáiról áradozott. Zsidó királyságában 400 rendőr van és három börtön. Külügyminisztériuma és egyéb minisztériumai is működnek. Amikor megkérdezzük tőle, miért olyan magas a halandóság, ha olyan jó ott élni, nem válaszol. Felkent istenségnak tartja magát.”³¹

Rumkowskival ellentétben Czerniaków legjellegzetesebb tulajdonsága a hétköznapiasága volt. A naplója pedig mindennek mutatja, csak hétköznapi-nak nem. A fékevesztett kegyetlenség időszakában meghökkentően és alapvetően tisztességes. Nemhogy minden napját a közösségének szenteli, de különös gondot fordít négyszázezer védencének letelesebb, leggyengébb példányaira: gyerekekre, koldusokra, elmebetegre. Végzettsége szerint mérnök, furcsa foglalkozásokat űz, az évek során a városi politikába is beleszól, sőt Varsó zsidópolitikájába is. A *Varsói Városi Tanács* tagja és a *Zsidó Közösség Tanácsa* is. Łódźhoz hasonlóan innen is elmenekül a közösség vezetője rögtön a háború kitörésekor; Stefan Starzynski őrnagy ekkor Czerniakówt nevezi ki a helyére. 1939. október 4-én az ötvenkilenc éves Czerniaków lesz a *Varsói Zsidó Tanács* elnöke.

Elmehegett volna ő is, mégis maradt. 1939 októberében még nyilván nem láthatta, mi történik alig három év múlva, néhány szellemes megjegyzésében így is ott bújjik a figyelmeztetés: „Kiutasítások Krakóban – írja 1940. május 22-én. – Az optimistákon, a pesszimistákon és a szofistákon a sor.”³² Héberül a szof „véget” jelent. Egy tanú elmondása szerint, mikor Czerniaków először hívta össze a tanácsot, kihúzta az egyik íróasztalfiókját, melyben „24 ciántablettát tartott, egyet-egyet mindenkinek, aztán megmutatta, hol tartja a kulcsot, hogy szükség esetén megtaláljuk.”³³

7. fejezet

ÚJ REND EURÓPÁBAN

1940. május–1940. december

1940. október 22-én Baden és Saar német tartományok mintegy 6500 fős zsidóságát minden előzetes bejelentés nélkül a Vichy Franciaország területére deportálták. A mannheimi ügyészség által kiadott jelentés szerint ennek a napnak a reggelén nyolc helybéli zsidó követett el öngyilkosságot: Gustav Israel Lefo (74 éves), felesége, Sara Lefo (65) gázzal; Klara Sara Schorff (64) és testvére Otto Israel Strauss (54) gázzal; Olga Sara Strauss (61) altatóval; Nanette Sara Feitler (73) saját fürdőszobájának ajtajára akasztotta fel magát; Alfred Israel Bodenheimer (69) altatóval.¹

A lengyelországi hadjárat és 1940 áprilisa között nem zajlott komolyabb katonai hadművelet. A „téli hadjárat”, mely a Finnország elleni szovjet támadással kezdődött 1939 decemberében, 1940 márciusában zárult, miután a finnek elfogadták a szovjetek Karéliára vonatkozó területi követeléseit. Az észak-európai konfliktus nem gyakorolt közvetlen hatást az alapvető szembenállásra, talán csak Hitler Vörös Hadsereggel kapcsolatos, amúgy sem túl pozitív véleményét árnyalta. A nyugati fronton uralkodó katonai szélcsend hónapjaiban (a „furcsa háború” idején) Londont és Párizst optimizmus töltötte el, ahogyan azokat a zsidó hivatalnokokat is, akik kapcsolatban álltak a nyugati kormányokkal.

Április 9-én a német csapatok lerohanták Dániát, és betörték Norvégiába. Május 10-én a *Wehrmacht* nyugati irányba indított támadást. Tizenötödikén

Hollandia megadta magát, őt követte tizennyolcadikán Belgium. Május 13-án a németek átkeltek a Meuse (Maas) folyón, és május 20-án Dunkerque közelében már látták a csatornapartot. Mintegy 340 000 brit és francia katonát evakuáltak Angliába, köszönhetően részben annak, hogy Hitler háromnapos szünetet rendelt el, mielőtt megtámadták és elfoglalták volna Dunkerque-et. Akkor – német terminológia szerint „másodrendűnek” tűnt ez a kérdés. Viszszatekintve, ez lehetett a háború egyik fordulópontja.

Június elején a *Wehrmacht* délnek fordult. Tizedikén Benito Mussolini belépett a háborúba Hitler oldalán. Tizennegyedikén a német csapatok bevonultak Párizsba. Tizenhetedikén Paul Reynaud francia miniszterelnök lemondott, és átadta posztját a helyettesének, az első világháborús hősnek, az idős Pétain marsallnak. Anélkül, hogy brit szövetségével tárgyalt volna, Pétain fegyverszünetet kért. A német és olasz feltételeket elfogadták, június 25-én, nem sokkal éjfél után, életbe lépett a fegyverszünet. Eközben változások történtek a brit kormányban. Május tizedikén, mikor a németek beindították a támadást a nyugati fronton, Neville Chamberlaint lemondásra készítették; az új miniszterelnök Winston Churchill lett.

Július 19-én Hitler, a *Reichstag* előtti diadalittas beszédében „békeajánlat” gúnyolta Angliát. Három nappal később, egy rádióadásban, Lord Halifax külügyminiszter (aki egy hónappal azelőtt még a „békés kompromisszum” híve volt) elutasította a német javaslatot, és megesküdött, hogy bármibe kerül is, országa ellenáll. De megvolt-e ehhez a katonai háttere, a lakosság és a vezetés valóban elszánta-e magát arra, hogy egyedül folytassa a háborút? 1940 nyarának elején ezt legfeljebb sejteni lehetett. A békepárti tábor továbbra is hangos maradt, és olyan fontos emberek, mint például a windsori herceg nem rejtették véka alá abbéli szándékukat, hogy szívesen kiegyeznének Hitler Németországával.

Sztálin, aki a francia összeomlást követő napokban elfoglalta a balti országokat, és erővel elvette Romániától Besszarábiát és Észak-Bukovinát, nyersen elutasította Churchill óvatosan megfogalmazott ajánlatát a lehetséges újraközeledésről. Az amerikai színtér ellentmondásosnak mutatkozott. Rooseveltet, a kérlelhetetlen „intervencionalistát” ismét jelölték a demokraták a július 19-i, chicagói jelölőgyűlésen. A Kongresszusban azonban, ahogyan az amerikai lakosság körében is, erősen érvényesült az izolacionizmus politikája; hamarosan szilárd alapot biztosított hozzá az *AFC* (*Amerika First Committee*), mely egyben keretet is adott a militáns propagandának. Ebben az állapotban még Rooseveltné újráválasztása sem jelenthetett garanciát arra, hogy az USA esetleg belép a háborúba.

Európában, a megszállt országokban, a semleges országokban a politikai elit és feltehetőleg a lakosság többsége nem kételkedett benne, hogy Német-

ország hamarosan diadalmaskodik. Sőt mi több, sokan vágytak az „új rendre”, és nem zárkóztak el a „fasizmus kísértése” elől.

Az új, „forradalmi jobboldal” címkével ellátott mozgalmak sora (szemben a hagyományosan konzervatív jobboldallal) nem a megszokott szűk társadalmi háttérből (az alsó középosztályból) merített; mivel egyik oldalról a szervezett és erősödő baloldaltól való félelem inspirálta, másiktól a vadkapitalizmus kiszámíthatatlanul váltakozó felívelő szakaszai és hullámvölgyei. Ennek az új jobboldalnak a társadalmi bázisa szélesebb volt, magába foglalta a munkásosztály kiábrándult rétegeit épp úgy, mint a felső középosztályt és a korábbi arisztokrácia egyes elemeit. Erőteljesen tiltakozott a liberalizmus és „1789 eszméi”, a demokratikus társadalmi berendezkedés és főleg a marxizmus (később kommunizmus vagy bolsevizmus) ellen, de tiltakozott a demokratikus *status quo*-val kiegyező konzervatív politika ellen is; harmadik utat keresett, mely egyszerre kivédené a proletárforradalom fenyegetését és a kapitalista előretörést. Az új forradalmárok szemében a „harmadik út” csak autoriter lehetett; sajátosan misztikus képződmény, erőteljes nacionalizmussal és a társadalom antimaterialista regenerációja utáni meghatározhatatlan vágygal fűszerezve.

Miközben az antimaterialista, antiburzsoá szellem rátelepedett az első világháború előtti Európa jobboldali és részben baloldali politikájára, valamint erőteljes támogatásra lelt a katolikusok és protestánsok körében egyaránt, majd a háború után elegyedett a felfokozott nacionalizmussal és a velejáró bajtársiasság-, hős- és halálkultusszal, az új jobboldal és a korai fasizmus állandósuló szellemi tápláléka lett. Az 1917-es oroszországi forradalmat követően, a bolsevizmustól való félelem apokaliptikus dimenzióba helyezte a felködlő katasztrófa érzetét. Ebben az összefüggésben az „új rend” (mint a „harmadik út” politikai kifejeződése), és hozzá a politikai megváltó ígérete, aki a gyengeségtől és romlottságtól tehetetlen liberális demokráciáról leváló világot megmentheti, sokak szemében egyre vonzóbbnak tetszett.

A harmincas évek világgazdasági válsága mindössze előtérbe tolta a korábbi évtizedek félelmeit és készítetéseit: az olasz fasizmust, melyet Mussolini úgynevezett menetelése Rómába (*marcia su Roma*) vezetett be 1922 októberében, maga mögé utasította a lényegesen hatalmasabb és hatásosabb jelenség, a náciizmus; az „új rend” félelmetes politikai és katonai realitássá vált. Franciaország veresége mintha megerősítette volna az új világ felsőbbrendűségét a régivel szemben, a súlyos kudarcot valló régi értékekkel szemben az új értékekét.

A dán kormány, melyet a németek a helyén hagytak, 1940 júliusában közleményt adott ki, melyben „csodálatát” fejezte ki „az Európának új korszakot jelentő nagyszerű győzelmek láttán, melyek Németország vezetésével új gaz-

dasági és társadalmi rendhez vezetnek”.² Néhány hónapon át a Londonban menedéket kereső belga kormány is fontolgatta, hogy csatlakozik III. Lipóthoz (aki maradt), és elfogadja a német fennhatóságot; végül 1940 októberében mégis az ellenállás és száműzetés mellett döntött. Ekkorra Pétain kormánya nyíltan a kollaborációt választotta. Nyugat-Európa lakosságának zöme pedig megszokta a megszálló hadsereg jelenlétét, melynek tagjai egyébként is korrekt, sőt udvarias viselkedésükről voltak ismertek.

Az „új rend” készséges elfogadásában szerepet játszott a rend képviselőjének a kontinens jobboldali, tekintélyelvű rendszereinek zömével kötött koalíciója. A közös ellenségek, főképpen a kommunizmus, liberalizmus és materializmus felülírták a hagyományos elit és a náciizmusba, sőt az olasz fasizmusba kódolt szélsőségesesség között feszülő társadalmi (és ideológiai) ellentéteket. Szövetségük, különböző mértékben, de magába foglalta a modern, zsidóellenes érzület adalékait; az „új rend” egyben szükségszerűen zsidóellenes új renddé alakult.

A nagyjelentőségű ideológiai változások során az egyház, és azon belül a pápa különösen meghatározó szerepet játszott. Mint említettük, halála előtt néhány hónappal XI. Pius felkért valakit a náci rasszizmus és antiszemitizmus elleni enciklika megfogalmazására. Már haldoklott, amikor kezébe adták a *Humani Generis Unitas* nyers változatát. Utódja nyilván tudott a dokumentum létezéséről, és úgy döntött, hogy elfekteti.

XII. Pius Németországgal és a zsidókkal szembeni magatartását gyakran hasonlították össze elődje magatartásával. XII. Pius politikája szokatlannak, sőt eltévelyedettnak tűnt. Valójában már XI. Pius, közvetlenül az I. világháború után, mint Lengyelország pápai nunciusa, később mint pápa, leplezetlen antiszemita megnyilvánulásokat engedett meg magának, mint egyébként addig is számos modern kori elődje. A változás, mely a *Humani Generis Unitas*-hoz vezetett, utolsó éveikhez köthető, és jócskán növelte a szakadékot ön-maga és a Kúria, a *Civiltà Cattolica*-hoz tartozó római jezsuiták, a Vatikán napilapja, az *Osservatore Romano* és Eugenio Pacelli államtitkár, a későbbi XII. Pius között. Ezért bátran kijelenthetjük, hogy Pacelli sem tett mást, sem államtitkári, sem pápai minőségében, mint követte a kitaposott ösvényt.

Az új pontifex azonban személyiségével és személyes kezdeményezéseivel tovább színezte a jól bejáratott hagyományt. A távolságtartó, autokrata, saját intellektuális és szellemi felsőbbségének tudatával átítatott Pacelli politikai ügyekben éppen olyan ádáz konzervatívnak bizonyult, mint az egyház ügyeiben. Az 1920-as években mindazonáltal rátermett diplomatának tartották, előbb Münchenben (1916–1920), majd Berlinben volt pápai nuncius. A központosítás híveként azt akarta, hogy a Vatikán kontrollálja a nemzeti egyházakat, és ez odavezetett, hogy igyekezett szövetséget kötni Németországgal,

még a Német Katolikus Párt beáldozása árán is. A konkordátumot, mint láttuk, 1933 júliusában írták alá, majd szeptemberben ratifikálták. A dokumentum német aláírója maga Adolf Hitler volt.

Mihelyt Pacellit pápának választották, első kezdeményezéseivel megerősítette az egyház ultrakonzervatív alapállását, és félreérthetetlen jeleket adott annak, hogy szeretné megbékíteni Németországot. 1939 áprilisának közepén a rádió keresztül gratulált a spanyoloknak a béke helyreállításához és a győzelemhez (Francóéhoz). Néhány hónappal később érvénytelenítette elődje rendeletét a francia antirepublikánus, monarchista, eszelősen nacionalista, antiszemita *Action Française* kiátkozásával kapcsolatban. 1939. április 20-án, különleges megbecsülése jeleként szokatlan lépésre szánta el magát, német nyelvű üzenetben köszöntötte Hitlert az ötvenedik születésnapján.

Másfelől azonban a náci–szovjet paktum fokozhatta személyes bizalmatlanságát a náci vezetővel kapcsolatban; 1939 őszén talán ezért állt rövid időre összeköttetésben a Hitler-ellenes puccsot előkészítő, német ellenzéki csoportokkal. A pápának azonban a kezdetektől szembe kellett néznie egy egészen más, de nem kevésbé nyomasztó ténnyel: mi legyen a diplomáciai és nyilvános reakciója az egyre súlyosabb náci bűnökkel szemben.

XII. Pius környezete számára világossá tette, hogy személyesen keresi a kapcsolatot Hitler Németországával. Az sem lehetett véletlen, hogy Berlinben a pápai követ tisztét a náci barát, antiszemita Cesare Orsenigo töltötte be. A náci bűnök teljes skáláját tekintve, a háború első szakaszában Pius politikáját a szelektív megbékítés gyakorlása jellemezte. A pápa nem foglalt nyilvánosan állást az elmebetegek meggyilkolása miatt, de 1939. október 20-án *Summi Pontificatus* körlevelében megvédte „szeretett lengyel népét”. A Vatikán a nunciuson keresztül Berlinhez folyamodott az eutanázia és (főleg) a lengyel katolikusok sorsa miatt, vagy a német püspökökhöz intézett sürgető védőbeszédet. 1940 decemberében a pápa levelet írt Adolf Bertram bíborosnak, Breslauba és Konrad Preysing püspöknek Berlinbe, hogy kifejezze megdöbbenését az elmebetegek meggyilkolása miatt. Egyik esetben sem – ahogyan máskor sem – esett szó azonban a zsidók üldözéséről.

Az újonnan meghódított területeken a náci dominanciát megkönnyítette az ellenőrzés meglehetősen pragmatikus módszere, mely országról országra változott. Dánia egészen 1943 nyaráig szinte szabad maradt. Hitler úgy döntött, ebben a stratégiaiilag fontos országban (átjáró Norvégia és Svédország felé, közel a brit partokhoz) kerüli a főleg konfliktusokat, tekintettel a „fajrokonságra” és arra is, hogy ez az ország a németek egyik legfontosabb mezőgazdasági beszállítója (1941-re ez a teljes német szükséglet több mint 15 százaléka). Norvégia és Hollandia – bár „szintén rokon faj” – a Náci Párt-

hoz tartozó megbízottak, azaz a *Reichkommissarok* irányítása alatt álltak, akik egyszerre voltak kényurak és ideológiai képviselők. Belgium és Észak-Franciaország a *Wehrmacht* hatáskörében maradt. Franciaország központi és déli részei ugyanakkor bizonyos autonómiát élveztek Pétain marsall irányítása alatt, ez lett az úgynevezett Vichy Franciaország. Németország gyakorlatilag magához csatolta Luxemburgot, de függőben hagyta a két francia tartomány, Elzász és Lotharingia sorsát. Franciaország egy kis délkeleti részét az olasz hadsereg szállta meg, ez lett Mussolini jutalma.

A náci terror gépezete ekkor közvetlenül (vagy a csatlósok segítségével) 250–280 000 zsidót irányított a Nagynémet Birodalomban, 90 000-et a Protektorátusban, 90 000-et Szlovákiában, 2,2 milliót Lengyelország németek megszállta vagy csatolt részein, 140 000-et Hollandiában, 65 000-et Belgiumban, körülbelül 300 000-et mindkét francia zónában, 7–8000-et Dániában és 1700-at Norvégiában. 1940 nyarára tehát egy közel 3 200 000 főt számláló zsidó népesség, bármilyen szándékkal és céllal is, de Hitler karmaiba került.

A németek újabb győzelmeinek hatására a félelem hulláma söpört végig Európa zsidóságán. „Horogkereszt az Eiffel-tornyon” – jegyezte naplójába Mihail Sebastian romániai zsidó író, két nappal Párizs eleste után. „Versaillesban német örök. A Diadalívnél »az ismeretlen katona« tiszteletbeli német őrré. A legszörnyűbbek azonban nem a győzelmek vagy a provokációk: ezek még az élni akarást is felébreszthetik és fenntarthatják a francia lakosságban. Ami jóval ijesztőbb számomra, a »harmónia«-hadművelet, ami eztán következik. Újságok, deklarációk, politikai pártok összehangoltan állítják majd Hitlerről, hogy jó barát, és Franciaország őszinte védelmezője. És amikor eljön az idő, minden harag és pánik egy hosszú pogromban oldódik majd fel. Hol lehet Poldy [Sebastian Párizsban élő fivére]? Mit csinál? Mi lesz vele? És mi lesz velünk?”³

1940-ben a harminchárom éves Sebastian már jól ismert regény- és drámaírónak számított a román irodalom színpadán. Bukarestben élt, szoros együttműködésben a helyi szellemi elittel – melynek néhány olyan tagja, mint E. M. Cioran vagy Mircea Eliade világhírré tett szert a háború utáni években – amely erősen vonzódott a román színekbe öltöztetett fasizmusához és a lehető legvulgárisabb, legerőszakosabb antiszemitizmusához. Sebastian furcsamód mégis mentségeket keres a naplójában, ésszerű magyarázatot korábbi barátai és meglévő ismerősei viselkedésére vagy sértő megjegyzéseire. Akármilyen is e megbocsátás oka, naplója hű képet fest arról a társadalomról, mely támogatja a náci módszereket, közöttük a tömeggyilkosságot is.

Varsóban Czerniaków kommentárok nélkül jegyezte le a gyorsan változó helyzetet. Sierakowiaktól ezekből a hónapokból nem maradtak jegyzetek, Kap-

lan harag és kétségbeesés, kétségbeesés és tiszavirág életű remény között ingadozott. Mussolini június 11-i cselekedetét például haraggal jegyezte le: „A második briganti is meg merete tenni! Önként vagy kényszer hatására, ki tudja, de Benito Mussolini, a klasszikus áruló, Hitler tányérnyalója, az olasz nemzet majomkirálya, hadba lépett Anglia és Franciaország ellen.”⁴

Ekkor érkeztek a borzalmas hírek Párizs elesteről, és a franciák fegyverszüneti kérelméről: „Még a legszélsőségesebb pesszimisták – írja Kaplan június 17-én –, akik közé magamat is sorolom, sem tudtak elképzelni ilyen szörnyűségeket.” Következett az elkerülhetetlen kérdés: „Anglia vajon tovább harcol?” Kaplan eleinte kételkedett, azután, három nappal később, reménnyel telten lejegyezte: „A háború még nem ért véget! Anglia folytatja a harcot, és Franciaország is küzdeni fog a földjén, és a világ minden részén létező gyarmatain.” És itt Kaplan remek meglátással folytatta: „Persze a németek a háború hősei, de nekik rövid háború kell, ahogy ők mondják, *Blitzkrieg*. Nem élhetnek túl egy hosszú háborút. Az idő a legnagyobb ellenségük.”⁵

Klemperer hangulata, mint a zsidóké mindenhol, remény és csalódás, csalódás és remény között ingadozott, minden hírfoszlány, szóbeszéd, esetleges megjegyzés más irányba billentette. Miután Anglia elutasította Hitler „békeajánlatát”, németek és zsidók körében egyaránt elterjedt a hiedelem, hogy Anglia sorsa meg van pecsételve: „A zsidóházban – jegyzi fel július 24-én – mindig én játszom az optimista szerepét. De belül tele vagyok kétségekkel.” Klemperer ugyanezt a bejegyzést így folytatja: „A zsidóháznak az a sajátsága, hogy mindannyian a többiek hangulatát puhatoljuk, és így a legutóbbi borbélynál, hentesnél fölszedett megjegyzéstől függünk (én is!). Tegnap itt járt egy filozofikus zongorahangoló: Nem tarthat már soká, Anglia mégiscsak világbirodalom, még ha partraszállás kell is hozzá... és én máris könnyebben éreztem magam.”⁶

1940 során a nyilvánosság előtt Hitler még mindig visszafogta magát a zsidókkal kapcsolatban, de ez nem jelentette azt, hogy az ügy feledésbe merült volna. Míg Himmler a kitelepítési tervekkel foglalatzkodott, Hitler elfogadta pribékjének 1940. május 27-én „Néhány gondolat arról, hogyan bánjunk az idegen népességgel keleten” címmel benyújtott előterjesztését. Az „etnikai masszát” német irányítás alatt a Főkörmányzóság területére deportálnák, majd onnan valamelyik gyarmatra szállítanák, „valahová Afrikába, esetleg máshová”.⁷ A legyőzött Franciaországhoz tartozó Madagaszkár például elképzelhető célpontnak tűnt; az efféle kitelepítés pedig a legkülönbözőbb színárnyalathoz tartozó antiszemiták (köztük Georges Bonnet francia külügyminiszter) dédelgetett álma volt.

Rövid időre az előkészületek teljes sebességre kapcsoltak, legalábbis papíron. Az egyik fő „tervező” a fanatikus, antiszemita Ernst Rademacher lett,

Martin Luther helyettese, a *Wilhelmstrassén* az *Abteilung Deutschland* vezetője. Július 3-án írott hosszú memorandumának egy mondatát muszáj észben tartanunk: „A zsidók [Madagaszkáron] német uralom alatt maradnának továbbra is, biztosítésként annak, hogy fajuk amerikai képviselői a jövőben is jól viselkedjenek.”⁸ A rákövetkező hónapokban a Madagaszkár-tervet elvetették, mert Nagy-Britannia csak nem akart vereséget szenvedni.

Közben folytatódott a zsidók emigrációja a birodalom és a megszállt országok területéről. Mint említettük, Eichmann lett a „felelős szakértője” a deportálásnak és a kivándorlásnak is (a nácik szemében ekkor a kettő még ugyanaz volt). Ez összhangban állt a kiűzés általános elveivel, melyeknek megfelelően a lublini területre telepített zsidókat az SS gyakran áthajtotta a szovjet demarkációs vonalon, vagy engedte átmenekülni a szovjet megszállás alatti területekre. 1939. október közepére azonban ez a lehetőség elenyészett, főleg a szovjetek menekültpolitikájának változása miatt. Lengyelországból kivezetett még egy féltitkos útvonal a határon át Magyarországra; így néhány ezer zsidó megmenekülhetett, de amint azt látni fogjuk, ők sem sokáig érezhették biztonságban magukat. A háború első hónapjaiban a Lengyelországban vagy a birodalomhoz csatolt lengyel területeken élő zsidók mind a birodalomban, mint a Protektorátus területén folyamodhattak vízumért és távozhattak.

A németek hamarosan előálltak a saját fontossági sorrendjükkel. 1940 áprilisában, amikor a távozás és a határátkelés egyre nehezebbé vált, Heydrich kiadta első útmutatásait: gyorsítani kell a birodalmi zsidók emigrációját, kivéve a hadköteles korú férfiakét; korlátozandó és ellenőrizendő a kivándorlás Palesztinába; a koncentrációs táborokból nem emigrálhatnak sem a lengyel, sem a volt lengyel zsidók; a Főkörmányzóság területére irányuló zsidó kitelepítést le kell állítani. 1940. október 25-én a Főkörmányzóságban élő zsidóknak megtiltották, hogy emigráljanak, leginkább annak érdekében, hogy a birodalmi emigráció lehetőségét növeljék.

1940 nyarán a legtöbb esetben reménytelen próbálkozás volt az USA-ba kivándorolni. Az amerikai döntést valószínűleg a félelem befolyásolta, hogy ellenséges ügynökök árasztják el az országot. Ebben egyetértett az adminisztráció és a politika. Rooseveltnak tanácsadói épp annyira hittek az „ötödik hadoszlop” fenyegetésében, mint amennyire a közvélemény nagy részét megingatta a hisztérikus sajtókampany.

A kemény korlátozások hatása továbbgyűrűzött az USA-ból a félteke többi országába. A háború kitörése után emigrálni szándékozó zsidók gyakran Latin-Amerika országaiba, Chilébe, Brazíliába, Mexikóba és Kubába próbáltak vízumot szerezni. A végeredmény többnyire a kenőpénz összegén és a pusztaszerencsén múlt. 1940-ben azonban Chile és Brazília becsapta az

ajtót, részben a belső politikai nyomás hatására, részben az USA-ból érkező figyelmeztetés miatt, miszerint zsidó menekültnak álcázott német ügynökök juthatnak be az országaikba. Az elkecseregetett menekülők, a boldog kevesek kivételével tehetetlenül nézték, hogy válik egyre elérhetetlenebbé számukra a nyugati félteke.

Három útvonal maradt még elérhető: az illegális emigráció Palesztinába; a félig illegális tranzit Spanyolországon és Portugálián keresztül; vagy, amint már említettük, Litvánián és a Szovjetunió át előbb Japán, aztán Sanghaj, onnan elsősorban valamilyen tengerentúli célpont, az Egyesült Államok, vagy a Nyugat többi országa.

A kellemetlen, ám szükséges együttműködés a *jisuv* és a nácik között (a Háávár-egyezmény formájában) szokatlan fordulatot vett, amikor Nagy-Britannia is elzárta a palesztin menekülési útvonalat abbéli félelmében, hogy az arab világot így a tengelyhatalmak irányába löki. Heydrich és a *jisuv* megbízottjai egyesült erővel szervezték az illegális bevándorlást Palesztinába. A német oldalon Eichmann felelt a művelet gyakorlati vonatkozásaiért, beleértve a tárgyalásokat a zsidó szervezetekkel: a *Moszádl'áljá bétel* (a palesztinai zsidó hatóságok illegális emigrációért felelős ügynöksége), a jobboldali revizionista cionistákkal, vagy az amerikai Segítőbizottsággal (*Joint Distribution Committee*, JDC vagy *Joint*), mely finanszírozta a mentés java részét.

A *Moszádl'* és a palesztin vezetés számára a háború kitörése feloldhatatlan elentmondást jelentett: segíteniük kellett volna a zsidóknak, hogy Európából Palesztinába meneküljenek a britek akarata ellenére, miközben segítettek a briteknek a Német- és Olaszország elleni harcban. Nem állítottak fel világos fontossági sorrendet, és akcióikat sokszor rosszul, sőt hanyagul készítették elő. Egészében véve a háború kitörése után tizenhárom ezernél is kevesebb zsidó hagyhatta el a Birodalmat és a Protektorátust, hogy Palesztinába menjen, és közülük sem mindenki érte el az úticélját. 1941 márciusában a németek véget vetettek az egész vállalkozásnak.

A brit hatóságok a kezdetektől elszántan megghiúsítottak minden illegális próbálkozást, a lehetséges arab reakció fényében. A brit álláspontot persze az sem befolyásolta kedvezően, hogy a Gyarmatügyi Hivatal magas beosztású alkalmazottai sem filozemitizmusukról voltak ismertek. A menekültszállító hajókat a haditengerészet blokádjá még keményebben fordította vissza a palesztin partról, amikor Nagy-Britannia magára maradt. 1940 őszén a Gyarmatügyi Hivatal úgy döntött, a Palesztina földjére lépő illegális bevándorlókat az indiai-óceáni Mauritius szigetére deportálják, és szögesdróttal körülvett barakktáborokban szállásolják el. Válaszul a *jisuv*-vezetés ellenállt, hogy a nyilvánosság, leginkább az USA nyilvánosságának figyelmét felhívja a jelenségre. 1940 novemberében az illegális bevándorlókkal Mauritiusra induló

Patria törzséhez robbanóanyagot erősítettek, hogy alkalmatlanná tegyék a kihajózásra. A hajó elsüllyedt, 267 menekült a vízbe fúlt, az életben maradt utasok visszatérhettek Palesztinába, mint a kitelepítési politikát cáfoló egyedüli kivételezettek.

A Pireneusokon át is vezetett egy útvonal. A fegyverszünet előtti és utáni napokban ezen az úton lehetett legkönnyebben elhagyni Franciaországot. Megközelítőleg napi huszonöt-ötven menekült juthatott itt át a spanyol határon, amennyiben volt érvényes útlevele és vízum a célországba. Nem sokkal később azonban az átkelést francia kilépő vízumhoz kötötték, ezt pedig csak hosszú hónapok alatt lehetett megszerezni, a francia adminisztrációs szadizmus egyik trükkjének köszönhetően. További korlátozások következtek: 1940 novemberétől minden spanyol átutazó vízumot Madridban kellett engedélyeztetni; a marseilles-i amerikai konzulátus hitelesítését a továbbiakban nem fogadták el. A spanyol szabályozás a háború végéig érvényben maradt, és nem tett különbséget zsidók és nem zsidók között. A spanyol átjáró így is zsidók tízezreinek menekülését jelentette.

Portugália még szigorúbban szabályozott. Míg azonban a portugál diktátor, Antonio del Oliveira Salazar szigorú emigrációellenes intézkedéseket vezetett be, számos európai ország portugál konzulja vízumok ezreit adta ki, Lisszabon határozott utasításai ellenére. Néhányan, mint például Arisztides de Sousa Mendes bordeaux-i főkonzul, a karrierjükkel fizettek bátorságukért.

Miközben a Birodalomban és a Nyugat-Európa országaiban élő zsidók kétségbeesetten próbálták elhagyni a kontinenst, amint azt korábban említettük, 1940 októberében Hitler 6500 zsidó kitelepítését rendelte el két német tartományban, Badenben és Saarban. A műveletet az *RSHA* irányította, zökkenőmentesen zajlott, a lakosság szinte észre sem vette. A Vichy-kormányal ugyan nem egyeztettek, de a deportáltakat a Vichy-zóna francia táboraiába szállították (erre még visszatérünk); itt a hideg, az élelemhiány és a legerősebb higiénia hiánya megtizedelte az embereket. A francia hatóságoknak a németek azt a magyarázatot adták, hogy a zsidókat a közeli jövőben Madagaszkárra küldik.

Hitler valószínűsíthetően kihasználta a fegyverszüneti egyezmény egyik cikkelyét, mely rendelkezett az elzász-lotharingiai zsidók elhelyezéséről a Vichy-zónában. Az 1940. októberi akció ennek a cikkelynek a „kiterjesztése” volt, hiszen a Birodalomhoz csatolt francia területekhez csatlakozó Badent és Saart egyazon *Gau*hoz kívánták sorolni. Elzász-Lotharingiából már 1940. július 16-án kiűzték a zsidókat. Így az új *Baden-Elzász Gau* teljes mértékben „megszabadult a zsidóktól”. 1941. április 4-én Himmler parancsára elkobozták a két tartományból kitelepített zsidók tőkéjét és vagyontárgyait.

Két nappal a kitelepítés elindulása után Conrad Gröber freiburgi érsek a következőket írta Cesare Orsenigo berlini pápai nunciusnak: „Kegyelemességed bizonyára hallott az utóbbi napok zsidókat érintő eseményeiről. Ami nekem, mint katolikus püspöknek a legjobban fáj, hogy nagyszámú katolikus hitre tért zsidónak kellett elhagynia az otthonát és munkáját, hogy a távoli, bizonytalan jövővel nézzen szembe, miközben 25 kiló mozdítható ingóságot és 100 birodalmi márkát vihet magával. Az esetek többségében hithű katolikusokról van szó, akik rajtam keresztül folyamodnak a Szentatyához, hogy arra kérjék... változtasson a sorsukon, vagy legalább javítson rajta... Kérem Excellenciát, mielőbb tudassa a Szentszékkal, milyen sors vár ezekre a katolikus keresztényekre [sic]. Kérem még Excellenciát, hogy vesse latba személyes diplomáciai befolyását az ügy érdekében.”⁹ Válasz nem érkezett, sem a nunciustól, sem a pápától.

Miközben valamennyi európai zsidó Madagaszkárra telepítését fontolgatták, és elrendelték két német tartomány zsidó lakosságának áttelepítését a Vichy-zónába, a Nagynémet Birodalom legfelsőbb vezetője nem feledkezett meg a saját hátsó udvarában élő zsidók sorsát érintő egyetlen részletről sem. 1940. április 8-án Hitler elrendelte, hogy a félzsidók – azok a férfiak is, akiknek házastársa zsidó vagy félzsidó – aktív szolgálatból a Wehrmacht tartalékos átlományába kerüljenek. A negyedzsidók maradhattak aktívak, sőt elő is léptethették őket. Mielőtt azonban a rendelkezés életbe léphetett, a nyugati hadjárat átrendezte a színteret: számos zsidó katonát terjesztettek fel kitüntetésre. A náci vezérnek nem maradt más választása, mint 1940 októberében „tisztafajú németnek” kikiáltani őket, hogy egyenlőek legyenek német társaikkal. Zsidó családtagjaikra mindez természetesen nem vonatkozott.

Ugyanezekben a hetekben és hónapokban a legtöbb német állami és párt-hivatalban egymással versengve mindent elkövettek, hogy a birodalmi zsidók életét a lehető legnehezebbé tegyék. 1940. július 7-én a postai szolgáltatásért és kommunikációért felelős birodalmi miniszter megtiltotta, hogy a zsidók telefont tartsanak, a konzulens orvosok, a „beteggondozók” és „az előjogokat élvező egyes házasságban élők” kivételével.”¹⁰ Október 4-vel eltörölték a zsidók mint hitelezők megmaradt jogait bírósági ügyekben. Október 7-én Göring a *Luftwaffe* parancsnokaként elrendelte, hogy az óvóhelyeken „[a zsidók] elkülönítését biztosítani kell, vagy külön helyiség kialakításával, vagy ugyanazon terület szeparálásával”.¹¹ 1940. november 13-án a zsidó cipészeknek engedélyezték, hogy újra dolgozzanak, és levegyék a terhet a német cipészek válláról, viszont csak zsidó megrendelőknak szállíthattak. Ami a német cipészeket illeti, ha párttagok voltak, vagy a csatolt szervezetekhez tartoztak, nem javíthattak zsidó cipőt. A nem párttagok „lelkiismeretük szerint dönthettek”.¹²

Ugyanannak a hónapnak a tizenötödik napján Himmler elrendelte, hogy a német rendőrség minden tagja még azon a télen nézze meg a *Jud Süß* című filmet. December 12-én a belügyminiszter elrendelte, hogy minden elmebeteg zsidó pácienset egy intézménybe, a Koblenz-körzetben található Sayn-Bensdorfba szállítsanak át, mely a *Német Zsidók Birodalmi Szövetségéhez* tartozott. Ezt technikailag az tette lehetővé, hogy június óta a zsidó elmebetegek nagy részét a halálba küldték.

1940. július 4-én Berlin rendőrfőnöke rendeletben egyetlen órára korlátozta a zsidók számára a bevásárlás idejét, mégpedig a délután 4 és 5 óra közti időszakra. „A rendőrségi utasítás szellemében – állt a dekrétumban – zsidó az, akinek élelmiszerjegyen „J” betű vagy a „Zsidó” szó áll.”¹³ Drezdában a bevásárlás idejét 1940 nyarára még nem korlátozták, de a J-vel megjelölt jegy állandó problémát jelentett. Klemperer július 6-án a következőt jegyezte föl: „Mindig borzasztó érzés felmutatni. Vannak üzletek... ahol egyszerűen nem fogadják el. Mindig állnak mellettem emberek, akik látják a „J” betűt. Hacsak lehetséges, Eva „árja” jegyét használom... Vacsora után általában sétálunk egyet, minden percet kihasználunk pontosan kilencig [ez a nyári kijárási tilalom kezdete zsidók számára]. És hogy aggódom, ha későn érünk haza!... Senki nem tudja pontosan, meddig mehet el, mindenki fél. Az állatok szabadabbak, mint mi, és jobban védik őket a törvények.”¹⁴

A folyamatosan záporozó új rendelkezések közepette a birodalmi zsidók nem tudhatták pontosan, mit szabad és mit nem. Még a *Német Zsidók Kultúrszövetsége* (*Kulturbund*) is gyakran habozott, mit is vehet be a programjába. Ezért 1939 szeptemberében, miután Fritz Wisten művészeti vezető először találkozott a propaganda minisztériumból kiküldött felügyelővel, Erich Kochanowskival, szándékoltan zavaros gúnyiratot állított össze a neki továbbított ellentmondásos és abszurd utasításokból. Molnár Ferenc *A cukrászné* című darabja tilos, mint minden más darab, melyben „asszimilációs” tendencia figyelhető meg (az „asszimiláció” itt egyenlő a bátorítással, maradjanak csak a zsidók Németországban, és asszimilálódjanak be a társadalomba és a kultúrába). „Én ugyan nem látom – írta Wisten – az asszimilációs célt »A cukrászné«-ban.”¹⁵

Bár a *Kulturbund*nak adott ellentmondásos utasítások hátterében a mindenütt jelenvaló propagandaminiszter állhatott, 1940 első felében, sőt 1939 októberétől Goebbels figyelme elsősorban három antiszemita filmre összpontosult. Folyamatosan konzultált Hitlerrel, aki újabb és újabb változtatásokat követelt.

A *Rothschildok* bemutatója júliusra esett. Két héten belül kiderült, hogy a filmet át kell dolgozni, élesebbre hangolni. Mikor egy évvel később ismét bemutatták, már tökéletesen megfelelt a célnak: *A Rothschildok – Waterloo-i rész-*

vények címmel. A film bemutatta, hogy a zsidó pénzügyi világhatalom hogyan nyeréskedik a háborún és mások nyomorán.

Mindennemű náci és zsidóellenes produciók leghatásosabbika a *Jud Süß* című film lett. A filmbeli Süß (valódi nevén Joseph Oppenheimer) megismerkedik egy Habsburg szolgálatban álló háborús hőssel, aki 1733-ban Württemberg fejedelme lesz; a fejedelem Süßt nevezi ki pénzügyi tanácsadójának. A remekül megrendezett és előadott „történelmi” dráma alapmotívumai a náci és antiszemita közhelyek. Süß, akit Ferdinand Marian játszik, megnyitja Stuttgart kapuit a zsidó hordák előtt, a legördögibb módszerekkel pénzt csikar ki a fejedelem alárendeltjeitől, és elcsábítja az összes útjába eső szép német szüzet. Mikor a fejedelem szélütésben meghal, Süßt letartóztatják, bíróság elé állítják, halálra ítélik, felakasztják és egy vasketrecben közszemlére teszik. A zsidókat elűldözik Württembergből.

1940 szeptemberében nagy sikerrel mutatják be a filmet a Velencei Filmfesztiválon; megkapja az Arany Oroszlán díjat, s hozzá elragadtatott kritikákat. „Nem habozunk kijelenteni, hogy ha ez propagandafilm, akkor üdvözljük a propagandát – írta egy fiatal filmkritikus, akit Michelangelo Antonioninak hívtak. – A film nagyszerű, erős, különösen hatásos... Egyetlen pillanatra sem lassul le, egy epizód sem kerül diszharmóniába a másikkal, egységes és kiegyensúlyozott... Az epizód, melyben Süß megerőszkolja a fiatal lányt, döbbenetes szakértelemmel készült.”¹⁶ A film népszerűsége is elsőprő volt: 1943-ra a német nézők száma elérte a 20,3 milliót.

Tíz nappal azután, hogy az *SS-Reichführer* konstataulta a *Jud Süß* kivételes nevelő erejét, a harmadik nagy filmes produkció is elkészült: november 29-én a birodalomban mindenütt bemutatták *Az örök zsidót*. A fővárosi bemutatót hirdető poszttereken a következő figyelmeztetés állt: „Mivel az esti 6.30-as előadásban eredeti felvételek láthatóak arról, hogyan mészárolják le a zsidók az állatokat, az érzékenyebb nézők délután 4 órakor megnézhetik a rövidített változatot. Nők csak a délutáni bemutatón vehetnek részt.”¹⁷

A film egyik különösen rémes jelentében patkányok árasztják el a pincéket és csatornákat, majd gyors váltással Palesztinából a világ legtávolabbi részeibe vonuló zsidó hordákat látunk. Hozzá a méltó szöveg: „Ahol a patkányok felbukkannak – majd folytatólagosan –, betegséget terjesztenek, és pusztulást hoznak. Sunyik, gyávák és kegyetlenek, nagy hordákban vonulnak, mint a zsidók az emberek között.”¹⁸ Ennél is rosszabb a rituális mészárlás jelenete, látni a marhák és birkák lassú haldoklását, saját vérükben fürdenek, fejüket félig leválasztották, torkukat elvágta, míg a zsidó rituális mészárosok nevető arca (ne feledjük, mint a zsinagógajeleneteket, ezeket is Łódź zsidónegyedében vették fel) újra meg újra felrémlik, hogy éles kontrasztot képezzen a haldokló állatok szálnalmas tekintetével.

A kötelességtudóan pozitív kritikák ellenére *Az örök zsidó* megbukott. Az *SD*-jelentések egész Németország és Ausztria területéről egyhangúlag arról számoltak be: a nézők undorodnak a horrorisztikus jelenetektől, a dokumentarista stílus idegborzó. Az emberek, akik nem sokkal korábban látták a *Jud Süßt*, most átitatódtak a „zsidó mocsokkal”. Goebbels szándékainak azonban a *Jud Süß* üzleti sikere és *Az örök zsidó* igen mérsékelt fogadtatása is megfelelt. Mindkét filmből vett jelenetek bukkantak fel a náci és antiszemita plakátokon, publikációkban, bejárták az egész birodalmat és a megszállt Európát. *Az örök zsidó* surranó patkányai vagy az iszonyúan eltorzult zsidó arcok véglegesen rögzültek az európai közönség „kollektív képzeletében”, sőt annak még mélyebb rétegeiben, mint a *Jud Süß* filmkockái. A cél mindkét esetben ugyanaz volt: félelmet, undort és gyűlöletet kelteni.

Eközben a zsidók kirekesztése és szegregációja a megszállt Európában, keleten és nyugaton a rendszer elsődleges céljává lépett elő.

1940. május 1-jén a németek hermetikusan elzárták Łódź leglepesztultabb területét, a Baluty-negyedet; a város 163 000 zsidó lakosát erővel odaköltöztették, és teljesen elvágták a külvilágtól. A gettót körülvevő senkiföldje gyakorlatilag lehetetlenné tette a menekülést. Łódź városa, ahol fokozatosan többséget alkotott a német etnikum és a betelepülő birodalmi németek – közöttük nem kevés lelkes náci – garantáltan egyetlen zsidónak sem kínált bújóhelyet. Így lett a łódzi gettó még a varsóinál is zártabb városi gyűjtőhely és munkatábor, egy a sok közül, de még titkos gazdasági, politikai szál sem fűzte a környezethez, megfosztott minden információtól a háború menetével vagy a drótkerítésén kívül élő-haló zsidók sorsával kapcsolatban. Ami a gettón belüli lakhatási viszonyokat illeti, a számok beszédeseek: a vízvezető csatornával ellátott lakások száma 613; vízvezeték és csatorna 382; illemhely 294; illemhely, csatorna, fürdőszoba 49; lakhely, mely mindezeket nélkülözi 30 624.¹⁹

A Főkörmányzóság területén Frank abbahagyta a gettófalak építését, abban a hitben, hogy életbe lép a Madagaskár-terv; szeptemberre aztán mást gondolt. A közigazgatás fejeiseivel tartott megbeszélésen bejelentette a döntést: lezárja a varsói gettót. A gettót november 16-án hivatalosan le is zárták. A falat néhány nap alatt fölépítették, a Zsidó Tanács pénzéből. Az ott élő lengyelek elköltöztek, a zsidók beköltöztek. Mintegy 380 000 zsidót vágta így el a világtól (1941 májusára a számuk, felduzzasztva a kisebb városokból és a *Warthegauból* érkezőkkel, elérte a 445 000-et). A terület a város 4,5 százalékát foglalta el, később még ezt is csökkentették.

Akárhonnán nézzük, a varsói gettó a legkonkrétabb fizikai értelemben maga volt az életveszély. Ám Varsót elvágni a világtól ráadásul a lengyel zsidóság és általában a zsidóság kulturális és szellemi központjának megsemmisítését jelentette.

misítését is jelentette. A gettó falain belül Emanuel Ringelblum, a képzett történész, aki a háborút megelőző években segített megvetni a YIVO (*Vilna Yiddish Scientific Institute, Jidiser Visnsaftleher Institut*) varsói intézetének az alapjait most dokumentálni kezdte, mi történik a zsidókkal Lengyelországban. Hamarosan mások is csatlakoztak hozzá, fedőnevük *Oneg Sábbát* („a szombat öröme”) lett, mert a gyűléseket általában szombat délutánonként tartották. Mint ezeknek a napoknak oly sok más zsidó krónikása, az *Oneg Sábbát* tagjai a saját elpusztításuk történetéhez gyűjtötték az anyagot.

Franciaországban Pétain marsall új rezsimje magánszorgalomból szintén bevezette az első zsidóellenes intézkedéseket. A háború előtti Franciaország körülbelül 330 000 zsidó lakosának zöme külföldi volt, vagy külföldi szülőktől származott. A külföldiekből 55 000 1933 és 1939 között érkezett. Az antiszemitizmus része volt ugyan a tizenkilencedik századi francia ideológiai palettának, eleinte a baloldalon, aztán egyre inkább konzervatív, majd szélsőjobb berkekben, de valójában a Dreyfus-ügy tette központi témává az 1890-es években és az egész századfordulón. Az első világháború jelentősen csökkentette a zsidóellenes uszítás mértékét, a háborút követő évek pedig új szakaszt vezettek be a már francia születésű zsidók asszimilációjában, akik gyakorlatilag beolvadtak a társadalomba.

A zajos antiszemitizmus újjáéledése a harmincas évek elejétől a mélyen gyökerező (bár néhány éven át szunnyadó) zsidóellenes hagyomány jelenlétének volt köszönhető, néhány pénzügyi-politikai botránynak, mely zsidókat is érintett (pl. a Staviski-ügy), az erősödő Népfront „fenyegetésének” (a baloldali és balközép pártok összefogásának) – a Népfront élén a zsidó szocialista Léon Blummal, aki rövid időre még kormányra is került –, a náci agitációnak, és a külföldi zsidók folyamatos bevándorlásának. A „bennszülött” zsidókat valami kínos rossz érzés fordította szembe nem francia „testvéreikkel”, azzal vádolták őket, hogy veszélyeztetik az ő helyzetüket. Attól fogva, sokkal erőteljesebben, mint azelőtt, a „bennszülöttek” – akik felállítottak ugyan egy menekülteket segítő szervezetet – ragaszkodtak hozzá, hogy világos választóvonal legyen közöttük és az újonnan jöttek között.

A Hitler-Sztálin paktum után a franciaországi menekültek, kommunisták vagy sem, zsidók vagy sem, gyanúba keveredtek; kitört a hisztérikus félelem az „ötödik hadoszloptól”, és ez még a vadul náciellenes embereket is potenciális ellenséggé változtatta. Az 1939. november 18-i törvény elrendelte mindazok internálását, akik „veszélyt jelenthetnek a nemzet védelmére”. Még ugyanennek a hónapnak a végén húszezer külföldit, közöttük számos német (vagy osztrák) zsidó férfit küldtek táborokba, vagy tábor jellegű építményekbe. A rákövetkező hetekben aztán legtöbbjüket elengedték, mihelyt náciellenességük bebizonyosodott. Szabadságuk mégsem tartott soká, mert nyugat-

ról támadtak a németek. Ismét zsidók és más Hitler elől menekülők ezreit gyűjtötték be Le Vernet, Les Milles, Gurs, Riversaltes, Compiègne táboraiiban és máshol is, mihelyt a németek áttörték a francia védelmi vonalakat. Kevesen menekültek ki a csapdából. Sokan nem. Számukra a halálos utazás a francia táborokban kezdődött 1940 tavaszán.

Amint Franciaország részekre hullott, mintegy százezer zsidó csatlakozott a délre menekülő nyolc-tízmillió emberhez. Megelőzte őket az Elzász-Lotharingiából menekülő tizenötezer zsidó, hozzá még negyvenezer Belgium, Hollandia és Luxemburg irányából. A katasztrófa nemzeti méreteket öltött, zsidó aspektusa abban a pillanatban nem jelentett egyebet, mint a végzetes változás lehetősége miatti halvány aggodalmat.

Július 10-én a Francia Köztársaság megadta magát. A nem megszállt zónában a nyolcvanhárom esztendő Pétain lett a vezetője annak a tekintélyelvű rendszernek, melyben ő töltötte be az államfő és kormányfő szerepét. Vichy, az ország földrajzi középpontja az új állam fővárosa lett. Az *État Français* új jelszavai, *Travail, Famille, Patrie* (munka, család, haza) váltották le a köztársaságét: *Liberté, Egalité, Fraternité*.

A náciizmus francia keményvonalas csodálói, a militáns antiszemita Párizsban maradtak. Vichy túl konzervatív lett volna a számukra, túl klerikális, túl habozó a Németországgal szembeni szolgai engedelmességben vagy a zsidók elleni küzdelemben. Ez a lármás szélsőség nem ismert határokat. Louis-Ferdinand Céline szövetséget követelt Németországgal, faji szempontból rokon társadalmat. Szerinte „Franciaország” csak véletlenségből latin, a vak-szerencse, a vereség okán... valójában kelta, háromnegyed részben germán... Félünk a beolvadástól? Annál jobban úgysem olvadhatunk be, mint most. Maradunk a zsidók rabszolgái vagy újra germánnak valljuk magunkat?”²⁰ Céline zsidógyűlöletét osztotta egy zajos, íróból, újságíróból, közéleti emberekből álló vegyes csoport; alapüzenetüket, az antiszemitizmust, napról napra, hétről hétre, döbbenetesen nagyszámú újságban és periodikában okádták ki magukból. „Végezzünk a zsidókkal!” – hangzott Lucien Rebatet cikkének főcíme a *Le Cri du peuple*-ben, 1940. december 6-án.²¹

A megszállt zóna szigorúan kollaboráns magatartása ismeretlen volt a Vichy-zónában, a hagyományos antiszemitizmus azonban a kezdetektől mindennapos. Vichy első zsidóellenes dekrétumát július 17-én bocsátották ki. Az új törvény a köztisztviselői állásokat kizárólag a francia apától született állampolgároknak tartotta fenn. Július 22-én Raphaël Alibert igazságügyminiszter vezetésével bizottság kezdte vizsgálni az 1927 utáni honosításokat. Augusztus 27-én a Vichy-kormány hatályon kívül helyezte az 1939. április 21-i Marchandeaui Törvényt, mely megtiltotta a vallási, faji alapú uszítást: újra átszakadt az antiszemita propaganda gátja. Augusztus 16-án megalakult a

Nemzeti Orvos Szövetség, melynek tagja csak olyan orvos lehetett, aki francia apától született. Szeptember 10-től ugyanilyen korlátozás lépett érvénybe a joggal foglalkozók körében. 1940. október 3-án pedig Vichy, még mindig saját kezdeményezéséből, kiadta a maga „Zsidórendeletét”.

A rendelet nyitó paragrafusa a zsidót határozta meg: zsidó az, akinek három nagyszülője „a zsidó fajhoz tartozik”, vagy két nagyszülője „zsidó fajhoz tartozó” és házastársa is zsidó (a német definíció mindig a nagyszülők vallására vonatkozott; a francia a faji hovatartozásra). A következő paragrafusok tételesen felsorolták mindama közfoglalkozásokat, melyekből a zsidókat kitiltották. Az ötödik paragrafus kizárta, hogy a zsidók tulajdonában állhasson, vagy felelőssége alá tartozzon a sajtó, a színház, a film. Másnap, október 4-én új törvény tette lehetővé, hogy a külföldi zsidókat speciális táborokba internálják, ha az értük felelős *département* közigazgatása úgy dönt. Létrejött a táborokat irányító bizottság. A körzeti közigazgatás kötelezhette a külföldi zsidókat arra is, hogy ne hagyják el lakhelyüket. Vichy zsidóellenes törvénykezését általánosságban kedvezően fogadta a nem megszállt zóna lakosságának többsége.

Egyetlen katolikus pap sem tiltakozott a „Zsidórendelet” ellen. Néhány püspök nyíltan támogatta a zsidóellenes rendelkezéseket. 1940. augusztus 31-én, miután értesültek a készülő rendeletről, Lyonban összeültek a bíborosok és érsekek, hogy megvitassák a „zsidókérdést”. Émile Guerry, Cambrai érseke, így foglalta össze a gyűlés álláspontját: „Politikai szempontból a problémát egy közösség okozza [a zsidók], mely ellenáll minden asszimilációs kísérletnek... Az államnak joga és kötelessége éberrel vigyázni, hogy ennek az egységes erőnek [a zsidókének] a fennmaradása ne okozhasson semmilyen kárt a nemzetnek.”²²

A francia egyház viselkedésének legközvetlenebb oka az volt, hogy Pétain teljes mértékben támogatta a katolicizmus bevezetését a francia nyilvánosságba, különösen az oktatásba. Míg a köztársaság korábban gondoskodott állam és egyház szétválasztásáról, azaz megtiltotta, hogy állami pénzből támogatassanak egyházi iskolákat, Vichy megszüntette a kettő szétválasztását és ennek minden következményét: gyakorlatilag a katolicizmus lett az új rendszer hivatalos vallása.

Közben a németek sem henyéltek a megszállt zónában. 1940. szeptember 27-én az „Első zsidó dekrétum” zsidónak nyilvánított mindenkit, akinek két-től több nagyszülője zsidó vallású, vagy két nagyszülője az, és ő maga izraelita hitű, vagy a felesége zsidó. A rendelet megtiltotta, hogy a zsidók, akik átszöktek a Vichy-zónába, később visszatérjenek a megszállt területre; a francia hatóságokat utasították, hogy kezdjék meg a zsidók teljes körű regisztrációját, ahogyan a zsidó üzletekét és a zsidó tőkéét is. Október 16-án a „Második

zsidó dekrétum” elrendelte, hogy minden zsidó vállalkozást jegyezzenek be október 31-ig. Attól a naptól fogva a zsidó üzleteken sárga jel mutatta: „Zsidó üzlet”.

Október 3-án, a zsidó újjévvvel kezdődött a megszállt zónában a zsidók összeírása. A nagy többség, francia és külföldi, különösebb habozás nélkül engedelmeskedett. Néhányan nyilatkozatot tettek, egyszerű regisztráció helyett. A súlyos beteg Henri Bergson filozófust, aki hosszú évek óta közelebb állt a katolicizmushoz, mint a judaizmushoz, felmentették ugyan a regisztráció alól, mégis papucsban és köntösben vánszorgott el Párizsban a passyi rendőrőrsre, hogy nyilvántartásba vehessék, mint zsidót; Pierre Brissac ezredes katonai egyenruhában tette meg ugyanezt. Pierre Masse korábbi miniszter és Hérault megye szenátora így írt Pétainnek október 20-án: „Engedelmeskedem országom törvényeinek, még ha a hódító kényszerítette is ki őket.” Ebben a levélben azt is megkérdezi a marsalltól, vajon elveszi-e tőle a tisztí sávjait is, melyeket ősei nyertek el, akik a napóleoni háborúk óta több generáción át szolgálták a hazájukat.²³

A francia zsidó közösség két legfontosabb személyisége, a *Consistoire Central* és a *Consistoire de Paris* feje, Édouard és Robert de Rothschild 1940 júniusában elhagyták az országot. Teljes zűrzavar maradt utánuk, a zsidóság sorsa az újonnan választott főrabbi, Isaie Schwartz gyenge kezében, illetve a *Consistoire* többi tagjában maradt, akik közül legtöbben a nem megszállt területen kerestek menedéket. Halvány balsejtelmek terjedtek a francia zsidók, sőt a külföldi zsidók között is bármelyik zónában éltek is. 1940 nyarán valójában még senki sem tudta, mire számíthat, és mitől kell tartania.

Két nagyon különböző krónikás követte az eseményeket „ellenkező” nézőpontból. Az első, Raymond-Raoul Lambert francia zsidó, ősi elzászi zsidó családból; a másik a vityebszki születésű Jacques Biélinky, akit Oroszországban bebörtönöztek titkos szocialista szervezkedésért, és 1909-ben érkezett Franciaországba, mint politikai menekült. A németek – és Vichy szemében mindkettő elsősorban zsidó volt. Miközben Lambert gyökerei legmélyéig francia: francia iskolák, első világháborús kitüntetések az első vonalból, rövid időre kinevezik a külügyminisztériumba, mégis tudatos, sőt aktív zsidó marad: megszervezi a német zsidók menekítését 1933 után, és evvel párhuzamosan a *L'Univers Israélite* főszerkesztője lesz, mely a *Consistoire*, a zsidó testület legfontosabb időszakos lapja. A háború kitörésekor ismét egyenruhába bújlik, ezúttal mint tartalékos tiszt.

Biélinkyt 1927-ben honosították, így formálisan éppúgy a befogadó országhoz tartozott, mint Lambert. A bekövetkező események hatására azonban az ő hangja sokkal inkább a külföldi zsidóé, az *Ostjudée*, bizonyos határokon belül. Különböző zsidó lapoknak dolgozik, és hivatalos neveltetése ugyan a hé-

derrel [hagyományos, zsidó vallást követő elemi iskola] véget ér, mégis komolyan beletanul a festészetbe, és a párizsi művészet szakértő riportereként szignálja a cikkeit. 1940 és 43 között Lambert és Biélinky sorsa egészen más, a sorsuk végkifejlete mégis azonos.

A holland zsidóság helyzete két szempontból különbözött a más nyugati országokbeli helyzettől, a német megszállás elejétől fogva. Míg a belga zsidók elsősorban külföldiek voltak, és a franciák fele szintén, Hollandiában a húszezer külföldi zsidó csak egy hetedét képviselte a zsidó lakosságnak. Ráadásul, némi nyomát lehetett ugyan találni a vallási antiszemitizmusnak a holland vidéken, de Amszterdamban, ahol a zsidóknak legalább a fele élt, vagy a nagyvárosokban a zsidóellenes érzelmek nem vezettek nyilvános intoleranciához.

A megszállás első hónapjaiban a német dominancia látszólag gyengén érvényesült. A hollandot rokonságnak tartották, mely végül szépen betagozódik majd az északi (árja) népek közösségébe. A holland politikai paletta sem volt kedvezőtlen a hódítóknak. A vereség után nem sokkal a legnagyobb új párt (az *Union*) próbaképpen bizalmat kapott a németektől, és a mérsékelt kollaborációt választotta, azaz nem nagyon különbözött a Vichy-vonaltól.

Ebben a „megbékélésre” hajló hangulatban vitték át az első zsidóellenes intézkedéseket, 1940 nyarán. Nem látszottak nagyon félelmetesnek: a légoltalmi csapatokba nem léphetett zsidó; zsidó nem vállalhatott munkát Németországban; a zsidó köztisztviselőket nem léptethették elő, és újakat nem nevezhettek ki. Októberben aztán megtették a standard német lépéseket: minden köztisztviselőnek adatlapot kellett kitölteni a származásáról, és kihirdettek egy nürnbergi törvényekre erősen hajazó ediktumot, mely meghatározta, ki a zsidó. Ettől fogva a holland köztisztviselői kar olyan szolgálatkészséget mutatott, melynek később végzetes következményei lettek. November közepére minden zsidó köztisztviselőt el kellett bocsátani, a Holland Legfelsőbb Bíróság pedig megszavazta, hogy elbocsátja saját zsidó elnökét. 1940. október 21-én megkezdődött a zsidó üzletek nyilvántartásba vétele. 1941. január 10-én ezt követte a zsidók kötelező nyilvántartása, melybe szinte mindenki beleegyezett.

Amszterdamban a városi tanács, majd a városi hatóságok még túl is teljesítették a német követeléseket: a holland törvény nem kötelezett senkit, hogy árja származásáról nyilatkozzon, 1941 januárjában mégis mindannyian önként kitöltötték a nyilatkozatokat. Amikor azonban a németek gettó felállítását tervezték a városban, a tanács tiltakozott. Közben viszont olyan helyzet alakult ki, mely a németek malmára hajtotta a vizet.

A náci bujtogatására a holland náci incidenseket kezdeményeztek Amszterdam zsidó negyedeiben. 1941. február 19-én a „Koco” (Kohn és Cahn) fagyaltató tulajdonosai egy német rendőralakulatot holland náci csoportnak néz-

tek, és ammóniagázzal permeteztek le. Három nappal később a németek lezárták a város zsidó negyedét, és letartóztattak 389 fiatal zsidó férfit, akiket Buchenwaldba, azután Mauthausenbe deportáltak: a deportálást csak egy élte túl közülük.

A széleskörű engedelmesség alól kivétel maradt a holland elit néhány tagja, az akadémia és az egyházak képviselői, akik tiltakozni is mertek. 1940. november 26-án R. P. Cleveringa, a legrégebb holland egyetem, a Leideni Egyetem Jogi Karának dékánja csordulásig telt előadóteremben méltatta zsidó kollégáját, E. M. Meijers professzort, akit a többi zsidó professzorhoz hasonlóan német utasításra elbocsátottak. Még aznap délután a leideni és delfti diákok sztrájkba kezdtek. Német utasításra mindkét egyetemet bezárták, és néhány tiltakozót – köztük Cleveringa dékánt – letartóztattak.

Ami a holland egyházakat illeti, egy hónappal a leideni események előtt a holland protestáns (református) egyházak, a mennoniták és a holland katolikus egyház közösen aláírt levelet juttatott el Arthur Seyss-Inquarthoz, a megszállt Hollandia *Reichskommissar*jához. A keresztényi jócselekedetre és a kitért zsidókra hivatkozó levélben ez állt: „Végül pedig, ez az ügy [a zsidórendelet és a zsidó köztisztviselők elbocsátása] azért is mélységes megdöbbenést keltett, mert az ellen a nép ellen irányul, amelyből a megváltónk született... ezért Excellenciádhoz fordulunk azzal a sürgető kéréssel, hogy tegye meg a szükséges lépéseket a fenti intézkedések visszavonása érdekében.” A legutolsó mondat különösen kellemetlenül érinthette a *Reichskommissart*: „Szeretnénk Excellenciád emlékezetébe idézni ünnepélyes ígéretét, miszerint tiszteletben kívánja tartani nemzeti identitásunkat, és nem kényszerít ránk olyasmit, ami gondolkodásunktól idegen.”²⁴ A levél szövegét felolvasták minden református templom szószékéről a rákövetkező vasárnapon. Közben az első tiltakozó cikkek megjelentek a holland titkos sajtóban, hogy felszólítsák a hollandokat, „ne hagyják, hogy a zsidók elleni gyűlölet importált mérge őket is átjárja”.²⁵ Néhány hónap alatt minden jelentős földalatti sajtótermék csatlakozott a tiltakozáshoz.

8. fejezet

SZORUL A HUROK

1940. december–1941. június

1941. június 15-én délután, egy héttel a Szovjetunió elleni támadás megkezdése előtt Goebbels a Birodalmi Kancelláriára hívták. A náci vezér töprengése elsősorban önigazolásul szolgált: „a történelem leglátványosabb támadása, jegyezte fel a miniszter, ...ami megtörtént Napóleonnal, nem történhetik meg még egyszer... a *Führer* becslése szerint az egész hadjárat mintegy négy hónapig tart majd; szerintem sokkal rövidebb lesz.” Goebbels úgy vélte, a támadás szükségszerű stratégiai okokból és ideológiai alapon egyaránt: „Nem a cárizmus tér vissza Oroszországban; hiteles szocializmus veszi át a judeo-bolsevizmus helyét. Minden öreg náci élvezettel figyelheti majd az események menetét. Az Oroszországgal kötött paktum csak elhomályosította pajzsunk fényét... ami ellen egész életünkben harcoltunk, azt most megsemmisítjük. Erről beszélék a *Führer*nek, és ő tökéletesen egyetért velem.” Ezen a ponton Hitler váratlan és furcsa megjegyzést tett. „Azt mondja – jegyezte fel Goebbels –, akár igazunk van, akár nincs, győznünk kell. Ez az egyetlen lehetséges út. És a győzelmünk jogos, erkölcsös és szükségszerű. Ha pedig győztünk, kit érdekel majd, hogy csináltuk. Olyan sok mindenről kell számot adnunk, hogy mi-szaj győznünk.”¹

Örökre vitás kérdés marad, vajon 1940 nyarán Hitler komolyan fontolóra vette-e a brit szigetek elleni inváziót (Oroszlánfoka hadművelet). Azokban a hónapokban a *Luftwaffe* támadásai nem gyengítették meg a brit partok védel-

mét annyira, hogy a partraszállás lehetségessé váljon: nem szerezték meg az uralmat Dél-Anglia légtere fölött. A városok, különösen London kitartó bombázása (a *Blitz*) nem törte meg a lakosság ellenállását, és ősszel az angliai csata a Királyi Légierő győzelmével végződött.

Ugyanakkor Hitler már alternatív stratégiát fontolgatott. Miután Franciaország megadta magát, a britek pedig elutasították a „békeajánlatot”, a náci vezér többször említette a Szovjetunió elleni támadás stratégiai jelentőségét, különleges nyomatékot pedig az 1940. július 31-én a Berghofban (Hitler hegyi üdülőjében) tartott konferencián adott neki. Franz Halder, a szárazföldi hadsereg vezérkarának parancsnoka (*OKH*) a következőket jegyezte fel Hitler érvelésével kapcsolatban: „Anglia orosz és amerikai segítségben reménykedik. Ha az Oroszországgal kapcsolatos reményei megghiúsulnak, akkor lényegében az Amerikával kapcsolatosak is, mert Oroszország kiesésével hatalmasra nő Japán jelentősége a Távols-Keleten.”²

1940 nyarán és őszén azonban Hitler annak ellenére habozott, hogy kiadta a parancsot a támadás előkészítésére a keleti fronton. Az 1940. szeptember 27-én Németország, Olaszország és Japán részvételével aláírt háromhatalmi egyezményt figyelmeztetésnek szánták, és Amerikának épp úgy címezték, mint a Szovjetuniónak. Amikor azonban Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter 1940 novemberének közepén Berlinbe érkezett, hogy tárgyaljon, és Hitler azt javasolta neki, nyissanak közös frontot Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal szemben, a háromhatalmi egyezményt így négyhatalmivá alakítva, a náci vezér már feltehetőleg elszánta magát a támadásra. Molotov mindenesetre állhatatosan visszatért a konkrétumokhoz: a „szovjet érdekszférára” vonatkozó 1939-es egyezség maradéktalan életbe léptetéséhez, különösen a Balkán (Bulgária) és Finnország vonatkozásában.

1940. december 18-án, a náci vezető aláírta a 21. számú utasítást, és a Szovjetunió elleni támadás korábbi kódnevét a (feltehetőleg porosz Nagy Frigyesre utaló) *Fritztől Barbarossára* (a Hohenstaufen dinasztiahoz tartozó, a hitetlenek ellen keleten keresztes hadjáratot hirdető tizenkettedik századi I. Frigyes közismert nevére) változtatta. A támadást 1941. május 15-re időzítették.

Más okuk is volt a gyors cselekvésre. Rooseveltet novemberben harmadszorra is újraválasztották. December 14-i sajtókonferenciáján az elnök a kerti locsolócső metaforával élt: „Ha egy szomszéd ház lángra kap, a locsolócső tulajdonosa nem azt fogja mondani: »Tizenöt dollár az ára, ha előbb kifizeted, megkapod.« Ehelyett kölcsönadja, segít tüzet oltani, aztán hazaviszi a locsolócsövet.” „Amerika – mondta Roosevelt – a jövőben néhány országnak kölcsönadja azt a felszerelést, mellyel életüket és szabadságukat megvédhetik.”³ December 17-én, a 21. számú utasítás aláírásának előestéjén Hitler közölte Alfred Jodl tábornokkal, az *OKW* vezérkarának helyettes vezetőjével,

hogy Németországnak még 1941-ben meg kell oldania minden szárazföldi problémát, „mert 1942-re az Egyesült Államok már készen állhat a beavatkozásra.”⁴

A keleti hadjárat terveit váratlan események módosították. 1941. március 27-én, két nappal azután, hogy Jugoszlávia csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, egy katonai puccs megdöntötte Belgrádban a náci párti kormányt. Hitler elrendelte az azonnali megtorlást: Belgrádot szétbombázták, a *Wehrmacht* délre indult. Jugoszláviát és Görögországot elfoglalták, Bulgária csatlakozott a tengelyhatalmakhoz, a Görögországban partra szálló briteket elűzték a kontinensről és Kréta szigetéről is. A Szovjetunió elleni támadást azonban néhány héttel el kellett halasztani. Az újabb kijelölt dátum június 22-e, az év leghosszabb napja lett. A szovjet területen élő zsidók elleni gyilkos tervek eleinte mintha csak a szovjet rendszer összeomlását kívánták volna felgyorsítani, eközben a bolsevizmus náci meghatározását is kidolgozták, vele a bolsevista elitét, vizsgálták a hatalom szerkezetét, és a zsidók mindenütt jelenvalóságát a hatalmi pozíciókban. Hitler 1941 első felében tett nyilatkozatai máskülönben nem utalnak rá, hogy a hadjáratnak kifejezetten zsidóellenes célja lett volna.

A *Reichstag*ban tartott éves beszédében, 1941. január 30-án a náci vezető visszatér az európai zsidóság végzetével kapcsolatos, rettenetes jóslatához, de az 1939-es beszéddel ellentétben ezúttal nem említi a megsemmisítést. Inkább arra utal, hogy a háború „véget vet majd a zsidóság európai szerepvállalásának” – mely állítás jelenthet teljes szegregációt, deportálást – vagy valóban a teljes megsemmisítést. Külső országok államférfiaival folytatott megbeszéléseken, az 1940 utolsó hónapjaiban mondott beszédeiben, és az 1941. június 22-ét megelőző katonai készülődés idején, ha utalt is a zsidóságra, csak nagyon röviden és felületesen. 1941. március 3-án mégis visszaküldte a hadjáratnak a *Wehrmacht* Legfelsőbb Parancsnoksága által elkészített vázlatát, többek között azzal a kifogással, hogy „a zsidó-bolsevik értelmiséget, mint múltbeli elnyomót, likvidálni kell.”⁶ Főparancsnokai előtt tartott március 30-i hírhedt beszédének a lényege ugyanez volt, de a zsidó szó említése nélkül: „A bolsevik komisszárokat és a bolsevik értelmiséget meg kell semmisíteni... A küzdelmet a széthullást előidéző mérge ellen folytatjuk.”

Hitler bolsevikellenes hitvallása természetesen elegyedett a pángermanizmustól örökölt nem kevésbé kardinális ideológiával: a *Volk* tartsa ellenőrzése alatt a lehető legszélesebb *Lebensraumot* (életteret), amekkorára csak faji vagy stratégiai szempontból szükség van, talán egészen az Urálig. A meghódított térség helyet ad a német gyarmatosító törekvéseknek, és ellátja a birodalmat a szükséges nyersanyagokkal és élelmiszerekkel. Ami a helyi lakosságot illeti,

ők rabszolgasorba kerülnek, de közben megtizedelik őket vagy egy részüket Szibériába deportálják. A Szovjetunió fölött aratott győzelemmel nagyszabású keleti gyarmatosítás indulhat be.

1941. március 26-án, Hitler parancsára Heydrich és a fegyveres erők főszállásmestere, Eduard Wagner tábornok felvázoltak egy egyezménytervezetet, mely teljesen szabad kezét ad a hátszágban rendet tartó SS-nek az újonnan meghódított területeken. Május 13-án Keitel, az OKW főparancsnoka aláírta a rendeletet, mely korlátozta a hadbírók jogkörét azzal kapcsolatban, milyen eszközökkel győzik le a csapatok az ellenséget. A gyanúsítottak kivégzése ettől fogva a csatamezőn harcoló egység döntésétől függött. Május 19-én Keitel elrendelte, hogy „könnyörtelenül” járjanak el a judeo-bolsevik ideológia képviselőivel szemben. Végül, június 6-án az OKW kibocsátotta a politikai komisszárokkal kapcsolatos utasítást (az ún. „komisszár-rendelet”): ennek értelmében a komisszárokat agyon kellett lőni.

Miközben teljes gőzzel zajlottak a támadás előkészületei, új, zsidókra vonatkozó „területrendezési terv” készült: az európai zsidóságot a meghódított területekre, talán Oroszország távoli, északi részeire deportálják majd Madagaszkár helyett. Rosenberg, március vége óta a keleti, behódolt területekért felelős „különleges tanácsos” március 28-i beszédében említést is tett erről, pontosabban azt mondta, az európai zsidóságot „rendőri felügyelet alá helyezik”, ezért Európán kívüli területre deportálják, „melyet egyelőre nem nevez meg”.⁷

A Szovjetunió elleni hadjárat megkezdése után Hitler újra és újra emlegette az új területrendezési tervet. Előtte, 1941. június 2-án Mussolininek még Madagaszkárt említi, mint konkrét lehetőséget.⁸ Szinte biztos, hogy Hitler a végleges döntéssel a keleti hadjárat befejezésére várt. Közben a zsidók még szabadon elhagyhatták a birodalom területét, de 1941. május 20-án Göring megtiltotta az emigrációt Belgium és Franciaország területéről, mondván „kétségtelenül közeledik a zsidókérdés végső megoldása”.⁹

1941 elején, különösen *Warthegau* és a Főkormányzóság legnagyobb gettóiban zsidók százezrei éheztek. A német tisztviselők két egymásnak ellentmondó megközelítéssel viszonyultak a válsághoz. Egyfelől, a földi gettó főparancsnoka, Hans Biebow pártolta a minimális gazdasági tevékenységet, mellyel a gettók lakói éppen csak fenntarthaták magukat, másfelől maga Biebow helyettese nem bánta, hogy a zsidók éhen halnak. Arthur Greiser, *Warthegau Gauleitere* Biebow politikájával értett egyet, a helyettes Alexander Palfingert Varsóba küldték.

Az újjászervezés módja azonban nem volt világos az után sem, hogy a *Gauleiter* döntése szerint a „produkcionista” politikát kellett támogatni, hogy

Christopher Browning történetész szóhasználatával éljünk. Greisernek különleges tehetsége lehetett az utolsó erőforrások kipréseléséhez: 65 százalékos adót vetett ki minden zsidó bérjövedelemre. Ráadásul a helyi német ügynökségek és vállalatok visszatartották a szükséges nyersanyagokat és élelmiszereket (vagy selejtes árura cserélték és zsebre tették a különbséget). Biebow-nak csak 1941 tavaszára sikerült életbe léptetnie az általa követelt szabályozásokat: „A dolgozó zsidók számára a minimum a »lengyel fejadag«; a nem dolgozók pedig kapják meg a régóta ígért »börtönkosztot«”.¹⁰

Rumkowski hibái néha még rontottak is az éhezők helyzetén. Egy gettótúlélő elbeszélése szerint a lakókat különösen feldühítette a krumpli-ügy. „Aznapi rengeteg krumpli érkezett a gettóba – mondta el Israel U. David Boder amerikai pszichológusnak egy 1946-os interjút. – Amikor Rumkowski megkérdezték, miért nem osztja szét, azt felelte: »Nincs jogotok beleavatkozni az én dologomba. Akkor osztom szét a krumplit, amikor akarom.« Fagyok jöttek és a krumpli megrohadt, ki kellett dobni. A földbe temették. Az emberek még három év múlva is túrták a földet utána. Sőt, bebeszélték maguknak, hogy így jobb lesz az íze, mert a víz már elpárolgott belőle.”¹¹

Idővel az elnök – a varsói gettó módszerével ellentétesen – bevezette a lakók közötti egyenlőség elvét. Még legkeményebb ideológiai ellenfeleinek gúnyát is mérsékelte a belenyugvás, mellyel tudomásul vették a kezdeményezéseit: „Rumkowski Varsóba megy, hogy orvosokat hozzon, és újjászervezze a gettóban az élelmiszerelosztást – írta Sierakowiak május 13-án. – A fogyasztási szövetkezetek száma nő; már vannak zöldségtermelők is, a kenyér és más élelmiszerláncok egyesülnek. Új terek, pázsit, de még kockakövezés és más építkezés is színesíti a »Tavaszi programot« a gettóban, így haladunk előre a magasabb teljesítményhez vezető felemelkedés útján.”¹²

A „produktivizáló” erőfeszítések ellenére a lakosság túlnyomó része számára maradt a krónikus éhezés. A gettó mindennapi életéről egyéni feljegyzésekből tudunk, de még inkább a részletes *Krónikából*, amelyben 1941 januárjától 1944 júliusáig egy csoport (Rumkowski által kijelölt) naplóró rögzítette a „jövő történetírói” számára a lényeges eseményeket. A krónikások lejegyezték a mindennapi élet eseményeit, felhasználták a gettó archívumában összegyűjtött dokumentumokat, a gettóra és a megalomániás Rumkowski életére és munkájára vonatkozó elérhető információk folyamatosan gyarapodó, hatalmas gyűjteményét. A krónikások kerültek a kommentárokat, de már a tények pusztá bemutatásával is egy olyan történetet beszéltek el, melynek tanulságai nem kerülhetik el az olvasó figyelmét.

1942. január 12-én az első bejegyzésben, sok fontosabb esemény mellett a szerzők beszámolnak egy apró, ám annál sokatmondóbb esetről: „A gettórendőrség egyik körzetében megjelent egy nyolcéves kisfiú, és bejelentést tett

a saját szülei ellen, akiket azzal vádolt, hogy nem adták oda neki a kenyér-adagját. A fiú vizsgálatot követelt, és a bűnösök megbüntetését.”¹³

Varsóban 1941 márciusára vált katasztrofálissá az élelemhiány. *Warthegau*i kollégájához hasonlóan Franknek is döntést kellett hoznia, és Greiser példáját követte. Április 19-én egy rendelet újraszabályozta a gettó német igazgatását: Ludwig Fischer, Varsó kormányzója, az ifjú Heinz Auerswaldot nevezte ki „parancsnoknak Varsó zsidónegyedébe”, a parancsnok közvetlenül neki tartozott felelősséggel. Létrejött egy független intézmény is: „*Transfelle* a gettó és a külvilág gazdasági kapcsolatainak irányítására” Max Bischoff bankár vezetésével. Talán szükségtelen is említenünk, hogy ezeknek az új hatóságoknak semmilyen befolyásuk nem lehetett a mindenütt jelenlevő Biztonsági Rendőrség és *SD* követeléseire és kezdeményezéseire.

Ebben a közegben indította el Bischoff új gazdaságpolitikáját, nem is sikertelenül. 1941 júniusától 1942 júliusáig, a deportálások kezdetéig a gettóból kifelé irányuló export értéke négyszázezer zlotyról 15 millióra nőtt. A termékek java a zsidó vállalatoktól származott, és nem a gettón belül működő, zsidókat alkalmazó német vállalatoktól. Ugyanez a becslés mutatja ki azt is, hogy a gettóban alkalmazott munkaerő száma 1941 szeptembere és 1942 júliusa között 34 000-ről 95 000-re nőtt.

A „gazdasági fellendülés” ellenére sem határoztak meg a gettó lakosságának egészére vonatkozó minimális fejadagot Varsóban és Łódźban sem. A lengyel földalatti mozgalom „Hírújságja” 1941. május 23-án a vezető hírek között hozta a helyzet hitelesnek tűnő leírását, ahogyan az „kívülről” látszott. „A növekvő zsúfoltság rossz egészségügyi állapotokhoz, éhezéshez, leírhatatlan szegénységhez vezet. Sápadt, csontsovány emberek csoportjai bók-lásznak céltalanul a túlszűfolt utcákon. Koldusok ülnek vagy hevernek a falak mentén, az éhségtől összeeső emberek látványa már megszokott. Az elhagyott gyerekek menhelye tucatnyi csecsemőt fogad be nap mint nap, mert minden nappal egyre több ember pusztul el az utcán. Terjednek a fertőző betegségek, különösen a tüdőbaj. Közben a németek tovább fosztogatják a vagyonos zsidókat. A zsidókkal szembeni bánásmódjuk kivételesen embertelen. Kínózzák, megalázzák őket, hogy vad és bestiális vágyaikat kiélhessék.”¹⁴

A külső segítség, mely elsősorban a *Joint*től érkezett nagymértékben a belső szociális hálózatra támaszkodott. Ilyeténképpen a „Zsidó szociális önszervezés” megkísérelte összehangolni az addig független zsidó jóléti szervezetek munkáját Lengyelország területén. A „Zsidó szociális önszervezés” kilátástalan feladatra vállalkozott, bár kísérletezett fontossági sorrend felállításával, a legkiszolgáltatottabbakkal kezdte: a gyerekekkel és az öregekkel; működésének első évében csak Varsóban mintegy 160 000 emberen segített élelmiszer és más alapvető cikkek osztásával.

Varsóban azonban mindez nem működhetett nagyarányú csempészet nélkül, az „önsegélyezés” szinte kötelezően ezt jelentette: „A csempészek a falak résein és repedésein át, vagy a határvonalon álló épületek pincéin keresztül férkőznek be, kihasználnak a hódító szemének láthatatlan minden helyet”, írja Kaplan 1941 elején. „Az árja trolivezetők vagyontokat keresnek így... az árja trolik ugyan nem állnak meg a gettóban, de ez sem baj. A becsempésztet zsakot a megjelölt helyen kidobják: megbízható kezekbe kerül. Így csempészeknek be elsősorban disznózsírt, mert a rombolásnak e szörnyű időszakában erre még vallási vezetőink is engedélyt adtak.”¹⁵

A csempészek, vagy inkább bandavezérek persze jól kerestek az ügyn. A német és lengyel örök is zsebre tették a magukét – ahogyan, kisebb mértékben, de a zsidó gettórendőrség tagjai is. A német adminisztráció látszólag harcolt a csempészet ellen, a gettóparancsnok hozott néhány intézkedést, hogy megnehezítse a csempészetet. Ennek ellenére „a csempészetet nagyrészt eltűrték, és az ellene hozott intézkedések csak a nagyságrendjét kívánták mérsékelni”.¹⁶ Ami a *Zsidó Tanács*ot illeti, tagjai tökéletesen értették, hogy ilyen élelmiszerellátottság esetén ezt nem lehet és nem is szabad leállítani.

Csempészet, önsegélyezés, bizottságok és a csomagok ellenére – melyek 1941 júniusáig elsősorban a Szovjetunióból vagy a szovjetek által elfoglalt Lengyelországból érkeztek – a többség éhezett. Az éhség és betegség okozta halálesetek száma a gettó lezárása – 1940 novembere – és a deportálások kezdete, 1942 július között a százezret is elérhette. A gyerekek helyzetének drámai romlását 1941 nyarának elején a naplói író bejegyzései rögzítették. „A koldusok sajátos csoportja – írta Ringelblum 1941. július 11-én – azokból áll, akik este kilenc után kezdik a munkát... Az éjszaka csöndjében az éhes koldusgyerekek kiáltozása iszonyatosan állhatatos, és bárhog próbálja megkeményíteni az ember a szívét, csak odavet egy-egy kenyérdarabot, vagy elmenekül a házból. A koldusokat nem érdekli a kijárási tilalom, este tizenegykor, tizenkettőkor is hallatszik a hangjuk. Semmitől és senkitől nem félnek... Az ilyen gyerekek gyakran ott pusztulnak el éjszaka a járdán. Elbeszéltek nekem egy borzalmas jelenetet... hatévesforma fiúcska zihált egész éjjel odakint, ahhoz is gyengén, hogy az erkélyről odavetett kenyérdarabig vonszolja magát.”¹⁷

A varsói gettóban 1941 nyarán uralkodó körülmények között a halál – gyerekeké és felnőtteké – egyre inkább közöny tárgya lett. Terjedt a tifusz, a kórházak – a gettó egészségügyéért felelős vezető szóhasználatával –, a „vesztőhelyek” szinte semmit sem tehettek: ha a beteget életben hagyta a járvány, akkor éhen halt.

Az általános nyomorúság ellenére az ifjúság nevelése a gettóban is állandó és részben sikeres vállalkozás maradt. A Főkörmányzóság területén 1941-ig

nem működhetett zsidó iskola. Miután Frank hozzájárult a zsidó oktatás újakezdéséhez, az iskoláztatás hivatalossá vált, és a tanácsok a német rendelkezések megfelelően, lépésről lépésre átvették a szervezést. Łódźban 1941 tavaszán újra nyitottak az iskolák, Varsóban csak 1941 novemberében kezdődött újra a tanítás. A két év alatt, míg Varsóban tilos volt az oktatás, a gettón belül titkos iskolák működtek, a háború előtti intézmények pedagógusainak irányításával, és a gettó három nyelvén működő titkos könyvtárak is nagy olvasótábort vonzottak.

A zene különleges szerepet töltött be a nagyobb gettóban, főleg Varsóban és Łódźban. Zenekarok alakultak, viszonylag gazdag és intenzív zenei élet bontakozott ki. Varsóban a szimfonikus zenekar alapításának ötlete kisszámú muzsikustól eredt; de szándékuk szerint vajon az irodalomkritikus Marcel Reich-Ranicki szavaival „a nemes művészetet” kívánták-e szolgálni, vagy örömet adni, gyönyörűséget szerezni másoknak? Nos, egyiket sem – pénzt akartak keresni, hogy az éhségüket csillapítsák.¹⁸ Lássunk még egy emlékeztetőt azzal kapcsolatban, mi számított igazán a gettó mindennapjaiban. Igencsak árulkodóak Reich-Ranicki kommentárjai a szimfonikus koncertek élénk látogatottságával kapcsolatban: „Nem a dac vitte az éhező nyomorultakat a koncertterembe, hanem a vigasz, az emelkedettség iránti vágy... Szükségük volt egy ellen-világra.”¹⁹

Łódź is intenzív zenei életnek adott helyet. 1941 márciusának első három hetében a *Gettó Krónika* koncerteket említ elsején, ötödikén, nyolcadikán, tizenegyedikén, tizenharmadikán: „Tizenharmadikán, purimkor – jegyezte fel a *Krónika* –, Bronislaw Rotsztat hegedült, de fellépett a szimfonikus zenekar is Dawid Bajgelman vezényletével, és közreműködött a *Házomir* [héberül „Csalogány”] kórus. Szombaton, március 15-én ugyanezt a műsort ismételték meg meghívott vendégek előtt, közöttük volt a Zsidó Tanács elnöke. Az este tízig tartó előadásnak ez ünnepélyes jelleget adott. Március 17-én az iskolai részleg iskolások számára szervezett koncertet. Március 18-án, 20-án és 22-én gyári munkások hallgathattak szimfonikus zenét, végül 22-én a szimfonikus hangversenyt a klasszikus zenének szentelték, és Theodor Ryder vezényelt.”²⁰

A tősgyökeres intellektuális (ideológiai) tevékenység talán még nagyobb hangsúlyt kapott, mint a nyilvános kulturális események. 1941. május 8-án, Sierakowiak feljegyezte, hogy még aznap három középiskola [kommunista] képviselőivel találkozik, „fiatal előadókkal”, hogy megvitassák „Lenin híres művét, az *Állam és forradalmat*, hogy utána... a gettó minden aktív ifjúsági csoportjában előadhassanak róla”.²¹ Május 10-én „délután – jegyezte fel Sierakowiak – lányokkal találkoztunk, és legaktívabb tagjaink (Niutek, Jerzyk és jómagam) részvételével is nehezen boldogultunk, mikor az értéktöbblet fogalmát magyaráztuk nekik”.²²

A szervezett zsidó fiatalság csak saját eszközeire hagyatkozhatott, hiszen a háború kezdetekor számos palesztinai követük, politikai vagy közösségi vezetőjük sürgősen távozott. Míg a bundista fiatalok szoros szövetségben maradtak a megszállt Lengyelország területén megmaradt vezetőkkel, a cionista ifjúsági mozgalmak fokozatosan elvesztették a kapcsolatot a palesztinai pártközponttal. Ideológiai hevületük azonban nem csökkent, sőt a körülmények inkább fokozták; Palesztinából viszont nem érkezett valódi válasz, csak irrális, felületes utasítások vagy tanácsok, még gyakrabban mély hallgatás. A közöny szakadékot támasztott és növelt, a helyi ifjúsági vezetők elszántan függetlenedtek, holott a legidősebbek is csak huszonegynehány évesek lehettek.

Míg a mozgalmakat megosztó, intenzív és folyamatos viták – az egyébként azonos cionista-szocialista nézeteket valló csoportok (a *Há-somér Há-cáir*, *Gordonia*, *Dror*) között – visszatekintve egészen érthetetlennek látszanak, az a jelentős erőfeszítés, mely előrelendítette az ehhez hasonló ideológiai-kulturális tevékenységeket és magával vonta számos földalatti újság és periodika megjelentetését – lengyel, jiddis vagy héber nyelven –, egyben az ellenállás egyik formája is lett, és talán pszichológiailag szükségszerű előkészítése a későbbi fegyveres ellenállásnak.

A *Zsidó Tanács* továbbra is a gettó mindennapjainak központi szereplője maradt. 1941 közepére a varsói *Judenrat* például polipszerű, komoly bürokráciát épített ki, mintegy hatezer alkalmazottal és számtalan alosztállyal; a totális eszkoztelenségben az eredményei jelentősek, mégis, ahogyan már említettük, a zsidóság nagyobbik része ellenségesen, sőt, az idő előrehaladtával, egyre ellenségesebben viszonyult hozzá. „A *Zsidó Tanács* irtózat tárgya a varsói közösség szemében – jegyezte le Kaplan fanyarul 1941. április 23-án. – Elég csak megemlíteni, hogy felforrjon az ember vére. Ha a hatóságoktól nem félnénk, biztosan vér folyna... A szóbeszéd szerint az elnök tisztességes ember. Ám a körülötte lévők az emberiség sőpredéke... Korrupt csirkefogók, akik már a háború előtt sem vonakodtak a kétes üzletektől... Mindent az Elnök nevében tesznek. Valójában minden a tudta és beleegyezése nélkül történik, sőt, talán éppen döntései és kívánsága ellenére.”²³ Az elterjedt korrupción kívül a kényszermunka-összeírás, az adóztatás és a gettórendőrség brutalitása váltotta ki az emberek haragját.

Miközben egyre több zsidót foglalkoztattak a gettón belüli műhelyek, a Tanács kivezényelt „munkacsapatait” minden nap kényszermunkára vitték. Továbbá, Felső-Sziléziában zsidók tízezrei dolgoztak speciális munkatáborokban, a Főkörmányzóság keleti felén pedig az SS bánt rendkívül kegyetlenül a rabszolgasorban sínylődő zsidó kényszermunkásokkal, különösen a Globocnik fennhatósága alá tartozó lublini körzetben. A munkások lövészárkokat ástak a tankok ellen, és valami homályos katonai cél érdekében védelmi vo-

nalat építettek. A hadsereg legfőbb parancsnoksága (az *OKH*) tudott a vállalkozásról, de végrehajtását teljes mértékben Himmler bérenceire bízta.

A lublini munkatábor körülményei leírhatatlanok, de a helyzet a varsói körzetben sem jobb. Czerniaków 1941. május 10-i feljegyzése szerint két tanács-tag a körzetben tett rövid látogatásáról így számolt be: „A barakkokban mocskos szalma a fekvőhely, a szél átfúj a falakon. A munkások reszketnek egész éjjel. Nincs zuhany, se mosdó. A bakancsokat tönkreteszi a nedves homok és agyag. Nincs gyógyszer, sem kötszer. Az örök a legtöbb helyen rosszul bánnak a munkásokkal.” A gettó legszegényebbjei mégis önként jelentkeznek pénz és élelem reményében. Czierniaków még ugyanabban a bejegyzésben így folytatja: „A béreket nem fizetik ki... Az élelmezés a lényeg.” Valójában az ígért élelemnek csak a töredékét osztották ki.²⁴

Csak a pénz védhette meg az embert a munkatáborból. „Ha valaki még nem jelent meg a [sorozó] bizottság előtt” – írja az *Oneg Szábbát* csoporthoz tartozó Hersch Wasser 1941. április 28-án –, akkor elmehet valamelyik orvoshoz, lefizet 150 zlotyt, és kéri a felmentését valamilyen egészségügyi okból... További 200 zlotyért minden fáradtság nélkül hazaviheti a kartotékját. Ha pedig, ne adj’ isten, már túlesett valaki az orvosi vizsgálaton, és – urambocsá – egészségesnek találtatott, 500 zlotyért igazolást kaphat arról, hogy védett, sérthetetlen személy.”²⁵

Ami az adókat illeti, különösen Varsóban, égbekiáltóan igazságtalanok voltak. A Tanács nem a gazdagokat, hanem közvetett módon a gettó legalapvetőbb szolgáltatásait és áruit adóztatta meg; ez azt jelentette, hogy a népesség legszegényebb rétegei (a nagy többség) viselte az adóterhek javát. A vagyonosak, a nagyban csempészők, az ilyen-olyan haszonlesők gyakorlatilag sarc nélkül megúszták.

A népharag fókuszában mégis a gettórendőrség állt, lényegében a *Zsidó Tanács* és a németek parancsnoksága alatt. Varsóban az erős, kétezer fős gettórendőrséget egy leszerelt lengyel rendőrezredes, Józef Szeryński vezényelte. A rendőrök főleg a „felsőbb” osztály, néha az értelmiség fiataljaiból kerültek ki. Rendelkeztek a szükséges kapcsolatokkal, hogy megkapják a kívánt állást, és ha már felöltötték az egyenruhát, nem haboztak teljesíteni a *Zsidó Tanács* vagy a németek legnépszerűtlenebb parancsait (adóbehajtás, kényszermunkások kísérete, a gettófal őrzése, tulajdonelkobzás), és sokszor nem tartózkodtak a brutalitástól sem. A rendőrök akkor – és a háború után is – gyakran érveltek azzal, hogy a helyzet még sokkal rosszabb lett volna, ha az ő munkájukat is a németek vagy a lengyelek végzik el, de kétség sem fér hozzá, hogy „a gettórendőrség bizonyos rétegei erkölcsileg és anyagilag is korrumpálódtak, és elnyomott, üldözött társaik kárára gazdagodtak meg, miközben a feladukat végezték”.²⁶

A németek a zsidó rëndőrt épp úgy megvetették, mint bármilyen más zsidót. „Tegnap – írta Mary Berg, aki amerikai édesanyjával a gettóban élt (és 1941-ben emigrálhatott) 1941. január 4-én – magam is láttam, amikor egy náci egy zsidó rëndőrt »iskolázott« a kis és a nagy gettó közti átjárónál, a Chlodna utcában. A fiatalember már nem kapott levegőt, de a náci még mindig kényszerítette, hogy a földre vesse magát, majd fölálljon, újra meg újra, míg egy vértócsa közepén le nem roskadt.”²⁷

1941. január 30-i beszédében Hitler bevégezte a zsidók büntetéséről szóló jövendölését, és kifejezte abbeli reményét, hogy Európában egyre többen követik majd az antiszemita irányt: „Faji tudatosságunk – jelentette ki – már most is átjárja egyik népet a másik után.”²⁸ Az antiszemitizmus fokozódásának említésekor a náci vezér talán a néhány nappal korábbi bukaresti eseményekre gondolt.

1941. január 21-én a román fővárost megrázta az SS támogatását élvező Vasgárda rövid és sikertelen hatalomátvételi kísérlete, mellyel szövetségesétől, a diktatórikus államfőtől, Ion Antonescu tábornagtól próbálta meg elragadni a hatalmat. Háromnapos őrjöngésük alatt Horia Sima „légionáriusai” elsősorban a város zsidóságán töltötték ki a haragjukat. „A legdöbbenetesebb a bukaresti vérfürdőben – jegyezte fel Sebastian néhány nappal az események után – a bestialitása volt... Azóta biztosan tudjuk, hogy a straulesti vágóhídnál lemészárolt zsidókat nyakuknál fogva a kizsigerelt marhák számára rendszeresített kampókra akasztották. Minden holttestre egy papírt tapasztottak »kóser hús« felirattal. Akiket a jilavai erdőben öltek meg, azokat először levetkőztették (sajnálták a ruháikat), aztán halomra lőtték, és egymásra hajigálták.”²⁹ A gárdát leverték, vezetői Németországba menekültek, de zsidóellenes dühük a román társadalom mélyrétegeibe ivódott.

Széles körben terjedt az a hiedelem, hogy az 1941 elején Romániában élő 375 000 zsidó tehet arról, hogy Besszarábiát és Bukovinát 1940 júliusában át kellett engedniük a Szovjetuniónak, Észak-Erdélyt pedig Magyarországnak.

Szükségtelen is említenünk, hogy ezek a területi változások a titkos német–orosz egyezmény részét képezték, a döntés ennek következményeképpen született 1940 nyarán. Akárhogyan is volt, ezek a vádaskodások csak a jéghegy csúcsát jelentették a románok zsidóellenes gyűlöletében.

Más kelet-európai országokhoz hasonlóan a románok zsidóellenes viselkedésének alapját az erőteljes vallási antijudaizmus adta, melyet a román ortodox egyház fröcsögött ki magából. A vallási alapon nyugvó ellenségeskedés a parasztok körében kezdődött, majd áterjedt az új városi középosztályra, ahol gazdasági és főleg nemzeties dimenziókra tett szert. A „románizmus” etnikai és kulturális kisebbségeket vett célba, és a határ menti tartományok-

ban domináns szerepre törekedett, mivel román felfogás szerint ezek a területek jog szerint is Nagy-Romániához tartoztak: a zsidókat mind etnikai mind kulturális szempontból idegennek és ellenségesnek tekintették, és a románizmusért folytatott harcban vagy a magyarok vagy az oroszok szövetségesének.

1941 elején a romániai antiszemita erőszak előjele volt csak annak, mi történik majd helyi kezdeményezésre egész Kelet-Európában és a Balkánon a Szovjetunió elleni hadviselés megkezdése után. Különböző állomásokon át, más és más politikai és stratégiai feltételek közepette, de a helyi zsidógyűlölet és a németek gyilkos politikája hamarosan mindenütt sajátos, de halálos főzetté érlelődött.

Nyugaton a kollaborációs politika különböző mértékben és más belső dinamikával fejlődött, de végső soron mindenütt ugyanaz lett az eredménye.

1940. október 24-én Montoire városkában lezajlott a Hitler–Pétain találkozó: a Vichy-Franciaország és a Birodalom közötti kollaborációt hivatalosan is kinyilvánították. December 13-án azonban Pierre Lavalt, ennek a politikának a fő proponálóját mégis elbocsátotta az öreg *maréchal*. Kisebb felfordulás után német nyomásra Vichy visszarendeződött: 1941 elején François Darlan kormánya váltotta a mérsékelt Pierre-Étienne Flandinét, és ezzel még szorosabbá vált az együttműködés a németekkel. Szaporodtak a zsidóellenes intézkedések.

1941 februárjában a francia koncentrációs táborok 47 000 lakójából 40 000 zsidó volt. Az árjásítás rohamtempóban zajlott. A zsidó üzleteket „franciák” felügyelete alá helyezték, akik teljhatalommal dönthettek az üzlet sorsáról. Ez természetesen felbátorított minden rendű és rangú csirkefogót, hogy felvásárolják a zsidó tulajdonosok maradék javait (vagy magát az üzletet), természetesen a valódi ár töredékéért. Eközben a legnagyobb francia bankok saját jogon lépéseket tettek a német előírások lehető legkiterjedtebb értelmezésére. 1941 áprilisától zsidók nem tolthettek be semmilyen pozíciót – a lottóárusítástól a tanításig –, mely a nagyközönséggel kapcsolatba hozhatta őket. Csak néhány „különösen érdemdús értelmiségi” kaphatott felmentést a teljes szakmai szegregáció alól. A francia lakosság nagyobbik része semmilyen módon nem reagált. A zsidóellenes propaganda erősödött, a zsidóellenes cselekmények száma nőtt. Az egyéni rokonszenv számos esetben megnyilvánult, de csak magánúton, a nyilvánosságot kizárva.

1941 elején a németek úgy döntöttek, központi hivatalt állítanak fel, mely mindkét francia zónában koordinálja a zsidóellenes intézkedéseket. Ehhez a hivatalhoz tartoztak volna a rendőri intézkedések, a rendőri felügyelet és a zsidók regisztrálása is, ahogyan a gazdasági ellenőrzés, a propaganda és egy

zsidóellenes kutatóintézet felállítása is. Hogy elkerüljék a német kezdeményezéssel szembeni tiltakozás esélyét is, a francia hatóságokra hagyták a hivatal létrehozását.

1941. március 29-én a Vichy-kormány valóban létrehozta a *Zsidókérdés Főbiztosságát* (*Commissariat Général aux Questions Juives - CGQJ*), amelynek első vezetője Xavier Vallat lett. Vallat az *Action Française* nemzeti, zsidóellenes hagyományát követte, de nem osztotta a németek faji alapú antiszemitizmusát. A CGQJ ennek ellenére is hamarosan központja lett a gyorsan szélesedő zsidóellenes tevékenységnek. Legfőbb és azonnali eredménye az 1940. október 3-i statútum átdolgozása volt. Az új *Statut des Juifs*-et elfogadta a kormány, és 1941. június 2-án törvényerőre emelkedett. Ki akart tölteni minden, az 1940. októberi ediktumban fölfedezett hézagot. A francia „kevert fajok” esetében, mely két más vallásra tért zsidó nagyszülőt jelentett, az áttérés határidejét 1940. június 25-ben állapította meg, ez a nap volt a német–francia fegyverszünet megkötésének a napja. Ráadásul az áttérést csak akkor tartották érvényesnek, ha az áttérő választott felekezetét állam és egyház 1905. decemberi szétválása előtt elismerték. Csak a CGQJ adhatott ki igazolást arról, hogy valaki nem a zsidó fajhoz tartozik. Az 1940. októberi statútumhoz hasonlóan az 1941. júniusi törvény sem tett különbséget honos és külföldi zsidók között. 1941. május 14-én a francia rendőrség – német parancsra – letartóztatott 3733 zsidó emigránst. Másnap a kollaboráns *Paris Midi* üdvözölte, hogy „ötezer parazita tűnt el Párizs környékéről”. Más újság (a zsidó sajtót nem számítva) nem tartotta említésre érdemesnek az eseményt.³⁰

Döbbenetes (és talán észrevétlen) hasonlóság mutatkozott a franciák és zsidók, valamint a honos zsidók és a külföldi vagy nemrégiben honosított zsidók kapcsolatában. A harmincas évek növekvő antiszemitizmusát és ennek a vereség utáni legerőszakosabb megnyilvánulásait a honos zsidók szerint nagyrészt a külföldi zsidók beáramlása okozta; a helyzetet tehát enyhíthetné, ha különbséget tennének az országban élő francia és külföldi zsidók között. A Vichy hatóságokat még meg kellett győzni a tantétel igazságáról.

Jacques Helbronner, a *Consistoire* alelnöke (a Rothschildok távozása után) éppen erről igyekezett meggyőzni Pétaint 1940. novemberi memorandumában. A *Note sur la question juive* című írásban Helbronner azzal érvelt, hogy a zsidóság nem faj, és nem a kétezer évvel korábban Palesztinában élő nép leszármazottja. „Ez egy több fajból álló közösség, mely, Franciaországban legalábbis, teljes mértékben integrálódott az anyaországba. A bajok a külföldi zsidók érkezésével kezdődtek, akik »betörték a földünkre«. A háború utáni kormány »nyitott kapu» politikája tévedés volt, eredménye az a hétköznapi antiszemitizmus, mely most elsősorban az ősi francia izraelita családokat sújtja.”³¹ Helbronner ezután intézkedéseket javasol, melyek a honos zsidókat fel-

szabadítanak a statútum következményei alól, de a külföldi vagy később honosodott zsidókat nem. Javaslatára választ nem kapott.

Hollandiában a lakosság kisebb lázongással válaszolt a németek akciójára, melynek során több száz zsidót letartóztattak Amszterdam utcáin 1941. február 22-én. A kommunisták általános sztrájkra szólítottak fel: február 25-én Amszterdam megbénult, a sztrájk hamarosan áterjedt a közeli városokra. A németek azonnali és szélsőséges erőszakkal reagáltak, fegyverrel, kézigránnáttal léptek fel a tiltakozók ellen: hét ember meghalt, hetvenhat megsebesült, sokakat letartóztattak. A sztrájkot leverték. A hollandok megtanulták, hogy a németek könyörtelenül végrehajtják zsidóellenes intézkedéseiket; a németek viszont rájöttek, hogy a hollandokat nemzetiszocializmusra téríteni nem lesz egyszerű feladat.

Hogy az amszterdami események hatására tette-e vagy korábbi tervek alapján – minden esetre Heydrich úgy döntött, Amszterdamban létrehozza a *Központi Zsidó Kivándorlási Hivatal* az 1938-as bécsi és az 1939-es berlini és prágai modell alapján. A *Zentralstellét* 1941 áprilisában meg is nyitották, elsődleges célja a gazdasági prés növelése volt. A nagyvállalatok árszámításának felgyorsítása érdekében a *Zentralstelle* azok kivándorlását engedélyezte, akik német licitálónak adták el az üzletüket. A német vállalatok aztán, mint jogos tulajdonosok jogot formálhattak a külföldi, különösen az amerikai tőkerészre is, és senki nem perelhetette őket. Az alku szabad távozást engedett a szerencsés keveseknek (úgy harminc családnak) hetekkel a tulajdon átruházás után.

Később más országokban is alkalmazták ezt a gengsztermódszert a zsidókkal kapcsolatban, azzal a különbséggel, hogy cserébe külföldi valutában kértek nagy összegeket. Végül a németek sokkal módszeresebben kebelezték be a zsidó tulajdont Hollandiában, mint a megszállt Franciaország területén, ezzel párhuzamosan formálódtak a náci tervezetek az európai „új gazdasági renddel” kapcsolatban. A holland gazdaságot a német rendszerbe akarták integrálni, függetlenül a hollandok akaratától. Ismét elegyedett az ideológiai krédó és a gazdasági mohóság. 1941 augusztusában a holland zsidókat kötelezték, hogy minden tőkéjüket a korábban zsidó kézben levő Lippman-Rosenthal bankban jegyezzék; szeptember 15-től az ingatlan is regisztrációköteles lett.

1941 februárjában az események az amszterdami Városi Tanács feloszlata-
sához vezettek, a helyébe egy szolgálékű új csapat lépett. Lecserélték az amszterdami rendőrség fejét is, Sybren Tulp vette át a parancsnokságot. Tulp, a holland náci párt tagjaként megkapta a kellő ideológiai irányítást, Adolf Hitler nagy csodálója volt.

Mint Seyss-Inquart amszterdami küldötte, dr. H. Böhmcker a gettó felállítását tervezte Amszterdam zsidónegyedében, és azt követelte, hogy a város

zsidói egységesen képviseltessék magukat. A gazdag kereskedő, Abraham Asscher, aki a háború előtt segítette a zsidó menekülteket, most jelentkezett az új szervezet vezetésére, és barátja, David Cohen alelnöki pozícióba jelölését kérte. Eztán Asscher és Cohen választották a további tagokat, többnyire a saját köreiből, azaz Amszterdam kicsi, de vagyonos nagypolgári rétegéből. A Tanács február 12-én tartotta első ülését. Másnap Böhmcker követelésére Asscher már zsidó munkások előtt arról beszélt, hogy szolgáltatassanak be minden tulajdonukban levő fegyvert. Ahogyan Bob Moore történész rámutatott: „A zsidók és németek közti kollaboráció felé vezető első lépéseket a Zsidó Tanács önjelölt elitje tette meg, amikor közvetítette a német követeléseket.”³²

Bárhogyan ítéljük is meg a *Zsidó Tanács* viselkedését ebben az időben, a németek nem kérték a jóváhagyásukat, amikor a Koco incidens után halálba küldtek négyszáz fiatal zsidót. Előbb Buchenwaldba, majd Mauthausenbe irányították őket. 1941. június 17-én értek Mauthausenbe. Ötvenet azonnal megölték: „csupaszon kergették őket a fürdőből az árammal védett kerítésig”. A többi a tábor legnagyobb köfajtójában, a „bécsi árokban” lelte halálát. A német szemtanú, Eugen Kogon szerint ezek a zsidók nem használhatták a bánya mélyére vezető lépcsőt. „Az oldalsó laza köveken kellett lecsúszniuk, már itt sokan elpusztultak vagy súlyosan megsebesültek. A túlélők ládákat cipeltek a vállukon, két-két fogolynak minden zsidót egy kivételesen nagy sziklakövel kellett megterhelnie. Ezzel kellett felszaladniuk a 186 lépcsőn. Néhány esetben a kövek visszazuhanak, és szétlapították a hátrébb haladók lábát. Amelyik zsidó sziklaköve így lezúdult, azt brutálisan megverték, majd a vállára újabb súlyos követ helyeztek. Sokan már az első nap feladták, és kétségbeesésükben inkább a halált választották, önként a tárnába ugrottak. A harmadik napon az SS megnyitotta az úgynevezett »halálkaput«: félelmetes ütlegeléssel áthajtották a zsidókat az örök vonalán, mire az örök a toronyból gépfegyverrel halomra lőtték őket. Másnap már nem egyesével ugrottak a zsidók a tárnába. Megfogták egymás kezét, és egy ember magával rántott még legalább kilenc-tizenkettőt. A barakkokat nem hat, de három hét alatt »megtisztították« a zsidóktól. Mind a 348 fogoly így halt meg: vagy öngyilkos lett, vagy lelőtték, vagy agyonverték, vagy másképp gyötörték halálra.”³³ Amikor a helyi Landrat feltette a kérdést, hogyan alkalmazkodtak a holland zsidók a nehéz munkához, Franz Ziereis parancsnok azt felelte: „Aligha maradt egy is életben.”³⁴

Mivel az amszterdami zsidók első csoportjának halálhíre visszajutott Hollandiába, ismeretlenek 1941. június 3-án megtámadták a *Luftwaffe* telefonközpontját a Schiphol repülőtéren, és egy katona súlyosan megsebesült. Megtorlásképpen a németek kiszedték Cohen és Gertud van Tijn tanácstagokból

kétszáz fiatal német zsidó menekült címét. Letartóztatták őket és még több fiatal amszterdami zsidót: Mauthausenbe irányították és meggyilkolták őket.

Etty (Esther) Hillesum szláv nyelveket tanult az Amszterdami Egyetemen 1941 tavaszi hónapjaiban. Az édesapja éveken át a deventeri gimnázium igazgatója volt, édesanyja pedig megmutatta a holland polgároknak, milyen egy szilaj orosz zsidó. Etty mindkét fivére kivételes tehetség: az idősebbik, Misa briliáns szólószongorista már hatéves korától, a fiatalabbik, Jaap biokémikus, aki tizenhét éves korában felfedezett egy új vitamint. Etty született író volt és szabad szellem. Az amszterdami házban, melyet néhány zsidó barátjával bérelt, szerelmi ügyekbe bonyolódott, párhuzamosan többbe, kidolgozta sajátos szellemiségét némi kereszténységgel, ezotériával és misztikus elemekkel fűszerezve. És elkezdett naplót vezetni.

„Amikor meghallgatom a híreket, vagy elolvasom őket az újságban — írja 1941. március 15-én — előnt a harag, és csak átkozom, káromlom a németeket. Tudom, azért csinálom, hogy megbántsam Käthe-t [a házban élő német szakácsot], és ezzel kilúgozzam magamból a haragot... Miközben jól tudom, éppen úgy irtózik ettől az új rendtől, mint én... Közben a lelke mélyén mégiscsak a saját népéhez tartozik, és hiába értem, néha nem tudom elviselni... Ilyenkor gonoszul mondogatom: »A vadállatok!«, és közben szégyellem magam, és boldogtalan vagyok, és mégsem bírom abbahagyni, hiába tudom, hogy helytelen...” Etty megpróbált békét teremteni magában a növekvő zűrzavar közepén, de az újabb letartóztatások híre mélyen megrázta: „Még több letartóztatás, még több szörnyűség, koncentrációs tábor, kedvükre elhurcolhatnak apákat, nővéreket, fivéreket — jegyezte fel június 14-én. — Rémisztőnek, baljósoknak látszik minden, és hozzájön a teljes tehetetlenség érzése.”³⁵

A németek rémüldőhadjáratának csak egyik része volt a *Zsidó Tanács* felállítás, az árszítás, a két letartóztatási hullám; a másikkal megpróbálták elkülöníteni, majd fokozatosan elszigetelni a zsidókat a körülöttük élő holland lakosságtól, bár nyilvános megbélyegzésük még egy évig váratott magára. 1941. május végén, a nyár elején, a németek nem csak a parkokból, gyógyfürdők-ből, szállodákból tiltották ki a zsidókat, de a nyilvános strandokról és uszodákból is. Ezt követően az általános és középiskolás zsidó diákoknak egyéni adatlapot kellett kitölteniük. Hamarosan kizárták őket a holland iskolákból, és csak zsidó iskolába járhattak.

Anne Frank, testvére Margot, édesapja, Otto és anyja, Edith Frankfurtból emigráltak Amszterdamba 1933 második felében. Az apa a frankfurti Pomosin-Werke-től megkapta a pektin (zselésítő anyag) koncesszióját. Az odaadó holland alkalmazottnak köszönhetően a szerény vállalkozás tisztességes jövedelmet hozott. Az uszodahasználat tilalmáról a tizenkét éves Anne Frank azt

írta Bázelen élő nagynőjének: „Leégni biztos nem fogunk, mert nem mehetünk uszodába... rossz lesz, de nincs mit tenni.”³⁶

A különböző nemzetek katolikus egyházainak álláspontja az egyre durvább zsidóellenes intézkedésekkel kapcsolatban szerte a kontinensen (és magában a Vatikánban) alig különbözött egymástól. Franciaországban, mint láttuk, a bíborosi és püspöki gyűlés üdvözölte a zsidókra kivetett korlátozásokat, a katolikus hierarchia egyetlen tagja sem tiltakozott az 1940. októberi vagy az 1941. júniusi statútumokkal kapcsolatban. A szomszédos Belgiumban Joseph-Ernest van Roey bíboros, Mechelen érseke szintén hallgatott az 1940-es és 41-es ediktumok életbe lépésekor; tette ezt egyetértésben egyháza hierarchiájának legfelsőbb köreivel, nem akartak és nem is tudtak szembeszállni a flamand radikális jobboldal militáns, katolikus-nemzeti antiszemitizmusával, mely Antwerpenben volt a legerősebb.

Közép-Kelet-Európában a lengyel katolikus egyházat illeti a legfőbb babér. A Londonba menekülő kormánynak küldött, 1941. június 1. és július 15. közötti időszakra vonatkozó jelentésben azt olvashatjuk: „A zsidókérdés megoldása sürgető. A világon sehol máshol nem ilyen jelentőségű, mert nálunk, Lengyelországban, vagy inkább Lengyelországból nem kevesebb, mint négy millió él [sic] ezekből a rossz hírű és minden szempontból veszélyes elemekből.”

1941 elejéről két dokumentum maradt ránk, mely magának a pápának a hozzáállását és a Vatikán tekintélyes képviselőinek véleményét is tükrözi a zsidóellenes intézkedésekkel kapcsolatban. „Szentségedet bizonyára tájékoztatták már a németországi és a szomszédos országokban élő zsidók helyzetével kapcsolatban – írja Preysing berlini püspök XII. Piusnak, 1941. január 17-én. – Szeretném megemlíteni, hogy katolikusok és protestánsok is arról kérdeznek, kíván-e a Szentszék fellépni a szerencsétlen emberek érdekében.”³⁷ A pápa március 19-én megválaszolta Preysing több levelét, és különösen megdicsérte a berlini püspököt, amiért március 6-i szentmiséjén elítélte az eutanáziát. Preysing kérdését hallatlannak véve egyetlen szót sem ejtett viszont válaszában arról, hogy a zsidók üldöztetésére a pápa hogyan kíván reagálni.

A második dokumentum legalább ilyen sokatmondó. 1941 augusztusában Pétain tudakozódására a Vatikán álláspontjáról a zsidók elleni törvénykezéssel kapcsolatban, Léon Bérard, a Vichy-kormány követe a Szentszéknél, szeptember 2-án kimerítő választ adott. A francia diplomata előbb arról tájékoztatta a *maréchal*t, hogy alapvető ugyan az ellentmondás minden fajelmélet és az egyház tanítása között, majd leszögezte, ebből mégsem az következik, hogy az egyház szükségképpen elutasít minden törvényt, melyet egyes országok a

zsidók ellen hoznak. Az egyház tudomásul veszi, hogy a vallás nem az egyetlen sajátságos vonása a zsidóságnak: néhány etnikai – nem faji – jegy szintén elkülöníti őket másoktól. Történetileg az egyházi gyakorlat azt mutatja, nem szerencsés, ha a zsidók rendelkeznek keresztények fölött. Jogos tehát, ha némely hivatalokból kizárják őket, valamint korlátozzák bejutásukat az egyetemekre és némely foglalkozásokba. Hozzátette, hogy az egyházjog előírja, a zsidók viseljenek megkülönböztető ruhadarabokat.

Az egyik legfőbb problémát, folytatta a követ, a házasságok jelentik. Az új faji törvények Olaszországban és máshol tiltják a házasságot keresztények és zsidók között. Az egyház, saját álláspontja szerint, jogosult ilyen házasságokat szentesíteni, amennyiben a zsidó fél megkeresztelkedik, vagy egyházi diszpenzációt szerez. Franciaországban, Bérard szerint nem lesznek hasonló gondok, mert mások a körülmények (zsidók és nem zsidók házassága faji alapon sem tilos). Bérard jelentése valószínűsíthetően felbátorította Pétaint.

Mivel a legfőbb keresztény egyházak semmilyen hivatalos támogatást nem nyújtottak azoknak a zsidóknak, akik nem tértek át, a magánintézmények és (a néha egészen hihetetlen) egyéni reakciók felértékelődtek. Elsődleges szerepet kaptak a zsidó szervezetek, különösen a *Joint*, a Rehabilitációs és Továbbképző Szervezet (*ORT*), az *Oeuvre de Secours aux Enfants* (*OSE*), és hasonlóképpen a zsidó politikai pártokhoz vagy nyugat-európai emigrációval foglalkozó szervezetekhez nyíltan kötődő csoportok (a cionisták, ortodoxok, bundisták, kommunisták). A nem zsidó jótékonyági intézmények is kiterjesztették hálójukat: például az *Amerika Barátai Szolgálat Bizottsága*, az *YMCA*, a francia protestáns diákcsoport, a *CIMADE* és mások.

Az egyéni kezdeményezéseknek különleges erkölcsi értéke volt. Még ebben a korai szakaszban és a Birodalmon kívül is, jelentős kockázatot vállalt, aki cselekedett, jóllehet csak szakmai vagy társadalmi szinten. A francia protestáns közösség fejének, Marc Boegnernek az állásfoglalása Vichy zsidóellenes politikájával szemben veszélyeztethette a nyája körében betöltött szerepét; a Szent Gallen határállomáson szolgáló Paul Grüninger karrierjének az vetett véget, hogy a háború előestéjén zsidókat csempészett át a svájci határon; néhány svájci hivatalnokot, különösen az olasz konzulátuson megróttak, amiért füttyölnek a zsidó emigrációs szabályozásra. Amint már említettük, a francia vereség után a bordeaux-i portugál főkonzul, Aristides de Sousa Mendes belépő vízumokat állított ki zsidóknak, holott Lisszabonból ellenkező előjelű utasításokat kapott, ezért visszahívták, és elbocsátották a külszolgálatból. Grüningerhez hasonlóan csak a háború vége után évtizedekkel rehabilitálták. Az amerikai Varian Fryt rövid helyzetfelmérésre küldte ki a New York-i székhelyű *Emergency Rescue Committee* (a „Vészmentő Bizottság”, mely 1940. június 25-én jött létre, hogy a dél-franciaországi menekültek közül kiválogassa

az USA számára értékesnek tartottakat), de végül magára vállalta, hogy veszélyeztetett és „értékes” menekültek százait – zsidókat és nem-zsidókat – menekítsen ki Franciaországból, többek között ki- és átutazó vízumokat hamisítva. 1941 augusztusában a franciák rövid időre letartóztatták, majd a bizottság hazarendelte.

Az egyik – sok szempontból – leghihetlenebb történet Chiune Sugiharaé, a litván főváros, Kovno (*Kaunas*) japán konzuljéé. Sugiharát 1939 októberében vezényelték Helsinkiből Kovnóba. Amikor Litvániát a Szovjetunióhoz csatolták, a japán konzulátus bezárt, Sugiharát Berlinbe, onnan Prágába, majd Königsbergbe küldték. Valódi feladata a kezdetektől az volt, hogy felmérje a csapatmozdulatokat és stratégiai lépéseket. Hogy fedezze magát, teljesítette egy igazi konzul feladatait, elsősorban vízumokat bocsátott ki. 1940. augusztus 10-én külügyminisztériumának utasításával szemben Sugihara japán átutazó vízumot állított ki minden zsidónak, aki a konzulátusra betért. A legtöbbjüknek sehová nem volt belépő vízuma, sokuknak érvényes útlevele sem.

Az önféjű konzul napokon belül feddést kapott Tokióból. Mégis rendületlenül írta alá a vízumokat, még az induló vonat ablakában is, mikor családjával együtt Berlinbe távozott. Mivel Prágában és Königsbergben is állított ki iratokat, a számuk elérhette a tízezret, és birtokosaiknak talán a fele megmenekült. „Nem érdekelték a következmények – írta a háború után –, azt tettem, amit az emberi igazságérzet és az emberiség iránti szeretet diktált.”³⁸

9. fejezet

A KELETI HADJÁRAT

1941. június–1941. szeptember

1941. szeptember 29-én a németek a város közeli Babij Jar-i szurdokba lőttek 33 700 kijevi zsidót. Amint a tömegmészárlás híre elterjedt, az ukránok nem akartak hinni a fülüknek. „Csak egyet tudtam – írta Irina Korosunova még aznap a naplójába. – Azt, hogy valami felfoghatatlan szörnyűség történik, amit sem megérteni, sem megmagyarázni nem lehet.” Néhány nappal később már minden bizonytalankodás nélkül írja: „Egy lány elkíserte zsidó barátnőjét a temetőig, de a másik oldalról mászott át a kerítésen. Láttam, hogy meztelen embereket terelnek Babij Jar felé, és hallotta a géppuskalövéseket. Egyre hangosabb a szóbeszéd és a beszámoló. Túlságosan szörnyű ahhoz, hogy hihető legyen. Mégis el kell hinnünk, tény, hogy a zsidókat lelőtték. Tény, amibe beleőrülünk. Lehetetlen ennek a tudatával élni. Körülöttünk az asszonyok zokognak. És mi? Szeptember 29-én is sírtunk, amikor azt hittük, koncentrációs táborba viszik őket. És most? Tudunk még sírni? Írok, de közben égnek mered a hajam.”¹

A mészárlás után néhány öreg zsidó visszatért Kijevbe, és leült a Régi Zsinagóga elé. Senki nem mert a közelükbe menni, ételt vagy vizet adni nekik, mert ott helyben kivégezték volna őket. Ott halt meg egyik zsidó a másik után, míg csak ketten maradtak. Ekkor egy járókelő odalépett az utcasarkon álló német őrhöz, és azt javasolta, lője le a két öreg zsidót, ahelyett, hogy végignézné, amíg ők is éhen halnak. „Az őrszem gondolkodott, majd lelőtte a két öreg zsidót.”²

A keleti új háborúval kapcsolatban a lódzi krónikaírók szükségképpen az elemi tényekhez ragaszkodtak: „Ami a szovjetek elleni háborút illeti, június utolsó tíz napjában megdrágultak a csomagolt áruk, melyeket a gettó nagyrészt a Szovjetunióból kapott” – jegyezték fel 1941. június 20. és 30. között.³ A németek támadása keleten nem érdemelt további kommentárt. A gettó hivatalos krónikásainak kötelező visszafogottsága nem jellemezte az egyéni naplóírókat. Az ifjú Sierakowiak lelkesen írta: „Hihetetlen, csodálatos újság!” – jegyezte fel huszonkettedikén, pedig még nem volt egészen biztos benne, hogy a „szabad, szeretett, nagy szovjeteket” nem támadja egy német–brit koalíció.⁴ Huszonharmadikán diadalittasan megerősíti: „Igaz hát!... Az egész gettó úgy nyüzsg, mint egyetlen óriási méhkas. Mindenki úgy érzi, végre itt a szabadulás lehetősége.”⁵

Persze nem minden naplóíró lelkesedett Sierakowiakkal. Romániában, mely csatlakozott a bolsevikellenes hadjáráshoz, elharapózott a félelem: „Este korán behúzódnak a házba” – írja Sebastian június 22-én. – Elsötétítünk, a telefon nem működik, egyre gyötrelmesebb, kínos érzés fog el. Mi lesz velünk?”⁶ Vilniusban Hermann Kruk sem osztja Sierakowiak lelkesedését. Kruk Varsóból menekült Litvániába néhány nappal a háború kitörése után. A lengyel fővárosban aktívan részt vett a kulturális életben és a *Bund* ifjúsági mozgalmában (*Zukunft*), hozzá tartozott a központi jiddis könyvtár. 1941. június 22-én ismét menekülni akart, de nem járt sikerrel. Fatalista belenyugvással vette tudomásul, hogy marad, és jegyezni kezdte az eseményeket: „Határozott döntést hoztam – írta június 23-án –, Isten kegyelmére bízom magamat – maradok. Ugyanakkor még valamit eldöntöttem: ha már úgyis maradok és a fasizmus áldozata leszek, tollat ragadok, és megírom a város krónikáját. Nyilván Vilniusra is sor kerül. A németek ezt a várost is fasizálják majd. A zsidók gettóba vonulnak, nekem pedig mindent fel kell jegyeznem. Az írásom lesz a kollektív lelkiismeret, a krónikámnak látnia és hallania kell, tükröt kell tartania a nehéz időknek és a nagy szerencsétlenségnek, ami jön.”⁷

Lódzhoz hasonlóan a varsói gettóban is az új háború mindennapi vonatkozásai álltak a középpontban. „Különszám a szovjetek elleni háborúról – írta Czerniaków június 22-én. – Egész nap dolgozni kell rajta, sőt talán éjszaka is.”⁸ A varsói elnök napokon át nem is említette az orosz frontot, nyilván sürgetőbb gondjai támadtak. „Az utcán munkásokat toborzunk a gettón kívüli munkára, hiszen nagyon kevesen jelentkeznek önként 2,80 zlotyért úgy, hogy étel sem jár mellé – írta július 8-án. – Elmentem [Ferdinand von] Kamlahhoz, hogy élelmet szerezzek nekik. Eddig semmi eredmény. Ebben a szélsőségesen nehéz helyzetben a zsidó tömegek csendesek és higgadtak.”⁹

A németek között, ahogyan ez Klemperernek is feltűnt, kedvezően fogadták a keleti hadjárat híreit. „Vidám arcok mindenütt – jegyezte föl június 22-én.

Az orosz háború újfajta büszkeséggel tölti el az embereket, a tegnapi elégedetlenség feledésbe merül.”¹⁰

A hadjárat első napjaiban és heteiben a német támadás valóban ellenállhatatlannak látszott. Az ismétlődő figyelmeztetések ellenére is felkészületlenül érte Sztálint és a Vörös Hadsereget. Optimista hangulatban folyt Hitler főhadiszállásán a július 16-i magas szintű megbeszélés Göring, Bormann, Lammers, Keitel és Rosenberg részvételével. Keitel emlékezetes megfogalmazásában „minden idők legnagyobb katonai vezetője” körvonalazta, milyen legyen a németek politikája a megszállt Szovjetunióban. „Úgy kell feldarabolunk ezt a hatalmas tortát, hogy képesek legyünk először is uralni, másodsor irányítani, harmadszor kizsákmányolni.” Ezért a náci vezér még Sztálin július 3-án, a vöröskatonákhoz intézett kérésének is örült, miszerint kezdjenek partizánakciókat a német vonalak mögött. „Ezzel lehetővé teszi, hogy mindent leromboljunk, ami utunkban áll... a lehető leghamarabb helyre kell állítani a békét ezen a hatalmas területen, és ennek érdekében azt is ki kell végezni, aki görbén néz ránk.”¹¹

Ugyanezen a találkozón Rosenberget kinevezték a megszállt keleti zónáért felelős miniszternek, ugyanakkor továbbra is Himmler felelt a területek belbiztonságáért. Formálisan Rosenberg kinevezettjei bíraskodhattak volna Himmler emberei fölött, gyakorlatilag azonban a magasabb rangú SS- és rendőri vezetők (*HSSPF*) egyenesen a *Reichsführer*től kapták a parancsokat. Az elrendezés azt a célt szolgálta, hogy Himmlert és Rosenberget is féken tartsa, de közben állandó alapot adott a belviszályhoz. Gyakran megemlékeztek már arról, milyen feszültségeket gerjesztett a két hatalom függősége, az „eredmények” mégis azt bizonyítják, hogy az adott feladatok teljesítésében, különös tekintettel a tömeggyilkosságra, az együttműködés nyert a versengéssel szemben; az újonnan meghódított területeken a *Wehrmacht*tal együtt mindenki számára a legfontosabb a német dominancia érvényesítése volt, a kizsákmányolás és a terror.

Teltek azonban a hetek, és sem a Vörös Hadsereg, sem a sztálini rendszer nem omlott össze. A *Wehrmacht* előrenyomulása lelassult, a német sebesültek száma folyamatosan nőtt. Augusztus közepén – bár tábornokai egyhangúlag azt tanácsolták, hogy minden katonai erőt egy Moszkva elleni támadásra koncentráljanak – Hitler úgy döntött, hogy a hadsereg magja előbb Ukrajnát hódítja meg, és csak utána fordul északnak, hogy végső csapást mérjen a szovjet fővárosra. Kijev szeptember 19-én megadta magát, több mint hatszázezer orosz katona – és a teljes felszerelésük – került a németek kezére. Hitler ismét felpezsdült, de közben kezdett veszélyesen fogyni az idő a szovjethatalom középpontja elleni támadásra.

A nemzetközi helyzet nem alakult túl kedvezően Németország számára. 1941. március 11-én Rooseveltt aláírta az ún. kölcsönbérleti törvényt. A brit hajók napokon belül „kölcsönvett” amerikai fegyverekkel és készletekkel kelték át az Atlanti-óceánon. Nyár elején hasonló amerikai segítséget kapott a Szovjetunió. Washington számára a fő problémát nem az jelentette, hogy megsegítse-e a német agresszió kommunista áldozatát, hanem az, hogy az egyre sikeresebb német tengeralattjáró hadműveletek közepette hogyan juttassa célba az amerikai készleteket. Áprilisban a Monroe-elv szellemében és a nyugati félteke védelmében Rooseveltt amerikai csapatokat küldött Grönlandra; két hónappal később Izlandon alakított ki támaszpontokat. Augusztus közepén Rooseveltt és Churchill Új-Fundland partjainál találkoztak, és tárgyalásaik végén nyilvánosságra hozták a meglehetősen ködösen megfogalmazott alapelveket, melyek később Atlanti Charta néven híresültek el. A találkozót Berlinben és másutt is úgy értelmezték, hogy *de facto* szövetség kötöttetett az USA és Nagy-Britannia között. Rooseveltt titokban tényleg ígéretet tett Churchillnek, hogy az amerikai haditengerészet legalább félútig elkíséri a brit konvojokat. Szeptemberre az amerikai tengeri egységek és a német tengeralattjárók közötti incidensek elkerülhetetlenné váltak.

1941 nyarának közepére a német lakosság a nyugtalanság tüneteit mutatta. A háború keleten nem a várt ütemben zajlott, a sebesültek száma nőtt, az élelmiszerkészletek pótlása akadozott. Közben a náci vezetésben újabb esemény okozott zavart. Augusztus 3-án, vasárnap Clemens von Galen püspök szembefordult Hitler rendszerével. A münsteri katedrálisban tartott prédikációban a főpap erélyesen támadta a hatóságokat az elmebetegek és a fogyatékosok szisztematikus legyilkolásáért. A beszéd négy héttel az után hangzott el, hogy a német püspöki kar kiadott egy pásztorlevelet, melyet az ország minden szószékéről felolvastak, és amely elítélte azokat, akik „ártatlan életet” vesznek el. A protestánsok is szót emeltek.

A náci vezér úgy döntött, a háború eme kulcsfontosságú pillanatában nem torolja meg Galen fellépését. Az egyházzal majd később számol le, jelentette ki. A T4 műveletet hivatalosan leállították, a gyakorlatban „az életre alkalmatlanok” szelektív legyilkolása kevésbé látványosan, de folytatódott. Az áldozatokat ettől fogva elsősorban a koncentrációs táborok foglyaiból választották: akadtak közöttük lengyelek, zsidók, „faj elleni bűnelkövetők”, „aszociális elemek”, nyomorékok. A 14f13 kódnev alatt Himmler már 1941 áprilisában, Sachsenhausenben kiadta a parancsot a gyilkolásra, 1941. augusztus közepe után ez lett a módosított eutanázia hadművelet. Ráadásul, az elmegógyintézetekben a „vad eutanázia” sok ezer bentlakó életét követelte. Annak ellenére, hogy a gyilkolás körülményesebben ugyan, de folytatódott, ez volt az első eset a Harmadik Birodalom történetében, hogy a német keresztény

egyházak jelentős képviselői nyilvánosan elítélték a rendszer által elkövetett bűnöket.

Június 22-én, a háború legelső napján, Otto Dietrich birodalmi sajtófőnök a német sajtónak szánt „nap témája” rovatban a bolsevik ellenség zsidó vonatkozásait elemezte: „Ki kell emelnünk, hogy a szovjet szintér mögött a bábuakat mozgató zsidók ugyanazok maradtak, így a módszereik sem változtak, a rendszerük sem... a pénzuralom és a bolsevizmus kiindulópontja ugyanaz: a zsidók világaluralomra törnek.”¹² Ezzel megadta az alaphangot, mely különböző változatokban végig meg is maradt. Goebbels első személyes hozzájárulása július 20-án érkezett: a masszív zsidóellenes támadás a *Das Reich*-ben jelent meg „Mimikri” címmel. A miniszter írásában a zsidók alapvetően némajátékosok: „Alattomos, ravasz módszereiket nehéz nyomon követni... A moszkvai zsidók atrocitásokról hazudoznak, a londoni zsidók idézik őket és beszámolóikat az ártatlan polgárság számára emészthető történetekké alakítják.”¹³ A szándék világos: a zsidók álcázzák a jelenlétüket, és a háttérbe húzódnak, hogy onnan irányíthassák az eseményeket. Goebbels tirádájának következtetése előre látható: a becsapott nemzetek majd megvilágosodnak. Ettől fogva egész nyáron át a miniszter minden lehetséges alkalommal visszatért a témára.

Goebbels ugyanezekben a napokban akadt egy „szenzációs dokumentum” nyomára. Theodore Kaufman, New Jersey-beli zsidó lakos kis reklámcéget működtetett Newarkban, elsősorban színházjegyeket forgalmazott. 1941 elején azért hozta létre az Argyle Presst, hogy saját pamfletjét publikálhassa „Németországnak pusztulnia kell” címmel. Minden német férfi sterilizálását követelte, majd az ország öt részre darabolását, hogy a szomszédok a maguk területéhez csatolhassák. Kaufmann kinyomtatta saját pamfletjét, személyesen becsomagolta a példányokat, és szétküldte a sajtónak. Visszhangja nem támadt, kivéve egyetlen jegyzetet a *Time* magazin 1941. március 24-i számában a szarkasztikus „Szerény javaslat” cím alatt. Ebben szerepelt néhány adat a szerzőről és egyszemélyes vállalkozásáról. Kaufman ezután ismét az ismeretlenség homályába veszett az Egyesült Államokban, de nem így Németországban. 1941. július 24-én a *Völkischer Beobachter* főoldalon hozta a vérfagyasztó címet: „Rooseveltt a német nép sterilizálását követeli”, ezt követte a megdöbbentő alcím: „A zsidók rettenetes megsemmisítési terve. Rooseveltt irányelvei.” Kaufmanból Rooseveltt beszédirójának, a zsidó Samuel Rosenmannek közeli barátja lett, ő maga pedig az amerikai zsidóság jeles képviselőjévé lépett elő. A sztori szerint Kaufman írásának Rooseveltt volt az értelmi szerzője; sőt, személyesen diktálta a szégyenteljes munka néhány részét.

A német sajtó és rádió felkapta és végtelen számú változatban közölte a Kaufman-sztorit, hozzátéve, hogy az augusztusi Churchill–Rooseveltt talál-

kozónak valójában ez volt a titkos témája. Szeptemberben a propagandaminisztérium pamfletet adott ki, benne lefordított, jegyzetekkel ellátott részeket Kaufman szövegéből; ezt aztán több milliós példányszámban terjesztették, különösen akkor, amikor a birodalmi zsidókat arra kötelezték, hogy viseljék a sárga csillagot. Miközben könyörtelenül terjesztették a Kaufman-sztorit, Goebbels minden lehetséges csatornán rendszeres bolsevik atrocitásokról adott hírt; természetesen mindet zsidó elkövetőknek tulajdonították.

Július 2-i, az újonnan megszállt keleti zónában működő, SS- és rendőri vezetőknél küldött üzenetében Heydrich összefoglalta korábbi – az *Eisensatzgruppék*nak adott – utasításait: kivégzendő minden szovjet zsidó párt- és állami hivatalnok, a helyi pogromok bátorítandók. Július 17-én Heydrich elrendelte valamennyi zsidó hadifogoly kivégzését. Az első hetekben főleg zsidó férfiakat végeztek ki, aztán válogatás nélkül minden zsidót halomra öltek az SS *Eisensatzgruppék* és más speciális SS-egységek tagjai, vagy a *Biztonsági Rendőrség* osztagai, eleinte a helyi lakosság támogatásával, később segítségével, gyakran a *Wehrmacht* egységeinek közreműködésével. 1941 végére körülbelül hatszázezer zsidót mészároltak le az újonnan meghódított keleti zónában.

Himmler a feltételezések ellenére sem adta ki a parancsot minden szovjet területen élő zsidó megsemmisítésére egészen augusztus 15-i minszki látogatásáig, ekkor saját kérésére vett részt egy tömeges kivégzésen a város közelében. Az elmozdulás a szelektívól a tömeggyilkosság felé korábban kezdődött, talán Hitlernek a július 16-i konferencián tett megjegyzése következtében, melyet a „partizánellenes” hadműveletek „lehetséges változataival” kapcsolatban tett. Minden zsidót nem lehetett a németek előtt partizánnak kikiáltani, de miért ne lehetne valamennyi bűnsegéd?

A gyilkosságok egy része talán kapcsolatba hozható a szovjet hadifoglyoknak, zsidóknak, szláv lakosságnak szánt élelemkészletek csökkentésével, hiszen az *Ostheer*nek (a hadsereg keleti szárnyának) kellett többet juttatni. Míg a hadifoglyokkal kapcsolatban szisztematikusan alkalmazták ezt a „gyilkosság élelemkészletért” stratégiát, a zsidók legyilkolásában 1941 nyarán még nem ez volt a döntő szempont. Különben nem lett volna a kezdetektől szelektív az öldöklés, és a tervnek nyoma maradt volna Heydrich utasításaiban vagy az *Eisensatzgruppék*, illetve a rendőri egységek jelentéseiben. Közben a *Wehrmacht* propagandaegységei keményen dolgoztak, hogy a Vörös Hadsereg soraiban és a lakosság körében zsidóellenes hangulatot szítsanak. 1941. július elején érkeztek az első szovjet területre dobott röplapok. A gyűlöletnek eme végtelen litániájában „zsidó bűnözők”, az ő gyilkos cselekedetei és aljas cselszövéseik szerepeltek. A katonák levelei még a lengyel hadjárat idején szü-

letetteknel is jobban illusztrálják, hogyan hatott a sok zsidóellenes szólam az *Ostheer* tagjaira.

Július 3-án F. örvezető egy kelet-galíciai városban haladt át. Miután leírja, hogy a szovjetek távozása előtt milyen vérfürdő zajlott a helyi börtönökben, folytatja: „Az ember itt a zsidók és bolsevikok elképzelhetetlen mértékű kegyetlenkedésének szemtanúja lesz... Nem hagyhatjuk megbosszulatlanul.”¹⁴ Ugyanebben a körzetben W. H. tizedes a zsidónegyed házait „rablóbarlangnak” ábrázolja, és a zsidókat a létező legsötétebb embereknek látja. Helmut barátja fogalmazza meg érzéseiket: „Hogyan lehetséges, hogy ez a faj magának akarta a jogot, hogy más népeket irányíthasson?”¹⁵

Mielőtt az *NKVD* kivonult volna Galícia keleti feléből, úgy döntött, ott helyben kivégzi a bebörtönzött ukrán nacionalistákat, akiket nem hurcolhatott magával. Az ukrán egységek kíséretében bevonuló németek áldozatok ezreit találták meg a környék városi börtöneiben, vagy hevenyészve ástott tömegsírokban. Az ukránok természetesen a helyi zsidóságot vádolták a szovjet hódítók pártolásával úgy általában, konkrétan pedig azzal, hogy az *NKVD*-t segítették az ukrán elit elleni támadásban.

Az efféle vádak az ukránok hagyományos zsidógyűlöletében találtak táptalajra. A gyűlöletet tovább fokozta, hogy a lengyel nemesek előszeretettel alkalmaztak birtokaikon zsidó intézőket, akik az ukrán parasztság fölötti lengyel uralom jelképévé váltak. Az ukrán nacionalisták kihasználták a létező ellenségességet, és a zsidókat már az első világháború előestéjén azzal vádolták, hogy a lengyelekkel szövetkeznek, a kérdéses területeken, például Galícia keleti felén (a lengyelek természetesen az ukránok támogatásával vádolták a zsidókat). A két háború közötti időszakban vagy a bolsevik elnyomás képviselőinek kiáltották ki őket, vagy az ukrán kisebbség ellen alkalmazott lengyel intézkedések részeseinek.

Az ukrán nemzeti mozgalmon belül a Styepan Bandera vezette szélsőségesek kerültek hatalomra, akik élvezték a németek támogatását. Bandera emberei vezették az *OUN-B* („Bandera Ukrán Nacionalista Osztagai”) kisegítő egységeit, melyek 1941 júniusában a *Wehrmacht*tal együtt vonultak be Galíciába. Lvovban az ukránok összeterelték a helyi zsidókat, és arra kényszerítették őket, hogy kiássák az *NKVD* áldozatait a tömegsírokból vagy kihozzák a börtönökből. Ezután a nemrég meggyilkolt vagy már éppen oszladozó hullákat el kellett helyezniük a nyitott sírok mentén, aztán őket is a gödrökbe lőtték, vagy a börtönökben, az erődben, a nagyobb galíciai városok utcáin és terein ölték meg.

Július 6-án Franzl közlegény megörökítette a tarnopoli eseményeket Bécsben élő szülei mulattatására. A *Volksdeutsche* és az ukránok megcsonkított holttestének felfedezése a helyi zsidók elleni bosszúhadjáratához vezetett:

nekik kellett kihurcolniuk a holttesteket a pincékből, lefektetni az újra kiásott sírok mentén; aztán botokkal és ásókkal agyonverték őket. „Mostanáig – folytatta Franzl – legalább 1000 zsidót küldtünk a másvilágra, de ez elenyésző büntetés azért, amit tettek.” Ezután arra kéri szüleit, terjesszék a híreket, majd ígérettel zárja a levelét: „Ha kételkednétek, hozunk fényképeket. Ezek láttán nem maradhat több kétség senkiben.”¹⁶

Galícia keleti felének kisebb városaiban a zsidóellenes gyilkosságsorozatok a megszállás első napjaiban német beavatkozás nélkül bonyolódtak. Évtizedekkel később a Zloczowtól délre fekvő Brzezany városából származó tanúk így írták le az eseményeket: amint a németek beléptek a városba, „az ukránok extázisba estek. Az ukránok háromágú szigonyával díszített sárga-kék zászlókkal felszerelt parasztok tömegei, zömében fiatalok, ellepték az... utcákat. A falvakból érkeztek, ukrán nemzeti viseletben, és ukrán dalokat énekeltek...” Ami azután történt, várható volt. „A legtöbb zsidót, aki aznap meghalt Breznanyban, szögekkel felszerelt partvisnyével verték agyon. ... Az ukrán banditák két sorban fölálltak, hatalmas botokkal. Bekényszerítették azokat az embereket, a zsidókat, a két sor közé, és hidegvérrel agyonverték őket.”¹⁷

1941. augusztus 1-én Kelet-Galíciát a Főkormányzósághoz csatolták, Galícia körzet része lett, Lemberg (*Lvov*) központtal. Néhány hónapra Hans Frank megtiltotta a gettók fölállítását, hogy a zsidókat továbbíthassa „keletre”, végső soron a Pripet mocsárvidékére. Lvovban a gettósítás csak 1941 októberében kezdődött. Frank olyan gyorsan akart szabadulni az újonnan szerzett zsidóktól, hogy szinte semmit nem tett a Románia vagy Magyarország irányába menekülők ellen. Egyébként pedig galíciai zsidók tízezreit terelték hamarosan munkatáborokba, főleg a stratégiai jelentőségű útvonal mentén, mely Lvovot Dél-Ukrajnával, illetve a Fekete-tengerral összekötötte. Ez a hírhedt Durchgangstrasse IV (IV. számú átjáró) a Wehrmacht és Himmler kolonizációs elképzelései szempontjából is hasznos volt. 1941 késő nyarán gyakorlatilag ez a projekt indította el a zsidók szisztematikus megsemmisítését a rabszolgamunka módszerével.

Litvániában a németek első áldozatai közé tartozott az a 201, többségében zsidó férfi, akit Gargždaz (*Garsden*) határvároskában végeztek ki június 24-én. Eleinte a nőket és gyerekeket (körülbelül háromszáz embert) megkímélték, csűrökbe zárták, és csak szeptember közepén lötték őket halomra. Néhány nappal később a nagyvárosokban, Vilnában (*Vilnius*) és Kovnában is megkezdődött a gyilkolás, több hullámban tartott egész nyáron és ősszel; közben a kisvárosok és falvak zsidóságát tökéletesen megsemmisítették.

Vilna, ahol a megszállás előestéjén mintegy hatvanezer zsidó lakott, évszázadok óta a kelet-európai zsidóság életének egyik legfontosabb központja volt. A tizenharmadik században Élijá ben Solomon rabbi, a „Vilnai gáon”

a vallástudományt ritka magaslatokra fejlesztette, noha a haszidizmussal élesen szembeszegülő szigorú intellektuális ortodoxia hagyományait követve, miközben az ukrán határokon belül éppen újjáéledt ez az érzelmes és népszerű irányzat. A tizenkilencedik század végén Vilnában alakult meg a zsidó munkáspárt, a *Bund* is. A nemzetközi proletariátus heves képviselőjeként is elszántan bolsevikellenes maradt; zsidó kulturális (jiddis) és politikai (szocialista) autonómiát hirdetett Kelet-Európában, és mint ilyen, szembeszegült a zsidó nacionalizmus cionista ágával. Ez lehetett a legeredetibb és számarányaiban is jelentős zsidó politikai mozgalom a két háború közti időszakban – egyben a legvalószínűtlenebb is.

Az első világháborút követően a balti országok függetlenedtek, de Vilnát Lengyelországhoz csatolták. Abban az időszakban a litván nacionalisták és fasiszta szárnyuk, a „Vasfarkas” mozgalom tagjainak gyűlölete sokkal inkább a lengyelek, mint a zsidók ellen irányult. 1926-tól azonban Litvánia fokozatosan jobbra tolódott. Az Antanas Smetona vezette kormány mégsem kezdeményezett egyetlen antiszemita törvényt vagy intézkedést sem.

Ugyanezekben az években a lengyel kontroll alatti Vilnában élő zsidó kisebbség erőteljesen fejlesztette kulturális és belső politikai életét. Jiddis, héber és lengyel nyelvű iskolahálózatot működtettek, de volt jiddis színházuk, rengeteg újság és folyóirat jelent meg, klubok, könyvtárak és más kulturális vagy közintézmények nyíltak. A város a legnagyobb jiddis íróknak és művészeknek adott otthont, valamint az 1925-ben alapított *YIVO* kutatóközpontnak, mely zsidó bölcsészettel és társadalomtudományokkal foglalkozott – gyakorlatilag előkészítette egy zsidó egyetem létrejöttét.

A politikai szcéna radikálisan megváltozott, amikor 1940 júliusában Litvániát és a többi balti államot a Szovjetunióhoz csatolták. A zsidók részvételét az új rendszerben szinte lehetetlen tárgyilagosan megítélni, annyi a különböző területeken tapasztalt ellentmondásos adat: a zsidó vallási intézmények és politikai pártok hamarosan az *NKVD* célkeresztjébe kerültek; ugyanakkor a tisztviselőkben, a középszintű rendőri vezetők között, a felsőoktatásban és különböző közigazgatási posztokon a zsidók jelentős létszámban képviseltették magukat. A Berlinbe menekülő, szélsőségesen jobboldali litván emigránsoknak, akik a németekkel együtt szovjetellenes akciókat segítettek elő a saját hazájukban, így nem volt nehéz elhitetni, hogy a zsidók azonosak a bolsevikokkal. A zsidók eltávolítása Litvániából a földalatti *Litván Aktivista Front* (LAF) célja lett. Amikor egy héttel a német invázió előtt az *NKVD* mintegy 35 000 litvánt deportált szovjet területre, a zsidókat széles körben vádolták azzal, hogy kémkedtek és információt szolgáltattak.

A *Wehrmacht* 1941. június 24-én kora reggel foglalta el Vilnát. A szisztematikus gyilkolás július 4-én kezdődött. Litván bandák terelték egybe zsidó

férfiak százait, akiket vagy ott helyben lemészároltak, vagy előbb a város közelében, a Ponar melletti erdőbe hajtottak. Augusztustól nem kímélték a nőket és gyermekeket sem; a németek célja a munkaképtelen zsidók megsemmisítése lehetett, a munkaképeseket és családjukat életben hagyták. Az első vilnai *Judenrat* júliusban alakult, legtöbb tagját szeptember elején a többi zsidóval együtt meggyilkolták. A második *Zsidó Tanács* Anatol Fried elnökletével jött létre. 1941. szeptember 6-án a megmaradt zsidóknak gettóba kellett vonulniuk. A begyűjtés és az önkéntes litván (!) segítők megkönnyítették az öldöklést, december hónap folyamán mintegy 33 000 vilnai zsidót gyilkoltak meg.

Ichok Rudasevszki, az akkor alig tizennégy éves vilnai iskolásfiú naplójában leírja, ahogy *jom kipurkor* begyűjtötték őket: „A gettó megtelt rohamosztagosokkal. Azt hitték, a zsidók aznap nem mennek dolgozni, tehát értük jöttek. Már éjszaka lármáztak. Az emberek felébredtek. A kapu kinyílt. A zsidó női. Litvánok érkeztek. Kinéztek az udvarra, látom, hogy csoportokban vezetnek el az embereket. Bakancsok dobognak a lépcsőn. Aztán hamarosan minden elcsitul. A litvánok pénzt kaptak, és elmentek. A védtelen zsidók így próbálták menteni magukat. Reggel aztán szörnyű hír terjed. Néhány ezer embert elvittek az éjszaka. Soha többet nem jöttek vissza.”¹⁸ Rudasevszki utolsó mondatából világos, hogy az események után jegyezte föl, és kiderül az is, hogy közben sem ő, sem az összefogdosott zsidók nem tudták, mi történik és hova viszik őket.

Kovnában (*Kaunasban*) már a megszállás első napjaiban elvadultak a gyilkos litván hordák. Jelentésekből kiderül, hogy lelkes litván nézősereg (sok nő gyerekekkel az „első sorban”) és német katonák csoportjai ösztökölték kiáltásokkal, tapssal a gyilkosokat. A következő napokban a város környéki erdőkbe vitték a zsidókat, és ott lőtték le őket. Az első öldöklési hullám után a megmaradt mintegy harmincezer zsidót a folyón túli Slobodka negyedbe vitték, ahol 1941. július 10-én hivatalosan is létrejött a gettó; elnöke a nagy tisztetnek örvendő orvos, dr. Elchanan Elkes lett.

Az őrző megsemmisítési vágy, mely elnyelte a litván zsidók nagy többségét, végigsöpört a másik két balti államon is. 1941 végére majdnem az összes – kb. 2000 – észt zsidó is elpusztult. Egy évvel később szinte teljesen megsemmisült Lettország 66 000 fős zsidósága (körülbelül 12 000-en maradtak lett területen, de ebből 8000-et a Birodalomból telepítettek át).

A megszállások végigsöpörtek a megszállt keleti zónán. Még a Birodalom leigázott áldozatait, a lengyeleket is részt vettek a tömeggyilkosságban. A leghírhedtebb megszállás július 10-én, Białystok körzetben, Radzilowban és Jedwabnéban történt. Miután a *Wehrmacht* benyomult, a kisvárosok lakói meggyilkolták zsidó szomszédaikat, agyonverték, lelőtték vagy tucatjával elégették őket a helyi pajtákban.

Megesett azonban az is, hogy a lakosság tiltakozott, és nem akart részt vállalni a zsidóellenes erőszakban. Breszt-Litovszkban például fehéroroszok és lengyelek egyaránt nyíltan kijelentették, hogy szánják a zsidó áldozatokat, és undorodnak a németeknek, ezeknek a „zsidóhóhérok” a „barbár” módszereitől. Ukrajna Zsitomir körzetében is vonakodtak a pogromtól. Az orosz lakosságról hasonlókat olvashatunk a *Wehrmacht* antiszemita propagandával kapcsolatos jelentéseiben.

Miközben a németek és készséges helyi cinkosaik aktívan folytatták gyilkos hadjáratukat a keleti front északi, középső és déli részén, a román hadsereg és csendőrség túltett még az *Einsatzgruppék*on is. Egy év alatt a románok körülbelül 270 000 zsidót öltek meg. Az áldozatok számában így sem vehették fel a versenyt a németekkel, de a lettekhez, litvánokhoz, ukránokhoz és horvátokhoz hasonlóan leleményes kínzóknak és gyilkosoknak bizonyultak.

A román zsidók legkorábbi és legnagyobb arányú megszállása Moldva fővárosában, Iaşiban történt. 1941. június 26-án, két szovjet légitámadás utáni „megtorlásul” kezdődött az öldöklés, a hadsereg hírszerző tisztjei és a helyi rendőrség vezényletével. Miután ezeket megszárolták le a városban, néhány ezer embert még két tehervonat hermetikusan lezárt kocsijaiba tuszkoltak, és néhány napos céltalan utazásra küldtek. Az első vonaton 1400-an fulladtak meg, vagy haltak szomjan, a másodikon 1194 holttestet találtak. Az Iaşi-pogrom áldozatainak pontos száma kérdéses, de valószínűleg meghaladta a tízezeret.

Besszarábiában és Bukovinában helyi kezdeményezés indította el a zsidók megtizedelését, de aztán Bukarestből megjött hozzá az utasítás is. Július 8-án Ion Antonescu beszédet intézett a minisztereihez. „Arra kérlek benneteket, legyetek könyörtelenek! Itt nincs helye cukormáznak, se ködös humanitásnak... Ha szükséges, használjátok a géppuskát, kijelentem, erre nincs törvény.”¹⁹ A zsidógyilkolás mindennapi esemény lett: tízezreket tereltek gettókba, míg aztán ősszel átterelték őket a Dnyeszter folyón, a románoktól megszállt és Románia ellenőrzése alatt álló Dél-Ukrajnába, Transznisztríába.

A németek balkáni győzelme után Jugoszláviát felosztották: a németek elfoglalták Szerbiát és a dalmát part hosszú nyúlványait; a magyarok megkapták Bácska és Baranya túlnyomó részét, a bolgárok Macedóniát. Független horvát állam alakult Ante Pavelić és usztasái vezetésével. Horvátország dalmát partjának részei olasz ellenőrzés alatt maradtak, de német csapatok is állomásoztak horvát területen.

Szerbiában a németek kollaboráns kormányt segítettek hatalomra egy lelkes antikommunistával, Milan Nedić miniszterelnökkel az élen. Nedić azonban nem sok vizet zavart, és nem sokkal azután, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót, fegyveres ellenállás kezdődött az országban, különösen

vidéken. Azon a nyáron viszonylag kis létszámú és képzetlen Wehrmacht csapatok vívtak vesztesre álló harcot Tito (Josip Broz) kommunista és Draža Mihajlović szerb nacionalista gerilláival. A zendülés egyre terjedt, annak ellenére, hogy a németek tüzokat lőttek le (szerbeket is, de főleg zsidókat), falvakat romboltak, megölték a lakosokat. Szeptemberben Hitler a Szerbiában állomásozó csapatok élére az osztrák Franz Boehme tábornokot nevezte ki, aki nagy szerbgyűlölő hírében állt. Szabad kezet adott neki, hogy „kemény módszereket” alkalmazva rendet teremtsen a térségben. Boehme lelkesen engedelmeskedett.

Horvátországban alig alakította meg új rendszerét – a fasizmus és az istenfélő katolicizmus keverékét – Pavelić, amikor a zágrábi német követ, Edmund von Glaise Horstenau arról számolt be: „az usztrasák örjöngenek”.²⁰ Az új vezér népirtó kereszteshadjáratot kezdett a horvát területen élő 2 200 000 ortodox keresztény szerb és főleg az etnikailag vegyes összetételű Boszniában lakó 45 000 zsidó ellen (miközben a teljes lakosság 6 700 000 volt). A katolikus usztrasákat nem érdekelte a muzulmánok vagy a protestánsok jelenléte, de a szerbek és zsidók választhattak: áttérnek, távoznak vagy meghalnak. Jonathan Steinberg történész szerint „szerb és zsidó férfiakat, nőket és gyerekeket szó szerint halálra marcangoltak. Egész falvakat a földdel tettek egyenlővé, az embereket a pajtákba kergették, és az épületet rájuk gyújtották. Az olasz külügyminisztérium archívumában őrzik azoknak a henteskéseknek, kampóknak, baltáknak a fotóit, melyek segítségével az usztrasák szerb áldozataikat felaprították. Fennmaradt fénykép olyan szerb nőről, akinek bicskával vágták le a mellét, férfiakról, akiknek kiszúrták a szemét, akiket kiheréltek és megcsónkítottak.”²¹

Miközben Alojzije Stepinac érsek, a horvát katolikus egyház feje, hónapokon át halogatta, hogy nyilvánosan elítélje a barbár gyilkoló hadjáratot, helyi püspökök örömmel vették tudomásul a szakadárak és zsidók megsemmisítését, illetve erőszakos áttérítését. A mosztari katolikus püspök szavaival: „Még soha nem adódott ilyen jó alkalom, hogy Horvátországban ennyi lelket menthessünk meg.”²² A püspökök tehát áldásukat adták a lelkek megmentéséhez, miközben néhány ferences szerzetes vezető szerepet vállalt a legördögibb gyilkosságokban, a szerbek és zsidók megtizedelésében, a sajátosan horvát Jasenovac megsemmisítő táborban.

A keresztény hit, a fasiszta politika és az ádáz vérengzés keveréke meglehetősen hasonlóságot mutatott a horvát usztrasáknál, a román Vaszgárdánál, sőt az Antonescu rendszer képviselőinél is; de ugyanezek a szélsőségek jellemezték az ukrán nacionalistákat, főleg Bandera OUN frakcióját, a litván és lett „partizánok” szórványos csoportjait is. Valahány radikális gyilkoló gépezetnek, mint láthattuk, a zsidóság volt az elsődleges célpontja. A szlovák Néppárt

is hordozott hasonló ideológiai elemeket. A párt megalakulásától fogva két részre szakadt, egy hagyományos konzervatív és egy militáns kvázi-fasiszta ágra, utóbbit az ádáz nacionalista és nem kevésbé ádáz antiszemita Vojtěch Tuka vezette. 1939 márciusában dr. Jozef Tiso konzervatív lelkész vette át a párt irányítását, és lett egyben a független Szlovákia elnöke, miközben Tuka még közelebb sodródott a nemzetiszocializmushoz, és hamarosan az új állam miniszterelnöke lett. Az új szlovák rend természetesen nem vesztette el berlini irányítóinak bizalmát – hogy is tehetne volna, ha egyszer antiszemitizmusa vallási hagyományaiban és a közvetlen német befolyásban gyökeredzett.

A nagyrészt vidéken élő szlovák lakosság mintegy 2 600 000 tagja többségében hithű katolikus volt; az evangélikus közösség a lakosság tizenöt százalékát adta, és 1940 végén a 80 000-et számláló zsidóság adta a népesség 3,3 százalékát. Amikor 1940. július 28-án Tiso, Tuka és Šanő Mach belügyminiszter találkozott Hitlerrel, a náci vezér követelte, hogy szlovák partnerei a némettel párhuzamosan alakítsák zsidóellenes törvénykezésüket. Nem sokkal ezután megalakult a *Központi Gazdasági Hivatal (UHU)*, hogy felügyelje a zsidó tulajdon árjásítását, és gondoskodjon róla, hogy zsidó ne maradjon fontos üzleti pozícióban; felállt a *Zsidó Tanács (UŽ)*, majd 1941 szeptemberében zsidóellenes törvények egész sora, a „Zsidó Kódex” került bevezetésre. Az új rendeletek kötelezővé tették a zsidócsillag viselését és a kényszermunkát. A színteret előkészítették, a katolikus Szlovákia készen állt rá, hogy – a Birodalmat követően – az első ország legyen, mely megkezdi a zsidók deportálását.

Magyarországon viszonylagos nyugalom uralkodott; 1941-ben mintegy 825 000 zsidó élt az ország határain belül, ezek a határok jelentősen tágultak a nem sokkal korábbi országgyarapításoknak megfelelően. A nagyvárosokban, elsősorban Budapesten az asszimilálódott zsidóság kvázi-szimbiózisban gyarapodott az ország társadalmi elitjével, egészen az első világháború végéig. 1918-ban a politikai helyzet jelentősen megváltozott. A vereséget szenvedett, megcsónkított Magyarországot elnyelte a forradalom. Kun Béla kommunista diktatúrája ugyan csak 133 napig tartott, ám zsidó származása és a zsidók erős jelenléte a kormányában komoly antiszemita reakciót indított el, ennek aztán zsidók ezrei estek áldozatul. Ráadásul a nem asszimiláns, részben galíciai zsidó kisebbség jelenléte tovább tüzelte a zsidóellenes érületet, melyet a rákövetkező években a nemzeti-revizionista, a militáns antikommunista irányzatok, majd az egyre erősödő nácizmus hatása tovább fokozott.

A két háború közötti időszakban Horthy Miklós kormányzónak sikerült konzervatív kormányokat hatalomban tartani, és hárítani az apróbb fasiszta vagy szélsőségesen antiszemita mozgalmakat. A kormányzó és a hagyományos konzervatívok egyik módszere az volt, hogy zsidóellenes törvényeket léptettek életbe. Már 1920-ban zsidóellenes kvótát vezettek be az egyetemeken

– ez lett a háború utáni Európa első antiszemita törvénye –, de nem alkalmazták nagyon következetesen. Az 1938-as és az 1939-es törvények azonban már konkrétan korlátozták a zsidók részvételét az ország politikai és gazdasági életében, legalább is a zsidó középosztályt illetően (a zsidó bankokhoz és az ipari elithez egyelőre nem nyúltak). A „harmadik zsidótörvény” 1941 augusztusában a nürnbergi faji törvény megfelelő változata volt. Horthy politikáját támogatta a magyar katolikus és protestáns egyház is. A magyar püspöki kar készségesen elfogadta az 1938-as és az 1939-es zsidótörvényeket, de, amint az várható volt, ellenezte a tisztán faji jellegű 1941. augusztusi törvényt, mert az már a megkeresztelkedett zsidókat is fenyegette.

A Magyarországon élő külföldi zsidók ezrei fizették meg a kormányzó kompromisszumos politikájának árát. 1941 augusztusában közülük mintegy 18 000-et (zömében lengyelországi származásúakat) összefogdosott a magyar csendőrség, és átadta a Nyugat-Ukrajnában állomásozó SS-eknek. Augusztus 27–28-án az elűzötteket és néhány ezer helyi zsidót (összesen körülbelül 23 600 embert) lemészároltak Kamenyec Podolszkijban és környékén. Amikor a vérengzés híre elérte Magyarországot, a belügyminiszter leállította a deportálást. Közben az első ezreket, majd tízezreket munkaszolgálatosként már elvitték a megszállt Ukrajnába. 1941 végére mintegy ötvenezer zsidót hívtak be munkaszolgálatra, ebből az első sorozatból megközelítőleg negyvenezer nem tért vissza. Az is nyilvánvaló lett azonban, hogy zsidóellenes intézkedéseiben Horthy az ismétlődő német ösztökélés hatására sem hajlandó átlépni egy bizonyos határt. 1942 márciusától a helyzet valamelyest stabilizálódott, mert a viszonylag liberális Kállay Miklós lépett a németbarát Bárdossy László helyébe, és ez így is maradt 1944 márciusáig, az ország német megszállásáig.

A gyilkos hadműveleteket az újonnan megszállt területeken a zsidó férfiakról gyorsan kiterjesztették a teljes zsidó közösségre, ehhez pedig a tömeggyilkosság leghatékonyabb eszközeire volt szükség. A nők és gyermekek kivégzését Himmler a kommandói számára túl stresszesnek találta; a mérgező gáz ígéretes megoldásnak tűnt. Már az eutanázia programban kipróbálták a módszer más gyilkos eszközökhöz hasonlóan. Szén-monoxidot engedtek rögzített gázkamrákba vagy zárt teherautókba. 1941 szeptemberében az eutanázia program teherautóiban az *RSHA Krimináltechnológiai Intézetében* kifejlesztett apró technikai változtatás új lehetőségeket nyitott. Az újratervezett teherautók mobil fullasztóeszközzé változtak, autónként cirka negyven ember számára: a légmentesen lezárt gépkocsiba a kipufogóhoz csatlakoztatott fémcsövön át vezették be a gázt. Csak be kellett indítani a motort, és az emberi rakomány fulladásos halált halt.

Háború utáni tanúvallomásaiban Lauer kommandós így vázolja fel a folyamatot: „Két teherautót használtunk [Poltavában]... Behajtottak a börtönudvarra és a zsidóknak – férfiaknak, nőknek és gyermekeknek – a cellából egyenesen a teherautókra kellett szállniuk... A kipufogógázt a gépkocsik belsejébe vezették. Ma is hallok a zsidók kiáltásait, hallok a dörömbölést: „Kedves németek, engedjete ki!”... Mihelyt az ajtók becsukódtak, a gépkocsivezető beindította a motort. Poltaván kívül egy bizonyos helyre hajtott. Ez volt a célállomás. Az ajtót kinyitották, sűrű füst zúdult ki rajta, aztán az összezsugorodott testek. Félelmetes látvány volt.”²³ Néhány hónapon belül körülbelül harminc speciális teherautó működött a balti országokban, Belorussziában, Ukrajnában, Warthegau-körzetben és Szerbiában.

A speciális teherautót már csak egy apró lépés választotta el a rögzített gázkamrától, mely ugyanazzal a technológiával működött: szén-monoxid és a hozzá tartozó motor. Mint később látni fogjuk, Warthegau-körzet Chelumno nevű megsemmisítő helyszínén néhány teherautót használtak 1941 decemberétől, de novemberben már megkezdődött a – csatlakozó motorral termelt kipufogó gáz elvén alapuló – gázkamrák építése a későbbi Belzec megsemmisítő tábor helyén. Kicsivel korábban, 1941 szeptemberében másfajta gyilkos gáz alkalmazásával kezdtek kísérletezni Auschwitzban.

Auschwitz 1940 júniusában nyitotta meg kapuit a lengyel politikai foglyok előtt, azután a fejlődés több fázisán esett át. Az azonos nevű felső-sziléziai város (14 000 lakosának fele zsidó) közvetlen közelében, a Visztula és a Sola között, egy vasúti csomópont szomszédságában terült el. 1940. április 27-én Himmler dönt a tábor építéséről, május 4-én Rudolf Höss, aki korábban a dachauai tábor személyzetéhez tartozott, nevezik ki parancsnoknak. Június 14-én, mikor a *Wehrmacht* bevonul Párizsba, megérkezik az első szállítmány, 728 lengyel politikai fogoly, a galíciai Tarnówból.

1941 márciusában Himmler megtekinti a felső-sziléziai tábort a vegyipari óriás, *I. G. Farben* képviselőinek társaságában. A látogatást lelkes tárgyalások előzték meg *I. G. Farben*, *Göring Négyéves Terv Hivatala* és az SS között. A britekkel folytatódó háború és a Szovjetunió ellen tervezett támadás meggyőzték Hitlert és Göringet, hogy a gumigyártásnak és a benzin előállításának kell elsőbbséget adniuk. *I. G. Farben*, a német ipar úttörője ezen a téren, parancsba kapta, hogy jelentősen növelje meg a termelékenységét. Új erőműre volt szükség a lehető leghamarabb: Auschwitz volt az egyik lehetséges helyszín. 1941. március-áprilisában Himmler véglegesítette az alkat, megígérte az olcsó munkaerőt és a német személyzet számára megfelelő szállást. Höss azt az utasítást kapta, hogy bővítsa a tábor befogadóképességét 11 000-ről 30 000-re. Auschwitz városából elűzték a zsidókat, otthonaikat kisajátították, a lengyeleket

pedig építkezésre fogták a táborban és *I. G. Farben* bunai erőművének leendő helyszínén, Dworyban.

Miközben nagyszabású terveiket útnak indították, egy auschwitzi fertőtlenítő csapat rájött, hogy az erős rovarirtó *Zyklon-B* – melyet hajótestek, katonai barakkok fertőtlenítésére használtak, így Auschwitzban is – elpusztítja az állatokat, tehát nyilván az emberi lényeket is. 1941 szeptemberében sikeres kísérletet hajtottak végre néhány szovjet hadifoglyon a központi tábor 11. blokkjának pincéjében.

A gyilkos módszerek tökéletesítése gyors ütemben folyt, de a náci hierarchia csúcsán, 1941 nyarán még vitatták a zsidókérdés lehetséges „megoldásait”. A megszállt szovjet területen a megsemmisítés eleinte azért irányult a zsidók ellen, mert őket tartották a szovjet rendszer letéteményeseinek, aztán lehetséges partizánnak, végül a német gyarmatosítás jövőbeni helyszínein élő ellenséges elemeknek: a három kategória persze egybeolvadt, de még nem volt érvényes a teljes európai kontinensre. Ami a tömeggyilkosságot illeti, „Az európai zsidókérdés végső megoldásának” első fázisa szovjet területen kezdődött, de még talán nem tekintették az európai zsidók megsemmisítését célzó terv részének. Hogyan értelmezzük tehát Göring 1941. július 31-én Heydrichnek címzett levelét?

„Az önre bízott feladat végrehajtásával kapcsolatban, az 1939. január 24-i ediktumnak megfelelően, miszerint a zsidókérdést emigráció, kiürítés útján, a lehető legalkalmasabb módon kell megoldani... – írta Göring –, megbízom önt, tegye meg a szükséges előkészületeket... a zsidókérdés általános megoldására Európa német fennhatóság alá eső területein.” A levél még folytatódott: „Mivel az ügyben más központi szervek is érintettek, számítson az együttműködésükre. Továbbá megbízom önt azzal, hogy haladéktalanul nyújtssa be nekem az előkészítéshez szükséges szervezési, gyakorlati és pénzügyi intézkedések tervezetét, hogy a zsidókérdés szándék szerinti végső megoldását végbeviessük.”

Annyit tudunk, hogy Göring levelét valójában Heydrich írta, majd benyújtotta aláírásra a birodalmi marsallnak; Eichmann tanúskodott erről 1961-es jeruzsálemi tárgyalásán. A dokumentum nyilván arra szolgált, hogy Himmler, és így Heydrich felhatalmazást kapjon minden, a zsidóság sorsára vonatkozó kérdéssel kapcsolatban, az orosz területeken már zajló folyamatok kapcsán épp úgy, mint a várható keleti győzelmet követő további deportálások ügyében. Más szóval, a levelet arra szánták, hogy minden illetékes tudomásul vegye, a zsidókérdés megoldása Himmler felségterülete (persze Hitler utasításának megfelelően).

Göring levele kellő homályba burkolta a határidőket, mert Hitler valószínűleg tartotta magát ahhoz az eredeti elképzeléséhez, hogy az európai zsi-

dókat csak a hadjárat végén deportálja Észak-Oroszországba. Ezt erősítette meg Eichmann a propaganda minisztérium hivatalnokainak tartott, 1941. augusztus eleji megbeszélésén, ahol Goebbels és Hitler közelgő találkozását készítették elő. „A *Führer* – jelentette ki Eichmann – elutasította Heydrich Obergruppenführer hivatalos kérését a [zsidók] háború alatti evakuálásával kapcsolatban.” Ebből az következik, hogy Heydrich javasolta a zsidók részleges evakuálását a nagyobb európai városokból. Ugyanez az ötlet felmerült, amikor Goebbels felkereste Hitlert a rastenburgi főhadiszálláson, augusztus 18-án, de Hitler ismét elvetette.

Beszélgetés közben a náci vezér ismét megemlítette „jóslatát” azzal kapcsolatban, milyen árat fizetnek majd a zsidók, amiért kirobbantották a háborút. „A *Führer* meggyőződése szerint – jegyezte fel Goebbels – a *Reichstag* előtt elhangzott jóslata, miszerint a zsidóság önnön megsemmisülésével fizet, ha még egyszer sikerül világháborút kirobbantania, most beteljesedik. Az utóbbi hetekben, hónapokban [a jóslat] hátborzongatóan beteljesedni látszik. Keleten a zsidók már fizetik a számlát; Németországban részben már meg is fizették, és a jövőre is maradt bőven tartozásuk. Az utolsó menedékük Észak-Amerika; azonban rövid-, vagy hosszútávon ott is fizetniük kell.” Hitler Goebbels előtt tett kijelentései tényleg ijesztőek, de megjegyzendő, hogy végig a homályban maradtak. Hogy a német zsidóknak „a jövőre is maradt bőven tartozásuk” azt is jelentheti, hogy a keleten aratott győzelem után a német zsidókat Észak-Oroszországba deportálják, és ott „a kemény éghajlaton agyondolgoztatják”. Belefér Hitler szavainak jelentésébe a tömegmészárlás is, de nem valószínű, hogy ebben a stádiumban a náci vezér a szervezett, átfogó és azonnali megsemmisítésre gondolt volna.

Közben, 1941. szeptember 1-jén, egy Hitler jóváhagyásával kiadott rendelet értelmében a birodalom és a protektorátus területén élő minden hat év fölötti zsidónak fel kellett öltenie a sárga, hatágú csillagot, rajta (körben) fekete betűkkel a *Jude* szóval. Balra, szívmagasságban kellett a ruházatra varrni, hogy nyilvános helyen jól látható legyen. Ugyanettől a naptól fogva a zsidók rendőrségi engedély nélkül nem hagyhatták el lakóhelyüket, nem viselhettek érdemérmet, kitüntetést vagy más jelvényt.

„Mára itt a zsidócsillag – írja Klemperer szeptember 19-én: – Frau Voss már felvarrta, a kabátjával akarja takarni. Szabad? kérdezem magamtól gyáván. Tegnap Eva lejárta a lábát, és ma megint vásárolnia, aztán főznie kell. Miért? Mert engem öl a szegény. Mit is szegyellek? Hétfőtől újra én megyek vásárolni.”²⁴ (Klemperer felesége nem volt zsidó, tehát nem kellett viselnie a sárga csillagot.) Hogyan reagált minderre a német lakosság?

A szeptember 26-i, vesztfáliai *SD* jelentés szerint a rendeletet a német lakosság jó része elégedetten üdvözölte; kritikát inkább a kivételekkel kapcsos-

latban fogalmazott még. Az árja férfiak zsidó felesége miért nem viseli a megkülönböztető jelvényt? Volt „árja zsidó” és „nem árja zsidó”. Az egy nappal korábbi SD jelentésben megjelent az általános vélemény, miszerint a zsidóknak kabátjuk hátára is fel kellene varrniuk a csillagot, hogy biztosan látszódjon: ez majd kényszerítené a még Németországban maradókat, hogy tűnjenek el.

A szemtanúk azonban sokféle reakcióról adnak számot. Szeptember 20-án Klemperer feljegyezi, mi történt Frau Kronheimmel: „Tegnap villamosra szállt – az elülső peronra. A vezető: miért nem ül le a kocsiba? Frau Kronheim apró, törekeny, görnyedt hátú, a haja teljesen fehér. Mivel zsidó, tilos a kocsiba ülnie. A vezető öklével a műszerfalra vágott: »Aljasság! De ez magának csekély vigasz.«” Az együttérzés legsajátosabb kifejeződését egy november 25-i jegyzetből tudjuk: „Frau Reichenbach... mesélte, hogy egy úriember üdvözölte az egyik üzlet ajtajában. Nem téveszt össze valakivel? – Nem, nem ismerem önt, de mostantól gyakran üdvözlik majd mások is. Csoportot alakítottunk, mely a zsidócsillagot üdvözli.”²⁵ Az emberek egyénileg gyakran kifejezték együttérzésüket. David Bankier történész árnyalt megközelítése szerint a látványos üldöztetés volt az oka a németek általános reakciójának, legalábbis egy ideig: „Amíg névtelen zsidókat üldöznek, a lakosság érzelmileg távol tarthatja magát a közvetve általa okozott megpróbáltatás erkölcsi következményeitől. Ha szégyen és büntudat nem párosul vele, könnyű megbékelni az üldözéssel. Mihelyt nevesítjük az áldozatot, a vád tanúja lesz, aki láttatni engedi, mi az ára a behódolásnak és az alkalmazkodásnak egy gyilkos rendszerhez... A zavarba ejtő érzések sem tartottak azonban sokáig. Ahogyan az más intézkedésekkel kapcsolatban is történni szokott, a zsidó szimpatizánsokon végrehajtott büntetések, a lassan mindennapivá váló látvánnyal szembeni növekvő érzéketlenség apátiához vezettek.”²⁶

Hogy a csillagra vonatkozó rendeletből következett-e, vagy a leendő intézkedések előszelének hatására történt, nem tudjuk, de 1941. szeptember 11-én a Gestapo feloszlatta a Kulturbundot. Kulturális tevékenységeinek zömét már korábban betiltották. Júliusban a szövetség muzikusai utoljára találkoztak, hogy Verdit ünnepeljék; hangszereiket ekkor elkobozták, szétosztották az SA és az SS egységeknek, a zongorákat náci jóléti intézményeknek és Wehrmacht szanatóriumoknak adták, lemezeiket újrahasznosította a német lemezipar. Az engedélyezett zsidó kulturális tevékenységnek Németország területén ezzel befellegzett.

1941 júniusában, az új statútum kihirdetése után a Vichy-kormány előretört: július 22-én a nem megszállt zónában is elindult az árjásítás, mégpedig az északi módszerek és kritériumok alapján. Vállalatokat zártak be, vagy helyez-

tek „francia” felügyelet alá, tőkéket koboztak el, a hozamot speciális állami bankban helyezték el.

Darlannak és Vallat-nak ez sem volt elég. A statútum megjelenésének napjától (az új definíció alapján) a Vichy-zónában minden zsidónak regisztráltatnia kellett magát. Ennél is ijesztőbb volt Darlan 1941 decemberében kiadott rendelete, mely szerint minden zsidónak regisztráltatnia kell magát, aki 1936. január 1-jét követően lépett az ország területére; később ez lett a begyűjtést és deportálást szabályozó francia–német egyezmények alapja. 1941. augusztus 20-án német utasításra a párizsi rendőrség letartóztatott további 4230 zsidót; Drancybe küldték őket, a francia főváros melletti új gyűjtőközpontba és koncentrációs táborba. Ez a második begyűjtés talán csak szankció volt a kommunista ifjúsági szervezetek augusztus 13-i párizsi demonstrációja miatt; a rendőrség jelentős számú zsidót fedezhetett fel a demonstrálók között. Ezúttal néhány francia zsidót, különösen kommunistákat, szintén letartóztat-

Összel a német katonai állomány elleni támadások voltak magukkal megtorló intézkedéseket, először is a kommunistákkal szemben (függetlenül zsidó vagy nem zsidó származásuktól). A nantes-i Feldkommandant, Karl Holtz alezredes meggyilkolása után, 1941. október 20-án, kivégzett ötven túszt sem csak a zsidók közül válogatták. Heydrich számára a zsidóellenes szankciók túl puhának tűntek, ezért történhetett meg, hogy francia náci párti aktivisták október 3-án három párizsi zsinagóga ellen követtek el bombamerényletet. Ezt követte egy újabb, német katonák elleni támadás 1941. november 28-án. Válaszul december 12-én 743 zsidó férfit, főleg a francia középosztályhoz tartozókat fogott el a német rendőrség, és vezényelt Compiègne-be, a közvetlen német parancsnokság alatt álló lágerbe. 1942 márciusában ezt a csoportot néhány további zsidó fogollyal együtt Auschwitzba továbbították. Így aztán Franciaországban a hadsereg főparancsnokság léptette életbe az egyre drasztikusabb zsidóellenes intézkedéseket. A francia túsok kivégzése még lelki-furdalást okozott, de a zsidók halálba küldését könnyedén végrehajtotta a többségében nem náci katonai elit.

A zsidóellenes intézkedések elszaporodásával, a letartóztatásokkal és a deportálások megkezdésével párhuzamosan Theodor Dannecker, Eichmann párizsi megbízottja, a zsidó ügyekért felelős SD-tiszt nyomást gyakorolt a zsidó szervezetekre, hogy a „koordinációs bizottságot” működőképes „Zsidó Tanácsá” alakítsák. A németek elvárták Vichytől, hogy hozza létre az új intézményt. 1941 őszén a honos vagy külföldi zsidó vezetők előtt világossá vált, hogy engedniük kell a diktátumnak. A közös sors sem hidalta át azonban a két csoport közötti szakadékot. Ezzel a testvérháborúval a háttérben a francia zsidó személyiségek egy része – közöttük Lambert játszik majd jelentős sze-

repet – úgy döntött, hogy elfogadja a Vichy-kormány döntéseit, és részt vesz a Vallat-val folytatott konzultációk sorozatában, a *Consistoire* akarata ellenére. 1941. november 29-én Vallat aláírta az *Union Générale des Israélites de France* alapító okiratát. 1942. január 9-én az északi *UGIF* (megszállt zóna) és a déli *UGIF* (Vichy-zóna) végrehajtó testülete is megalakult. Gyakorlatilag Lambert lett a déli *UGIF* meghatározó személyisége.

Állítások szerint a közvetlen német katonai irányítás alatt álló nyugat-európai országokban kevésbé készségesen fogadták el a zsidóellenes intézkedéseket, mint a civil náci uralom alatt állókban. A megszállt Franciaországban ugyan nem ez volt a helyzet, de Belgiumban a *Wehrmacht* főparancsnoka, Alexander von Falkenhausen tábornok tartózkodóan viszonyult a népesség körében esetleg nyugtalanságot keltő intézkedésekhez. Ennek ellenére, a franciáknál és a hollandoknál életbe lépő zsidóellenes intézkedéseket majdnem ugyanabban az időben a belgáknál is bevezették. 1940 októberében a katonai közigazgatás kibocsátotta a „Statut des juifs”-et, mely nagyon hasonlított a francia és holland statútumokhoz, és vonatkozott az akkoriban élő teljes, 65-75 000 fős belga zsidóságra. Elrendelték a regisztrációt, megjelölték a személyi iratokat, listázták a zsidó vállalatokat, elbocsátották a zsidó hivatalnokokat, elűzték a zsidókat a jogi és újságírói szakmákból, mint bárhol nyugaton. 1941 tavaszán ezt követte a zsidó tulajdon összeírása, majd a szomszédos Hollandiához hasonlóan további szegregációs intézkedések, szinte azokkal egy időben. Ugyanannak az évnek az őszén felállt a *Zsidó Tanács*, az *Association des Juifs en Belgique (AJB)*; mindössze néhány nappal a francia *UGIF* megalakítása előtt.

A zsidók helyzete Belgiumban, illetve Hollandiában és Franciaországban mégis különbözött. Míg a holland zsidók kétharmada és a francia zsidók fele 1940-ben őshonos vagy honosított polgár volt, a belgáknál csak a zsidók 6 százaléka volt belga állampolgár. Mindhárom nyugati országban megtörtént, hogy kisebb náci szimpatizáns csoportok megrongálták a zsidó tulajdont, vagy egyénekre támadtak, mihelyt a német jelenlét felbátorította őket, de nagy, pogromjellegű megmozdulások csak Belgiumban szerveződtek 1941. április 14-én és 17-én. Antwerpenben a flamand nacionalista párt (*VNV*) néhány száz aktivistája zsinagógákat gyújtott fel, Húsvét hétfőn pedig a *Jud Süß* megtekintése után a főrabbi házáat. 1941-nek lassan a végéhez közeledve sem a belga egyházi személyiségek, sem az ellenállási mozgalmak nem szálltak keményen szembe a németek zsidóellenes intézkedéseivel, sem a belga szélsőjobb erőszakcselekményeivel. Egyetlen liberális földalatti újság tiltakozott az antwerpeni megmozdulások ellen, de ők is hozzátették: „Kedves olvasók, ne gondoljátok, hogy mi, belgák, a zsidók pártját fogjuk. Nem, erről szó sincs. Mégis, még egy zsidó is emberi lény.”²⁷

A „VÉGSŐ MEGOLDÁS”

1941. szeptember–1941. december

1941. november 12-én Himmler parancsba adta Friedrich Jeckelnnek, az *Ostland HSSPF*-nek, hogy ölje meg a rigai gettóban élő mintegy harmincezer zsidót. A művelet előestéjén, november 29-én az ép fizikumú zsidókat elkülönítették a többiektől. A kora reggeli órákban megindult a menet a gettóból a közeli Rumbula-erdőbe. Tizenhét ezer ór állt készenlétben, közöttük vagy ezer lett önkéntes. Közben néhány száz szovjet fogoly hat darab hatalmas gödröt ásott a rumbulai homokos talajba. Amint nőtt az érkező gettólakók száma, az örök egyre szorosabb gyűrűben terelték őket a gödrök felé. Mielőtt a kivégzés helyszínére értek volna, még megfosztották őket csomagjaiktól, levették velük a kabátjukat, majd minden ruhájukat. Ezután a mezítelen foglyok egy agyagrámpán leereszkedtek a gödörbe, arccal a földre vagy a már haldoklók, vagy a halottak testére feküdtek, ahol körülbelül két méter távolságból, egyetlen golyóval tarkón lőtték őket. Jeckeln ott állt a gödör szélén, körülötte *SD*-tagok, rendőrök és civilek gyűrűje. Tizenkét kijelölt mesterlövész váltotta egymást, és egész nap a zsidókra lőtt. A mészárlás valamikor délután öt és hét óra között ért véget; addigra körülbelül tizenöt ezer zsidót végeztek ki. Egy héttel később, december 7-én és 8-án a németek legyilkolták a gettólakosság megmaradt másik felét is.

Simon Dubnov történész betegen feküdt, és valahogy kimaradt az első mészárlásból. Másodszorra már nem úszta meg. A beteg és gyenge gettólakókat busszal vitték a kivégzés helyszínére; mivel Dubnov nem kapaszkodott fel elég

gyorsan a buszra, az egyik lett őrkön lőtte. Másnap a gettón belüli tömegsírba temették. A szóbeszéd szerint, miközben a busz felé mentek, Dubnov végig azt hajtogatta: „Emberek ne felejtsetek, emberek beszéljete róla, jegyezzetek fel mindent.”²

A rigai zsidók lemeszárlásának első napján, a kora reggeli órákban, mintegy ezer zsidó érkezett Berlinből a város vasútállomására. Őket egyből az erdőbe vitték, és azonnal megölték. A birodalomból Rigába deportált zsidók csoportja csak egyike volt azoknak, melyeket Hitler váratlan döntése folytán, október 15-e után a németországi és a protektorátushoz tartozó városokból a korábbi Lengyelország vagy *Ostland* gettóiba irányítottak. Egy hónappal korábban Hitler még azt mondta Goebbelsnek, hogy a német zsidók deportálását csak az oroszok feletti győzelem után kezdik meg a messzi Észak-Oroszországba. Vajon mi késztette mégis erre a döntésre a náci vezért?

Hitler döntését állítólag Sztálin parancsa előzte meg, miszerint a Volga-menti németeket Szibériába kell kitelepíteni. Pedig Hitler nehezen hihette, hogy egy Sztálint majd elbizonytalanít, ha ő bosszúból deportálja a német zsidókat. A Volga-menti németek valószínűleg csak kényelmes ürügyet szolgáltatottak egy más okból hozott korábbi döntésre: Rooseveltnél ugyanis továbbra is állhatatos erőfeszítéseket tett, hogy az USA belépjen a háborúba. Ez a tény egybevágott Hitler feltételezésével, hogy Roosevelt mögött fenyegető erő áll: a zsidók. Mi más magyarázná, hogy a világkapitalizmus vezetője sietve segítséget ad a bolsevizmus fenyegetett erődjének? Mivel sem beszéd, sem fenyegetés nem bátorítalanította el az amerikai elnököt, a náci vezér úgy vélhette, a németországi zsidók elleni közvetlen és azonnali veszélyt jelentő lépésekkel hatást gyakorolhat Rooseveltnél zsidó „környezetére”. A német zsidókból így lett tűsz, konkrétan és látványosan, iszonytató végre várva, míg az Egyesült Államok tovább közeledett a háborúba lépés felé.

1941 szeptemberének első napjaiban mintha Hitlernek különösen sürgőssé vált volna, hogy nyomást gyakoroljon Rooseveltre. Szeptember 4-én egy német tengeralattjáró, melyet az amerikai *Greer* rombolónaszád követett, és a naszád védelme alatt álló brit repülőgép támadott, megpróbálta megtorpedózni az amerikai hajót. A *Greer* és az U-652-es is sértetlenül megúszta, de egy héttel később, szeptember 11-én Roosevelt elferdített magyarázatot adott az incidensről; két nappal később az amerikai haditengerészet megkapta a parancsot, hogy felszólítás nélkül lőjön minden „tengelyhatalomhoz tartozó vízi járműre” az amerikai „semleges vizeken” [ezek kiterjedését az USA egyoldalúan állapította meg, és kiterjesztette az Atlanti-óceán közepéig].³ Hitler kétféle következtetésre juthatott: vagy arra, hogy a német zsidók fenyegető sorsa megállítja Rooseveltet, vagy arra, hogy ha Rooseveltnél és a zsidók minden áron

háborúzni akarnak a Birodalommal, a legveszélyesebb belső ellenség addigra már a határokon kívül lesz.

Himmler kezdeti parancsai szerint a deportáltakat a lódzi gettóba kellett volna irányítani, de húszezernél többen ott sem fértek el, így az *Ostland* gettói következtek. Az első transzport október 15-én hagyta el Bécset Lódz irányába; tizenhatodikán Prágából és Luxemburgból induló transzportok követték, majd tizennyolcadikán Berlinből. November 5-ig 19 593 zsidót szállító husz transzporttal zárult az első szakasz. November 8-án kezdődött a második szakasz, és 1942 januárjának közepéig tartott. Ezúttal 22 000 zsidót irányítottak huszonkét transzporttal Rigába, Kovnóba (*Kaunasba*) és Minszkbe. A rigai transzportokból ötöt egyből átirányítottak Kovnóba: az 5000 deportált közül egy sem tette be a lábát a gettóba: érkezésükkor a IX. számú erődbe terelték őket, és két menetben, november 25-én és 29-én agyonlőtték mindet. Egy hónappal korábban, október 28-án, a kovnoi gettó mintegy tízezer lakóját meggyilkolták. Minszkben 13 000 helyi zsidót semmisítettek meg november 7-én, majd további 7000-et november 20-án. Az 1941 októberében és novemberében elkövetett tömeggyilkosságokkal nyilvánvalóan helyet akartak csinálni a birodalomból érkező deportáltaknak. Aztán, mint láttuk, időnként a frissen érkezőket is azonnal megölték, mielőtt célhoz értek.

A *Reichführer*hez egyre több panasz érkezett: *Mischlinget* és kitüntetett háborús veteránt is betesznek a transzportokba. Amint a kovnoi meszárlás híre elterjedt, november 30-án, vasárnap, Himmler megparancsolta, hogy egyetlen Berlinből Rigába érkező zsidót sem likvidálhatnak. A parancs túl későn érkezett, a dühös SS-vezető büntetéssel fenyegette Jeckelnt, ha még egyszer a saját szakállára cselekszik. A következő hónapokra a Németországból érkező zsidók megsemmisítése leállt. Ez a haladék sem tartott azonban sokáig.

A Tájfűhadművelet, azaz a *Wehrmacht* támadása Moszkva ellen október 2-án indult; a németek utolsó esélye volt, hogy még a tél beállta előtt megnyerjék a háborút keleten. Néhány napon át a győzelem már-már kézzelfoghatónak tűnt. Mint júliusban, Hitler eufóriáját osztotta az OKW és Fedor von Bock, a szovjet főváros ellen támadó Közép Hadseregcsoporthoz parancsnok. Október 4-én, mikor a náci vezér a berlini Sportpalastban tartott beszédet, Goebbels megjegyezte: „A *Führer* meg van róla győződve, ha az időjárás csak félig kegyes hozzánk, a szovjet hadsereget lényegében megsemmisítjük 14 nap alatt.”⁴

Az európai zsidók, mint aggódó kórus, követték a híreket, eleinte kétségbeesetten, aztán reménykedve, végül már extázisban. „Állítólag Hitler beszédet mondott, melyben közölte, hogy gigantikus offenzívát kezdett keleten – jegyezte fel Sierakowiak október 3-án. – Azon tűnődöm, mi lesz a folytatás.

Most úgy látszik, épp olyan győzelmes lesz, mint az előzőek.”⁵ Majd október 10-én így ír: „A németek 3 milliós serege feltehetőleg áttörte az orosz frontot, most indulnak Moszkvának. Hitler személyesen vette át a parancsnokságot... A németek valóban legyőzhetetlenek. Most már biztos, hogy ebben a gettóban fogunk megrohadni.”⁶ Néhány nappal később Kaplan csalódottan írja: „A nácik egyre csak haladnak előre a keleti fronton – jegyzi fel október 18-án – már elérték Moszkvát. A város kétségbeesetten küzd, de a sorsa már eldőlt; biztosan elfoglalják. Ha Moszkva is elesik, minden európai főváros náci uralom alá kerül. A náci győzelem pedig teljes megsemmisülést jelent, erkölcsi és anyagi megsemmisülést, minden európai zsidó számára.”⁷ A nyugatabbra élő zsidók véleménye jobban megoszlott: „Az oroszországi események két csoportra osztják a zsidóságot” – írta Biélinky október 14-én. „Azokra, akik már eldöntötték, hogy Oroszország elesett, és csak a győztes nagylelkűségében bízhatnak. És azokra, akik erősen hisznek az oroszok ellenállásában.”⁸

Furcsamód a németek egészen november elejéig rosszul mérték fel a katonai helyzetet. Halder, a hidegfejű stratég, már maga előtt látta, hogy előrenyomulnak Moszkvától keletre még vagy kétszáz kilométert, meghódítják Sztálingrádot, és természetesen megszerzik a majkopi olajmezőket. Végül Hitler volt az, aki tábornokait lerángatta a földre, és Moszkva elfoglalásának szerényebb céljával is beérte. November 1-jén a náci vezér elrendelte, hogy folytassák az offenzívát a szovjet főváros ellen. Akkorra azonban a szovjet ellenállás megerősödött, a hőmérséklet nulla alá csökkent, a németek pedig nem készültek téli hadjáratra: a pusztta kimerültség is megtorpanásra készítette a *Wehrmacht*-ot. November végére a Vörös Hadsereg visszaszerezte Rosztovot, melyet a németek csak néhány nappal korábban foglaltak el; ez lett a hadjárat kezdete óta az első nagyobb katonai siker a szovjet oldalon. December 1-jén a német offenzívát megállították. December 5-én a Távol-Keletről érkező friss szovjet csapatok Moszkva alatt ellentámadásba lendültek: megkezdődött a német visszavonulás.

Miközben a *Wehrmacht* veszélyes helyzetbe került a keleti fronton, az Egyesült Államok még mindig a háború felé araszolt. Október 17-én egy német tengeralattjáró megtámadta az amerikai Kearney torpedórombolót, tizenegy tengerész meghalt; néhány nappal később az afrikai partoknál megtorpedózták a Lehigh nevű kereskedelmi hajót; október 31-én elsüllyedt a Reuben James torpedóromboló és vele több mint száz amerikai tengerész. Ennek a meg sem hirdetett tengeri háborúnak a közepén (a német tengeralattjárók nyilván nem azonosították időben a megtámadott hajókat), az amerikai elnök bejelentette, hogy olyan dokumentumok birtokába jutott, melyek bizonyítják, Hitler minden vallást föl akar számolni, más, német terveket ábrázoló térképek pedig

azt mutatják, Latin-Amerikát öt, náci kontroll alatt álló államra osztaná. Roosevelt állításai ugyan hamisak voltak, de szándékai annál nyíltabbak. A kongresszus – és a közvélemény – nem is maradt közömbös: november 13-án a semlegességről szóló törvényt, mely jelentősen akadályozta, hogy Amerika segítséget nyújthasson a briteknek vagy a Szovjetunióknak, visszavonták.

Azon a nyomáson kívül, melyet Hitler a német zsidók deportálásával remélt gyakorolni a Roosevelttel körüli „zsidó klikkre”, a legjobb esélyt annak elkerülésére, hogy Amerika belépjen a háborúba, az izolacionista kampány sikere jelenthette volna. A háborúellenes agitációt ebben a stádiumban az *AFC* (*America First Committee*) és vezérszónoka Charles A. Lindbergh, a világhírű pilóta és a tragikus gyermekrablásban, illetve gyilkosságban érintett apa képviselte.

Szeptember 11-én, Roosevelttel „aktív védekezésről” szóló beszédét követően Lindbergh addigi legagresszívabb hozzászólása hangzott el „Kik azok a háborús agitátorok?” címmel, a zsúfolásig telt Des Moines stadionban, nyolcezer iowai előtt. Lindbergh vádolta a kormányt, a briteket és a zsidókat. Ami az utóbbiakat illeti, magyarázta, együtt érez velük szorongatott helyzetükben, és megérti, hogy szeretnék megdönteni a rendszert Németországban. „Becsület és előrelátó ember azonban – tette hozzá – feltétlenül észreveszi, hogy háborúpártoló politikájuk milyen veszélyeket rejt magában, számunkra és számukra is.”⁹ Lindbergh második pontja cseppet sem kisebbitte az első jelentőségét: „A legnagyobb veszély, amit erre az országra hozhatnak, a mozi, a sajtó, a rádió és a kormányunkra gyakorolt hatás, a befolyásukon és tulajdonjoguk magas aránya alapján.” A legprovokatívabb a zsidósággal kapcsolatos utolsó rész volt: „Sem a zsidó, sem a brit fajt nem támadom – jelentette ki. – Csodálom mindkettőt. Mégis azt mondom, hogy a brit és zsidó vezetők, olyan okokból, melyeknek Amerikához nincs köze, be akarnak minket vonni ebbe a háborúba... Mi pedig nem engedhetjük, hogy más népek természetes szenvedélyei és előítéletei a mi országunk pusztulásához vezessenek.”¹⁰

Lindbergh beszéde széles körben felháborodást keltett, és nem csak politikai pályafutásának vetett véget, de jól példázta azt is, hogy az amerikai társadalom egyes rétegeiben is létező antiszemitizmus ellenére sem fogad el az amerikai társadalom semmiféle kirekesztő érvrendszert, még akkor sem, ha „józan szavakkal” fejtegetik. Goebbels követte a beszédet, és a beszédre érkező reakciókat. „Az ember csak csodálhatja Lindberghet – jegyezte fel szeptember 14-én. – Kizárólag saját magára támaszkodhatott, mégis szembeszállt az üzleti manipulátorok, zsidók, plutokraták és kapitalisták egész szövetségével.”¹¹

December 7-én a japánok megtámadták Pearl Harbort. December 11-én, hogy megelőzze az elkerülhetetlent, a náci vezér hadat üzent az Egyesült Államoknak.

Hitler hosszasan fenntartott, visszafogott retorikája a zsidókkal kapcsolatban 1941 őszén egyik pillanatról a másikra megváltozott: az előző hónapok tartózkodása után a lehető leghitványabb kirohanásokat és fenyegetéseket engedte meg magának. Az éles fordulat nem sokkal azután következett be, hogy elrendelte a németországi zsidók deportálását; a fordulatot a modern idők talán leghibásabb „napiparancsa” vezette be. Október 2-án, a Tájfun-hadművelet előestéjén, Hitler több millió katonához szólt, akik „az év nagy, döntő csatái közül az utolsóra készültek”, és nem hagyott kétséget afelől, hogy az ellenfél „borzasztó és vadállatias”, ráadásul „nem csak Németországot, de egész Európát akarja megsemmisíteni”. Akik olyan rendszereket tartanak fenn, melyekben a bolsevizmus a legócskább kapitalizmus másik arca, lényegében ugyanazok: „Zsidók és megint csak zsidók!”¹² Másnap, a Sportpalastban tartott, a „téli kisegítő” hadjáratot elindító beszédében Hitler a zsidóságot jelölte meg, mint az egész világ ellenségét.¹³ Ettől fogva viharos kirohanásokat intézett ellenük. Napról napra a lemeztelenített, dühödt antiszemitizmus adta a német vezér magánbeszélgetéseinek és nyilvános nyilatkozatainak témáját.

December 12-én, egy nappal azután, hogy Hitler a *Reichstag* előtt bejelentette, hadüzenetet küld az Egyesült Államoknak, a náci vezér a *Reichleiter*ekhez és a *Gauleiter*ekhez titkos beszédet intézett, melyet Goebbels így foglalt össze: „Ami a zsidókérdést illeti, a *Führer* elszántan tisztára akarja söpörni az államot. Megjósolta a zsidóknak, ha még egyszer világháborút robbantanak ki, akkor megsemmisülnek. Nem üres szavakat hangoztatott. A világháború itt van, szükséges következménye a zsidók megsemmisítése.”¹⁴

Himmler naptárában december 18-án a náci vezér utasítása áll: „Zsidókérdés: megsemmisíteni őket, mint partizánokat!”¹⁵ A zsidók mint partizánok meghatározás nyilván nem a szovjet területen élő zsidókra vonatkozott, akiknek megsemmisítése már hat hónapja folyt. A belső halálos ellenségre gondolt, a saját határain belül harcoló ellenségre, arra, hogy cselszövésével és árulással hátba döfhetik a birodalmat, mint 1917–1918-ban, most, hogy a minden fronton dúló világháború felélesztette az előző veszélyeit. Egyébként pedig Hitlernek az 1941. július 16-i konferencián tett nyilatkozata alapján is asszociálhatunk a „partizánokra”: partizánnak tekinthető Németország hatókörében minden számba jöhető ellenség; láthattuk, ebbe belefértek a civilek és egész közösségek. A parancs tehát napnál világosabb: megsemmisítés korlátok nélkül, ezúttal a zsidók vonatkozásában.

Az első birodalmi transzport indítása előtt Heydrich gyűlést hívott össze Prágában, ezen megjelentek a legmagasabb rangú helyi SS-vezetők és maga Eichmann. Ötvenezer deportált, mondta az *RSHA*-vezető a híveknek, indul

Ostland területére. A protektorátus területén élő zsidókat számba véve Heydrich két átmeneti tábor tervet vezetett, egyet Morva-, egyet pedig Csehországban, ahonnan a zsidók tovább mehetnek keletre. Október 13-án a Reichführer találkozott Globocnikkal és Friedrich Wilhelm Krügerrel (a Főkormányzóság *HSSPF*-jével). Ezen a találkozón rendelkezett el az SS-főnök, hogy Globocnik kezdje építeni a belzeci megsemmisítő táborát. Nem tudhatjuk biztosan, vajon a tábor „csak” Lublin-körzet zsidóinak megsemmisítését kívánta szolgálni, hogy ezzel helyet csináljon a Birodalomból érkező zsidóknak, vagy a zsidók legyilkolása a környék gyarmatosítását szolgáló terv része volt, első lépés az újra meg újra átdolgozott, *Lebensraum*-mal foglalkozó „Generalplan Ost” végrehajtásában, mely a keleti megszállt területek tisztogatását tűzte ki céljául. Elképzelhető, hogy a tábor mindkét cél megvalósítására szánták.

Azt tudjuk, hogy a *Warthegau*-ban tett előkészületek egy lehetséges tömeggyilkosságra, a birodalomból Łódźba özőnlő deportáltakra vonatkozhattak. Az *Ostland* területére tervezett megsemmisítő helyszínnek a helyi gettók lakosságának azonnali legyilkolását is lehetővé teheték. Himmler beleegyezésével néhány eutanázia-szakértő Lublinba utazott még szeptember elején. Ha Hitler már szeptember elején parancsba adta a Reichführernek a német zsidók kitelepítését, az eutanázia-szakértők érkezése ugyanekkor csak azt jelenthette, hogy már az indulásnál a gettólakók egy részének megsemmisítését tartották a túlsúlyosság elleni legüdvözítőbb megoldásnak. Bizonyos jelek Belzec és Chelmno legalább a kezdetekben „helyi” funkciójára utaltak, például a belzeci elgázosító berendezések „korlátozott teljesítőképessége, valamint Greiser 1942 májusában Himmlernek címzett levele, melyben arra céloz, hogy Chelmno *Warthegau* zsidóságának egy részét, például Łódź városát volt hivatva megsemmisíteni. November 1-jén Belzecben megkezdődött az építkezés. A chelmnoi gyilkológépezet egyszerűbben működött: az *RSHA* novemberben leszállított három speciális teherautót, december elején minden készen állt az első szállítmány fogadására. Himmler, néhány nappal a Krügerrel és Globocnikkal folytatott megbeszélés után elrendelte, hogy állítsák le a birodalmi zsidók emigrációját, tekintettel a zsidókérdés hamarosan bekövetkező »végső megoldására«. Ráadásul, a Himmler parancsát megelőző estén Heydrich egy első pillantásra zavarba ejtő lépést tett. Az *RSHA* vezetője elutasította a spanyol kormány ajánlatát, miszerint Marokkóban fogadnák a korábbi hónapok során Párizsban letartóztatott kétezer spanyol nemzetiségű zsidót. Heydrich azzal érvelt, hogy a spanyolok biztos nem szívesen őriznék a zsidókat Marokkóban, ráadásul így kikerülnének a zsidókérdés háború utánra tervezett alapvető megoldásának közvetlen hatóköréből.”¹⁶ Heydrich követelte, hogy magyarázatát továbbítsák a spanyoloknak.

Míg ő a spanyolokkal foglalkozott, október 25-én Rosenberg egyik bérence, Eberhard Wetzel, aki a minisztériumban a megszállt keleti területekért felelt, saját jogon merészelt parancsot kiadni: szerinte nem merülhet fel kifogás az ellen, hogy az *ostlandi* gettók munkaképtelenjeit, illetve az azonos kategóriába tartozó birodalmi zsidókat Brack módszerével [speciális tehergépko-csikkal] kell eltávolítani.¹⁷ Ez lett volna az első közvetlen utalás az általános megsemmisítésre, ha Wetzelnak vagy Rosenbergnak lett volna bármiféle beleszólása ebbe az ügybe. Rosenberg különben is legkorábban november közepén vagy decemberben szerezhette tudomást az általános megsemmisítésről (ha a terv egyáltalán létezett). Más, kevésbé lényeges dokumentumok arra engednek következtetni, hogy Hitler a végső döntést az európai zsidók megsemmisítéséről valamikor 1941 szeptember vége és október eleje között hozta meg; megint mások, ezzel ellentétben, arra utalnak, hogy a döntés csak azután született meg, hogy Amerika belépett a háborúba.

A döntés mindenképpen 1941 utolsó három hónapjában született meg. Hitler retorikája, az újabb deportálások, az egyre tömegesebb mészárlások egy irányba mutattak: az új világháborúval szembesülve a náci vezér elszánta magát, hogy megsemmisíti a belső ellenséget, amelyet már így is felelősnek kiáltott ki Németország 1914–1918-ban elszenvedett vereségeért: a zsidókat.

A Birodalomban a híreket a keleten elkövetett tömeggyilkosságokról elsősorban a katonák terjesztették, akik gyakran nyíltan és többnyire helyeslően írtak haza arról, amit láttak. „Kijevben – írta L. B. őrzető szeptember 28-án – egyik akna robban a másik után. Nyolc napja ég a város, és az egészért a zsidók felelősek. Ezért minden 14 és 60 közötti zsidót lelőttünk, és lelőjük a nőket is, mert különben sosem lesz vége.”¹⁸ November 2-án X. M. közlegény leír egy 1664-ben épült zsinagógát, mely a háború kitöréséig működött. Csak a falai maradtak meg. „Soha nem lehet már a korábbi céljaira használni – teszi hozzá. – Azt hiszem, ebben az országban [a Szovjetunióban] a zsidóknak már úgysem lesz szükségük semmilyen imaházra. Már leírtam nektek, miért van így. Ezeknek a fertelmes lényeknek nem juthat másféle megváltás.”¹⁹

A keleti nagyszabású megsemmisítések híre persze nem csak a katonák leveleinek segítségével terjedt. 1941 júliusában svájci diplomáciai és konzuli képviselők már részletes jelentéseket írtak a tömeges atrocitásokról; információik német vagy németekhez tartozó forrásokból eredtek. Rangidős, de a ranglista közepén álló német minisztériumi hivatalnokok is hozzáfértek az *Einsatzgruppen* kommunikációjához és a meggyilkolt zsidókról szóló iszonyú számadatokhoz. A belügyminisztérium 1941. októberi levelezésében például szerepeltek efféle adatok, és még csak „szigorúan titkos” jelzéssel sem látták el őket.

Freyának, feleségének írt levelében Helmuth von Moltke, Hotler ellenzékének aktív tagja világosan látja és elemzi, mi történik: „Keletről megint szörnyű hírek jönnek. Veszteségeink láthatóan hatalmasak. Még így is elviselhetők lennének, ha nem terhelne minket a holttestek hekatombája. Újra és újra arról hallani jelentéseket, hogy a fogoly- vagy zsidótranszportoknak húsz százaléka ér célba... Mi történik majd, ha a nemzet ráébred, hogy elvesztette ezt a háborút, ráadásul egészen másképpen, mint az előzőt? Ezt a vérbűnt egész életünkben nem vezekelhethjük le, és elfelejteni sem fogjuk...”²⁰ Ezeket a sorokat 1941. augusztus végén írták. Később, ugyanennek az évnek októberében és novemberében Moltke így ír a deportálásról: „Szombat óta – jegyzi le Freyának október 21-én – begyűjtik a berlini zsidókat... Aztán csak annyi holmival, amennyit elbírnak, Łódźba és Szmolenszkbe küldik őket. Minket megkímélnek a látványtól, ahogy hagyják őket elpusztulni az éhségtől és a hidegtől, ezért csinálják Łódźban és Szmolenszkben.” Majd november 13-án: „Nehezemre esik visszaemlékezni erre a két napra. Orosz foglyok, evakuált zsidók, evakuált zsidók, orosz foglyok... Erről szólt az elmúlt két nap. Tegnap köszöntem el egy valaha híres zsidó ügyvédőtől, akinek volt Vaske-resztje, első és másodosztályú is, a Hohenzollern házi rend keresztje, a sebesülési jelvény arany fokozata, és most öngyilkosságot készül elkövetni a feleségével, különben még ma elviszik őket.”²²

A szovjet megszállt területeken elkövetett gyilkosságokkal kapcsolatban Ulrich von Hassell október 4-én „a legvisszataszítóbb atrocitásokról” beszélt, „elsősorban a zsidók ellen, akiket a legkisebb szegyenérzet nélkül, sorról sorra végeztek ki. A főhadiszálláson az egyik magas rangú orvos tiszt... beszámolt róla, hogy a zsidók kivégzésekor rajtuk tesztelte az oroszok dum-dum golyóit, ilyen és ilyen eredményekre jutott; kész folytatni, majd jelentést írni, melyet felhasználhatnak a lőszert elemző [szovjetellenes] propagandaanyagban!”²³

A német lakosság is meglehetősen sokat tudott a koncentrációs táborokban zajló eseményekről, a legborzalmasabbakról is. A Mauthausen tőszomszédságában élők látták is, mi történik a táborban. 1941. szeptember 27-én Eleanore Gusenbauer panaszlevelet küldött a mauthauseni rendőrsre: „A mauthauseni koncentrációs tábor Weinergraben köfjejtőjében rendszeresen lelövik a foglyokat, akiket nem találnak el pontosan, még élnek egy darabig, és órákon át, de akár fél napig is ott fekszenek a halottak között. Az én házam egy emelkedőn áll, közel a köfjejtőhöz, ezért akaratlanul is gyakori tanúja vagyok ennek a gyalázatnak. Egyébként is beteges vagyok, de ez a látvány olyan terhet ró az idegrendszeremre, melyet hosszú távon nem bírok elviselni. Kérem, tegyenek róla, hogy ilyen embertelenségeket ne követhessenek el, vagy olyan helyen tegyék, ahol más nem látja.”²⁴

Ami a birodalomból deportált zsidókat illeti, már a kezdetektől kiszivárogtak róluk információk. Maguk a gyilkosok cseppet sem szerénykedtek tetteik ecsetelésében, még a feltehetőleg titkos 14f13 művelet tömeggyilkosságával kapcsolatban sem. 1941 utolsó hónapjaiban dr. Friedrich Mennecke, a műveletben résztvevő SS-orvos néhány hírhedt levelet hagyott a feleségére – és az utókorra. November 26-án például azt jelentette „legdrágább anyukájának” Buchenwaldból: Az első „adag” fogoly árja volt. „Ezután a második adag 1200 zsidó, őket nem kellett megvizsgálni, csak átmásolni a kartonról bebörtönzésük (gyakran jelentékeny!) okát a nyomtatványra. Így a feladat pusztán elméleti.”²⁵ Néhány nappal később az emlegetett zsidókat Bernburgba vitték, és elgázosították.

1941. őszi heteiben és hónapjaiban, mikor megkezdődött a birodalmi zsidók deportálása, és megadták a jelet minden európai zsidó megsemmisítésére, a birodalmi zsidók üldöztetése sem hagyott alább. Sőt, véglegesítették a deportálások gyakorlati következményeivel foglalkozó törvényeket, lényegében minden hátramaradt vagyontárgy és tőke sima átvétele érdekében. A napi pontok között a legfőbb három: a lengyelek és zsidók politikai státusza; a zsidó munkások jogi helyzete, végül azoknak a zsidóknak a státusza, akik még német nemzetiségűek voltak, de már nem éltek a Birodalom területén.

1941. október közepére készen állt az első törvény: szinte bármilyen bűncselekmény halállal büntetendő, ha lengyel vagy zsidó követte el. Az új, zsidókról szóló „Munkatörvényt” november 4-én adták ki: a zsidó munkásnak semmilyen joga sincs, és egyik napról a másikra elbocsátható. A napi minimálbérrel kívül semmilyen szociális támogatásra nem tarthat igényt. Viszont sovánny jövedelmének majd’ a felét be kell fizetnie jövedelmi adó és társadalmi hozzájárulás formájában. A „Birodalmi állampolgári törvény tizenegyedik utasítása”²⁶, melyet 1941. november 25-én léptettek életbe, tartalmazta, hogy a Birodalom határain kívül élő zsidók elveszítik állampolgárságukat, és minden vagyonuk az államra száll („a Birodalom határain kívül” természetesen a deportálás különböző helyszíneit jelentette).

Már a német egyházak sem hunyhattak szemet az új zsidóellenes intézkedések fölött, hiszen az áldozatok egy része áttért zsidó volt. Szeptember 17-én, két nappal a csillagviselésről szóló rendelet bevezetése előtt a bécsi Theodor Innitzer bíboros pásztorlevélben fejezte ki tiszteletét és szeretetét a katolikus zsidók előtt; másnapra üzenetét visszavonta, és egy rövidebb szöveggel helyettesítette, melyből eltűnt a szeretet és tisztelet kifejezése; pusztán engedélyt adott a nem árja keresztényeknek, hogy továbbra is részt vegyenek az egyházi életben. Szintén szeptember 17-én a breslauer Bertram bíboros lefektette a birodalmi egyház alapszabályait. Emlékeztette a püspököket, hogy min-

den katolikus egyenlő, árja vagy nem árja származásától függetlenül, és egyházon belül a diszkriminatív intézkedések elkerülendőek, „amíg csak lehet”. Ha a nem árja hívek érdeklődnek, „tanácsos a kora reggeli istentiszteletet ajánlani nekik”.²⁷ Ha rendzavarás történik, akkor – és csak akkor – felolvasandó egy emlékeztető nyilatkozat arról, hogy az egyház semmilyen különbséget nem tesz a hívei között, legyen akár milyen a hátterük, ugyanakkor megfontolandó a külön istentisztelet is. Egy hónappal később Bertram bíboros mégis azt írta a müncheni Faulhaber bíborosnak, hogy az egyháznak sürgetőbb dolgai is vannak, mintsem az áttért zsidók ügye. A zsidókat úgy általában senki meg sem említette.

Bernhard Lichtenberg a berlini Szent Hedvig-katedrális perjele volt az egyedüli kivétel. 1938 novemberétől minden esti misén hangosan imádkozott a zsidókért. 1941. augusztus 29-én az egyházközség két női tagja feljelentette a Gestapónál. Október 23-án letartóztatták, és börtönbüntetésre ítélték. A Dachau vezető úton halt meg, 1943. november 3-án.

A protestánsok között éles különbséget jelentett, hogy valaki a hitvalló közösségekhez vagy a „német keresztényekhez” tartozik. A *Hitvalló Egyház* néhány tagja bátran kiállt. 1941 szeptemberében Katerine Staritz, breslauer egyházi tisztviselő körlevelet küldött szét a csillagviselésre kötelezettek bátorítására: arra hívta fel a gyülekezetét, hogy különleges kedvességgel fogadják az ilyen embert. A körlevél bekerült az SD jelentésébe; a *Schwarze Korps* kommentálta, mire az egyház elbocsátotta Staritzot a „városi kurátor” pozíciójából. Néhány hónappal később egy évre Ravensbrückbe vitték. Visszatérte után sem vállalhatott jelentős egyházi tisztséget, és hetente kétszer jelentkeznie kellett a Gestapónál.

Ahogy az várható volt, a német keresztények örömmel fogadták az új törvényt. Néhány héttel korábban kiáltványt tettek közzé, a keleti bolsevikellenes hadjárat dicséretére: „Szembeszegülünk – nyilvánították ki az üzenetben – a kereszténység bolsevizmussal szövetkező formájával, mely a zsidókat kiválasztott népek tartja, és tagadja, hogy a mi népünk és fajunk istentől ered. Számukra a csillag bevezetése lehetővé tette, hogy kizárják a zsidó keresztényeket az istentiszteletről, a templomépületekből és a keresztény temetőkből.”²⁸

1941 végén, miközben a zsidók sorsáról szóló hírek szivárogtak vissza a Birodalomba, a magas rangú brit hivatalnokok dekódolt német üzenetekből szintén tudomást szereztek a szovjet területen elkövetett tömegmészárlásokról. Minden efféle információ azonban szigorúan titkos maradt, mert védeni kellett a háború egyik legértékesebb ütőkártyáját: a britek birtokába jutottak a német „Enigma” rejtjelező gépnek, mely hozzáférést jelentett az ellenség rádióadásainak többségéhez.

Az amerikai zsidóság és a palesztin közösség képviselői eközben meglehetősen könnyen figyelték az európai helyzetet, részben az információ hiánya, részben más, nyomasztó és sürgető kihívások miatt. Az amerikai zsidók tisztelték Rooseveltet és féltek az antiszemitizmustól, ez visszatartotta őket minden olyan beavatkozástól, mely a „főnök” vagy a magasabb körök nemtetszését válthatta ki.

Sok szempontból zavarba ejtőbb volt a palesztin zsidó vezetés viselkedése. 1941 februárjában David ben Gurion, a *Jisuv* legerősebb politikai pártjának, a *Má páj*nak a vezetője, valamint legmagasabb végrehajtó testületének, a *Zsidó Ügynökség*nek a vezetője, hosszas Nagy-Britannia- és USA-beli tartózkodás után hazatért Palesztinába. Hozzászólása az egyik gyűlésen képet ad arról, miként vélekedik az európai eseményekről: „Föl nem becsülheti senki a zsidó nép elpusztításának rettenetét... Mindenekelőtt... magunk és a diaszpóra érdekében, a kicsinyke diszpóra érdekében, ami még megmaradt... csak azt tehetjük, hogy mint cionisták, állást foglalunk.”²⁹ Más szóval Ben Gurion csak egyféle orvosságot tudott az európai helyzetre: a cionizmus céljait kellett beteljesíteni. Miközben ezzel segítene, végül lehetővé tenné a zsidó állam létrejöttét Palesztinában. Ben Gurion beszédein kívül a *Jisuv* semmilyen konkrét segítséget nem adott egész 1941-ben. A *Zsidó Ügynökség* alig figyelt az európai eseményekre, az általános vélemény szerint a szenvedésüket enyhíteni úgysem lehetett semmivel.

A Birodalmon és a Protektorátuson belül a helyi közösségek képviselői jóval az időpont előtt értesítést kaptak a deportálásokról. A helyi *Gestapo* megkapta a listát a *Reichsvereinigung* körzeti hivatalától, és eldöntötte, kit vesz be a legközelebbi transzportba. Akiket erre szántak, sorszámozott kaptak, és a *Reichsvereinigung* vagy a *Gestapo* informálta őket a vagyonukkal, otthonukkal, kifizetetlen számláikkal, a megengedett készpénzzel, a csomagjuk engedélyezett súlyával, az útra vihető élelmiszer mennyiségével és azzal kapcsolatban, mikorra kell készen állniuk. Ettől fogva hatósági engedély nélkül nem hagyhatták el az otthonukat. A távozás napján a *Schutzpolizei* (a rendőrség) begyűjtötte őket, és a gyűjtőhelyre terelte, vagy teherautóval elszállította őket, ahol néhány napon át várakoztak, mielőtt továbbhajtották vagy -szállították őket a vasútállomásra, legtöbbször fényes nappal, a lakosság szeme láttára.

Néhány zsidó elkerülte a deportálást. „Tizenkilencen, akiknek az első transzporttal Bécsből Lódzba kellett volna menniük, október 15-én inkább önként megváltak az élettől, kiugrottak az ablakon, gázzal, altatóval, akasztással, vízbefúlással, vagy más, ismeretlen eszközzel végeztek magukkal. Három hét alatt a *Gestapo* 84 öngyilkosságról és 87 öngyilkossági kísérletről számolt be Bécsben.” A berlini rendőrség statisztikája szerint 1941 utolsó

három hónapjában (a deportálások kezdetétől az év végéig) 243 zsidó ölte meg magát. Természetesen a létszámot másokkal feltöltötték.

Szeptember 23-án Rumkowski értesítést kapott a németektől, hogy deportáltak érkeznek a gettóba. A tanács statisztikája a várható túlszűfolttságról nem érdekelt senkit. 1941 őszén 143 000 ember élt a gettóban, ehhez adódott a Włocławekből és a környező kisvárosokból érkezők száma, húszezren érkeztek a Birodalomból és a Protektorátusból, jött még ötezer cigány, azaz hús százalékkal nőtt a gettó népessége. Az érkezők szempontjából mindez azt jelentette, hogy elhagyott iskolaépületekben, csarnokokban kellett aludniuk, többnyire a csupasz padlón, fűtés és folyóvíz nélkül, a legtöbb helyen a vécé is néhány épülettel arrébb volt található. A gettolakók azt észlelték, hogy szűkebben vannak, még kevesebb élelem jut mindenkinek, és, mint később látni fogjuk, más kellemetlenségek is adódnak.

Sierakowiak továbbra is jegyezte az eseményeket. „Október 16: Megérkezett a deportáltak első csoportja Bécsből... Több ezren vannak, közöttük lelkesek és orvosok, a fiaik nem egy esetben a fronton szolgálnak. Hoztak egy kocsirakomány kenyeret, kitűnő poggyászt, jól öltözöttek. Minden nap ugyanannyian várhatók, húszezerig fölmehet a számuk. Eláraszthatnak minket.”³¹ Október 19-én azonban a deportáltak beözönlésének első gyakorlati következményeit is följegyezte: „Ma több luxemburgi zsidó érkezett. Kezdi előzönlöni a gettót. Csak egy folt van a bal mellük felett *Jude* felirattal. Nagyon jól öltözöttek (látszik, hogy nem Lengyelországban éltek). Minden lehetségeset fölvasárolnak a gettóban, az árak duplájára emelkedtek... Még csak néhány napja vannak itt, de már éhségről panaszkodnak. Mit mondjunk mi, akik több mint egy éve nem lakhattunk jól? Úgy látszik, mindenhez hozzá szokik az ember.”³²

A gazdasági széttagolódás egyre erőteljesebb formát öltött: „Mihelyt megérkeztek – jelentette a *Krónika* 1941 novemberében –, az újonnan érkezettek áruba bocsátották személyes tulajdonukat, és az így szerzett készpénzzel szó szerint minden elérhető fölvasároltak az élelmiszerpiacon. Ez idővel azt eredményezte, hogy az élelmiszer-utánpótlás akadozott, az árak pedig rémisztően emelkedtek. Másfelől az a tény, hogy a gettóban régen nem elérhető cikkek most megjelentek, felpörgette a kereskedelmet, a polcok megteltek rég nem látott árukkal. Az újonnan jötteknek, népszerű nevükön „jekéknek” köszönhetően novemberben szinte állandóan nyitva álltak az üzletek. Eladták a ruháikat, cipőiket, fehérneműt, kozmetikumokat, úti eszközöket és így tovább. Rövid időre a legkülönbébb holmik ára csökkent, de aztán, hogy ellensúlyozzák az élelmiszerpiac emelkedő árait, az újonnan jöttek is árat emeltek. A gettó korábbi lakóinak szemszögéből ez a viszonylag nagy növekedés a magánkereskedelemben nem kívánt zavart és nehézségeket idézett elő, és ami

még rosszabb, az újonnan jöttek rövid idő alatt a [gettó] valutájának leértékelődését idézték elő. Ez a jelenség különösen fájdalmas a munkások tömegének, a gettótársadalom legfontosabb lakóinak, akiknek csak annyi pénz jut, amennyit a *Zsidó Tanács* vezetőinek a pénzes ládáiból megszereznek.

Mivel a transzportok Łódźba Németországból és a Protektorátusból érkeztek, a németek a gettó régi lakói között kezdték az öldöklést. December 6-án Chelmnóban működésbe léptek a speciális tehergépkocsik, és Rumkowskiak még aznap ki kellett választania húszezer zsidót a „sajátjából” [a helyiekből], hogy „gettón kívüli munkára menjenek.” A számot végül tízezerre csökkentették. Nem sokkal később a *Krónika* jelentette, hogy váratlanul minden postai szolgáltatás megszakadt a gettó és a külvilág között. A krónikások nem értették, mi történt: „Különböző történetek keringenek a posta leállításával kapcsolatban, de mindenkit az érdekel, csak helyi eseményről van szó, vagy az egész országban korlátozták a szolgáltatást. Az okokat ráadásul csak találgatni lehet.”³⁴ A krónikáirók nyilván nem jegyezheték le, hogy a találgatások a közelgő deportálások körül forognak. Mivel a szóbeszéd csak terjedt, Rumkowski úgy döntött, beszédben fordul az emberekhez a Kultúra Házában 1942. január 3-án: „A köztudatban kerengő történetek száz százalékban hamisak... A hatóságok csodálattal figyelik a gettóban folyó munkát... Bizalmuk jele az is, hogy 20 000-ről 10 000-re csökkentették a deportáltak számát... A jó szándékú embereknek semmi baja nem eshet.”³⁵

Februárban és márciusban folytatódtak a deportálások, további 34 073 gettólakó zsidót deportáltak és gyilkoltak meg. „Senki nem lehetett többé biztonságban – írta Oscar Rosenfeld, író-újságíró, akit 1941 elején Prágából Łódźba telepítettek –, legalább nyolcszáz ember kell nekik naponta. Néha úgy vélték, még megmenekülhetnek, például az öregek, vagy azok, akiknek lába, keze lefagyott. Ez sem segített. A kórházi sebészeknek sok dolga akadt. A szegény »betegek« kezét-lábát levágták, majd nyomoréknak nyilvánították őket. A nyomorékokat is elvitték. Március 7-én kilenc ember fagyott halálra a vasútállomáson, míg kilenc órán át a vonat indulására vártak.”³⁶ Chelmnóban körülbelül ezer embert tudtak megölni naponta. Az első áldozatok a Łódź környéki falvak és kisvárosok zsidó lakói voltak. Azután, mielőtt még megkezdődött volna a deportálás a łódzi gettóból, a gettó egy elkülönített területén (a cigánytáborban) élő cigányok következtek. Megközelítőleg 4400 cigányt öltek meg Chelmnóban, de néhány tanú életben maradt.

A łódzi gettó lakóinak nagy része nem tudott Chelmnóról, bár idővel különböző csatornákon azért érkezett információ. Furcsa, de előfordult, hogy a hír postán érkezett. Úgy öt héttel a megsemmisítés kezdete után egy szemtanú beszámolóján alapuló levelet küldött a grabowi rabbi a łódzi sógorának: „Mostanáig nem válaszoltam a leveleidre, mert nem tudtam semmi pontosat

azokról a dolgokról, amelyekről az emberek beszélnek. Sajnálatosan, elég nagy tragédia ez nekünk, már mindent tudunk. Egy szemtanú látogatott el hozzám, aki csak véletlenül maradt életben, a pokolból jött vissza... Mindent megtudtam tőle. A helyet, ahol mindenki elpusztul, Chelmnónak hívják... Az embereket két módon ölik meg: sortűzzel vagy mérgező gázzal. Ez történt Dabie, Isbicza, Kijawska, Klodawska és más városok lakóival is. Most több ezer cigányt hoztak ide az úgynevezett łódzi táborból, és a napokban łódzi zsidók is érkeztek: ugyanez történik velük is. Ne gondold, hogy megörültem. Ó, jaj, ez a tragikus és kegyetlen igazság. Ó, világ Teremtője, segíts rajtunk! Jakob Schulman.”³⁷ A szemtanú talán az ún. „chelmnói sírásó”, az izbiczai Jakov Grojanowski volt, a zsidó kommandó tagja, aki segített az erdőben megásni a gödröket, melyekbe később bedobálták a holttesteket. A sírásó története eljutott Varsóba is, Ringelblumhoz. Ő számolt be aztán az erdőben zuhanyozáshoz, fertőtlenítéshez vetkőző emberekről, akiket tehergépkocsikba tuszkoltak, és kipufogógázzal megfullasztottak, miközben a mintegy tizenhat kilométerre fekvő erdőbe hajtottak velük. „Sokan azok közül, akiket [a sírásók] a gödörbe dobáltak, már a teherautóban megfulladtak. De voltak kivételek, közöttük csecsemők, őket az anyjuk kendővel, kézzel takarta, védte a gáztól. A németek ott helyben, a fákon verték szét ezeknek a csecsemőknek a fejét.”³⁸ Grojanowskinak sikerült elmenekülni, és kis közösségekben elrejtőzni, míg végül 1942. január elején Varsóba érkezett.

Az *Ostland* területén, amint láttuk, egyik tömeggyilkosság követte a másikat 1941. október-novemberében, hogy helyet csináljanak a németországi deportáltaknak. Kovnóban október elején szörványos „akciók” indultak a kórház és az árvaház ellen, a németek bentlakókkal együtt mindkettőt fölégették. Ezután, október 25-én a tanácsot arról értesítette Helmut Rauca SS-főtörzsőrmester, a kovnói *Gestapo* zsidó ügyekért felelős tisztje, hogy a teljes lakosságnak – mind a 27 000 embernek – gyülekeznie kell október 28-án, este 6-kor a Demokrata téren, hogy az élelmiszer-fejadagot újra elosszák azok számára, akik a németeknek dolgoztak, és azok számára, akik nem; akik egyáltalán nem dolgoznak, azokat a „kisgettóba” irányítják. A tanácsnak megparancsolták, hogy kivétel nélkül mindenkit hívjon egybe.

Huszonnyolcadikán reggel a teljes lakosság a térre gyűlt, minden egyes felnőtt zsidó, akinek nem volt munkaengedélye, hozott valamilyen más dokumentumot, iskolai bizonyítványt, a litván hadsereg ajánlólevelét vagy más efélét: hátha segít. A téren Rauca szelektált: a balja volt a „jó” oldal. Akiket jobbra küldtek, azokat megszámozták, és a kisgettó gyűjtőpontjára szállították. Raucát időről időre tájékoztatták, hányan állnak már a jobb oldalon. Az este beállta után elérték a tízezres kvótát: a szelekció véget ért, tizenhétézer zsidó hazamehetett. Elkes egész nap a téren állt; egy-két esetben Raucához

fordult, és sikerült döntésének megváltoztatására bírnia. Mikor aznap este hazaért, egész tömeg ostromolta meg, hogy szabadítsa ki ezt vagy azt. Másnap, mikor a zsidók első oszlopa a kisgettóból a IX. számú erődbe indult, Elkes kezében egy listával megpróbált még egyszer közbeavatkozni. Rauca száz embert ígért neki. Amikor azonban Elkes megpróbálta a száz embert kiválasztani a menetoszlopból, a litván örök leütötték, és a földre zuhant. Napokba telt, míg a sebei begyógyultak, és újra lábra állhatott. Közben, huszonkilencedikén hajnaltól délig a kisgettóból tízezer ember fölmasírozott a IX. számú erődbe, ahol transzportot transzport után halomra lőttek. Napokkal korábban gödröket ástak az erőd mögött: ezek azonban nem a litván zsidókra vártak, mint azt láttuk, hanem a Birodalomból és a Protektorátusból érkezőkre, akik novemberben jöttek meg, és soha el se értek a gettóig.

A vilnai gettó életének néhány hetét bemutató, a szokásosnál kissé hosszabb leírásból, mely talán 1941 decemberében készült, Rudasevski feljegyezte a következőket is: „Úgy viselkedünk, mint a birkák. Ezrével mészárolnak le minket, és tehetetlenül hagyjuk. Az ellenség erős, ügyes, terv szerint semmisít meg minket, mi pedig félünk.”³⁹ A tizennégy éves naplóíró elképzelni sem tudta, mi mást tehetnének a gettólakók, minthogy reménykednek a gyors külső felszabadításban.

Más vilnai zsidók is levonták a maguk következtetéseit, de még ennyi reményt sem tápláltak. A cionista ifjúsági mozgalmak néhány tagja úgy látta, a gyilkolás olyan tervszerűen folyik, hogy léteznie kell egy átfogó tervnek, mely a kontinens teljes zsidóságának kiirtását célozza. Abba Kovner huszonhárom éves költő és a *Há-somér Há-cáir* tagja egy város közeli monostorban rejtőzött, és az elsők között fogta fel a vilniusi mészárlások jelentőségét. Rátalált a megfelelő szavakra és érvekre, hogy egyre nagyobb számban győzze meg a társait. Ha értelmezése helyes, és előbb vagy utóbb, de elkerülhetetlen a halál, csak egy következtetés vonható le mindebből: a zsidóknak méltósággal kell meghalniuk; az egyetlen út a fegyveres ellenállás.

Kovnert felkérték, írjon egy kiáltványt, melyet felolvasnak majd a gettó ifjúsági mozgalmainak közös gyűlésén. A gyűlés, melyet újévi ünneplés örve alatt hívtak össze 1941. december 31-én a Straszun utcában, az „Úttörők Közkonyháján”, mintegy 150 fiatal férfit és nőt hozott össze. Kovner felolvasta a kiáltványt, mely egyben az első felhívás volt a zsidó fegyveres ellenállásra. „A zsidó ifjúság – hirdette Kovner – nem hisz azoknak, akik megpróbálnak becsapni titeket... Akiket kivittek a gettóból, soha többé nem tértek vissza... Hitler azt tervezi, hogy megsemmisíti Európa teljes zsidóságát, és a litván zsidók kezdik a sort. Ne hagyjuk, hogy mint birkákat vezessenek minket a vágóhídra. Gyengék vagyunk és tehetetlenek, igen, de a gyilkosnak adható egyetlen válasz a lázadás! Testvéreim! Jobb szabadon, harc közben meghal-

ni, mint a gyilkosok kegyéből élni. Ébredjete! Küzdjete az utolsó leheletig!”⁴⁰

Kovner kiáltványa rövid időn belül az Európában első zsidó ellenállási mozgalom, az *FPO*, azaz *Egyesült Partizán Mozgalom* megalakulásához vezetett. A legkülönbébb politikai beállítottságú fiatalokat hozta össze, a kommunistáktól egészen a jobboldali Betár cionista tagjaiig. A helyzet azonban, éppen Vilnában megint változott. A gettó megmaradt 24 000 lakója – többségük a németeknek dolgozott – és közvetlen családtagjaik ezután több mint két évig relatíve biztonságban élhettek.

Amikor Varsóban tudomást szereztek az 1941 nyarán és őszén végrehajtott vilniusi vérengzésekről, általános megtorlásnak értelmezték, mert a litván zsidók támogatták a szovjet megszállást. Csak az ifjúsági mozgalmak kisebbsége kezdte másképpen értékelni a történeteket. Jicchák „Antek” Zuckerman, a gettón belül a *Dror He-háluc* cionista ifjúsági mozgalom vezetője a következőképpen magyarázta a csoportja gondolkodásában végbemenő változást: „A bajtársaim és a *Há-somér Há-cáir* tagjai már hallották a vilnai történeteket [a zsidók ponari lemészárlásáról]. Továbbítottuk az információt a mozgalom vezetőségének, a varsói politikai aktivistáknak. Eltérő válaszokat kaptunk. A fiatalok nem csak az információt szívták magukba, de elfogadták azt az értelmezést is, hogy ez a vég kezdete. A zsidók végleges halálos ítélete. Nem fogadtuk el azt a magyarázatot, miszerint a kommunisták tehetnek minderről... Ha a zsidó kommunisták elleni német bosszúról lenne szó, akkor közvetlenül a megszállás után hajtották volna végre. Ezek azonban átgondolt és szervezett lépések voltak, nem közvetlenül a megszállás után, hanem korábbi megfontolások alapján.”⁴¹

Amint 1941 sorsdöntő éve az utolsó naphoz ért, és a háború menete fordulni látszott, az európai zsidóság hatalmas többségének véleménye élesen eltért a leendő ellenállók apró kisebbségétől. Bukarestben Sebastian legyőzte legrémesebb rémképeit: „Az oroszok Kelet-Krímbe járnak – jegyezte fel december 31-én. – Magamban cipelem ennek a ma záruló szörnyű évnek mind a 364 borzalmas napját. De még élünk. Még mindig várhatunk valamire. Még van idő; még maradt egy kevés időnk.”⁴² Klemperer ezúttal Sebastiannál hevesebben reagált. Földszinti szomszédainál töltötte a szilvesztert, és köszöntőt mondott: „Ez volt a legszörnyűbb évünk, megtapasztaltuk a szörnyűséget, és még szörnyűbb volt az állandó fenyegetettség érzése, a legszörnyűbb pedig az, hogy néztük a mások szenvedését (a deportálást, a gyilkolást), az év vége mégis optimizmussal tölthet el bennünket. Végső intésem: Fejet föl az utolsó öt nehéz percben!”⁴³

HARMADIK RÉSZ

A SOÁ

1942. január–1945. május

*Reménytelenül küzdök, hogy megmentsem magam... Nem is ez a fontos.
Képes leszek befejezni a beszámolómat, és bízom benne, napvilágot lát,
ha eljön az ideje... Az emberek megtudják majd, mi történt...
És megkérdezik majd, ez az igazság? Most előre azt felelem:
Nem, ez nem az igazság, csak egy része, a teljes igazság apró töredéke...
A leghatalmasabb toll sem képes lefesteni a teljes,
a valódi, a sarkalatos igazságot.*

— STEFAN ERNST, „A VARSÓI GETTÓ”,
ÍRÓDOTT 1943-BAN, BUJKÁLÁS KÖZBEN, VARSÓ „ÁRJA” RÉSZÉBEN

A TELJES MEGSEMMISÍTÉS

1942. január–1942. június

1941. december 15-én az *SS Strumát* 769 Romániából érkező zsidó menekülttel a fedélzetén bevontatták az isztambuli kikötőbe, és karantén alá helyezték. A hajó, egy rozoga szkúner – az 1830-as években épült, évtizedekig foltozgatták, majd apró motorral szerelték fel – egy héttel korábban hagyta el Konstanza kikötőjét, és valahogyan török vizekre keveredett. Öt nappal később az ankarai brit követ, Sir Hughe Knatchbull-Hugessen nem a megfelelő tájékoztatást adta a britek politikájával kapcsolatban, amikor a török külügyminisztérium hivatalnokának azt nyilatkozta: „Őfelsége kormánya nem szeretné ezeket az embereket Palesztina területén látni” – majd kijelentette: „...humanitárius nézőpontból viszont nem tetszett a [török hivatalnok] ötlete, hogy küldjük vissza a hajót a Fekete-tengerre. Ha a török kormánynak el kell járnia a hajóval szemben, mert nem fogadhatják a végsőkéig elcsüggedt zsidókat Törökországban, akkor inkább a Dardanellák felé irányítsa [a Földközi-tenger irányába]. Ha eléri Palesztinát, törvényenkívüliségük ellenére is emberi bánásmódban lehet részük.”

A követ üzenete felháborodást váltott ki londoni hivatalos körökben. A legélesebb elutasítás Lord Moyne-tól, a gyarmati ügyekért felelős államtitkártól származott, aki december 24-én levelet küldött Richard Law külügyminisztériumi tisztviselőnek: „Hétszázzal több emigráns partra szállása [Palesztinában] félelmetesen megnövelné a Főkormányzó nehézségeit... ráadásul azzal a sajnálatos hatással járna, hogy szerte a Balkánon további zsidókat bátorí-

tana, keljenek útra, mert Őfelsége követe elnézést gyakorolt... Nehezemre esik visszafogottan írni erről az esetről, mely szöges ellentétben áll a kormány politikájával, és boldog lennék, ha tehetne valamit az eredeti pozíciónk visszanyeréséért, és rávenné a török hatóságokat, hogy küldjék vissza a hajót a Fekete-tengerre, ahogy eredetileg javasolták.”²

Közben teltek a hetek, és a hajó fedélzetén tartózkodó hetven gyermeknek a britek palesztin vízumot ígértek. A törökök azonban hajthatatlanok maradtak: egyetlen menekültet sem engednek partra szállni. Február 23-án visszavontatták a hajót a Fekete-tengerre. Nem sokkal később egy torpedó, melyet szinte biztosan véletlenül indított útnak egy szovjet tengeralattjáró, eltalálta a hajót: egy túlélő kivételével a *Struma* és összes utasa elsüllyedt.

„Tegnap este – írta Sebastian február 26-án – egy Rador sürgönyből megtudtuk, hogy a *Struma*, fedélzetén az összes utasával, elsüllyedt a Fekete-tengeren. Ma reggel korrigálták a hírt: a legtöbb utas, talán az összes megmenekült és partot ért. Mielőtt még megtudtam volna, hogy valójában mi történt, néhány órára egészen elfogott a csüggedés. Úgy láttam, a sorsunk van megírva ebben a hajótörésben.”³

1941. december 19-én Hitler elbocsátotta Brauchitschot, és átvette tőle a szárazföldi erők főparancsnokságát. A következő hetekben a náci vezér stabilizálta a keleti frontot. Hitler a nehezen szerzett haladék és kedvenc retorikai fordulatai ellenére is tisztában lehetett vele, hogy 1942 „az utolsó lehetőség” éve lesz. Ha áttörést érnek el a keleti fronton, akkor Németország számára kedvezően fordíthatnak a háború menetén.

1942. május 8-án a német offenzíva első fázisa megkezdődött az orosz front déli szektorában. Miután visszaverték a szovjet ellentámadást Harkov térségében, a németek előrenyomultak. A *Wehrmacht* ismét elérte a Donyec-folyót. Délebbre visszafoglalták a Krím-félszigetet, június közepére pedig körbezárták Szevasztopol. Június 28-án megkezdődött a totális támadás (*Operation Blau* - Kék hadművelet). Elfoglalták Voronyezst, és míg a német erők törzse délre mozdult, az olajmezők és a Kaukázus felé, Friedrich Paulus tábornok a 6. hadsereggel a Don mentén Sztálingrád felé közeledett. Észak-Afrikában Bir Hakeim és Tobruk Erwin Rommel tábornok kezére került, és az afrikai hadtest az ő vezényletével átkelt az egyiptomi határon: már Alexandriát fenyegette. Minden fronton – és az Atlanti-óceánon is – sikert sikerre halmoztak a németek: japán szövetségeseik ugyanezt tették a Csendes-óceánon és Délkelet-Ázsiában.

A náci vezér zsidóellenes kirohanásai eközben is szakadatlanul folytatódtak, általánosságban utalva a megsemmisítésre, és vég nélkül ismételve azokat az érveket, melyek az ő szemében ezt igazolták. Január 30-án a Biro-

dalmi Gyűlés előtt tartott szokásos beszédben, melyet ezúttal a berlini Sportpalastban tartott, Hitler teljes hangerővel elismételte halálos fenyegetéseit: „Most először mi alkalmazzuk az ősi zsidó törvényt: »Szemet szemért, fogat fogért!«” Ezen a ponton elfogta a messianisztikus hév: „A világ zsidóságának tudnia kell, minél távolabbra terjed a háború, annál távolabbra terjed majd az antiszemitizmus is. Felüti majd a fejét minden hadifogolytáborban, minden családban, ahol megértik majd, miért kell meghoznia mindenkinek a maga áldozatát. És üt majd az óra, amikor minden idők leggonoszabb világ-ellensége legalább ezer évre elveszíti az eddigi szerepét.”⁴ A végső megváltás ezeréves képe zárta a gyűlölet litániáját.

Varsóban Kaplan megértette Hitler beszédének fő csapásirányát: „Tegnapelőtt – írta február 2-án – olvastuk el a Führer 1933. január 30-át ünneplő beszédét, melyben azzal dicsekedett, hogy próféciája lassan megvalósul... Számunkra a beszéd bizonyíték arra, hogy amiről azt hittük, csak szóbeszéd, az valóban megtörtént eseményekről szóló híradás. A *Judenrat* és a *Joint* birtokába került dokumentumok megerősítik, hogy a meghódított területeken élő zsidókkal szemben a náci politika új iránya: halál, azaz teljes zsidó közösségek megsemmisítése.”⁵

1942. első hónapjaiban a náci vezér újra meg újra elismételte nyilatkozatát a zsidók megsemmisítéséről. Hitler szünet nélkül okádkodta magából az erőszakot, a fenyegetéseket, és a zsidóellenes crescendo azonnali visszhangra lelt a német sajtóban: „Aki valóban megérti a zsidókat és a judaizmust, nem is követelhet mást, mint a teljes megsemmisítésüket”, jelent meg a *Volk und Ras*-sében 1942 májusában.⁶ Ugyanabban a hónapban a *Der Angriff*-ban Robert Ley munkaügyi miniszter fenyegetései keveredtek főnökének próféciáival: „A háború – nyilatkozta a miniszter a hetilap mintegy háromszáz ezer olvasójának – a zsidó faj megsemmisítésével fog véget érni.”⁷ Talán éppen a felpezsgő zsidóellenes gyűlölet magyarázza, hogy a *Völkischer Beobachter* 1942. április 30-i száma minden aggály nélkül hozhatott egy részletekbe menő cikket (szóbeszédnek álcázva) az SD keleti műveleteiről. „Az a szóbeszéd terjed a lakosság körében, hogy a megszállt területeken a *Biztonsági Rendőrség* feladata a zsidók elpusztítása. A zsidókat ezrével gyűjtik össze és lövik le: előtte még megássák a saját sírjukat. Időnként a kivégzésük olyan arányú, hogy még az *Einsatzkommandók* tagjai is idegösszeroppanást kapnak.”⁸

Az eredetileg 1941. december 9-re tervezett magas szintű találkozót Heydrich végül csak 1942. január 20-ra hívta össze Berlinben, a *Biztonsági Rendőrség* wannseestrassei vendégházában. Tizennégyen jelentek meg: államtitkárok, más magas rangú hivatalnokok és néhány SS-tiszt, közöttük Eichmann, aki (Heydrich nevében) szétküldte a meghívókat, és jegyzőkönyvezte az eseményt.

Heydrich nyitotta meg a gyűlést: emlékeztette a résztvevőket, milyen feladattal bízta meg Göring 1941 júliusában, és milyen teljhatalmat kapott az SS-*Reichsführer* ebben a kérdésben. Az RSHA-főnök ezután röviden és tényyszerűen ismertette, eddig milyen intézkedések történtek a birodalmi zsidók szegregálására és emigrációba kényszerítésére. Mivel a további emigrációt 1941 októberében megtiltották, folytatta Heydrich, a *Führer* más megoldást hagyott jóvá: az európai zsidók evakuálását keletre. Az intézkedés körülbelül 11 millió embert érint, és Heydrich már sorolta is országról országra, Európa ellenséges és semleges országaiban mekkora zsidóság él (Nagy-Britannia, Szovjetunió, Spanyolország, Portugália, Svájc és Svédország is említésre került). A kitelepített zsidók kisebb hányadát kemény kényszermunkára fogják majd, mely természetes módon csökkenti a számukat; a maradékot, „a faj legerősebb elemeit, az újjáéledés magját” szerepüknek „megfelelően” kell kezelni. A végrehajtás módja: „nyugatról keletre fésülik át Európát”, de a Birodalom elsőbbséget kap „a lakhatási problémák és más szociopolitikai megfontolások miatt”. A hatvanöt év fölötti zsidók, a háborús veteránok, a Vaskeresztrel jutalmazottak az újonnan alapított „öregék gettójába”, a Theresienstadtra kerülnek. A nagyszabású kiürítés kezdete nagymértékben a hadihelyzettől függ.

A „hadihelyzetre” vonatkozó kitétel furcsán hangzik, és az „evakuálás keletre” szófordulat függvényében értendő, utóbbit ettől fogva a megsemmisítés jelölésére használták. A nyelvi fikció fenntartásához szükség volt valamilyen általános megjegyzésre a háborúról, hiszen 1942 januárjában lehetetlen lett volna az evakuálás „keletre”. A „végső megoldásban” érintett zsidók országunkénti felsorolása azt kívánta bizonyítani, hogy Európában egyetlen zsidó sem menekülhet meg. Nem maradhat túlélő. Sőt mi több, minden zsidó, éljen bárhol, akár Németország jelenlegi hatókörén túl, Himmler és Heydrich fennhatósága alá tartozik majd.

Heydrich ezután rátért a kevert származásúak és vegyes házasságok kérdésére. Az ezt követő vitában Stucjart belügyi államtitkár arra figyelmeztette, micsoda adminisztrációt igényelne a *Mischlinge* és a vegyes házasságok követése, ezért javasolja az első fokú kevert származásúak általános sterilizálásának politikáját. Ráadásul Stuckart törvényileg tiltotta volna a vegyes házasságot. A „Négyéves Tervért” felelős Erich Neumann államtitkár nem szerette volna, hogy a hadiüzemekben dolgozó zsidókra is vonatkozzon az evakuálás; Heydrich azt felelte, hogy egyelőre nem is vonatkozik. (Valójában a kevert származásúakról és vegyes házasságokról folytatott további viták, március 6-án és október 27-én az RSHA-főhadiszálláson semmilyen megállapodáshoz nem vezettek.)

Joseph Bühler államtitkár kérte, hogy a Főkormányzóság területén kezdjék meg az evakuálást, ott, ahol a szállítás nem okoz komoly gondot, a zsidók

nem képviselnek jelentős munkaerőt, viszont a fekete piac szereplőiként gazdasági instabilitást okoznak, és járványokat terjesztenek. Bühler kérése jól illusztrálja, milyen pontosan értette, amit Heydrich nem mondott ki: a nem dolgozó zsidókat az átfogó terv első szakaszának megfelelően megsemmisítik. A konferencia Heydrich ismételt felhívásával zárult: minden résztvevő adja meg a kellő segítséget a megoldási terv kivitelezéséhez.⁹

A háború menete és általános következményei mellett 1942 elejétől a „végső megoldást” jelentősen befolyásolta egyfelől a fokozódó igény a zsidó rabszolgamunkára a növekvő haditermelésben, másfelől a „biztonsági kockázat”, melyet néhány zsidó a náci szemében jelentett.

Lódzban Sierakowiakot egy szíjgyártó műhelybe vezényelték munkára. „A gettólakókat – jegyezte fel 1942. március 22-én – három kategóriába sorolták: A, B és C kategóriába. Az A a műhelyek és hivatalok dolgozóit jelentette; a B a hivatalnokokat és közönséges munkásokat; a C a lakosság maradványát.”¹⁰ A „lakosság maradványát” több hullámban Chelmnóba szállították. A Főkormányzóság területén, legalább rövid időre, kialakult a „helyettesítés” politikája: a zsidó munkaerő fokozatosan helyettesítette a Birodalomba küldött lengyel munkásokat. Megszokott eljárássá vált, hogy a Németországból vagy Szlovákiából deportáltakat szállító vonatokat Lublinban megállították, és kiválasztották az ép fizikumú zsidókat, hogy a Főkormányzóságban dolgozhassanak; másokat továbbküldtek Belzecbe meghalni. Hans Frank maga is hajlott rá, hogy ideológiai síkról pragmatikusra térjen: „Ha meg akarom nyerni a háborút, jéghideg szakemberként kell működnöm. Hogy ideológiai-etnikai szempontból mi volna a helyes, csak a háború után fontolhatom meg.”¹¹

Két egymással össze nem függő esemény 1942 májusának második felében egyfelől lelassította a zsidó rabszolgamunka alkalmazását, másfelől felgyorsította a „végső megoldás” kivitelét. Május 18-án egy gyújtóbomba robbant a berlini Lustgartenben, a szovjetellenes kiállítás, a „Szovjet Paradicsom” területén. A *Gestapo* napokon belül elfogta az akciót végrehajtó apró kommunista szimpatizáns egység, a „Herbert Baum-csoport” legtöbb tagját. Amint azt Goebbels május 24-én följegyezte: „jellemző, hogy ötven zsidó, hárman félzsidó és négyen árja származásúak”.¹² A propaganda miniszter ezután rögzítette, hogyan reagált Hitler: „Rettenetesen dühös, megparancsolja, hogy azonnal gondoskodjak róla, evakuálják a berlini zsidókat... Felhatalmaz, hogy vegyek őrizetbe 500 zsidó túszt, és minden újabb kísérletre kivégzésekkel válaszoljak.”¹³ Május 29-én a náci vezér megparancsolja Speernek, hogy a fegyvergyártásban foglalkoztatott zsidókat cserélje le külföldi munkásokra, „amint lehet”.¹⁴ Hitler észjárása szerint a zsidók kiirtása jelenthette az egye-

düli biztosítékot arra, hogy 1917–1918 forradalmi cselekményei nem ismétlődhetnek; a Baum-kísérletet figyelmeztetésnek tekintette: a zsidók megsemmisítését a lehető leghamarább végre kell hajtani.

Egy második incidens, noha indirekt módon, szintén felgyorsíthatta az eseményeket. Május 27-én Heydrichet, aki nemrégiben lett *Reichsprotector*, halálosan megsebesítették azok a cseh kommandósok, akiket a britek juttattak a Protektorátus területére; június 4-én Heydrich meghalt. Az állami temetés napján Hitler elrendelte, hogy Lidice majd teljes lakosságát gyilkolják le (a németek szerint Heydrich merénylői ebben a Prága melletti városkában rejtőztek). Minden tizenöt és kilencven közti férfit lelőttek; minden nőt koncentrációs táborba irányítottak, ahol legtöbbjük el is pusztult; néhány gyereket „németesítették”, azaz német családokban neveltek új identitásra; a gyerekek nagy többségét, akik nem mutattak németes jegyeket, Chelmnóba küldték és elgázósították. Ami a városkát illeti, a földdel tették egyenlővé.

Himmler június 3-án, 4-én és 5-én találkozott Hitlerrel. Hogy végül ezen a találkozáson döntött-e a náci vezér és bérence a megsemmisítés felgyorsításáról, és a „végső megoldás” határidejének kitűzéséről, nem tudni, de valószínűnek tetszik a Baum-kísérlet és Heydrich halálának tükrében. A zsidók belső fenyegetést jelentettek, inkább, mint valaha. Június 9-én, az *RSHA*-főnök tiszteletére rendezett hosszú megemlékezés során Himmler mintegy mellékesen kijelentette: „Egy éven belül bizonyosan befejeződik a zsidók elvándorlása; attól fogva egyikük sem vándorol sehová. Ideje tisztára törölni a lapot.”¹⁵ Azután, július 19-én, a kétnapos auschwitz-i látogatás előestéjén a *Reichsführer* a következő parancsot adta Krügernek: „A Főkörmányszóság teljes zsidó lakosságának kitelepítését meg kell kezdeni, és 1942. december 31-vel lezárni. 1942. december 31-én egyetlen zsidó származású személy sem tartózkodhat a Főkörmányszóság területén, kivéve, ha Varsó, Krakkó, Czeszochowa, Radom vagy Lublin gyűjtőtáborában van. Minden zsidó munkaerőt foglalkoztató projektet addigra be kell fejezni, vagy helyszínüket a gyűjtőtáborokba áttelepíteni.”¹⁶

Az európai zsidók többségét megsemmisítették, miután hosszabb vagy rövidebb időt táborokban vagy gyűjtőhelyeken töltöttek nyugaton, illetve gettóban keleten. A legtöbb koncentrációs vagy gyűjtőhely már létrejött, mielőtt a megsemmisítésről döntöttek volna, másokat, mint például Theresienstadtot, a „végső megoldás” indításakor hoztak létre gettó vagy börtön céljára.

Theresienstadt (csehül *Terezín*) 1941-ben apró erődítmény és város volt Csehország északi részén, mintegy hétezer német katonának és cseh civileknek adott otthont, egy szárnyépületet (apró erődöt) a *Gestapo* már korábban a Protektorátushoz tartozó, központi börtönnek használt. 1941 végén zsidó munkasztagok megkezdték Theresienstadt előkészítését új szerepének, a

hamis zsidó „mintatábornak” megfelelően, míg aztán 1942 januárjában megérkeztek az első transzportok.

Egy „zsidó feljebbvalót” és egy tizenhárom tagú tanácsot neveztek ki. Az első „feljebbvaló” a nagy tiszteletnek örvendő, aktív szocialista-cionista Jakob Edelstein volt. A megjelenésében jelentéktelen, foglalkozására nézve egyszerű kereskedő férfiről hamarosan kiderült, hogy kiváló szónok, erre pedig a cionista összejöveteleken nagy szükség mutatkozott. Nem sokkal azután, hogy a náci hatalomra kerültek Németországban, Edelsteint hívták, hogy vezesse a prágai székhelyű „Palesztina-irodát”, és segítsen a menekültek növekvő áradatának Palesztinába távozni. Józan esze – és bátorsága – a cseh zsidóság és a németek közötti kapcsolatot egyengető, központi figurává tette. Amikor ugyanannak az évnek az őszén Heydrich úgy döntött, hogy a Protektorátus zsidóságát egy cseh területen felállított gyűjtőtáborba deportálja, természetesen adódott, hogy Edelstein legyen a „mintagettó” vezetője.

Kezdetben a vezetést kritizálták a cionista beütésért; a mindennapi élet fokozódó nehézségei azonban elmosták az ideológiai különbségeket, és a vezetők többsége továbbra is a cionizmus mellett köteleződött el. Így a huszonhárom éves prágai zsidó iskolai tanító, Egon „Gonda” Redlich lett az Ifjúsági Osztály vezetője. Gonda és szövetségesei kvázi-autonóm birodalmat hoztak létre az ifjúságnak (ez idővel átlagosan 3-4000 fiatal jelentett); körükben erősen cionista szellemű ifjúsági kultúra indult fejlődésnek.

Semmi nem védhette meg azonban sem a fiatalt, sem az öreget a további deportálástól, egyenest a kivégzőhelyekre. „Szörnyű hírt hallottam – írta naplójába Redlich 1942. január 6-án. – Transzport indul Theresienstadtból Rigába. Hosszan vitáztunk róla, nem jött-e el az idő, hogy azt mondjuk, »elég!«.” Másnap hasonló hangulatban ír: „Rosszkedvűek vagyunk. Felkészültünk a transzportra. Gyakorlatilag egész éjjel dolgoztunk.” Majd január 7-én folytatja: „Nem dolgozhattunk, bezártak minket a barakkokba. Kértem a hatóságokat, hogy a gyerekeket vegyék ki a transzportból, mire azt a választ kaptam, gyerekek nem utaznak.”¹⁷

1942 nyarának elején tízesével érkeztek öreg zsidókat szállító transzportok a Birodalomból és a Protektorátusból a cseh „gettóba”. „Júniusban – jegyezte fel Redlich – huszonnégy transzport érkezett és négy távozott. A beérkezők közül tizenöt ezren jöttek Németországból, zömükben nagyon öregek.” Június 30-án folytatja: „Tegnap segitettem a bécsi zsidóknak. Öregek, tetvesek, van közöttük néhány erősen zavarodott.”¹⁸ A „zavarodottak” között volt Trude Herzl-Neumann, Theodor Herzlnek, a politikai cionizmus megalapítójának legkisebb lánya is.

A beérkező transzportok száma júliusban egyre nőtt. „Az emberek ezrével érkeznek – írja Redlich augusztus 1-én –, olyan öregek, hogy nincs erejük ma-

gukhoz venni az ételt. Naponta ötvenesével pusztulnak el.”¹⁹ A halálozási arány az „öreges gettójában” megnőtt, csak 1942 szeptemberében az 58 000-es teljes létszám 3900-zal csökkent. Majdnem ugyanebben az időben indultak el az öregeket szállító transzportok Theresienstadtból Treblinkába. Addigra, mint később látni fogjuk, a Varsóból érkező deportáltak hulálama apadt, és az „Aktion Reinhard” kódnev alatt működő legutóbbi tábor gázkamrái (melyeket Belzettel és Sobiborral együtt Heydrich emlékére neveztek el) képesek voltak a Protektorátus gettójából átirányított 18 000 embert befogadni.

Ruth Klüger és édesanyja az egyik szeptemberi bécsi transzporttal érkezett Bécsből Theresienstadtba. Ruth az egyik ifjúsági barakkba került, Redlich fennhatósága alá. Ahogyan leírja, ott lett belőle zsidó: az előadások, a mindent átható cionista atmoszféra, a közösség-érzés, a *háverim* és *háverot* [fiúk és lányok közössége héberül], ahol az ember nem azt mondta „Gute nacht”, hanem „Láljál tov” (héberül: Jó éjszakát!) a fiatal lányt a valahova tartozás érzésével vértette fel. Mégis, még Theresienstadtban is, még a fiatalok között is akadt, aki felsőbbrendűnek érezte magát a másikkal képest, és ezt ki is mutatta: „A csehek az L410-ből [gyerekbarakkok] lenéznek minket, mert az elenség nyelvét beszéljük. Amúgy is ők képviselik az elitet, mert a saját hazájukban vannak... Hát még itt is megvetnek minket valamiért, amin nincs hatalmunkban változtatni: az anyanyelvünkért.”²⁰

Theresienstadt kettős arca megmaradt. Egyfelől a transzportok innen Auschwitzba és Treblinkába indultak, másfelől a németek felépítettek egy „Palyomkin-falut”, hogy elbolondítsák a külvilágot. „Vajon a pénzt is bevezetik? – kérdezte Redlich egy 1942. november 7-i bejegyzésben. – Persze, miért is ne. Érdekes kísérlet lehet a nemzetgazdaság számára. Mindenestre megnyílt egy kávéház (azt mondják, zene is lesz, bank, olvasószoba).” Két nappal később már így ír: „Filmet forgatnak. Zsidó színészekkel, boldog elégedett arcok a filmben, csak a filmben...”²¹ Ez volt a Theresienstadtban forgatott két náci filmből az első.

Közben zökkenőmentesen folyt a gyilkolás Chelmnóban; épült Belzec: az építkezés 1941. november 1-jén indult, rohamtempóban haladt, majd 1942. március 17-én a tábor megnyitotta kapuit. Először a lublini gettó 37 000 lakójából semmisítettek meg 30 000-et. Közben érkezett még 13 500 zsidó a körzet különböző részeiről, és Lvov körzetből is; június elején következtek a krakkói deportáltak. Négy héten belül 75 000 zsidót gyilkoltak meg a három „Aktion Reinhard” tábor első helyszínén; 1942 végére csak Belzecben 434 000 zsidót öltek meg. Ketten túléltek a háborút.

Valamikor 1942 márciusában vagy áprilisában a korábbi osztrák tiszt és eutanázia-szakértő, Franz Stangl Belzecbe utazott, hogy találkozzon az otta-

ni parancsnokkal, Christian Wirth SS-Hauptsturmführerrel. Negyven évvel később düsseldorfi börtönében Stangl így írja le megérkezését Belzecbe: „Autón mentem oda. Először a vasútállomás esett útba, bal felől. Egyszintes épület volt. A szag...” – írta. – „Ó, Istenem, a szag. Mindent átjárt. Wirthet nem találtam a hivatalában. Emlékszem, elvezettek hozzá... Egy domb tetején állt, a gödrök mellett... a gödrök... tele... a gödrök tele voltak holttesttel... nem száz, hanem ezer, több ezer holttesttel... Ó, Istenem. És itt mondta nekem Wirth, hogy Sobibor is ezt a célt szolgálja. És, hogy ezennel hivatalba helyez.”²²

Két hónappal később Sobibort – melynek építése 1942. március végén kezdődött – megnyitották, és Stangl, a figyelmes parancsnok gyakran körbejárta a tábort, fehér lovaglórúhában. Kilencven-százezer zsidót öltek meg Sobibor első három hónapja alatt; érkeztek Lublin környékiek, osztrákok, jöttek zsidók a Protektorátusból és az *Altreich*től. És mialatt a megsemmisítés megkezdődött Sobiborban, már épült is Treblinka.

Az „Aktion Reinhardt” szolgáló táborokban a megsemmisítésnek kidolgozott technikája volt. Ukrán önkéntesek, általában ostorral felfegyverkezve kihajtották a zsidókat a vonatból. Mint Chelmnóban, a következő lépés a „fertőtlenítés” volt; az áldozatoknak le kellett vetkőzniük és minden holmijukat otthagyni, ahol gyülekeztek. Azután a lemeztelenített és megfélemlített embereket végiglökdösték egy keskeny előszobán vagy átjárón, át a gázkamrákba. Az ajtókat hermetikusan lezárták; megkezdődött az elgázosítás. Belzecben eleinte szén-monoxidos palackokat használtak, később ezeket különböző motorokkal helyettesítették. Az első gázkamrákban a halál lassan következett be (tíz percig is eltartott vagy tovább): néha a haldokló áldozatokat kémlelőlyukon át figyelték. Mikor mindennek vége volt, a gázkamrák kiürítését, mint Chelmnóban, zsidó „különleges kommandókra” (*Sonderkommandók*) bízta, melyek tagjait később szintén likvidálták.

1942 áprilisára a gázosítás mértéke elérte a maximumot Chelmnóban, Belzecben és Sobiborban; Auschwitzban éppen csak elkezdték, és hamarosan elindult Treblinka. Közben néhány hét alatt további több százezer zsidót öltek meg gázteherautóval vagy tarkólövessel Belorussziában és Ukrajnában (második tisztogatás); a „szokásos” helyben gyilkolás pedig egész télen minden napi eseménynek számított a megszállt területeken, a Szovjetunióban, Galíciában, Lublin-körzetben és Lengyelország keleti részén.

Ugyanakkor keleten mindenütt, valamint Felső-Sziléziában működtek a kényszermunkatáborok; ezekben három funkció keveredett: a tranzit, a kényszermunka és a megsemmisítés: ilyen volt a Lublin melletti Majdanek vagy Łemberg (Lvov) külvárosában a Janowska utca. A kényszermunka és a megsemmisítés zürzavara mellett zsidók tízezrei gürcöltek gyárakban és műhe-

lyekben; munkatáborokban, gettókban vagy városokban; százezrek éltek még Lengyelországban, a balti államokban és még keletebbre. Mialatt a Birodalom zsidó lakossága a deportálások felgyorsítása miatt rohamosan fogyott, nyugaton a legtöbb zsidó úgy élte korlátozott életét, hogy a leghalványabb fogalma sem volt a közvetlen veszélyről.

A Szovjetunió megszállt területein, mivel hatalmas térségekről volt szó, és a helyi lakosság több nyelvet vagy dialektust használt, a németek elejétől fogva a helyi milíciára támaszkodtak: egységei néhány hónap alatt rendes kiegészítő csapatokká léptek elő *Schutzmannschaften* néven. A rendőrök és a csendőrök németek voltak, de létszámban a *Schutzmannschaften* hamarosan túlnőttek rajtuk, és mindenben részt vállaltak, nagyobb akciók esetén a zsidók meggyilkolásában is, így például 1941 késő őszen a minszki zsidó lakosság egy részének megsemmisítésében. A litván *Schutzmannschaft* igazán kitüntette magát.

A két *Reichskommissar*, az ostlandi Hinrich Lohse és az ukrainai Erich Koch lelkesen támogatta a tömeggyilkosságokat. Koch külön kérte, hogy minden ukrán zsidót irtsanak ki, így csökkenthetik a helyi élelmiszer-fogyasztást, és kielégíthetik a Birodalom növekvő élelmiszerigényét. Ennek eredményeképpen a körzeti biztosok az 1942. augusztusi érkekezleten megegyeztek Karl Pützel, a *Biztonsági Rendőrség* fejével, hogy a mintegy ötszáz képzett iparos kivételével Ukrajna *Reichskommissariat* minden zsidó lakosát megsemmisítik. A balti országokban – Lohse felségterületén –, különösen Litvániában, 1942. február 1-re az *Einsatzgruppék* kivégeztek 136 421 zsidót, 1064 kommunistát, 56 partizánt, 653 elmebeteget, 78 egyéb kategóriába tartozót. Összesen: 138 272 embert (köztük 55 556 nőt és 34 464 gyereket). 1942 júliusának végén a minszki gettó megmaradt lakosságának körülbelül a felét, 19 000 zsidót mészároltak le.

A fegyveres ellenállásra szólító felhívások, mint Kovner kiáltványa Vilnában, általában a politikailag motivált zsidó ifjúsági mozgalmaktól érkeztek, de az első, németekkel szembeszegülő zsidó partizánok keleten és nyugaton is nem zsidó politikai-katonai földalatti szervezetekhez tartoztak. Nyugat-Belorusz-sziában azonban, egy egyedi módon zsidó egység lépett működésbe 1942 elején, minden politikai kötelezettség nélkül, csak azért, hogy mentse a zsidókat: ez volt a Bielski testvérek csoportja. A Bielski család évtizedek óta Stankiewice faluban élt. Szegény parasztok voltak, mint a szomszédaik, de volt egy malmuk és egy kis földjük. Falujukhoz egyedüli zsidóként minden szempontból kötődtek. Ismerték az embereket, a környéket, a környező erdőket. Az ifjabb generációt négy fivér képviselte: Tuvia, Asael, Zus és Arczik.

1941 decemberében a németek megölték a Nowogrodek gettó négyezer lakosát, közöttük a Bielski szülőket, Tuvia első feleségét és Zus feleségét. Két

egymást követő csoportban, az első Asael vezette, a másodikat Tuvia, a testvérek az erdőbe húzódtak, előbb 1942 márciusában, azután májusban. Hamarosan mind alárendelték magukat Tuvia parancsnokságának: további családtagok és a környező gettókból más zsidók is csatlakoztak az „Otriádhhoz” (partizán egység); szereztek fegyvert, biztosították az élelmüket. A német megszállás végére a Bielski testvérek mintegy ezerötyszáz zsidót gyűjtöttek a táborukba, a szinte leküzdhetetlen akadályok ellenére.

A Bielski-csoport különleges képződmény volt, de a Szovjetunió megszállt részein szerveződtek más zsidó ellenállási mozgalmak, melyek gyakran támogatást nyertek a Tanács vezetőitől. Minszkben például a *Judenrat* vezetője, a nem kommunista Ilja Moskin állandó kapcsolatban állt a gettón belüli és egyben városi földalatti kommunista mozgalom parancsnokával, Hers Szmolarral. Az efféle rendszeres együttműködés, melyért Moskin végül az életével fizetett, messze nyugatabbra, a balti országokban és a korábbi Lengyelországban egyáltalán nem lett jellemző, mert féltek, hogy a németek a gettó lakosságán torolják meg. Az egyedüli, legalább részben a minszkihez hasonló példa a Białystok gettóé, ahol Efraim Baras *Judenratja* több mint egy éven át állt kapcsolatban Mordeháj Tenenbaum földalatti szervezetével, melyre még visszatérünk.

Közben „tökéletesedett” a német zsidók teljes kizárása a társadalomból. 1942 elején Goebbels megtiltotta a zsidóknak a sajtótermékek árusítását (újság, folyóirat, periodika). Két héttel korábban betiltotta a nyilvános telefonok használatát is. A magántelefonokat és a rádiókat már jóval azelőtt elkobozták; az új utasítások betömtek egy újabb hézagot. A papír amúgy is hiánycikknek számított, ez is a terjesztés további szűkítését indokolta. Ekkor azonban váratlan ellenállást tapasztaltak az *RSHA* részéről. Heydrich február 4-i Goebbelsnek írott levelében közli, hogy lehetetlen a zsidókat minden új intézkedésről tájékoztatni kizárólag a Zsidó Hírlap segítségével. Ráadásul a szakmai lapokra szükségük van a zsidó „betegápolóknak” és a „konzultáló orvosoknak”. „Mivel szorosan kézben kell tartanom a zsidókat – tette még hozzá – kérem az intézkedések enyhítését, annál is inkább, mert az én hivatalom megkérdése nélkül születtek.”²³ Márciusra Goebbels rendelkezéseit részben visszavonták.

A zsidó emigráció betiltása 1942. február 14-én a *Reichsvereinigung* irodák bezárásához vezetett, hiszen ezek az emigránsokat segítették, nekik adtak tanácsot. A zsidók nyilvános megkülönböztetéséhez már nem volt elég az egyenileg viselt csillag, március 13-án az *RSHA* elrendelte, hogy fehér papírcsillagot kell rögzíteni minden zsidó lakóház és minden zsidó intézmény ajtaján. Az *RSHA* kedvelt jelzéseit és jelvényeit viszonzásképpen a propaganda miniszter kérdőjelezte meg. Március 11-én Goebbels elutasította az *SD* javasla-

tát, hogy a közlekedési eszközöket igénybe vevő zsidók speciális jelvényt viseljenek. A miniszter el akarta kerülni a csillag-ügy további nyilvános megvitatását, ezért azt javasolta, ezek a zsidók hordjanak maguknál speciális engedélyt, melyet bemutatnak a jegykezelőnek vagy kérésre, katonatiszteknek és párthivatalnokoknak. Március 24-én Heydrich megtiltotta, hogy a zsidók használják a tömegközlekedést, kivéve a külön rendőrségi engedély birtokosait.

Aváratlan *Gestapo* razziáktól különösen tartottak a zsidó házakban. Klempererénél 1942. május 23-án zajlott az első „látogatás”, vasárnap délután, Victor távollétében: a házat feldúlták, a lakókat ütötték, verték, leköpték, de amint Klemperer később feljegyezte, „ezúttal egész jól megúsztuk”.²⁴ Május 15-én a zsidóknak megtiltották, hogy kisállatot tartsanak. „A csillag viselésére kötelezett zsidók – jegyezte fel – és bárki, aki velük lakik, a mai naptól nem tarthatnak kisállatot (kutyát, macskát, madarat); tilos az állatokat másnak gondoskodásra odaadni. Ez Muschel [a macskájuk] halálos ítélete, aki tizenegy éve a miénk, és akihez Eva nagyon kötődik. Holnap már viszik is az állatorvoshoz.”²⁵

Június közepén a zsidóknak elektronikus eszközeiktől kellett megválniuk, beleértve a konyhai és háztartási eszközöket, fényképezőgépet, látsövét, biciklit. Június 20-án a *Reichsvereinigung*ot értesítették, hogy a hónap végén minden zsidó iskola bezár: a továbbiakban zsidó gyerek nem járhat iskolába Németországban. Néhány nappal később rendelet tiltotta meg, hogy zsidó holttestet teherkocsival szállítsanak. A Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium szeptember 2-i rendelete értelmében zsidó többé nem kaphatott húst, tejet, fehér kenyeret, dohányárut vagy más ritka árut; sem a terhes nők, sem az öregek nem képeztek kivételt.

Ugyanakkor a deportálások ritmusa felgyorsult. „Mielőtt egy deportált elindul – írja Klemperer 1942. január 21-én –, a *Gestapo* minden otthagyt holmit lepecsétel. Mindent elkoboznak. Tegnap este Paul Kreidl [Klemperer deportálásra váró szomszédja] idehozott nekem egy pár cipőt, pont jó, és saját nyomorult körülményeimet tekintve pont jókor jött. Egy kevés dohányt is hozott, ezt Eva földiszeder teával vegyíti, és megsodorja cigarettának. ... A transzport egyelőre 240 emberből áll; azt mondják, vannak közöttük olyan öregek, gyengék és betegek, akik biztos nem érnek célhoz.”²⁶

A vonat úticéljáról kevés információ szivárgott ki, az se volt hihető, fantasztikus pletykákkal keveredett, néha mégis döbbenetesen közel járt az igazsághoz. „Az utolsó néhány napban – jegyezte fel Klemperer március 16-án –, hallottam, hogy Auschwitz (vagy valami ilyesmi) a felső-sziléziai Königs-hütte közelében, a legfélelmetesebb koncentrációs tábor. Munka a bányában, az emberek néhány nap alatt elpusztulnak. Kornblum, Frau Seligsohn édesapja ott halt meg, és – eddig nem is tudtam – Stern és Müller is.”²⁷ 1942 már-

ciusában Auschwitz nagy megsemmisítő központja még csak alakult. Mégis, kifürkészhetetlen csatornákon át, az információ visszaszivárgott a Birodalomba.

Miközben a birodalmi zsidók deportálása már a zsidó lakosság minden rétegét érintette, néhány kis létszámú német csoport, főleg Berlinben, segítséget ajánlott; menekülő zsidókat rejtegettek, hamis iratokat gyártottak, hamis behívóhalasztást, élelmiszerjegyet, más effélét. A közvetlen gyakorlati segítség mellett ők képviselték a humanitást, a reményt. Két vagy három tucat náciellenes csoport ennél sokkal többet nem is tehetett, különösen 1942-ben és 43-ban. Ruth Andreas-Friedrich újságíró, bestseller író és az „Emil bácsi” elnevezésű csoport hajtómotorja, naplójában az 1942-es év első felének tragikus kudarcairól számol be. Margot Rosenthalt, az egyik zsidó nőt, akit a csoport rejtegetett, feljelentette a házmestere, aki meglátta, hogy egy pillanatra besurran a saját lakásába. Április 30-án Ruth és barátai egy darabka cigarettapapíron kaptak üzenetet: Margot-t és 450 másik zsidót nemsokára útnak indítanak: „...hátizsák, összegöngyölt pokróc, annyi csomag, amit egy ember elbír. Én nem bírok el semmit, mindent szépen otthagytam az út mentén. Ez a búcsúm az élettől. Sírok és sírok. Isten legyen veletek mindörökké, és gondolatok rám!” Egymás után Ruth minden zsidó barátját elkapták: „Heinrich Muehsam, Lehmann mama, Peter Tarnowsky, dr. Jakob, a kis Evelyn, a felesége és Bersteinék, apósuk és anyósuk.”²⁸ Változtatni kellett a rejtőzködés stratégiáján, kevesek segítségével, keveseknek.

Az első Szlovákiából Auschwitzba irányuló transzport 1942. március 26-án indult útjára. 999 fiatal nőt számlált. Tiso országa tehát szert tett a kétes dicsőségre, hogy máris a Birodalom és a Protektorátus nyomába szegődve szállította saját zsidóit a táborokba. Nem német nyomásra, hanem szlovák kérésre cselekedtek. A szlovák kezdeményezésnek is megvolt a maga racionális magyarázata. Ha egyszer az árjásítás megfosztotta a legtöbb zsidót minden tulajdonától, szigorú gazdasági logikát követve célszerű volt megszabadulni ettől az elszegényedett rétegtől. 1942. elején a németek húszezer szlovák munkást követeltek a fegyvergyáraikba; Tuka kormánya húszezer ép fizikumú zsidót ajánlott. Némi habozás után Eichmann belement; felhasználhatja a fiatal zsidókat Birkenau építésének felgyorsítására, a szovjet munkások amúgy is majdnem mind meghaltak; még a családjukat is bevonhatja. A szlovákok pedig fizetnek ötszáz birodalmi márkát minden egyes deportált zsidóért (a németek költségeinek fedezésére), cserébe a Birodalom megengedi, hogy megtartsák a deportáltak elkobzott javait. Mindehhez járult a biztosíték, hogy a deportált zsidók soha többé nem térnek vissza. Ez volt a „szlovák modell”, melyet Eichmann idővel máshol is alkalmazni remélt.

1942 júniusának végére 52 000 szlovák zsidót deportáltak, főleg Auschwitzba és a halálba. Később azonban a deportálás megfeneklett. Ebben a Vatikán is szerepet játszott, néhány szlovák hivatalnok megvesztegetése után, a helyi zsidók egy csoportjának kezdeményezésére. A megvesztegetési akció az ún. „Munkacsoporttól” eredt, melyet az ultraortodox rabbi, Michael Dov Ber Weissmandel, Gisi Fleischmann cionista aktivista és a szlovák zsidóság főbb rétegeit képviselő más személyiségek vezettek. A „Munkacsoport” jelentős összeget fizetett Eichmann pozsonyi képviselőjének Dieter Wislicenynek is. Nagy valószínűséggel a szlovákok megvesztegetésének köszönhető, hogy a deportálások két évre leálltak; hogy hozzájárult-e ehhez az SS-nek átutalt összeg, ki tudja. A szlovák deportálás nem volt sürgős a németeknek, lehet, hogy az SS egyszerűen átvette a „Munkacsoportot”, hadd fizessenek az olyannyira nélkülözött külföldi valutában a megmaradt szlovák zsidóknak és talán más európai zsidóknak juttatott haladéért.

A nagy művelti döntést a franciaországi, holland és belgiumi deportálásokról csak Heydrich halála után hozták meg: a gyűlést Eichmann hívta össze az RSHA-székházban, június 11-re. A közvetlen cél 15 000 holland, 10 000 belga és összesen 100 000 mindkét zónában élő francia deportálása volt. Eichmann javasolta, hogy a franciák is fogadjanak el egy, a „tizenegyedik dekretumhoz” hasonló törvényt, mely elrendelné, hogy minden francia zsidót megfosztanak az állampolgárságától, ha elhagyja az ország területét, és minden zsidó tulajdon az államra száll. Ahogyan Szlovákiában, itt is megközelítőleg hétszáz birodalmi márkát kellene kapnia a Birodalomnak minden deportált zsidóért. Június második felében azonban a németek előtt világossá vált, hogy az első hathónapos szakaszban nem lesznek képesek 40 000-nél több francia zsidót letartóztatni, és elszállítani. Hogy pótolják a létszámkiegészítést, a holland deportáltak számát – hiszen Hollandia közvetlen német irányítás alatt állt – 15 000-ről 40 000-re emelték.

A németek számíthattak a holland rendőrségre és a köztisztviselőkre; az ország zsidósága körül szorult a hurok. 1941. október 31-én a németek kinevezték az amszterdami Zsidó Tanácsot az egész országért felelős egyetlen területnek. Nem sokkal ezután megkezdődött a zsidó munkások deportálása a speciális munkatáborokba. 1942. január 7-én a tanács behívta az első munkáscsapatot: munkanélküli férfiakat toborzott közjóléti munkára. A következő hetekben a német igények folyamatosan nőttek, a behívottak száma úgyszintén. A Tanács ugyan együttműködött az amszterdami és a hágai munkaügyi hivatalokkal, de a válogatást maga végezte el.

A munkatáborok zsidó és nem zsidó kényszermunkásait általában holland náciából álló személyzet igazgatta, akik gyakran a németeken is túltettek szadizmusban. Westerbork (1942 júliusától a legfontosabb tranzitábor

Auschwitz, Sobibor, Bergen-Belsen és Theresienstadt felé) a háború elejétől létezett, néhány száz német zsidó menekültet őriztek ott; 1942-re ők már „veteránnak” számítottak, gyakorlatilag ők vezették a táborot, bár német parancsnokság alatt. 1942 elején egyre több külföldi zsidót irányítottak Westerborkba, míg a holland zsidókat vidékről Amszterdamba vitték. A holland rendőrség ellenőrizte az átirányítást, és a hozzáférést a kiűritett zsidó otthontokhoz. A németek kötelességtudóan leltárba vették a bútort, a háztartási eszközöket, melyeket aztán a Birodalomba szállítottak. Ugyanezekben a hónapokban a nürnbergi törvények holland változata megtiltotta a házasságot zsidók és nem zsidók között.

Mindez sokkal kevésbé érdekelte Etty Hillesumot, mint intenzív szerelmi kapcsolata a német zsidó menekült Hans Spierrel, aki valamiféle szellemi vezető és érzékeny pszichoterapeuta volt. A német intézkedések persze Ettyt sem kímélték. „Tegnap Lippmann és Rosenthal kerültek sorra [hogy átadják vagyonukat] –, jegyezte fel 1942. április 15-én. – Kirabolnak és levadásznak.”²⁹ Érzelmek prizmáján azért mindig átsűrődött a legtöbb intézkedés. „Boldoggá tesz, hogy [Spier] zsidó és én is az vagyok – írta április 29-én. – Mindent megteszek, hogy vele maradhassak, hogy együtt vészeljük át ezeket az időket. Ma este megmondom neki: nem félek semmitől, erős vagyok; olyan keveset számít, kemény padlón alszol-e, csak bizonyos utcákon sétálhatsz-e és így tovább – ezek apró bosszúságok, jelentéktelenek a bennünk rejlő végtelen gazdagsághoz és lehetőségekhez képest.”³⁰

Június 20-án, szombaton, kevesebb mint egy hónappal az Amszterdamból Westerborkba és a Westerborkból Auschwitzba irányuló deportálások megkezdése előtt, Etty a zsidók viselkedésmódjára és hozzáállására terelte a gondolatait: „A megaláztatáshoz mindig ketten kellene. Az egyik, aki megaláztat, és a másik, aki hagyja. Ha a második hiányzik, ha a passzív fél immunis a megaláztatásra, akkor a megaláztatás elpárolog a levegőbe... Nekünk, zsidóknak, emlékeznünk kell erre... nem tehetnek velünk semmit... Zaklathatnak, megfoszthatnak anyagi javainktól, mozgási szabadságunktól, de a legtöbbet akkor veszítjük, ha félrevezetve, készségesen engedelmeskedünk. Mert üldöznek, megaláznak és elnyomnak... A legnagyobb sebet mi ütjük saját magunkon.”³¹

Március 27-én az addig Compiègne-ben fogva tartott, mintegy ezer zsidóból álló transzport elindult Franciaországból Auschwitz felé. A korai deportálások Franciaországban nem ütköztek semmiféle ellenállásba sem a megszállt, sem a Vichy-zónában. A megszállt zónában a francia hatóságokat sokkal jobban foglalkoztatta a Wehrmacht tagjai ellen elkövetett merényletek száma. A túsok kivégzésével sem érték el a kívánt hatást. Június 1-jén Karl Oberg

SS-tábornok, aki korábban a főkormányzóságbeli Radomban szolgált, Franciaországba érkezett, mint magas rangú SS- és rendőri vezető. Mielőtt elfoglalta volna hivatalát, május 7-én Heydrich társaságában elutazott a francia fővárosba. A hangulat kedvezően alakult a birodalom és Franciaország szorosabb együttműködése szempontjából, mert április végétől ismét Laval állt a Vichy-kormány élén. A CGQJ vezetésében Vallat helyére a sokkal ádázabb zsidógyűlölő Louis Darquier de Pellepoix lépett, és a megszállt zónában a rendőrséget is egy becsvágyó újonc, René Bousquet vezette, aki túlságosan is készségesen játszott a maga szerepét a német–francia *rapprochement* folyamatában. Heydrich látogatása alatt Bousquet kérte további ötezer zsidó deportálását Drancyból keletre. Heydrich ugyan a megegyezést a rendelkezésre álló közlekedési eszközöktől tette függővé, de júniusban már négy vonatot indítottak Auschwitzba, vonatonként mintegy ezer zsidóval.

Két vitás kérdés franciák és németek között még nyitva maradt: a francia zsidókat is deportálják-e, és részt vegyen-e a begyűjtésükben a francia rendőrség? Végül Bousquet megadta magát a németeknek, és július 4-én közzétette Vichy hivatalos álláspontját: „Első lépésben elvisznek minden hontalan zsidót a megszállt és nem megszállt zónából (azaz minden korábban német, lengyel, cseh, orosz, litván, lett vagy észt zsidót). A francia rendőri erők tartóztatják le őket mindkét zónában. Laval még azt is kezdeményezte, hogy a szabad zónából vigyenek el minden tizenhat év alatti zsidó gyereket is. Ami a megszállt zónában élő gyerekeket illeti, Laval kijelentette, hogy az ő sorsuk nem érdekli.

Június elején Franciaországban is bevezették a zsidócsillagot. A lakosság egy része meglehetősen ingerültséggel reagált, és együttérzést mutatott a „kidekorált” zsidók iránt, ahogyan korábban Németországban is. Vichy megtagadta, hogy saját területén kieroszakolja a rendelet végrehajtását, elkerülendő a vádakat, hogy a francia kormány megbélyegzi saját – zsidó – polgárait. A katolikus értelmiség, a kommunisták, a diákok különösen negatívan reagáltak az intézkedésre. A zsidók villámgyorsan ráéreztek a lakosság hangulatára, és a csillagot, legalábbis eleinte, dacos büszkeséggel viselték. Az együttérzés egyéni megnyilvánulásaitól a közvélemény még nem tekintett másként a zsidóellenes intézkedésekre általában. A csillag és nem sokkal később a deportálások hírének negatív fogadtatása nem jelentette azt, hogy a hagyományos antiszemitizmus rejtett áramlatai ne éltek volna tovább mindkét zónában.

„Utálom a zsidókat – bízta naplójára Pierre Drieu La Rochelle 1942. november 8-án. – Mindig is tudtam, hogy utálom őket.”³² Ekkor Drieu vallomása még rejtve maradt a naplójában. A háború előestéjén azonban kevésbé volt diszkrét a Gilles című önéletrajzi regényében, mely bestseller lett és egyben a francia irodalmi kánon része. Néhány kortárs íróhoz képest Drieu visz-

szafogottan fogalmazott. A *Les Décombres*-ban, ebben az 1942 tavaszán publikált másik sikerkönyvben, Lucien Rebatet a nácikéhoz hasonló zsidóellenes dühöt mutatott: „A zsidó szellem mint mérgező gyomnövény virít a francia intellektuális életben, a legapróbb gyökerekig ki kell tépnünk.” Rebatet zsidókkal kapcsolatos álláspontja csak része volt annak a feltétlen hűségnek, mellyel Hitler birodalma iránt viseltetett: „Kívánom a német győzelmet, mert ez a háború az enyém is, a miénk... nem azért csodálom Németországot, amilyen, hanem mert megteremtette Hitlert... Úgy vélem, Hitler nagyszerű jövőt álmodott ennek a kontinensnek, és én szenvedélyesen támogatom a megvalósításában.”³³ Céline, az antiszemita falanx talán legjelentősebb tagja még vitriolosabb stílusban érintette ugyanezeket a témákat; mániákussága, őrült kitörései ugyanakkor bizonyos mértékig a margóra szorították. 1941 decemberében Ernst Jünger német regényíró találkozott Céline-nel, a párizsi német Intézetben: „Azt mondja nekem – írja Jünger –, meg van lepve, hogy mi, katonák nem löjük le, akasztjuk föl, semmisítjük meg a zsidókat – elképesztő, hogyha valakinek a kezében már ott a bajonett, akkor nem használja korlátlanul.”³⁴ Robert Brasillach kívül vastagabb mázat viselt, de zsidók elleni gyűlölete sem kevésbé szélsőséges, sem kevésbé kitartó nem volt, mint Céline-é vagy Rebatet-é. Üdvözölte a francia és német zsidópolitikát, ám a francia intézkedéseket nem találta mindig elég határozottnak vagy hatékonyak: „Ne feledkezzünk el a [zsidó] gyerekekről!”³⁵ szólította fel Vichyt a *Je Suis Partout* cikkében.

1942 elejétől a zsidókat sújtó tömeggyilkosságok elterjedtek Warthegauban és a Főkormányzóság területén: gyorsan közeledtek a teljes megsemmisítés napjai. Koratavasszal egy Eliséva névre hallgató, Stanisławówból származó huszoneves fiatal nő névtelen barátja szavait jegyezte fel a beszámolójában: „Tökéletesen kimerültünk – jegyzi a »vendég«. – Már csak az illúzió maradt, hogy valami majd csak változik, ez a remény tart életben. De meddig élhetünk a halványuló szellem erejéből?... Tegnap Elza [Eliséva] azt mondta nekem, hogy egy férfi, aki éhen halt, nem fért be a koporsóba, ezért levágták a lábát. Fölfoghatatlan!”³⁶

Május 14-én Eliséva feljegyzi, hogy a helyzet Stanisławówban hirtelen megváltozott: „Márciusban kezdődött. Megöltek minden nyomorék árját. Mint ha valami baljós esemény közeledtét jeleznék. És bekövetkezett a katasztrófa. Március 31-én kezdtek a fogyatékosok és öregek után kutatni, aztán elvittek még néhány ezer fiatal és egészséges embert is. A padláson rejtőztünk, és az ablakból láttam a (hontalan) magyar(országi) zsidók Rudolfsmühlébe [átmeneti német börtön] induló transzportját [1941. késő nyarán üldözték el őket Magyarországról Galíciába]. Az árvaházi gyerekeket lepedőbe csavarták.

A gettó körüli házak égtek. Lövéseket hallottam, gyereksírást, anyák kiáltását, a németek betörték a szomszédos házakba. Mi túlélünk.”³⁷

Június 9-re Eliséva rájött, hogy a túlélés csak rövid haladék: „Ennek a firkálásnak semmi értelme. Tény, hogy mi sem éljük túl. A világ pedig az én bölcs feljegyzéseim nélkül is tudni fog mindent. A Zsidó Tanács tagjait bebörtönözték. A pokolba velük – tolvajok! De mit számít már mindez? Rudolfsmühlét felszámolták. Nyolcszáz embert vittek a temetőbe [Stanisławów kivégzőhelyére]... A helyzet reménytelen, de néhány ember szerint javulhat. Reméljük! Megéri a sok szenvedést és fájdalmat, hogy túléljük ezt a háborút? Kétlem. De nem akarok úgy meghalni, mint egy állat.”³⁸ Tíz nappal később Eliséva naplója megszakad. Egy árokban találtak rá, a Stanisławów temetője felé vezető úton.

Lódzban, Sierakowiak krónikája március közepével folytatódik. A szíjgyártó műhelyben a hozzá hasonló (A-kategóriás) „műhelymunkások” elegendő élelmet kapnak. „A deportálás folyamatban van, de a műhelyek közben hatalmas megrendeléseket teljesítenek, jó néhány hónapra elegendő munkánk van” – jegyzi fel március 26-án. Április 3-án a deportálást átmenetileg leállítják, ekkor így ír: „Megint leállították a deportálást, de senki nem tudja, mennyi időre. Közben sűrű hóeséssel visszatért a tél. Rumkowski kihirdette, hogy hétfőn gettótakarítás lesz. Reggel nyolctól délután háromig minden tizenöt és ötven közötti gettólakó a lakásokat és udvarokat takarítja majd. Minden más munka leáll. Engem csak az érdekel, hogy a műhelyemben leves vár.”⁴⁰

1942 májusának közepére a lódzi deportáltak száma elérte az 55 000-et. Az utolsó hullámba 10 600 „nyugati zsidó” tartozott, a még élő 17 000-ből. Nem világos, addig miért nem deportáltak egy „nyugati zsidót” sem, és május elején miért csak őket választották ki. A korábbi haladék talán német rendeletek következménye volt, ezzel vélték megakadályozni a Lódzról terjedő szóbeszédet, és biztosítani a birodalomból induló transzportok rendezett időzítését. Azt sem tudni, Rumkowski, aki cseppet sem titkolta az „újakkal” szembeni ellenséges érzületeit, bevonták-e a döntésbe.

1942 első felében a megsemmisítő táborokba induló, sűrűsödő transzportoknak még el kellett érniük a varsói zsidókat. Az információ a szisztematikus megsemmisítő hadjáratról egyre terjedt, leginkább a különféle titkos politikai mozgalmak aktivistái között. Március közepén Zuckerman, mint a *He-háluc* és más baloldali cionista pártok képviselője, meghívta a *Bund* vezetőit, hogy együtt vitassák meg egy közös védelmi szervezet fölállítását. Miután összefoglalta a megsemmisítés felgyorsulásáról rendelkezésre álló információt, Zuckermann javasolta a szervezet felállítását, mely a lengyel katonai földalatti mozgalommal is együttműködne. A *Bund* elutasította a javaslatát. Legfőbb

érvük az volt, hogy a lengyel Szocialista Párthoz (PPS) kötődnek, és a PPS szerint még nem érkezett el a forradalom ideje. Mihelyt a *Bund* kifejtette álláspontját, a *Poálé Cion* képviselője „távozott”, mondván, ebben az esetben ők sem vesznek részt. Nyilvánvaló, hogy a bundisták és cionisták közötti hagyományos ellenségeskedés még a pusztulás előestéjén is hozzájárult, hogy a két tábor ennyire másképp értelmezze az eseményeket.

Április 17-én ötvenkét zsidót, néhány *Bund*-tagot, és a földalatti sajtó munkatársait elővezették lakásaikból, és valamennyit tarkón lötték. A németek kiszagolták, hogy zsidó földalatti mozgalom szerveződik a lengyel fővárosban, és ennek fő oka a titkos sajtó növekvő hatása. Zuckerman emlékiratai szerint a *Gestapo* tudta az ő nevét és lakcímét is, de ennél többet nem. A kivégzések fő célja szerinte az volt, hogy „rémületet csepegtessenek” az emberekbe.⁴¹ A másik ok pedig az, hogy minden földalatti tervet megbénítsanak a közelgő *Aktion* előtt. És valóban, az áprilisi mészárlás után a Tanács mindent elkövetett, hogy elérje, ne legyen több titkos találkozó.

Egy héttel a deportálások kezdete előtt, 1942. július 15-én, Janusz Korczak meghívta a gettó jeles képviselőit Rabindranath Tagore *Postahivatal* című művének előadására, az árvaházban élő gyerekek és a személyzet előadásában. Korczak (dr. Henryk Goldszmit) jól ismert pedagógus volt és író – főképpen remek gyerekkönyvek írója; és három évtizeden át a varsói árvaház igazgatója. A gettó felállítása után „az öreg doktor”, mert így becézték, kénytelen volt kétszáz védencét a falak közé költöztetni. A darab, mely egy beteg fiú története, aki egy kunyhó sötétjébe zárva tölti az idejét, a fiú sóvárgását beszéli el, hogyan sétálna újra fák és virágok között, és hallgatná a madarak énekét. Végül egy természetfölötti lény lehetővé teszi, hogy Amal (a főszereplő) rátaláljon a megálmódott paradicsomhoz vezető láthatatlan ösvényre. „Talán az illúziókról gondolkodni jó ötlet a szerdai hálótermi beszélgetéshez – írta naplójába Korczak július 18-án. – Az illúziók szerepe az emberiség életében.”⁴²

12. fejezet

A TELJES MEGSEMMISÍTÉS

1942. július–1943. március

1942 nyarán Galíciában állomásozott Wilhelm Cornides, a *Wehrmacht* altisztje. Augusztus 31-i naplóbejegyzése szerint, míg a Rawa Ruska-i vasútállomáson várakozott, befutott egy másik vonat az állomásra. Zsidókat szállított úgy harmincnyolc tehervagonban. Cornides megkérdezett egy rendőrt, honnan jönnek ezek a zsidók. – Talán ők az utolsó Lvovi szállítmány – felelte a rendőr. – Így megy ez már öt hete... Jaroslavban 8-at hagytak életben, senki se érti, miért. – Megkérdeztem: – Hova viszik őket? – Erre azt válaszolta: – Belzeche. – Aztán mi jön? – Méreg. – Gáz? – faggattam. – Megrántotta a vállát, aztán csak annyit mondott: – Eleinte csak lelőtték őket, úgy tudom.”

Később, a vonatfülkéjében Cornides szóba elegyedett egy női utassal, egy rendőrvasutas feleségével, aki elmondta neki, hogy a transzportok „...naponta érkeznek, néha német zsidókkal. – Azt kérdeztem: – Tudják a zsidók, mi történik velük? – Az asszony azt felelte: – Akik messziről érkeznek, nem tudnak semmit, itt a szomszédságban már tudják. – A belzeci tábor közvetlenül a vasútvonal mentén áll, az asszony megígérte, hogy megmutatja, amikor odaérünk.”

Cornides szerint „este 18.20-kor” haladt el a vonat Belzec mellett: „Előtte sudár fenyőerdőt láttunk. Mikor az asszony megjegyezte: – Most jön! – az ember semmit nem vehetett észre a magas fák tetején túl. Erős, édeskés szag terjengett. – Már bűzlenek – mondta a nő. – Dehogy, ez csak a gáz! – tette hozzá a rendőrvasutas [aki közben csatlakozott hozzájuk] nevetve. Közben

előrehaladtunk vagy kétszáz métert, az édeskés szagot erős égett szag váltotta fel. – A krematóriumból jön – mondta a rendőr. Nem sokkal később véget ért a kerítés, előtte őrház és SS-őrszem.”¹

1942. augusztus végére a keleti fronton a németek az olajmezőikig nyomultak és a (lerombolt) majkopi finomítóig, illetve délebbre a Kaukázus lejtőjéig; hamarosan német zászló virít majd Európa legmagasabb csúcsán, az Elbrusz hegyen is. Ugyanakkor Paulus a 6. német hadsereggel Sztálingrád alá ért, pontosabban augusztus 23-án a várostól északra elérte a Volgát. Északon új támadást készítettek elő, hogy szeptember elejére áttörjék Leningrád védvonalát. A német katonai helyzet azonban a komoly eredmények ellenére is kezdett fokozottan bizonytalanná válni. Középen és délen a seregek igen nagy távolságban széthúzódtak, és az utánpótlás ellehetetlenedett. Hitler tábornokai figyelmeztetése ellenére is makacsul ragaszkodott az előrenyomuláshoz.

A végzetes fordulat váratlanul, néhány hét leforgása alatt következett be. 1942. október 23-án a britek támadást indítottak El Alameinnél; Rommel napokon belül sürgős visszavonulót fűjt. A németeket kikergették Egyiptomból, aztán Líbiából. Az afrikai hadtest összeomlása még váratott magára, egyelőre a tunéziai határon álltak. November 7-én amerikai és brit erők szálltak partira Marokkóban és Algériában. November 11-én, a szövetségesek partraszállására válaszul a németek elfoglalták a Vichy-zónát, és haderőt csoportosítottak Tunéziába, míg az olaszok kissé megnövelték a saját megszállt övezetüket Dél-Franciaországban. A nagy dráma azonban a keleti fronton következett be.

A sztálingrádi csata augusztus utolsó napjaiban kezdődött, a város pusztító német bombázása után, melynek legalább negyvenezer civil esett áldozatul. Sztálin a legbriliánsabb stratégiáját Georgij Zsukov marsallt nevezte ki parancsnokká. Októberre a csata utcai harccá változott az épületek roncsai, a gyárak romjai, a gabonasilók maradványai között. Míg Paulus kétségbeesetten próbálta elfoglalni a városközpontot, és eljutni a Volgához, a 6. hadsereg mindkét oldalán észrevétlenül gyülekeztek a szovjet hadosztályok. November 19-én a Vörös Hadsereg ellentámadásba lendült, és a szovjetek ollója a németek hátvédjének leggyengébb pontját találta, a román csapatok tartotta állásokat. Paulus seregét kettévágták. A második szovjet támadás az olasz–magyar egységeket zúzta szét: a bekerítés tökéletesre sikerült.

Hitler elrendelte a sietős visszavonulást a Kaukázustól, de hajthatatlanul ragaszkodott Sztálingrádhoz. A városért folytatott küzdelem nemsokára a világon élő milliók szemében a teljes győzelem vagy vereség szimbólumává vált. Az év végére a 6. hadsereg gyászos véget ért. A náci vezér azonban még mindig nem hallgatott Paulus könyörgésére, és nem engedélyezte a megadást: ka-

tonáknak, parancsnokoknak és az újonnan kinevezett tábornagynak is azt mondták, tartsanak ki a végsőig és haljanak hősi halált. 1943. február 2-án a 6. hadsereg feladta a harcot. Kétszázezer embert vesztett: kilencvenezren, közöttük Paulus és tábornokai fogságba kerültek.

A német vereség Észak-Afrikában és a keleti fronton az angol–amerikai bombázások gyors kiterjesztésével társult. A német ipari termelés nem lassult le, de az odavesztett életek, otthonok, egész városrészek kezdtek aláásni a lakosok győzelembe vetett hitét. Közben a partizánok is egyre komolyabb veszélyt jelentettek Kelet-Európa és a Balkán megszállt területein, az ellenállás hálózatai sokasodtak és bátorodtak nyugaton.

Közben pedig Hitler ugyanazzal a fanatikus megszállottsággal folytatta ki-rohanásait a zsidók ellen. A témák nem változtak. A „prófécia” újra meg újra elhangzott, mint egy mantra, árnyalatnyi különbségekkel itt és ott. A szeptember 30-án a Sportpalastban a „téli segélyakciót” elindító beszédét egy különösen szadista csavarral toldotta meg. „A zsidók egyszer kinevezték a jóslataimat, még Németországban is. Nem tudom, még mindig nevetnek-e, vagy már abbahagyták. De azt most is garantálom: mindenhol abbahagyják majd a nevetést. Beigazolódik majd ez a jóslatom is.”²

A zsidók közül néhányan már értették, mire céloz a tébolyodott német messiás. „»A zsidók megsemmisülnek« – hallottam Hitler tegnapi beszédében. Mást gyakorlatilag nem is mondott” – írta Sebastian október 1-én.³ Másnap Klemperer jegyezte fel: „Hitler beszéde... Ugyanaz a régi nóta egyre kegyetlenebbre hangolva... Nem az a döbbenetes, hogy egy eszelős egyre vészesebben tombol, hanem az, hogy Németország elfogadja, már tizedik éve, a háború negyedik évében, és még mindig engedi [Németország], hogy egyre jobban kivéreztesse.”⁴

1942. július 17-i auschwitz-i látogatásán Himmler végignézte, hogyan semmisítenek meg egy transzport holland zsidót. Néhány nap múlva rendelet érkezett a *Reichsführertől*: „Minden tömegsírt nyissanak fel, és a hullákat égessék el. A hamvakat is úgy kell eloszlatni, hogy a jövőben ne lehessen kitalálni, hány holttestet égettek ott el.”⁵

Az európai zsidók elleni német támadás ezekben a júliusi napokban tetőzött. Tavasszal és nyár elején – miután megtizedelték *Warthegau*, Lódz és a Szovjetunió megszállt területeinek zsidóságát – a birodalmi zsidókat kerítették sorra, Szlovákiából, majd körzetről körzetre haladva a Főkormányzóság területéről gyűjtötték be őket, csak Varsó maradt kivétel. Július második felében megindult a deportálás Hollandiából és Franciaországból, ezt követte napokon belül Varsó. Augusztusban sorra kerültek a belgiumi zsidók. A Főkormányzóságban, mialatt éppen elpusztították a varsói zsidókat, Lvov (*Lem-*

berg) zsidó lakosságának nagy részét is elszállították. Szeptember első napjaiban újra Lódzban kezdődött begyűjtés, közben nyugatról is folyamatosan érkeztek a transzportok. Az előre nem látható politikai, technikai és logisztikai problémák ellenére a „végső megoldás”, a nem mindennapi méretekben végrehajtott tömeggyilkosság olajozottan működő gépezete dolgozott. Bármilyen viszályok dúltak is az SS különböző irodái és személyiségei vagy az SS és a megsemmisítést valamilyen szinten ellenőrző párttagok között, semmi nem mutat arra, hogy a feszültségek bárminemű hatással lettek volna magára a műveletre.

Hollandiában a holland népszámlásért felelős hivatal, a német *Zentralstelle* és a Zsidó Tanács aprólékos regisztrációs munkája lehetővé tette, hogy július 4-én a naprakész listáról választott négyezer zsidónak (főképpen menekülteknek) küldjenek idézést. Hogy a kvóta meglegyen, a németek váratlan razziát tartottak Amszterdamban július 14-én; ez további hétszáz elfogott zsidót jelentett. A holland rendőrség túltett a német várakozásokon, Sybren Tulp személyesen vett részt minden akcióban. 1942 májusában ráadásul megalakult az Önkéntes Rendőrség, körülbelül kétezer taggal. Ezek a helyi kollaboránsok felülmúlták a németeket szadizmusban és brutalitásban; soraikból került ki a legtöbb besúgó, aki csinos haszonért beárulta a rejtőzködő zsidókat.

1942 márciusában a németek nyilvánvalóan tájékoztatták a *Zsidó Tanácsot*, hogy a zsidókat keleti munkatáborokba küldik. A *Zsidó Tanács* úgy vélte, ez csak a német zsidókra vonatkozik, ezért nem tett lépéseket. Annál jobban megdöbben júniusban, mikor kiderült, a deportálás a holland zsidókat is érinti. Ferdinand Aus der Fünten, az amszterdami *Különleges Német Rendőri Alakulat* parancsnoka a szokásos módszert választotta: néhány holland zsidó maradhatott, a *Zsidó Tanács* oszthatta ki az adott számú felmentést. A németek tudták, hogy számíthatnak azok engedelmességére, akiket nem fenyegetnek közvetlenül. A *Zsidó Tanács* összeállította annak a 17 500 kedvezményezettnek a listáját, akiket felmenthetett: ők külön pecsétet kaptak a személyes irataikra. Gertrud van Tijn szerint „Amikor az első [felmentő] pecsétet kiadták, a *Zsidó Tanács* előtt leírhatatlan jelenetek játszódtak le. Ajtók törtek, megtámadták a tanács tagjait, többször kellett rendőrt hívni... A pecsétnek hamarosan minden zsidó a megszállottja lett.”⁶ A „felmentő bizottság” persze gyakrabban döntött a kivételezés és a korrupció hatására, mint nem.

„A zsidók kellemes kis történeteket mesélgetnek itt egymásnak: azt mondják, a németek élve temetnek el minket, vagy gázzal semmisítenek meg. Mi értelme ismételtetni az ilyesmit, még ha igaz lenne is?”⁷ Etty Hillesum július 11-i naplóbejegyzése mutatja, hogy a „Lengyelországról” szóló vészterhes szóbeszéd Amszterdamot is elérte, mielőtt megkezdődtek a deportálások; jól látható az is, hogy sem Hillesum sem a többiek nemigen hittek nekik.

Az azonnali deportálás az olyan külföldi menekülteket fenyegette, mint Frankék. Július 5-én Margot, Anne nővére, idézést kapott, hogy jelentkezzen a gyűjtőközpontban. Másnap, a hűséges holland házaspár, Miep és Jan Gies segítségével Frankék úton voltak a jól előkészített búvóhelyre, az Otto Frank irodájának helyet adó épület padlásán. Margot és Miep indultak elsőnek. Anne még megbizonyosodott róla, hogy macskájának gondját viselik a szomszédok, majd július 6-án, reggel 7.30-kor Frankék elhagyták otthonukat. „Így aztán – jegyezte fel Anne július 9-én – Papa, Mama és én gyalogoltunk a zuhogó esőben, mindegyikünknel egy iskolatáska és egy bevásárlótáska csurig töltve a legkülönfélébb holmikkal. A korai órán munkába igyekvő emberek együttérző pillantása kísért minket; az arcukon látszott, sajnálják, hogy nem tudnak segíteni nekünk; a feltűnő sárga csillag magáért beszélt.”⁸

1942-re a holland lakosság kezdeti dühe a német zsidóüldözés ellen passzivitásba fordult. A száműzetésbe vonult holland kormány a deportálások indulásakor nem buzdította polgárait, hogy segítsék a zsidókat, bár két alkalommal, június végén és 1942 júliusában a „Radio Oranje” sugározta a korábban a BBC-nél megszűlőztetett információt, hogy Lengyelországban megsemmisítik a zsidókat. Ezeknek a bejelentéseknek semmilyen hatása nem volt, sem a lakosságra, sem a zsidókra. A lengyel zsidók sorsa egy dolog, a holland zsidóké egészen más.

Azért néhányan mégis tiltakoztak. Július 11-én minden nagy egyház vezetője aláírt egy Seyss-Inquartnak címzett levelet. A németek először „békítés-sel” próbálkoztak: felmentést ígértek valahány kikeresztelkedett zsidónak. Az egyházak kezdetben nem adták be a derekukat: a legfontosabb református egyház (a *Herformde Kerk*) azt javasolta, vasárnap, július 26-án, nyilvánosan olvassák fel a levelet. A katolikus és a kálvinista egyházi vezetők egyetértettek. Mikor a németek megtorlással kezdtek fenyegetőzni, a református vezetők meginogtak, a katolikus püspökök úgy döntöttek, kitartanak. Megtorlásokkal augusztus 1-ről 2-re virradó éjszaka a németek letartóztatták a katolikus zsidók zömét, és Westerborkba vitték őket. Közülük kilencvenketőt végül Auschwitzba szállítottak, közöttük a filozófus karmelita apácát, a később szentté avatott Edith Steint.

A deportálások kezdete után nem sokkal a gyerekeket a központi gyűjtő és elosztócsarnokból, a *Hollandsche Schouwburg*-ból (új nevén *Joodsche Schouwburg*) az utca másik oldalán álló szárnyépületbe (*Crèche*), a munkásosztályhoz tartozó családok gyermekgondozó központjába vitték. Ekkor a Zsidó Tanács két tagjának sikerült a gyerekek egy részének aktáihoz férniük és azokat megsemmisíteniük. Így, a kartotékjaiktól megszabadult gyerekeket szórványosan kicsempészhették a *Crèche*-ből, a holland igazgatónő, Henriette Rodriguez-Pimental segítségével; aztán titkos hálózatokon keresztül mind-

egyiküket biztos helyre, holland családokhoz juttatták. Több száz gyerek menekült meg így.

A zsidó felnőttek elrejtése jóval nehezebben ment. Sok visszautasítás félelemből eredt, mások hagyományos antiszemitizmusból, vagy „polgári engedelmességből” nem segítettek. Kezdetől működtek azonban kis hálózatok, ezek tagjai ismerték egymást és bíztak egymásban – többnyire azonos (kálvinista vagy katolikus) valláshoz tartoztak –, és a kockázatok ellenére aktívan segítették a zsidókat. A holland keresztény egyházak vezetősége a bátor tiltakozások ellenére sem vett részt az összehangolásban, ezért a jó szándékú akciók száma csekély maradt.

1943 elején a németek megkezdtek a mintegy nyolcezer zsidó beteg begyűjtését különböző kórházakból, közöttük voltak a *Het Apeldoornse Bos* pszichiátriai betegek is. Súlyosan megverték és teherautókba tuszkolták őket. „Láttam, ahogy elhelyeznek egy sor beteget – jelentette ki egy szemtanú –, főleg idős asszonyokat az autó aljába terített matracokra, aztán a tetejükbe még egy sor emberi testet. Úgy telezsúfolták a teherautókat, hogy aztán a németek alig bírták felhajtani a plató hátsó falát.”⁹ A betegeket a kordonnal lezárt Apeldoorn vasútállomásra vitték.

Egy holland zsidó leírta a transzport érkezését Auschwitzba: „Az egyik legborzalmasabb transzport volt a Hollandiából érkező. Sok beteg megpróbált áttörni a kordonon, őket azonnal agyonlőtték. A többi rögtön vitték a gázba.”¹⁰ A transzportot kísérő ötven (zsidó) ápolónő sorsáról eltérő módon számolnak be. Némelyek állítják, a táborba vitték őket, mások, hogy azonnal elgázosították, néhány más tanú szerint pedig „volt, akit bedobtak egy gödörbe, lelocsolták benzinnel, és élve elégették”.¹¹ Aus der Fünten korábban azt ígérte nekik, hogy az utazás végeztével azonnal visszatérhetnek, vagy egy egészen modern elmeegógyintézetben kapnak állást keleten.

1943 elején a németek létrehozták a Vught munkatábort, feltehetőleg azért, hogy a zsidók Hollandiában végezhesseken kényszmunkát. Ezt találták ki „jogszerű” megoldásnak a deportálás elkerülésére; a Tanács erősen támogatta, az engedelmes zsidók elfogadták. Persze ez is csak a szokásos német szemfényvesztés egy példája volt, a Vught lakóit rendszeresen továbbküldték Westerborkba, vagy néhány esetben rögtön keletre.

„Az újságok megint új zsidóellenes intézkedésekről írnak – jegyzi fel Jacques Biélinky Párizsban, 1942. július 15-én. – Mostantól tilos étterembe menni, kávéházba, moziba, színházba, koncertterembe, koncertre, uszodába, strandra, múzeumba, könyvtárba, kiállításra, történelmi emlékművek közelébe, sporteseményekre, versenyekre, parkokba, kempingbe, sőt telefonfülkébe, vásárra stb. Azt beszélnek, hogy a tizenhét és negyvenöt közötti zsidó férfiakat és

nőket Németországba küldik kényszermunkára.”¹² Ugyanazon a napon megkezdődött a „hontalan” zsidók begyűjtése a megszállt zónában, ami egybeesett a németek párizsi műveletének előestéjével.

Július 16-án, hajnali 4.00-kor a fővárosban és külkerületeiben is megkezdődött a 27 000 „hontalan” zsidó begyűjtése. Ötven városi busz állt készenlétben, hozzá 4500 francia rendőr. Egyetlen német egység sem vett részt a letartóztatásokban. Amint a razzia híre elterjedt, sok lehetséges áldozat (főleg férfi) elrejtőzött. Július 17-én délutánra 3031 zsidó férfit, 5802 nőt és 4051 gyermeket fogtak le; az összes begyűjtött zsidó létszáma végül 13 152 volt. Az egyedülállókat és a gyermektelen párokat egyenest Drancyba küldték; a többi, 8160 férfit, nőt és gyereket egy hatalmas sportstadionban, a *Vélodrome d'Hiverben* (*Vel d'Hiv*) terelték össze, mely elsősorban bicikliversenyeiről volt ismert. A *Vel d'Hiv*-ben semmit nem készítettek elő, sem étel, sem víz, sem mosdó, sem fekhely nem állt rendelkezésre. Három-hat napon át a szerencsétlen emberek ezrei napi egy vagy két adag levest kaptak. Két zsidó és egy vöröskeresztes orvos ügyelt rájuk. A hőmérséklet nem ment 38 fok alá. Végül csoportonként Pithiviers-be vagy Beaune-la-Rolande-ba küldték az áldozatokat, a júniusban deportált táborlakók helyére.

A begyűjtés nem érte el a kívánt eredményt. Hogy Drancyt feltöltsék deportálható zsidókkal, folytatták a hontalan zsidók letartóztatását a Vichy-zónában, a francia kormány beleegyezésével. A művelet, ismét kizárólag francia részvétellel, augusztus 26-28 között zajlott; közelítőleg 7100 zsidót fogtak el. Év végéig 42 500 zsidót deportáltak Franciaországból Auschwitzba.

1943 közepéig Drancy francia felügyelet alatt maradt. A tábori adminisztráció legfőbb gondja a transzportok távoztával a németek kvótája szerinti feltöltés lett. „Mivel jelenlegi feladatunk, hogy hétfőre ezer deportálandót állítsunk elő – jegyezte fel egy francia rendőrtiszt 1942. szeptember 12-én –, legalább tartalékosként be kell vonnunk a beteg gyereket ápoló szülőket is, és azt tanácsolhatjuk, a gyerekeket hagyják a kórházban.”¹³

Augusztus 11-én Dannecker irodájából Horst Ahnert Untersturmführer értesítette az *RSHA*-t, hogy a razziák átmeneti szünetelése miatt úgy tervezi, a Beaune-la-Rolande-ban és Pithiviers-ben összegyűjtött gyerekeket áthelyezi Drancyba, ehhez kéri Berlin jóváhagyását. Tizenharmadikán Günther megadta az engedélyt, de figyelmeztette Ahnertet, ne legyen kizárólag gyerekekből álló transzport.

Talán ezeknek a két és tizenkét év közötti gyerekeknek az érkezését írta le a háború után George Wellers táborlakó: „Mint kis állatokat, úgy szedték le őket a buszokról az udvar közepén... Az idősebbek fogták a kicsiket, és nem engedték el őket, amíg a rendelt helyükre nem értek. A lépcsőn a nagyobbak zihálva cipelték a kisebbeket föl a negyedikre. Fent a kicsik remegve össze-

bújtak... Csomagjuktól szabadulva a gyerekek visszamentek az udvarra, ott már nem találták a holmijukat, a szobákhoz visszatérve pedig nem emlékeztek, melyikbe vannak beosztva.”¹⁴

1943 elején a Franciaországban élő külföldi zsidók száma rohamosan csökkent, a heti kvótát már nem lehetett teljesíteni; a németek újabb lépésre határozták el magukat: Pétaint és Lavalt ösztökölték, az 1927 után honosított zsidó polgárokat fosszák meg a honosítástól. Ekkor történt, mint hamarosan látni fogjuk, hogy Laval, aki előbb beleegyezését adta, mégis meggondolta magát.

Az egyszerű francia emberek többsége mindkét zónában félreérthetetlenül elítélően reagált a begyűjtésekre. Szervezett ellenállás ugyan nem kezdődött, de a szökésben levő zsidókat egyre többen segítették. A száanalom a szerencsétlen áldozatok, főleg a nők és gyerekek láttán, ha rövid időre is, de elharapózott; az alapvető előítélet azonban, mint már említettük, nem szűnt meg. „A zsidóüldözés – írta 1943 februárjában az ellenállási mozgalom egy tagja – mélyen megsebezte a franciákat humanista elveik tekintetében; majdhogynem megszerették a zsidókat. Mégsem tagadhatjuk, a zsidókérdés létezik... a Blum-minisztériumot előzőnlötték a zsidó elemek, külföldi zsidók tízezrei érkeztek az országba, és ezzel a franciák védekező mechanizmusát indították be. Az emberek bármilyen árat megadnának, hogy még egy ilyen invázió ne következhesen be.”¹⁵ Hasonló forrásból érkező más beszámolók nagyon hasonló kérdéseket érintettek.

1942. július 21-én Párizsban találkoztak a francia bíborosok és érsekek, alig egy héttel a razzia után. Másnap Emmanuel Suhard bíboros a gyűlés nevében tiltakozó levelet küldött a marsallnak. A francia katolikus egyház ekkor tiltakozott először hivatalosan a zsidóüldözés ellen: „Mélyen megindított minket... az izraeliták múlt heti tömeges letartóztatásának híre... Az emberiség és a keresztényi elvek nevében felemeljük szavunkat az emberi lények elidegeníthetetlen jogainak megsértése ellen.”¹⁶

Valerio Valeri Vichyben székelő pápai nuncius, meglehetősen „plátóinak” nevezte a levelet. Helbronner egyetértett és azt kérte barátjától, Jules-Marie Gerlier-től, hogy személyesen járjon közben Pétainnél. Némi döbbent várakozás után a lyoni bíboros beleegyezett, hogy ír a marsallnak, és augusztus 19-én így is tett. Suhard-hoz hasonló nyakatekert módon, mely csak Pétaint és Laval számára volt világos, végül is azt adta tudtul, hogy a francia egyház minden erőszakos konfrontációt kerülni kíván. A bíboros Helbronnernek tett ígérete ellenére sem kért személyes találkozót Pétaintól. Néhány hónappal korábban Gerlier egyházmegyéje vezetőségének megengedte, hogy szövetséget hozzon létre a zsidók megsegítésére (*Amitiés Judeo-Chrétiennes*) Alexandre Glasberg (zsidó háttérű) abbé és a jezsuita Pierre Chaillet vezetésével; 1942

augusztusában szót emelt ugyanennek a Chaillet atyának az érdekében, akit letartóztatnak nyolcvannégy zsidó gyermek rejtegetéséért.

1942. augusztus 30-án, ebben a közegben történt, hogy Jules-Gérard Saliège, toulouse-i érsek kiadott egy pásztorlevelet, melyben elítélte minden begyűjtést és deportálást, és elrendelte, hogy a levelet egyházmegyéje minden templomában olvassák fel: „Nekünk ma az jut osztályrészül, hogy végignézzük, amint gyerekekkel, asszonyokkal, apákkal és anyákkal állat módjára bánanak; családtagokat elválasztanak egymástól, és ismeretlen helyre szállítanak... a zsidók emberek. A zsidó nők asszonyok. A külföldiek is emberek és asszonyok. Nem lehet ezekkel a férfiakkal és nőkkel, családapákkal és családanyákkal szándékosan rosszul bánni. Az emberi fajhoz tartoznak.”¹⁷

Saliège levelét is kontextusba kell helyezni: míg a levél kétségkívül kifejezte az érsek erkölcs nevében adott azonnali válaszát a Vichy-zónában történt begyűjtésekre, taktikai célt is szolgált. A toulouse-i főpaprak nyilván lyoni küldöttek javasolták, hogy írja meg a levelet. Más szóval, mivel a bíborosok és érsekek gyülekezetét elnémították, előbb Saliège lett a hangja, majd nem sokkal később Montauban püspöke. Az episzkopális gyülekezet talán tudta, hogy ezek az egyéni tiltakozások túl marginálisak ahhoz, hogy hivatalos megtorlást érdemljenek, mégis mentik a becsületet: a francia egyház legalább nem maradt néma.

Alkalmilag terjedelmében figyelemre méltó kollektív segítség érkezett, nem kevésbé figyelemre méltó módon térítő szándék nélkül. Például a Cévennes-körzethez tartozó hegyi falucska, Le Chambon-sur-Lignon francia protestáns közösségétől, André Trocmé nevű pásztorától és családjától. Az egész falu részt vett ebben a különleges vállalkozásban, és százakat, talán ezreket rejtegetett hosszabb-rövidebb ideig. Végül egy protestáns rendőrtisztviselő kellett hozzá, a Vichy-kormány küldötte, hogy felfedje az akció egy részét, és gondoskodjon róla, hogy a gyermekotthon, a Maison des Roches összes zsidó védencét és igazgatójukat Daniel Trocmét deportálják.

A szokásos német rendeleteket alkalmazták Belgiumban, ahogyan Franciaországban és Hollandiában is, és majdnem ugyanabban az időben. A parancsnokhelyettes Falkenhausen tábornokot mégis aggasztotta, nehogy a szintén júliusban esedékes deportálások nyugtalanságot keltsenek a lakosság körében.

Július 9-én Werner von Barga, a külügyminisztérium képviselője a brüsszeli katonai főparancsnokságon jelentést küldött a *Wilhelmstrassé*-ra, mely meglehetősen hűséges képet festett a helyzetről: „Az intézkedés elleni kifogások felmerülhetnek például azért, mert nem igazán értik a zsidókérdést, és a belga nemzetiségű zsidókat belgának tartják. Ezért a rendeletet úgy is értelmezhetik, hogy az általános kényszerevakuálás kezdetét jelzi [németországi

kényszermunkára]. Itt ráadásul a gazdasági életnek is szerves részét képezik a zsidók, tehát nehézségek adódhatnak a munkaerőpiacon. A katonai adminisztráció azonban arra számít, leküzdi ezeket a nehézségeket, ha elkerülhető a belga zsidók deportálása. Tehát lengyel, cseh, orosz és más zsidókkal kezdjük, talán így is elérhetjük a kívánt létszámot.”¹⁸

Himmler minden aggály nélkül belement a belga zsidók deportálásának elhalasztásába, mivel tudta, hogy a *Biztonsági Rendőrség* által regisztrált 57 000 zsidónak mindössze 6 százalékát alkotják. 1942. augusztus 4-én az első külföldi zsidókat szállító transzport elindult Mechelenből Auschwitzba. Belgiumban aztán, paradox módon, az események egészen más irányt vettek, mint a szomszédos Hollandiában. A váratlan német lerohanás zsidót és nem zsidót olyan felkészületlenül ért, hogy a hadművelet első két hónapjában a belga zsidóság egyharmadát sikerült a halálba küldeni. Miközben azonban 1942 novemberéig megközelítőleg 15 000 zsidót deportáltak, a rákövetkező hónapokban a begyűjtések sikeressége rohamosan csökkent: még vagy 10 000 zsidót vittek el a háború befejezéséig. A zsidó lakosságnak körülbelül a fele túlélte a háborút.

A zsidókkal szembeni komoly előítélet és a külföldi zsidók nagy száma ellenére két tényező vezetett a belga zsidók nagyobb arányú megmeneküléséhez, mint például a szomszédos, és jóval kevésbé antiszemita Hollandiában, a honos holland zsidók nagy tömegének otthonában: a lakosság spontán reakciója és a belga ellenállási szervezetek részvétele. Nagyarányú mentőakciók indultak a társadalom minden szintjén, „hétköznapi belga emberek” kezdeményezésére. Egyetlen kérdés megválaszolatlan – és talán az is marad –, hogy a katolikus egyház milyen szinten befolyásolta ezt az együttérző jótékonyági hullámot. A dokumentumokból világosan kiderül, hogy a katolikus intézmények rejtegették a zsidókat, különösen a zsidó gyerekeket; de hogy akár ez, akár az egyszerű emberek reakciója az egyházi vezetés bátorításának, utasításainak következménye volt-e vagy saját jóérzésükből fakadt, nem tudjuk, ahogyan azt sem, mennyiben befolyásolta őket a németek első világháborúban megtapasztalt brutalitása.

A sietősen létrehozott földalatti mozgalom (*Comité de Défense des Juifs - CD*) és a belga ellenállók szervezeteinek aktív együttműködése 25 000 zsidó elrejtését tette lehetővé. Az együttműködést segítette az a tény, hogy a külföldi zsidók már a kezdetektől jelentős számban kötődtek a Belga Kommunista Párthoz, vagy baloldali cionista szervezetekhez, különösen a külföldön munkát vállalók kommunista szövetségéhez (*MOI*), mely nagy befolyást gyakorolt a belga ellenállási mozgalomra.

Közben keleten rohamosan nőtt a deportáltak és a legyilkoltak száma. Július közepén Herman Höfle, Globocnik legfőbb szakértője a deportálás és megsemmisítés területén, Lublinból Varsóba érkezett egy csapat „specialistával”. Július 20-án, Czerniaków, a közelgő deportálásról szóló pletykák hallatán úgy döntött, megpróbál információt szerezni régi német „kapcsolataitól”, akik mindannyiszor azt felelték, a szóbeszéd *Quatsch* és *Unsinn* [tökéletes zagyvaság]. Július 21-én a Tanács néhány tagját és a gettó más prominens személyiségeit túszként letartóztatták. Másnap, július 22-én reggel, a Tanács bejáratát néhány SS-autó torlaszolta el; a Tanács tagjai és a különböző hivatalok vezetői Czerniaków irodájában gyülekeztek; Höfle kisebb sleppel érkezett, majd bejelentette, hogy néhány órán belül megkezdődnek a deportálások. Czerniaków legalább felmentésekről próbált tárgyalni, de semmilyen biztosítékot nem kapott. Huszonharmadikán a következőt jegyezte a naplójába: „Reggel a hitközségben. Megjelent a deportálásért felelős személyzet egy tagja, Worthoff SS-főhadnagy, megvitattunk néhány problémát... Mikor azt kérdeztem, heti hány napot vesz ez igénybe, a válasz az volt: heti hét napot... A városban egyszerre mindenki műhelyt akar nyitni. Egy varrógép életet menthet. 3 óra van. Eddig 4000-en állnak indulásra készen. A parancs szerint 4 órára ennek a számnak 9000-re kell emelkednie.”¹⁹ Délután, mivel a zsidó rendőrség nem bírta teljesíteni a kvótát, a lengyel és litván önkéntes rendőrök is beszálltak a gyűjtésbe.

Ugyanaznap este az SS visszahívta Czerniakówt az otthonából; közölték vele, hogy másnapra 10 000 zsidót kell az *Umschlagplatzra* (a gyűjtőhelyre) küldenie. Az elnök bement az irodájába, bezárta az ajtót, a tanácsnak búcsúüzenetet írt, melyben elmondta, mit követelnek a németek, még egy üzenetet írt a feleségének, majd megmérgezte magát. Kaplan, aki nem volt barátja Czerniakównak, azt jegyezte fel július 26-án: „A deportálásról szóló rendelet első áldozata az Elnök... aki megmérgezte magát a *Judenrat* épületében... Vannak, akik egy óra alatt tesznek szert a halhatatlanságra. Az elnöknek, Adam Czerniakównak, egy pillanat alatt sikerült.”²⁰

Július 22-én Treblinka megnyitotta kapuit. Nap mint nap megfélemlített gettólakókat hajtottak az *Umschlagplatzra*, majd tehervonattal ötezenként Treblinkába vitték őket. Eleinte a varsói zsidók többsége nem is sejtette, milyen sors vár rájuk. Július 30-án Kaplan először említi a „kiűzetés” és a „száműzni” szavakat. Augusztus 5-én a deportálási hullám eléri a gyermekintézményeket, az árvaházakat is, közöttük Korczakét. Nekik is, mint a gettó minden más árvaházi közösségének ki kellett vonulniuk az *Umschlagplatzra*. Korczak a gyermekosztály élén ment a halálba. Szeptember 21-re a nagy *Aktion* véget ért: a deportálások alatt 10 380 zsidót öltek meg a gettóban; 265 040-et pedig Treblinkába vittek, és elgázosítottak.

Treblinka, az „Aktion Reinhard” utolsó és legpokolibb tábora Varsótól északkeletre épült, közel a Varsó–Białystok vasútvonalhoz. Az „alacsonyabb” vagy első tábor alapterülete volt a nagyobb; ide tartozott a gyülekezőhely, a „vetkőző”, kicsit távolabb a műhelyek és barakkok. A másik vagy „felső” tábor szögesdróttal választották el az elsőtől, és sűrű sövény takarta az idegen tekintettől. Tömör téglapépület rejtette a három gázkamrát, mely csőrendszeren keresztül csatlakozott egy motorhoz (1942 októberében egy nagyobb épületet is átadtak tíz gázkamrával). Mint Chelmnóban, Belzecben, Sobiborban, a deportáltaknak érkezéskor itt is le kellett vetkőzniük, és minden értéküket, ruhájukat a szortírozókra bízni. A „vetkőző” térről az áldozatokat a gázkamrákba hajtották a „mennybemenetel útján” (*Himmelfahrtsweg*), a környezettől vastag ágakkal elrejtett keskeny úton. Jelzés mutatta: „a zuhanyozókhoz”.

Dr. Irmfried Eberl eutanáziával foglalkozó orvos volt a tábor első parancsnoka, és 1942. július 23-án a megsemmisítés megkezdődött. Hingst SS-Unterscharführer tanúsága szerint: „Dr. Eberl becsvágyó ember lévén az elérhető napi legnagyobb teljesítményt kívánta növelni, és túltenni vele a többi táboron. Annyi transzport érkezett, hogy az emberek leszállítása és elgázosítása egyszerűen nem működött ilyen tempóban. „Eberl napokon belül elvesztette uralmát a helyzet fölött. „Alkalmatlansága” nagyfokú korrupcióval párosult: az áldozatok pénze és értékei utat találtak a személyzet zsebébe, és a parancsnok eutanáziával foglalkozó berlini kollégáihoz is. Amikor Globocnik ráébredt, mi folyik Treblinkában, azonnal felmentette Eberlt. Szeptember elején Stangl, Sobibor korábbi parancsnoka vette át a vezetést.

1942 őszén Łódźban a németek épp úgy felállították a maguk fontossági sorrendjét, mint korábban Varsóban. Két óra alatt „kiűritették” a gettó öt kórházát; aki tiltakozott, azt helyben lelőtték. Kétezer beteget, közöttük négyszáz gyereket szállítottak el. Miután a németek letartóztatták a betegek többségét, ellenőrizték a kórházi nyilvántartást, és ha valaki hiányzott, a családtagjait vitték el helyette.

A betegek deportálását azonnal követte további húszezer ember, közöttük az összes tíz év alatti gyerek és hatvanöt feletti felnőtt kiválasztása. Mivel az utóbbi két kategóriával csak tizenhét ezres létszám jött össze, a transzportot megtoldották háromezer munkanélküli, illetve munkára alkalmatlan gettólakkal. Szeptember 5-én elvitték Sierakowiak édesanyját. „Az én legszentebb, szeretett, megviselt, áldott, becézett anyám a vérszomjas náci állatok áldozata lett!!!!...” Két orvos, két cseh zsidó érkezett váratlanul Sierakowiakék lakásába, és nyilvánította munkaképtelenné az asszonyt. Közben az apa tovább ette a rejtőző rokonoktól maradt levest, és még „cukrot is vett elő a csomagjuktól”. Az anya zsákjában egy darab kenyérrel és egy kis krumplival távozott. „Annyi akaraterőm sem maradt, hogy utánanézzek az ablakból, vagy elsírjam

magam – folytatja Sięrakowiak. – Körbejártam a szobában, magamban beszéltem, végül leültem, és mintha kővé dermedtem volna... Azt hittem, megszakad a szívem... Mégsem szakadt meg, hagyott enni, gondolkodni, beszélni, aztán aludni.”²¹

Szeptember 4-én Rumkowski a Tűzoltók terén összegyűlt mintegy ezeröt-száz megfélemlített emberhez beszélt: „A gettót súlyos csapás érte. Azt kériktőlünk, ami a legbecsesebb – a gyerekeket és az öregeket... Öregem arra kényszerítenek, hogy feléjük nyújtsam a kezem, és könyörögjek: fivéreim és nővéreim, adjátok őket nekem! Apák és anyák, adjátok nekem a gyermekeiteket!... Végre kell hajtanom a kegyetlen és véres műtétet, le kell vágnom a végtagokat, hogy megmentsem a testet! El kell vennem a gyerekeket, mert ha nem teszem, másokat is elvesznek... Sok tüdőbajos betegünk van itt a gettóban, az ő napjaik... meg vannak számlálva. Lehet, hogy sátáni terv, vagy nem, ki tudja, de nem tarthatom magamban: adjátok nekem ezeket a betegeket, és talán egészséges embereket menthetünk meg a segítségükkel.”²² „Az elnök úgy zokog, mint egy kisfiú” – írja Josef Zelkowicz, az egyik gettókrónikás a saját naplójában.²³

1942. augusztus 10. és 23. között a Lvovi zsidók nagy részét a Janowska utcai munkatáborba deportálták, majd további szelekció után Belzecbe. Az augusztusi razziával begyűjtött mintegy negyvenezer áldozatot megsemmisítették. A városban maradó zsidókat a gettóba hajtották, és hamarosan fake-ritést építettek köréjük. A *Judenrat* irodáját is a gettó belsejébe költöztették, de a Tanács tagjai, közöttük Henryk Landesberg elnök nem kezdhették újra működésüket. A németek szerint Landesberg összeköttetésben állt a lengyel földalatti mozgalommal. Az elnököt és tizenkét másik zsidó hivatalnokot nyilvánosan lámpavasra, illetve az épület tetejére akasztották.

A kivégzés eltartott egy ideig, az akasztáshoz használt kötél elszakadt, a járdára zuhant áldozatnak fel kellett másznia a tetőre vezető lépcsőn, hogy ott újra felakasszák. A legmagasabban Landesberg elnök lógott. Háromszor zuhant a járdára, háromszor vitték vissza az erkélyére. A testeket két napig hagyták ott, közszemlére téve. A kötelekről kiállított számlát elküldték az új *Judenrat* címére. Ami a Lvovi gettóban maradt zsidókat illeti, már nem éltek soká: a legtöbbet szórványos *Aktionen* keretében likvidálták, aki ezt is túlélte, azt 1943 elején a Janowska utcai táborba hurcolták. Amikor 1944 júliusában Lvov felszabadult, az 1941 júniusában körülbelül 160 000 zsidót számláló közösségből úgy 3400-an maradtak életben.

1942 júliusában a vilnai zsidó rendőrség parancsnoka, Jacob Gens lett a gettó egyedüli vezetője. A hitközség vezetőitől sok szempontból különbözött. Kovnóban (*Kaunas*) született, harcolt a litván függetlenségért az első világháborút követően, és tisztté léptették elő. Keresztény nőt vett feleségül, és jó kapcsolatot ápolt a litván nacionalistákkal (míg ő maga jobboldali cionistának

számított). Felesége és lánya a város árja oldalán maradt. Talán erkölcsi kötelességének érezte, hogy elfogadja a németektől ezt a pozíciót. Első gettóból küldött levelében ezt írta a feleségének: „Életemben először vannak ilyen kötelezettségeim. Összetört a szívem. De mindig azt kell tennem, ami a gettóban élő zsidók érdeke.”²⁴

Az 1941. november végi szelekciók alatt Gensnek sikerült különösen nehéz körülmények között megmentenie néhány életet; tekintélye nőtt a gettolakók előtt, és a németek is egyre több feladatot bízta rá. 1942. október közepén azonban a már-már legendás *Kommandant*nak szélsőségesen nehéz kihívással kellett szembenéznie: zsidók megölésére kapott parancsot. Őt és az embereit egy közeli városba, Oszmianába küldték, ahol körülbelül ezernégyszáz zsidó várt megsemmisítésre. A rendőrfőnök addig tárgyalta a németekkel, míg végül megegyeztek, hogy csak négyszáz zsidót kell kivégezni. Gens emberei a litvánok segítségével végrehajtották a kivégzést. A gettóban híre ment az esetről, alighogy a rendőrök elindultak. Rudasevskit már az efféle részvétel gondolata is feldühítette: „Micsoda szégyen, mekkora megaláztatás! – jegyezte fel október 19-én. – Zsidók segítenek a németeknek a szervezett, borzalmas megsemmisítésben!”²⁵ Valójában a gettó fel sem bolydult, ahogyan Rudasevski remélte és leírta. Úgy tűnt, a gettóbeliek elfogadták Gens érvelését és önigazolását: Néhány ember feláldozásával megmenteni másokat. „Az a tragédia, hogy a... többség jóváhagyja, amit Gens tesz – írja Kruk október 28-án. – Úgy vélik, talán ez tényleg segíthet.”²⁶

Néhány héttel később a rövid időre önfelelt közösség fontos eredményt ünnepelt: „a gettóban 100 000 könyv gyűlt össze”. Kruk volt az ügyeletes: „Ennek öröme a könyvtár délelőttre nagy kulturális eseményt szervez, a Gettószínházban lesz, vasárnap... [december 13-án] délben. A műsor: megnyitót mond G. Jasunski, köszöntőt a gettó vezetője, írók, tudományos körök, tanítók és az Ifjúsági Klub. D. Ts. Feldstein a »Könyv és mártíromság« témakörben tart előadást, aztán H. Kruk »100 000 könyv a gettóban« címmel. A második részben koncert, szövegek és zene. A *finale*: ajándékkönyvek átadása a gettó első és a könyvtár legfiatalabb olvasójának.”²⁷

Alig fogtak bele a németek a hatalmas megsemmisítő műveletbe a Főkor-mányzás területén és Nyugat-Európában, rögtön fokozódott a nyomás a délkelet-, dél-, és észak-európai zsidóság deportálásának érdekében is.

A németek kezdeti sikert értek el Romániában, mikor Antonescu jóváhagyta a Németországban vagy a megszállt területeken élő román zsidók deportálását. Bukarest elvben azt is megígérte, hogy a körülbelül 300 000 Romániában élő zsidó is hamarosan követi őket. Nem sokkal ezután azonban a románok meggondolták magukat. Neves zsidó személyiségek és Andrea Cassulo pápai

nuncius, valamint a svájci miniszter, René de Weck jártak közben; a vagyonos román zsidók lefizették a hivatalnokokat és Ion Antonescu családját, ráadásul Antonescu megneheztelt a németekre, amiért egy teljesen belügyi kérdésbe avatkoztak – így aztán a helyzet megváltozott Bukarestben. Október 11-én Antonescu elrendelte, hogy a deportálásokat tavaszra halasszák, november 11-én pedig a román miniszterelnök-helyettes, Mihai Antonescu egyenesen Himmler bukaresti küldöttének, Gustav Richternek a képébe mondta, hogy a németek barbárok módjára viselkednek a zsidókkal.

1943 elején a magyarországi helyzet a románhoz hasonlóan látszott. Egy évvel korábban, 1942 tavaszán a németek már szoba hozták az első százezer magyar zsidó deportálását. 1942 őszén a politikában változások történtek, nyilván a globális stratégiai egyensúlynak megfelelően. Októberben, amikor a németek be akarták vezetetni a sárga csillagot, a Kállay-kormány elutasította a javaslatot, október 5-én pedig megtagadta azt a követelést is, hogy kezdődjön meg a mintegy nyolcszázezer magyar zsidó deportálása.

Bulgáriában a zsidó politika szintén elmozdult a németekkel történő együttműködéstől az egyre függetlenebb álláspont irányába. 1942 júniusában a bolgár parlament felhatalmazta a kormányt, hogy „megoldást találjon a zsidó-ügy megoldására”. Borisz cár kollaborációs politikájának első áldozata a trákiai (korábbi görög tartomány) és a macedóniai (korábbi jugoszláv tartomány) zsidók voltak – ezt a két területet Bulgária 1941 áprilisában ajándékba kapta, amiért csatlakozott a németekhez két szomszédja ellenében. Ezt a tizenegyezer (Szófia szempontjából) külföldi zsidót a bolgár rendőrség begyűjtötte, átadta a németeknek, és a treblinkai halálgyárnak. A honos bolgár zsidók deportálása, amint majd látni fogjuk, egészen más irányt vett.

Ezeknek a dél- és kelet-európai országoknak Olaszország – Hitler szempontjából – nem mutatott valami jó példát. A magas állami körök hallgatóságos hozzájárulásával, ahol csak lehetett, Horvátországban, Görögországban és Franciaországban az olasz hivatalnokok védtek a zsidókat. A németek füstölögték, de sokkal többet nem tehettek. Spanyolország továbbra is engedélyezte, hogy zömmel zsidó bevándorlók átkeljenek a határain, ha volt másik célországba érvényes vízumuk. Mihelyt azonban Franciaországban megkezdődtek a deportálások, a spanyol határőrök visszaküldték a menekülőket Franciaországba. 1943 áprilisában egyenesen Churchillnek kellett Francót megfenyegetnie, hogy a háborúnak ebben a szakaszában Spanyolország ne zárja le teljesen a határait.

Skandináviában Himmler 1942. júliusi látogatása alkalmából megkísérelte meggyőzni a finneket, hogy adják át az országukban élő külföldi zsidókat (körülbelül 150-200 embert) a németeknek. A finn titkosrendőrség kezdte is összeállítani a deportálható külföldi zsidók listáját (becslések szerint 35 sze-

mély szerepelt rajta), hogy őket Észtországban át is adják a németeknek. A szóbeszéd terjedésével aztán kormánykörök és a közvélemény is tiltakozott. Végül a deportáltak száma 8-ra csökkent. 1942. november 6-án Tallinba küldték őket: egyikük túlélte a háborút.

Norvégiában 1942 őszén kezdődött a zsidóellenes kampány. A szokásos rendeletek páriává alacsonyították a kis létszámú zsidóságot. November 20-án a deportáltakat kezdték hajóval Oslóból Stettinbe szállítani, onnan vonattal Auschwitzba. 1943 februárjára Norvégia zsidó közössége megszűnt létezni: több mint hétszáz zsidót gyilkoltak meg, körülbelül kilencszázan a semleges Svédországba menekültek. Eddig a pillanatig a svédek menekült-politikája inkább korlátozó volt; a megsemmisítések híre azonban elért Stockholmba, és mihelyt a deportálások a skandináv országokban is megkezdődtek, a svéd külügyminisztérium álláspontja is megváltozott: menedéket adtak minden zsidónak, aki bejutott az országba. Attól fogva a svédek segítették a zsidókat nem csak egész Skandinávia területén, de a kontinensen is.

A németeknek nem kellett aggódniuk a semleges Svájc miatt. A Svájcban élő külföldiek és az emigráció fölött a Szövetségi Igazságügyi és Bűnügyi Hivatal rendelkezett. 1942 során a svájci határőrség rendszeres erősítést kapott katonai egységektől, melyek fő feladata a zsidó menekültek levadászása volt. Néhány kivételtől eltekintve a svájci politika nem változott, 1943 végéig, sőt némely esetben azon túl is, a zsidókat következetesen visszafordították a határról.

1942 nyarán három német forrás is megerősítette a legelviselhetlenebb híreket, a megsemmisítés rendszeres és mindent átfogó jellegével kapcsolatban. Az első két jelentés nem járt messzemenő következményekkel, mert a címzettek nem továbbították őket Londonba vagy Washingtonba, a harmadik azonban hónapokon belül súlyos következményeket hozott.

Kurt Gerstein, mélyen hívő protestáns ember, a *Waffen SS* Műszaki Fertőtlenítő Szolgálatának vezetője, 1942 júliusának végén parancsot kapott, hogy szerezzen be mintegy 100 kg ciánhidrogént (*Zyklon B*-t), és szállíttassa Lublinba. Miután találkozott Globocnikkal, Gerstein augusztus 2-án Belzecbe utazott. A táborban végignézte egy lemergi (lvovi) transzport érkezését. Láta, amint az ukrán önkéntesek kihajtják a zsidókat a vagonokból, majd meztelenre vetkőztetik őket, aztán közlik velük, hogy fertőtlenítés jön, és a gázkamrákba lökdösi őket. Gerstein mérte a fuldoklás idejét: a motor először nem működött. A zsidók jajgattak és zokogtak. Két és fél óra múlva a motor beindult; harminckét perccel később minden zsidó halott volt.

A visszaúton, Varsóból Berlinbe menet Gerstein beszélgetésbe elegyedett Göran von Otter svéd diplomatával, a berlini követség attaséjával. Gerstein el-

mondta, ő kicsoda, és minek volt tanúja nemrégiben. A fővárosba visszaérkező diplomata ellenőrizte az SS-hivatalnok adatait, és hitelességükről meggyőződve jelentést írt Stockholmnak. A svéd külügyminisztérium nem válaszolt, és nem értesítette a szövetségeseket. A berlini visszaérkezését követő hetekben Gerstein megpróbálta értesíteni a nunciust és a svájci követséget. Tájékoztatta még Preysing püspök segédpüspökét, dr. Wintert, majd Dibelius püspököt és másokat – eredmény nélkül. Gerstein folytatta a kettős játékot. Eljuttatta a *Zyklon B*-t a táborokba, és sikertelenül próbálta felhívni a németek és a külföld figyelmét arra, ami történik. A háború végén három jelentést írt arról, amit látott és tudott, ezt továbbította az amerikaiaknak, és egyben önmagát is föladata. Átadták a franciáknak, akik Párizsban bebörtönözték, mint feltételezett háborús bűnöst. 1945. július 25-én a cellájában felakasztotta magát.

Majdnem egy időben Otter jelentésével egy másik jelentést is küldött Stockholmba a stettini svéd konzul, Karl Ingve Vendel. Vendel valójában svéd titkos ügynök volt, aki a német csapatmozgásokat figyelte konzuli tevékenységének álcája alatt, így aztán kapcsolatba került a német katonai ellenállás néhány tagjával. Miután 1942. augusztus 9-én látogatást tett egy barátja keletporoszországi birtokán, hosszú jelentésben számolt be arról, mi a helyzet a Főköormányzóságban, a jelentés egy része a zsidók megsemmisítéséről szólt. „A városban minden zsidót összehoztak az ún. »tettvetlenítésre«. A bejáratnál levetették velük a ruhájukat...; a tettvetlenítő eljárás azonban gázzal történt, aztán a holttesteket egy tömegsírba fektették... A Főköormányzóságban végbemenő eseményekről olyan forrásból kaptam tudósítást, hogy informátorom megbízhatóságához a legcsekélyebb kétség sem férhet.”²⁸ Vendel jelentését sem továbbították a szövetségeseknek. A háború után a svédek elismerték, hogy megkapták a jelentéseket, és nem továbbították az információt.

Közelítőleg ezzel egy időben egy harmadik német forrás szolgáltatott információt, és ez végre, a kellő időben, eloszlatta a szövetséges erők kételyeit. 1942 júliusának utolsó napjaiban egy német gyáriparos, Eduard Schulte, aki magas rangú náci hivatalnokokkal állt kapcsolatban, Zürichbe utazott, és tájékoztatta zsidó üzlettársát a „Hitler főhadiszállásán készülő tervről”, mely szerint év végig meg akarják semmisíteni Európa teljes zsidóságát. Az információt eljuttatták a svájci zsidó hitközség sajtóattaséjához, Benjamin Sgalowitzhoz, aki válaszképpen riasztotta Gerhart Riegnert, a *Zsidó Világkongresszus* genfi irodájának vezetőjét. Riegner elintézte, hogy a berni székhelyű amerikai és brit követségek sürgönyözzenek a *Zsidó Világkongresszus* New York-i főhadiszállására. Mind az amerikai, mind a brit diplomaták beleegyeztek.

Az azonos szövegezésű sürgöny eljutott Washingtonba és Londonba is: „Riasztó jelentés a *Führer* főhadiszállásán megvitattott tervről a zsidókérdés

egyszer s mindenkor megoldására Németországban és a megszállt illetve ellenőrzés alá vont országokban stop Három és fél millió zsidót akarnak keletre deportálni és megsemmisíteni stop Akciót őszre tervezik, módszer kérdéses, ciánhidrogén bevetését is tervezik stop Az információt kellő fenntartással továbbítjuk pontosságá ellenőrizhetetlen stop Informátor kapcsolata magas német körökkel ismert, jelentései általában megbízhatóak.”²⁹

A két külügyminisztérium szkeptikus maradt, Washington nem továbbította a sürgönyt az eredeti címzettnek, Stephen Wise-nak. Ugyanez a sürgöny eljutott viszont a *Zsidó Világkongresszus* londoni szekciójának vezetőjéhez, aki továbbította Stephen Wise-nak Londonból. Szeptember 2-án Summer Welles államtitkár-helyettes felhívta Wise-ot, és arra kérte, ne tegye közzé a jelentés tartalmát, amíg azt független forrás meg nem erősíti. Wise beleegyezett.

A *Nemzetközi Vöröskereszt (ICRC)* genfi főhadiszállásán csak svájci alkalmazottak dolgoztak, ezért a berni kormány főbb döntéseket érintő utasításait általában szó nélkül elfogadták. 1942 augusztusában vagy szeptemberében Riegner tájékoztatta a Vöröskereszt kulcsembereit a neki küldött jelentésről. Carl Burckhardt, az *ICRC* rangidős tagja a rendelkezésére álló információ birtokában is ellenzett minden nyilvános tiltakozást, még a szelíd formában megfogalmazottat is. Viszont a genfi amerikai konzul előtt megerősítette, hogy Riegner információja hiteles, és ezzel talán hozzájárult a Washingtonban és Londonban ezt követő lépésekhez.

1942 novemberében, a német megsemmisítő kampányról gyűlő információk láttán Wellesnek nem maradt más választása, mint közölni Wise-zal: „Az Európából érkező jelentések az ön legrosszabb félelmeinek jogosságát igazolják vissza.”³⁰ A hírek napokon belül nyilvánosságot kaptak az Egyesült Államokban, Angliában, a semleges országokban és Palesztinában.

Lényegében 1942 októbere óta a megsemmisítésről szóló információ elterjedt Nagy-Britanniában, október 29-én az Albert Hallban, a Canterbury érsek elnökletével, brit, zsidó és lengyel képviselők tiltakozó gyűlést tartottak. Egy hónappal később, november 27-én, a száműzött lengyel kormány hivatalosan nyugtázta az ország zsidóinak legyilkolását „más, a megszállt országokból e célra Lengyelországba hurcolt zsidókkal együtt”.³¹ December 10-én a lengyelországi tömeges megsemmisítésekről szóló, részletes jelentést nyújtott be a külügyminisztériumnak a londoni lengyel nagykövet, Raczyński gróf. A lengyel zsidóság teljes és módszeres kiirtásáról szóló hír ismét megerősítést nyert. Az információ Churchillhez is eljutott, aki azonnal további részleteket követelt. Ezen a ponton végre Londonban és Washingtonban is megszűnt a diplomáciai kódosítás. December 17-én a szövetséges kormányok és a Szabad Franciaország ünnepélyesen bejelentette, hogy Európa zsidóságát éppen megsemmisítik; esküt tettek, hogy „a felelősök nem kerülhetik el a megtorlást”.³²

Jóllehet a Vatikán tökéletesen tájékozódott az európai deportálásokkal és kivégzésekkel kapcsolatban, a pápa egy hangot sem ejtett a zsidókérdésről. A Vatikán véleménye szerint a pápa igenis szót emelt 1942-es karácsonyi üzenetében. A vatikáni rádióban elhangzott huszonhat oldalas szöveg 24. oldalán ez áll: „Az emberiség adós egy ünnepélyes esküvel, mely visszavezeti az emberiséget az isteni törvényhez, adósa több százezer embernek, akiket nem saját hibájukból, kizárólag nemzetük vagy fajuk miatt halálra ítélték vagy folyamatos kiirtásra kárhoztattak,... azoknak, akik nem harcolnak, a nőknek, gyerekeknek, időseknek és betegeknek.”³³

Mussolini kigúnyolta a beszédben elhangzó banalitásokat; a lengyel nagykövet csalódását fejezte ki a pápának, és még a francia vatikáni követ is látható zavarba jött. A németeknek sem tűnt fel a pápai beszéd baljós üzenete: Diego von Bergen vatikáni követ, aki Pius politikáját minden részletében nyomon követte, egyáltalán nem is utalt a beszédre. Goebbelsnek, a propagandisztikus húzások mesterének a véleménye teljesen elutasító volt: „A pápa karácsonyi beszédének semmi komoly jelentősége nincs” – jegyzi fel december 26-án. „Általánosságokban beszél, melyek teljesen hidegen hagyják a hadban álló feleket.”³⁴ A pápa pedig komolyan azt hitte, hogy az üzenete világos. Sir D’Arcy Osborne brit vatikáni követ 1943. január 5-i jelentésében azt írja Londonba, a pontifex szentül hitte, hogy üzenete „végre kielégített minden igényt, mely arra irányult, emeljen szót”.³⁵

13. fejezet

A TELJES MEGSEMMISÍTÉS

1943. március–1943. október

„Drága papa, rossz hírem van: a nagynéni után nekem is indulnom kell.” – Így kezdte 1943. február 12-én, sietős ceruza-kézírással a tizenhét éves Louise Jacobson azt a képeslapot, melyet apjának küldött Drancyból Párizsba. Louise szülei – akik még 1939-ben elváltak – mindketten francia zsidók, az első világháború előtt emigráltak Oroszországból Párizsba. Louise és testvérei Franciaországban születtek, francia állampolgárnak. Louise apja asztalosmester, kis üzletét árársították, de mint minden francia zsidó, ő is várt.

Louise-t és édesanyját 1942 őszén tartóztatták le, névtelen feljelentés alapján: nem viselik a csillagot és feltehetőleg aktív kommunisták. Az SD utasítására francia rendőrök házkutatást tartottak náluk, és találtak néhány kommunista pamfletet (Louise bátyja és sógora holmijai közt, az adott pillanatban mindkettő hadifogoly). Egy szomszéd megláthatta, amint Louise nővére a szenespincébe, egy halom szén alá rejtje a felforgató irodalmat. Az édesanya egy párizsi börtönben maradt, Louise-t 1942 végén Drancyba irányították, onnan deportálták 1943 februárjában.

„Ne aggódj! – folytatta Louise. – Remek hangulatban vagyok... Cseppet se félj, papa! Először is, fizikailag jó karban vagyok. A múlt héten sokat, nagyon sokat ettem. Két csomagot is kaptam, egyiket egy frissen deportált barát hozta, másikat a nagynéném. Most a te csomagod is megérkezett, éppen jókor. Látom az arcodat, drága papa, ezért is szeretném, ha épp olyan bátor lennél, mint én... Ami a mamát illeti, talán jobb volna, ha nem tudna az egésztől...

Holnap reggel indulunk. A barátaimmal vagyok, sokan megyünk. Az órát és más fontos holmimat rábízta rendes emberekre a szobámból. Papa, százezerszer csókollak... Légy bátor, a mielőbbi viszontlátásig, lányod: Louise”.¹

1943. február 13-án, Louise-t a 48. számú transzporttal Auschwitzba szállították, ezer másik francia zsidóval együtt. Egy túlélő barátnő, egy vegyészmérnök, vele együtt esett át a szelekción. „– Mondd nekik, hogy vegyész vagy! – súgta a barátnő. Mikor Louise-ra került a sor, és a foglalkozásáról kérdezték, azt felelte: – Diák.” Balra küldték, a gázkamrába.²

1943 júliusától a szovjet támadások meghatározták a háború menetét a keleti fronton. Kijvet november 6-án szabadították fel, és 1944. január közepén Leningrád ostroma is véget ért. Evvel egy időben az *Afrika Korps* megadta magát Tunéziában, 1943 júliusában pedig brit és amerikai csapatok szálltak partra Szicíliában.

Még a hónap vége előtt a katonai csapások elsöpörték a *Ducét*. 1943. július 24-én a Fasiszta Nagytanács bizalmatlanságot szavazott vezetőjének. Huszonötödikén III. Victor Emmanuel király magához kérte Mussolinit, és közölte vele, el van bocsátva, a helyébe Pietro Badoglio marsall lép, mint az olasz kormány új vezetője. A királyi rezidenciáról kifelé menet az olasz diktátort tartóztatták. A fasiszta rezsim egy puskalövés nélkül megbukott. A korábbi *Ducét* Rómából Ponza szigetére szállították, majd végül az Appenineken, Gran Sassóban börtönözték be. Bár német ejtőernyősöknek szeptember 12-én sikerült kiszabadítaniuk Hitler szövetségését, és a *Führer* kinevezte egy észak-olasz bábállam fejévé, a megtört és beteg Mussolini sem korábbi népszerűségét, sem hatalmát nem nyerte vissza.

Szeptember 3-án angol és amerikai egységek szálltak partra Dél-Olaszországban, nyolcadikán a szövetségesek fegyverszünetet jelentettek be, melyet Badoglio titokban már a partraszállás napján aláírt. A németek azonnal válaszlépéseket tettek: kilencedikén és tizedikén a Wehrmacht ellenőrzése alá vonta az ország északi és középső részét, valamint a Balkán és Franciaország olasz fennhatóság alatti területeit. A szövetségesek elsáncolták magukat a fél-sziget déli részén; a rákövetkező hónapokban lassan haladtak észak felé. Szárazföldi sikereik egyre ádázabb bombatámadásokkal párosultak, német katonai célpontok és városok ellen. Hamburg 1943. júliusi brit bombázásának és az azt követő, gyújtóbombákkal előidézett tűzviharnak legalább harminc-negyeven ezer civil esett áldozatul. Éjjel a britek támadtak, nappal az amerikaiak.

A nem szűnő katonai csapások és a megmaradt „szövetségesek”, Magyarország és Finnország állandó hezitálása ellenére Hitler távol állt attól, hogy 1943 őszén vesztesnek ítélje a háborút. Majd az új harci gépek véget vetnek a

bombázásoknak, a hosszú hatótávolságú rakéták lerombolják Londont, megíúsítanak minden ellenséges tervet, a legjobb nehéz tankokkal felszerelt új hadosztályok pedig megállítják majd a szovjeteket. Ha pedig sikerül katonai holtpontra juttatni a helyzetet, a Nagy Szövetség erőit szétmorzsolja a sok politikai-katonai feszültség.

Hitler fantáziáiban az ellenséges szövetség szétesését leginkább a zsidóellenes örület felkorbácsolásával lehetett elérni. Ha a zsidók az a rejtett kapocs, mely összetartja a kapitalizmust és a bolsevizmust, akkor a zsidóellenes támadások özöne, és annak ismételtetése, hogy a háború zsidó háború, és kizárólag zsidó érdekek mentén folyik, majd befolyásolja a külföldet, és elmélyíti a nyugat és a Szovjetunió ellentétét.

Néhány nappal a 6. hadsereg veresége után, Goebbels megnyitotta a német düh csatornáit: a miniszter „totális háborúról” szóló beszéde február 18-án, a Sportpalastban, a rendszer propagandájának rövid kivonata volt. A csarnokot kitöltő hatalmas tömeget gondosan úgy válogatták, hogy a *Volk* minden rétegét képviselje, ideológiailag megbízható legyen, azaz a megfelelő válaszokat adja. Az eseményt valamennyi német rádióadó közvetítette, országnak és világnak. Mivel a Goebbels-beszéd az energia utolsó szikráját is mozgósítani kívánta, meg kellett lebegtetnie a rezsim mozgósítására alkalmas mítoszt: „Az előrenyomuló szovjet egységek mögött láthatjuk a zsidó megsemmisítő osztagokat... A bolsevizmus célja a zsidók világforradalma... Németország minden esetre nem hajlik meg az ilyen fenyegetés előtt, hanem időben szembe fordul vele, és ha szükséges, a legteljesebb és legradikálisabb megsemmi... [javította magát] megsegítéssel válaszol. [Taps. Bekiabálás »Ki a zsidókkal!« Nevetés.]”³

Bukarestben Sebastian is hallgatja Goebbels beszédét: „Goebbels tegnap esti beszéde – jegyzi – szokatlanul drámaian hatott... Már megint megsemmisítéssel fenyegetik a zsidókat.”⁴ Másnap Klemperer is megkapja a beszéd szövegét a zsidó temetőben, ahol éppen dolgozik: „A beszéd csupa fenyegetés, a zsidók ellen kell fellépni, mert ők az okai mindennek, a »lehető legdrágább és radikálisabb eszközökkel«, ha a külföldi hatalmak továbbra is Hitler kormányát fenyegetik a zsidók miatt.”⁵

Közben Goebbels aktivizálja a teljes német médiát minden idők legellen-szenvesebb zsidóellenes kampányára. 1943. május 3-án a miniszter aprólékos körlevelet ad ki „bizalmas” címkével a sajtónak. Miután lehordja az újságírókat, hogy még mindig tétlenkednek, felajánlja saját ötleteit: „Számos szenzációs történet fellelhető például, melyben a zsidó a bűnös... A német sajtó kötelessége, hogy a zsidót most politikai célpontnak használja: a zsidó a hibás; zsidók akarták a háborút, a zsidók miatt egyre rosszabb a háború; újra és újra, mindenért a zsidó a hibás.”⁶

Megsemmisítési terveik érdekében a németeknek egyre kelletlenebb szövetségeikre kellett ráerőltetni az akaratukat. Románia esetében Hitler fel is adta. Antonescuval nem akart szembeszegülni, mert megbízható szövetségesnek tartotta. Magyarországon más volt a helyzet. A náci vezér meg volt róla győződve, hogy Horthy és Kállay zsidó befolyás alatt állnak, és (joggal) feltételezte, hogy szívesen kiugranának. Ráadásul a Magyarországon élő nyolcszázezer zsidó értékes zsákmánynak tűnt, elérhető közelségben. 1943. április 17-18-án a náci vezér Klessheimben Horthyval találkozott, és megdorgálta, mert szerinte a magyar zsidóellenes intézkedések túl enyhék, „történelmi” példát is hozott, hogy a tételt bizonyítsa: „Azok, akik nem védekeztek a zsidók ellen – folytatta –, mind elpusztultak. Így bukott el a perzsa birodalom, és a valaha oly büszke perzsák, most nyomorultul tengetik az életüket, mint örmények.”⁷ Hitler kirohanása nem változtatott Horthy politikáján, a kormányzó egyre inkább a szövetségesekkel törekedett megállapodásra. Gyorsan közeledett a konfrontálódás pillanata a németekkel – és nem sok jót ígért Magyarországnak, főleg nem a nagyszámú zsidó lakosságnak.

Időközben a bolgárok hozzáállása a zsidók további deportálásához Berlin meglegedésére szolgált. Mint láttuk, 1943 áprilisában Szófia minden szükséges segítséget megadott a németeknek, hogy a megszállt Trákiából és Macedóniából Treblinkába vigyék a zsidókat. Egyidejűleg, 1943 márciusában több ezer bolgár zsidót gyűjtöttek már össze a gyűjtőpontokban, és a „régí királyságból” nemsokára indulhattak a szállítmányok. Ezt ígérte Borisz cár. Amikor azonban a honos bolgár zsidókra került a sor, nyilvános tiltakozás kezdődött. Az ellenzék a parlamentben és a bolgár ortodox egyház tagjai között talált legerősebb hangjára. Az uralkodó meghátrált.

Még Szlovákia is habozott a további deportálásokkal kapcsolatban. A három hónap nyugalom után, 1942 szeptemberében indított legutolsó három auschwitzi transzport után alig húsezer, többségében megkeresztelkedett zsidó maradt az országban. Közben szivárogtak a hírek a deportáltak sorsáról. Amikor aztán Tuka 1943. április elején felvetette a deportálások újraindításának lehetőségét, a szlovák egyház és a lakosság tiltakozása megghiúsította a kezdeményezést. Március 21-én a legtöbb templomban felolvastak egy pásztorlevelet, amely elítélte minden további deportálást.

A szlovákokra nehezedő német nyomás viszonylag enyhe volt, talán annak köszönhetően, hogy Auschwitzban éppen torlódtak a nyugatról folyamatosan érkező transzportok – a Birodalomból és a Főköormányzóságból már az utolsók –, de most csatlakozott a korábban Sobiborba transzportokat indító Szaloniki, ahol tifuszjárvány ütött ki. A szlovák zsidóság maradékának a sorsa a német összeomlás előestéjén pecsételődött meg.

A szaloniki zsidók deportálása ezzel ellentétben gyorsan és könnyedén történt. Az első vonat 1943. március 15-én indult az észak-görög városból Auschwitzba 2800 zsidóval; néhány héten belül Szaloniki 50 000 zsidójából 45 000-et deportáltak, többségüket érkezés után azonnal megölték. Különböző tényezők játszottak közre a gépezet hibátlan működésében. A német hivatalnokok és hasonló gondolkodású szalonikiak hatékony együttműködése; a görög lakosok és a még mindig nem teljesen asszimilálódott első világháborús zsidóság közti időnkénti feszültségek; Cvi Koretz főrabbinak, a hitközség szellemi vezetőjének készséges engedelmissége, mellyel minden német utasítást követett; a helyi zsidók tökéletes tudatlansága azzal kapcsolatban, milyen sors vár rájuk, ha fől szállnak a vonatra; a görög ellenállási mozgalom hiánya, mely egyetlen évvel később már komoly szerepet játszik az ország megmaradt zsidóságának deportálásakor.

A németeknek a legerősebb fejfájást a deportáltak halálba küldésében a logisztika okozta. Hollandiában, Belgiumban és Franciaországban a zsidókat általában Westerborkban, Mechelenben vagy Drancyban gyűjtötték össze; a gyűjtőpontokra speciális vonatok érkeztek heti rendszerességgel. Magában a Birodalomban azonban, központi gyűjtőtábor híján egy keletről munkásokat szállító vonatot, egy *Russenzugot* („orosz vonat”) kellett készenlétben tartani az egyik indító állomáson, és úgy indítani, hogy elérje a helyi zsidókat szállító csatlakozó vonatokat a különböző kisvárosokban. Ez önmagában is komplex tervezést kívánt, ráadásul a keletről várt vonatok sem mindig az adott időben érkeztek. Időnként fizetni is kellett a *Reichsbahn*-nak a szolgálataiért. A transzportok jó részét ugyan az *RSHA* játszva finanszírozta az áldozatok tőkéjéből, a fizetség néha egyszerűen nem állt készenlétben, vagy az okozott problémát az érintetteknek, hogy a vonatok különböző valutazónákon haladtak át.

A legfőbb kihívást mégis a hozzáférés jelentette. A *Wehrmacht* szerelvények, a fegyverszállító utánpótlásvonatok, a szénszállítók – a *Reichsbahn* mind-egyiknek elsőbbséget adott a „speciális vonatokkal” szemben. Ráadásul utóbbiakhoz a régi, kopott mozdonyokat és kocsikat sorolták, ezért lassan mozdogtak, és gyakran meghibásodtak.

Mivel azonban a „speciális vonatok” a teljes forgalom töredékét jelentették, a pontos időzítés szinte minden probléma megoldását lehetővé tette. 1942. szeptember 26-28-án a Közlekedésügyi Minisztérium hivatalnokainak konferenciája igazán pozitívan reagált a kihívásra. Miután elhangzott, pontosan hány szerelvény szükséges a Főköormányzóság zsidó lakosságának elszállításához (körzetről körzetre), a jegyzőkönyv szerint a résztvevők egységesen bizalmat szavaztak a javaslatnak. „Ha csökkentjük a szállított burgonya mennyiségét, a speciális vonathoz hozzákapcsolhatjuk a... szükséges mennyiségű teherkocsit.”

Ami a „rakományt” illeti, nem okozott súlyos gondot. Rendszeresen előfordultak ugyan öngyilkosságok, szökési kísérletek, néha a beszállás előtt, néha útközben. Gyakori volt a halálozás a kimerültségtől, szomjúságtól, fulladástól, vagy más, hasonló okból.

Általában a nyugat-európai, Olasz- vagy Németországon belüli utazás kevésbé látszott végzetesnek, mint a Kelet-Európán belüli. Primo Levi olasz író a Modena melletti Fossoli di Carpiból Auschwitzba szállították 1944 elején. „Nyugtalan álmunkat gyakran szakították meg zajos és értelmetlen viták, átkozódás, rúgás és ütés, mely csupán a tolakodó, mégis elkerülhetetlen érintkezést akarta hátrítani. Aztán valaki meggyújtott egy gyertyát, melynek gyászos pislogása fölfedte a kavargó homályt, a padlón elnyúló emberi masszát, a zavaros és végeérhetetlent, a lomhát és fájdalmasat, a vonagló hullámokban emelkedőt, majd kimerülten süppedőt.” Levi felidézi a változó tájat, az egymást követő, előbb osztrák, majd cseh, végül lengyel városok nevét. (Az éjszaka mélyén utoljára álltunk meg egy sötét és csendes síkság közepén.”⁸ Megérkeztek.

A legtöbb deportált Levi utazását luxusutazásnak tartotta volna. A marhavagonok nyílásain általában nem jutott be elég friss levegő, vizet az emberek alig kaptak. A túlélők beszámolója szerint 1944 júliusában a starachovicei munkatáborból Auschwitzba tartó vonatot (a rövid, mintegy 225 kilométeres úton) brutálisan túlterhelték, mert közeledett a Vörös Hadsereg. Körülbelül hetvenöt nőt tuszkoltak minden teherkocsiba, és tőlük elkülönítve, 150 férfit minden vagonba. Az út harminchat órán át tartott. A férfivagonban hamarosan megindult a harc a vízért és a levegőért. „A tizenkilenc éves Ruben Z. »szerencsésen« a kisablak mellett talált helyet az utazás elején. Kapott néhány ütést azoktól, akik elszántan az ablakhoz akartak férközni; végül ellökődtek, elveszítette a helyét. Úgy elszédült és elgyengült, hogy az út további részéből semmi másra nem emlékszik, minthogy a vagonjában tizenötven haltak meg, mire Birkenaubra ért a vonat.”⁹

A megsemmisítés éveinek másik fő jellemzője a kisebb vagy nagyobb arányú fosztogatás volt. Helyben, a kivégzés helyszínein a folyamat egyszerűen ment végbe. Az áldozatok minden értéküket átadták a műveletért felelős SD-parancsnoknak; a gyilkosságot követően a holmijukat még egyszer átkutatták a kommandó tagjai, és halálbüntetés terhe alatt mindent átadtak az ügyeletes tisztnek. Az ennél nagyszabásúbb műveletek a birodalmi fővárosban történtek. Berlinben az aranyat (beleértve a holttestek szájából kitépett aranykoronákat) azonnal beolvasztották, és aranyrúd formájában a *Reichsbank*-ban őrizték. Általában más fémeket is beolvasztottak, kivéve, ha a tárgy önmagában értékesebb volt, mint beolvasztott fémtartalma. A legértékesebb holmikat a pénzügyminisztérium vagy az SS megbízásából néhány ékszerészhez juttat-

ták, és a megszállt vagy semleges országokban a német hadiipar számára nélkülözhetetlen ipari gyémántra cserélték. Akik hosszú távon közvetítettek, általában svájci dílerekkkel dolgoztak, és nagy valószínűséggel a berni hatóságok tudtával; az ipari gyémántok állandó utánpótlása is így érkezhett a Birodalomba, a szövetségesek gazdasági hadviselést célzó intézkedései ellenére.

1942-től az áldozatok javainak nagy része az „Aktion Reinhard” gyilkolóközpontjaiban és Auschwitz-Birkenauban halmozódott föl. Augusztus elején tárgyalások kezdődtek az 1942 márciusában Oswald Pohl parancsnoksága alatt megalakuló, az SS pénzügyeit és ellátását intéző SS *Gazdaságirányítási Főhivatal* (WWHA) és minden más központi pénzügyi és gazdasági iroda között, melynek során megegyeztek, hogy Pohl hivatala központilag gyűjti és leltárba veszi a hadizsákmányt. Pohl hivatala néhány héten belül kiadta első utasításait, melyben szabályozta minden táborokból származott holmi felhasználását és elosztását a drágakövektől a „takarókig, esernyőig, babakocsikig”, vagy „az aranykeretes szemüvegektől” a „női fehérneműig”, a „borotvaeszközökig, zsebkésekig, ollókig” és más holmikig. Az árakat a WWHA szabta: „egy használt nadrag: 3 márka; egy gypjútakaró: 6 márka”. Az utolsó utasítás volt a leglényegesebb: „Ellenőrizendő, hogy átadás előtt minden ruhadarabról eltávolították-e a zsidócsillagot. Gondosan megvizsgálandó, hogy minden rejtett, belevarrt értéktárgyat eltávolítottak-e az átadandó holmiból.”¹⁰

Az egész kontinensen a bútór- és háztartási eszközök a Rosenberg irodához tartoztak. A bútór egy része Rosenberg minisztériumának keleti irodáiba került, a hadizsákmány maradékát a birodalom lakosságának osztották ki vagy árverezték el. A táborokból érkező javak egy részét javítani kellett, mielőtt a német piacra vagy hivatalokba került, a ruhákat különös gonddal kezelték: a csillagokat lefejtették, mint említettük, a vért vagy más testnedvet lemosták, az elavulás nyomait a legnagyobb gonddal eltüntették az SS ruhajavító műhelyeiben. Ma sem tudjuk, ki döntötte el, mi javítható és mi nem. Több tízezer szakadt zoknit mégsem küldhettek a német piacokra. A probléma felmerült, de meg nem oldódott annak az esetnek a során, amelyről Filip Müller leírásából tudunk, és 1942 késő tavaszán történt az egyik auschwitzi krematórium-ban.

Müller, mint szlovák zsidó, 1942 áprilisában érkezett Auschwitzba. A *Sonderkommando*-ba került: Stark SS-*Unterscharführer* éppen beavatta. Ahogyan ezekben a hónapokban még előfordult, egy csoport szlovák zsidót ruhástól gázosítottak el. „Verköztesd le a hullákat!” – üvöltötte Stark, és ráhúzott Müllerre. „Elöttem – emlékszik vissza Müller – egy nő holtteste feküdt. Remegett a kezem, reszkettem egész testemben, de megpróbáltam lehúzni a harisnyá-

ját. Életemben először érintettem holttestet. Még ki sem hült. Miközben húztam le a harisnyát, elszakadt. Stark, aki figyelt, megint megütött, és azt haragta: – Mit képzelsz te, mit csinálsz? Figyelj jobban, és csináld! Más is használni akarja még ezt! – Hogy példát mutasson, egy másik női holttestről ő maga kezdte lehámozni a harisnyát. Neki sem sikerült egy apróbb szakadás nélkül.”¹¹

Senki nem láthatja át egészen pontosan az európai zsidó áldozatok kifosztásának és kisajátításának adatait. A németek hangszerelésében és útmutatásával az egész kontinens számos helyi hivatalában, rendőrségén, szomszédságában, vagy akár egy járókelő közreműködésével történhetett, Amszterdamban, Kovnóban (*Kaunas*), Varsóban vagy Párizsban. Belefért ebbe a zsarolók „kielégítése”, a megvesztegetések, a „büntetések” egyénileg, de még inkább nagy és kollektív méretekben. Hozzá tartozott az otthonok kifosztása, az ellopott háztartási eszközök, bútor, műalkotások, könyvtárak, ruha, alsonemű, ágynemű; a lefoglalt bankbetétek, a biztosítások, az áruházak, ipari vagy kereskedelmi vállalatok kifosztása, a hullarablás – röviden: minden használható, cserélhető vagy eladható dolog eltulajdonítása. Tartalmazta a rabszolgamunkát, a végzetes orvosi kísérleteket, a kényszerprostitúciót, a fizetések, nyugdíjak, bérek, minden létező jövedelem elharácsolását – és milliók számára – az életük elvesztését.

1942. kora nyarától Auschwitz II. (Birkenau) a szórványos megsemmisítést is végző kényszermunka táborból megsemmisítő központtá alakult, ahol a deportáltak folyamatos áradása lehetővé tette az állandóan fogyatkozó kényszermunkások kiválasztását. 1943-ban a fő- és melléktáborok létszáma egyre nőtt: 1944 elejére a bentlakók száma harmincezerrel nyolcvanezerre nőtt. Közben tízesével jöttek létre további altáborok, erőművek és bányák közelében, de még mezőgazdasági állomások környékén is. Birkenauban 1943-ban hozták létre a női táborát, a cigányok „családi táborát”, és a theresienstadti zsidók „családi táborát”. Mint láttuk, az első gázosítást a főtáborban (Auschwitz I.) hajtották végre a helyreállított hullaházban. Ezután átmeneti gázkamrákat létesítettek Birkenauban. Némi halogatás után egy technikailag sokkal fejlettebb, II. sz. krematóriumot építettek Birkenauban. Ezt követte a III., IV., V.; 1943-ban mindegyik megkezdte a működését.

A vetkőzőcsarnokon és a gázkamrán kívül a kétszintes krematórium alagsorában volt még egy helyiség, ahol a *Sonderkommando* tagjai a holttesteket kezelték (kihúzták az aranyfogakat, levágták a nők haját, eltávolították a művégtagokat, elvették az értékeket), miután kivonszolták a testeket a gázkamrából. Ezután lift szállította a holttesteket a földszintre, ahol néhány kemencében hamuvá égették őket. Miután speciális őrlőberendezéssel a cson-

tokat is porrá zúzták, a hamvakat a közeli mezőkön vagy a helyi erdőkben talajjavításra használták, vagy a folyóba szórták. A *Sonderkommando* tagjait időről időre kivégezték, és újakkal pótolták.

Primo Levi, akinek Auschwitzba vezető útját már bemutattuk, huszonnégy éves, torinói vegyész volt, aki a város feletti hegyekben rejtőzött egy csapat zsidóval, a *Giustizia e Libertà* (Igazság és Szabadság) néven működő ellenállók laza szövetségén belül. 1943. december 13-án Levit és társait letartóztatta a fasiszta milícia, hogy néhány hét múlva a Fossoli gyűjtőtáborba küldje. 1944 februárjára a németek átvették a hatalmat. Február 22-én a tábor 650 zsidó lakóját északra vitték. „A [négynapos út] tetőpontja váratlanul érkezett el – írta később Levi. Az ajtó nagy robajjal kinyílt, a sötétben idegen parancsok visszhangzottak a németek barbár, kurtaszavú, ugató nyelvén, mely mintha ezeréves dühüknek engedett volna most szabad folyást... Tíz perc sem telt bele, minden ép fizikumú férfit egy csoportba gyűjtöttek. Sem akkor, sem később nem tudtuk meg, mi történt a többiekkel, nőkkel, gyerekekkel, öregekkel. Elnyelte őket az éjszaka, tisztán, egyszerűen. Ma már tudjuk... a szállítmányunkból mindössze kilencvenhat férfi és huszonkilenc nő ért oda Monowitz-Buna és Birkenau táboraihoz, a többiek, több mint ötszáz ember, két nap múlva már nem voltak az élők sorában.”¹²

Ruth Klüger visszaemlékezése szerint, amikor Theresienstadt-ból Auschwitzba ért, a vagon ajtaja kinyílt, és a tizenkét éves kislány a rámpára zuhant, hiszen nem tudta, hogy ugrani kell. „Fölpattantam, és sírni szerettem volna – emlékezett –, de legalább szipogni, csak nem jöttek a könnyek. Fölszárította őket ez a tapinthatóan hátborzongató hely. Megkönnyebbülhettünk volna... hiszen végre beszívhattuk a friss levegőt. De a levegő nem volt friss. Olyan szaga volt, mint semmi másnak a földön, azonnal, ösztönösen éreztem, hogy itt nincs helye sírásnak, hogy a legkevésbé sem szabad magamra vonnom a figyelmet.” Klüger aztán Levihez hasonlóan leírta a fogadóbizottságot: „Körülvett minket a férfiak undok, erőszakos kiáltozása, míg kihajtottak minket a vonatból, egytagú szavakat üvöltöttek: »raus, raus« (kifelé!), az üvöltést később sem hagyták abba, hajtottak minket előre, mint veszettül ugató kutyák. Boldoggá tett, hogy én emberi lények tömegének közepén, a mieink biztonságában menetelhetek.”¹³

Az első szelekciót ott helyben, érkezéskor hajtották végre. Mint Friedrich Entress SS-orvos a háború után kijelentette: „A tizenhat alatti fiatalok, a gyerekes anyák, a betegek és törékenyek teherautókra szálltak, és azonnal vitték őket a gázkamrába. A többieket a munkaelosztásért felelős tisztre bízták, és vitték őket a táborba.”¹⁴ Entressnek még egy kategóriára emlékeznie kellett volna: különválasztották az orvosilag vagy antropológiailag érdekes eseteket. Entress hírhedt kollégája, Joseph Mengele gyakran vett részt az első számú

szelekcióban, hogy a saját munkájához találjon anyagot. „A beérkező transzportokat *Zwillinge heraus* (Ikrek, előre!) kiáltással fürkészte végig, de kereste a boncolás szempontjából érdekes testi fogyatékosokat is. Megmérték őket, aztán egy SS-segédszolgálatos lelőtte őket, majd a testüket felboncolták.”¹⁵

A kényszermunkára kiválasztottakat általában számmal jelölték, ezt a bal alkarjukra tetoválták; a kategóriájukat csíkos „egyenruhájukon” egy színes háromszög jelölte (más színt viseltek a politikai foglyok, a bűnözők, a homoszexuálisok, a cigányok), a zsidók számára a háromszöget egy fordított sárga háromszög hozzáadásával hatágú csillaggá alakították. Az első szelekció célja a munkára alkalmasak kiválasztása volt, és gyakran igen szánalmas eredményt hozott. A Theresienstadt-ból 1943. január végén érkező ötezer fős transzportból ezernél is kevesebbet használhattak az *I. G. Farben Műveknél*. A többi azonnal elgázosították.

Az azonnali elgázosításra kiválasztottakat általában gond nélkül elszállították vagy elhajtották a krematóriumig, mert a jól bejáratott rutin szerint azt mondták nekik, fertőtlenítki őket. A krematórium bejáratánál néhány SS vette át az őrzésüket, no és a zsidó *Sonderkommando*. A *Sonderkommando* tagjai elvegyültek a gyanútlan áldozatok között, és szükség esetén, az SS-tisztekhez hasonlóan, megnyugtató megjegyzéseket tettek. Miután a vetkőzés véget ért, és a holmikat gondosan a számozott kampókra aggatták (a cipőket fűzővel összekötve), bizonyítandó, hogy nincs mitől félni, az SS-ek és a *Sonderkommando* a zuhanyszerkezetekkel felszerelt gázkamrába is bekísérte a „fertőtlenítésre” kijelölteket. Egy *Sonderkommandós* az utolsó pillanatig maradt, gyakran egy SS is állt az ajtóban, amíg az utolsó áldozat be nem lépett. Akkor az ajtót bezárták, és a ciánkapszulákat bedobták.

Sokat írtak már a *Sonderkommando* tagjairól, néhány száz emberről van szó, valamennyien zsidók, akik a poklok poklát éltek meg, amíg meg nem ölték és másokkal nem helyettesítették őket is. Néha segítettek az SS-eknek enyhíteni az áldozatok félelmét; kivonszolták a testeket, kifosztották a hullákat, elégették a maradványokat, és megszabadultak a hamvaktól; szétválogatták és átjuttatták a holmikat „*Kanadába*” (ez volt a gúnyneve a csarnoknak, ahol tárolták és feldolgozták a javakat). Az egyik krematórium melletti női tábor lakója, Krystina Zywulska, megkérdezte az egyik *Sonderkommandóst*, hogy bírja napról napra ezt a munkát. A magyarázat – élni akarás, tanúságtétel, bosszú – mind ugyanarra, talán a lényegre futott ki: „Azt hiszed, hogy a *Sonderkommando* tagjai szörnyetegek? Én meg azt mondom, pont olyanok, mint a többi, csak még sokkal boldogtalanabbak.”¹⁶

Sok szempontból Auschwitz illusztrálta a különbséget általában a náci koncentrációs táborok rendszere és a sajátosan zsidókra kihegyezett megsemmisítési rendszer között. Ebben a több funkció táborban a vegyes összetételű tá-

borlakók hamarosan tudatára ébredtek az alapvető különbségre a zsidók és nem zsidók sorsa között. A nem zsidó táborlakó némi szerencsével és nemzete vagy politikai szimpatizánsai támogatásával túlélő lehetett. A zsidó számára semmi nem jelentett menekülést a haláltól, és rendszerint teljesen védtelenül volt kiszolgáltatva neki. Sok lengyel, ukrán táborlakó, vagy német „bűnöző” számára ez is csak lehetőséget jelentett, hogy a terror kidolgozott rendszerén belül alkalmazza saját zsidóellenes terrorisztikus módszereit, vagy egyszerűen csak a hatalmát fitogtassa egy teljesen esélytelen csoporttal szemben.

Mivel Auschwitz közben átalakult hatalmas gyilkoló központtá, a zsidó táborlakók száma jóval meghaladta az összes többi együttvéve. Peter Hayes történész szerint „1940 májusától, a tábor megnyitásától 1945 januárjáig, a tábor kiürítéséig mintegy 1,3 millió embert deportáltak ide, közülük összesen 200 000 hagyta el élve a tábort, és 125 000 élte túl a Harmadik Birodalmat. A foglyok közül 1,1 millió volt zsidó, körülbelül nyolcvan százalékuk érkezéskor vagy röviddel azután elpusztult”.¹⁷

„Heti 7-8000 zsidó érkezik ide, azaz Auschwitzba – írta haza SM közlegény 1942. december 7-én, útban a frontra. – Nem sokkal később »hősi halált« hálnak.” Majd hozzátette: „Jó dolog világot látni.”¹⁸ Nem SM az egyetlen, akinek tetszett Auschwitz. A tábor személyzetének megközelítőleg 7000 SS-tagja számára, akik 1943 novemberéig Höss, aztán Arthur Liebehenschel és Richard Baer alatt szolgáltak, az élet egyáltalán nem volt kellemetlen. Kényelem, jó lakás, finom étel, orvosi ellátás, házastársak, barátok hosszú látogatásai, gyakori eltávozási engedély a Heimatba, szabadidősportok – minden rendelkezésre állt. A táboron belül, a stressz enyhítésére, a női táborlakók zenekara külön nekik játszott 1943 áprilisától 1944 októberéig. A táboron kívül kulturális események szerveződtek, előadások legalább heti két-három alkalommal, elsősorban vígjátékok. *A Szökött menyasszony*, *a Zűrös nászéjszaka*, *a Vidám mulatságok* vagy egész estés programok „Támad a humor” címmel. Klasszikusokban sem szenvedtek hiányt: 1943 februárjában a Drezdai Állami Színház társulata Goethe *Akkor és most* című darabját mutatta be.

A Birodalomban minden csatornán terjedtek a megsemmisítésről szóló hírek. Például, mint az imént említettük, minden nyáron több ezer feleség látogatta meg a férjét, aki ör volt Auschwitzban vagy más táborokban. Auschwitz német lakossága gyakran panaszkodott a szag miatt, melyet a túlterhelt krematóriumok árasztottak. Ezt még Höss is megerősítette: „Rossz időben vagy erős szélben az égő hús bűze több kilométer távolságban is érződött, és a teljes szomszédság a zsidók elégetéséről beszélt, minden ellenpropaganda háttástan maradt. A megsemmisítésért felelős SS-tisztek ugyan szigorú titoktartást fogadtak, de mint a későbbi jogi eljárások mutatják, ezt ők sem mindig

tartották be. Még a legszigorúbb büntetés terhe sem riasztotta el őket a fecségtől.”¹⁹

Amit a Felső-Szilézia keleti felében élő német civilek, vasutasok, rendőrök, katonák, a Birodalom keleti nyúlványain átutazók könnyen láthattak vagy hallhattak, azt a *Warthegau* körzetében élő birodalmi németek kénytelenek voltak tudomásul venni, ha pusztán összehasonlították azzal, amit 1940/41-ben láttak, és egy-két év múlva nem tudtak nem észrevenni. Elizabeth Grabe, korábbi helyi lakos egy interjúban így számol be a *Warthegau*-beli tapasztalatról: „Egy napon egyszerűen eltűntek a zychlini és kutnoi gettóban élő zsidók (arra nem tudok visszaemlékezni, mikor történt, talán 1942-ben). Az emberek egymásnak suttozták, hogy teherautókra rakták, és elgázosították őket. A szóbeszéd még fájdalmasabban érintett, mint az a tudat, hogy magam is elkobzott [lengyel] bűtort használok. 1943 elejére a zsidók tömeges megsemmisítésének híre valószínűleg a lakosság nagyjából részéhez eljutott.”²⁰

Az ellenzéki vezetők különösen tájékozottak voltak. Hans Mommsen történész kimutatta, hogy 1942-ben a zsidók elgázosításáról tudott többek között Alfred Delp jezsuita pap. Johannes Popitz porosz pénzügyminiszter és Moltke. Mint az első részben már említettük, a titkos „Freiburg-kör” tagjai 1942 végén szintén tudomást szereztek az európai zsidóság tömeges kivégzéséről. Ez a tudat sem készítette a kör tagjait arra, hogy a nácizmus utáni Németországban élő zsidókat a többiekkel egyenrangú egyéneknek, illetve állampolgárnak tartsák. A hagyományos antiszemitizmusból és a nácizusból eredő gondolatokat felkaroló csoport az ún. „Nagy Memorandumban” intézkedéseket fontolgatott a nácizmust túlélő zsidókkal szemben.

A megsemmisítéssel kapcsolatos tudás és a német ellenzék csoportjaiban, illetve a lakosság körében létező antiszemitizmus keveréke megjelenik az 1942 júliusában osztogatott titkos röplapon, melyet az alapvetően katolikus *Fehér Rózsa* ellenállási mozgalom adott ki – a csoport főhadiszállása a Müncheni Egyetem volt. A röplapon említik a lengyel zsidók meggyilkolását. A müncheni diákok mégis sajátos csavart visznek a történetbe, mert az azonnali cáfolatát is közlik: „Nem áll szándékunkban bármit állítani a zsidókérdéssel kapcsolatban; semmit nem akarunk mondani a zsidók védelmében. Egyszerűen példaképp említjük, hogy Lengyelország meghódítása óta az országban 300 000 zsidót öltek meg a legbestiálisabb módon. Szerintünk ez a legfélelmetesebb büntetés az emberi méltóság ellen, olyan bűn, melyhez foghatót nem találunk az emberiség történetében. Akármit gondol is valaki a zsidókérdésről, a zsidók akkor is emberi lények... Biztosan van, aki azt állítja, a zsidók megérdemelték a sorsukat... aki ilyesmit mond, mit kezd a ténnyel, hogy a lengyel nemesség fiatal generációját is egy az egyben megsemmisítették?”²¹ Más szóval, a rezsim harcos ellenségei jól tudták, a zsidók tömeges legyilkolása nem

hatná meg a röplap olvasóit, hozzá kell tenni a lengyel katolikusok ellen elkövetett bűnöket is. Nehéz megmondani, ez a hozzátoldás fejezte-e ki a *Fehér Rózsa* csoport hozzáállását is, de azt mindenképpen jelzi, mennyire tudatában voltak a németországi katolikus középosztály véleményének 1942 közepén.

Mindkét keresztény egyház képviselői, főpapok és egyszerű papok tudták, hogy a zsidókat a Birodalomból és egész Európából „Lengyelországba” szállító vonatok célja nem munka-, hanem haláltábor. Mint korábban is, a katolikus méltóságok véleménye megoszlott arról, hogyan kellene reagálni: a nyilvános ellenszegülés legfőbb szószólói Preysing püspök és egy csapat müncheni jezsuita maradtak, miközben a többség megpróbálta elkerülni a konfrontálódást a hatóságokkal, és különböző fokon, de alkalmazkodott.

Nem meglepő, hogy a „legalkalmazkodóbb” főpap Bertram bíboros lett. A helyzet akkor érett meg, amikor 1943 augusztusában Preysing kérésére elkészült a „Petícióvázlat a zsidók érdekében”, és ezt kellett volna minden püspöknek aláírni, majd elküldeni Hitlernek és a pártelit többi tagjának. A püspöki konferencia elutasította az ötletet, és beérte egy pásztorlevél kiadásával, mely a német katolikusokat arra intette, tiszteljék mások élethez való jogát, beleértve „a más fajú vagy származású emberi lényekét is”.²² Preysing még mindig reménykedett, hogy felrázhatja püspöktársait, ha a Vatikántól szerez bátorítást és iránymutatást. Orsenigo azonban semmi ilyesmit nem adott: „A jótékonyság rendjén való és helyes – mondta a püspöknek a nuncius –, de a legnagyobb jótékonyság, ha nem okozunk problémát az egyháznak.”²³

Az egyedüli magánlevél, melyet egyházi méltóság írt Hitlernek, a *Hitvalló Egyház* püspökétől, Theophil Wurmától érkezett, 1943. július 16-án. Miután hazája iránti szeretetét bizonyítja, és utal a súlyos áldozatokra, melyeket ő maga is meghozott (fia és veje is elesett a keleti fronton), Wurm a levél lényegére tér: „Isten nevében és a német emberek érdekében hangot adunk annak a sürgető kérésnek, miszerint a birodalom felelős vezetésének kötelessége ellenőrizni, hogyan történhet, hogy a német uralom alá tartozó férfiak és nők tömegeit üldözik és megsemmisítik, és teszik ezt bírósági tárgyalás nélkül. Most, hogy a német támadás áldozatául eső nem árják nagy részét megsemmisítették, attól is tartani kell, hogy az eddig »privilegizált« helyzetben álló nem árják, akiket eddig megkíméltek, újra veszélybe kerülnek, és ugyanaz a sors vár rájuk.” Wurm ezután még tiltakozik a vegyes házasságok várható érvénytelenítése ellen. Közvetett módon ismét visszatér a zsidóságot fenyegető intézkedésekre: „A nem árják elleni intézkedések és az ehhez hasonlóak a lehető legnagyobb ellentétben állnak az Isteni Törvénnyel, a nyugati gondolkodás és életstílus alapjaival, az emberi létezés és az emberi méltóság istenadta jogával.”²⁴

Wurm levelére nem érkezett válasz, de annak ellenére, hogy nem olyan ex katedra nyilatkozat volt, mint Galen szentbeszéde az eutanázia ellen, széles körben terjesztették. Néhány hónappal később Wurm levelet írt Lammersnek a *Mischlinge*gek biztonsága érdekében. Ezúttal kézzel írt figyelmeztetést kapott a hitleri kancellária vezetőjétől: „Ezennel nyomatékosan figyelmeztetem – írta Lammers – és kérem, hogy a jövőben szigorúan szorítkozzon a hivatali ügyeire, és tartózkodjon az általános politikai állásfoglalástól!”²⁵ Ez a szigorú büntetéssel fenyegető levél elhallgattatta Wurmot és *Hitvalló Egyházát* is.

Mivel 1942 tavaszán nem sikerült egy egységes ellenállási front létrehozása, Varsóban, 1942. július 28-án, mindössze néhány nappal az *Aktion* kezdete után megalakult a *Zsidó Harci Szervezet* (*Zydowska Organizacja Bojowa - ZOB*). A mintegy kétszáz tag általában ügyesen kicselezte a deportálást, de ennél sokkal többet a *ZOB* nem tehetett. Augusztusban a lengyel kommunista ellenállástól szereztek néhány pisztolyt és kézigranátot. Első és egyben legfontosabb hadműveletük – merénylet a *Zsidórendőrség* feje, Jozef Szenynski ellen – kudarcot vallott. Néhány nap múlva ennél is rosszabb dolog történt: a németek letartóztattak egy csoport *ZOB*-tagot a Varsó–Hrubieszów útvonalon, megkínozták, majd megölték őket; nem sokkal később, szeptember 3-án a *Gestapo* Varsóban elkapta a szervezet néhány vezetőjét, és őket is meggyilkolták. A fegyvereket megtalálták és elkobozták. Úgy látszott, ez a katasztrófasorozat véget is vet ennek a bátor vállalkozásnak, mely épphogy elkezdődött.

Szeptember közepe után a látszólagos haladék hátborzongató időszakát élték a gettó megmaradt lakói. Sokkal kisebb helyre beszorítva hatvanezer zsidó dolgozott a műhelyekben, vagy szortírozta az áldozatok rengeteg holmiját. A németeket a *Gestapo* többnyire alacsony rangú hivatalnokai váltották fel. Az életben maradtak közül senki nem tudta, mikor jön a következő német akció. Addigra sok minden kiszivárgott Treblinkáról. „A nőket meztelenre vetkőztetve terelik be a zuhanyzóba, a halálba – idézte Abraham Lewin szeptember 27-én egy szökevény beszámolóját. – A halál úgy hét-nyolc perc alatt következik be. Érkezéskor elveszik a szerencsétlenek cipőjét is. A téren hirdetemény: »Varsói emigránsok ...«”²⁶

Október 5-én újra megjegyzi: „Senki nem tudja, mit hoz a holnap, állandó rémületben, dermedten élünk.”²⁷ November 17-én Lewin megemlíti a lublini zsidók teljes likvidálását. A lengyel tartományokban végrehajtott tömeges likvidálások híre felváltja a zsidók meggyilkolása elleni angol és amerikai tiltakozásokról szóló híreket: „Megválni az élettől annyit tesz, mint 10-15 percet eltölteni Treblinkában vagy Oswiecimban ([*Auschwitzban*]).”²⁸ 1943. január 15-én Lewin megújuló aggodalommal ír, a gettó várja az *Aktion* következő lépését. A rákövetkező napon írja utolsó bejegyzését.

Közben a *Zsidó Harci Szervezet* túljutott az 1942. szeptemberi események okozta válságon. A fegyveres ellenállást támogató politikai erők egyesülése azonban még ebben a fenyegetett helyzetben is csak részlegesen és a színpalak mögött valósult meg. 1942 októberében megalakult a *Zsidó Nemzeti Bizottság*, mely egyesítette a baloldali és centrista cionista ifjúsági mozgalmakat a kommunistákkal. A *Bund* azonban ismét elutasította a csatlakozást, és csak további, hosszas tárgyalások után ment bele abba, hogy „koordinálja” tevékenységét a *Zsidó Nemzeti Bizottsággal*. *Zsidó Koordinációs Bizottságot* állítottak fel. Ami a jobboldali cionistákat (a revizionistákat és *Betár* nevű ifjúsági szervezetüket) illeti, ők már létrehoztak egy független fegyveres szervezetet, a *Zsidó Katonai Egységet* (*ZZW*), a *Zsidó Koordinációs Bizottság* előtt, tehát tőle is függetlenül. Hogy a revizionisták nem akartak a „balosokkal” szövetkezni, vagy a *ZOB* akarta illő távolságban tartani őket, nem világos. Az ideológiai megosztottság a végsőkéig megmaradt.

Amikor 1943. január 18-án, Himmler rövid látogatását követően a németek az *Aktion* új (noha korlátozott) fázisába kezdtek: a tervük részben meghiúsult. Az ellenállás tagjai, köztük a *ZOB* parancsnoka Mordeháj Anielewicz, megtámadta az első menetoszlop német kíséretét, és a zsidók szétszaladtak. Öt-hatezer zsidót végül elfogtak a januári hadművelet során, köztük Lewint és a lányát; őket Treblinkába vitték, és megölték. A fegyveres ellenállásnak ez az első jele vezethetett el Himmler Krügernek adott február 16-i parancsához, hogy „biztonsági okokból” likvidálja a gettó teljes lakosságát.²⁹

A januári események megszilárdították a *Zsidó Harci Szervezet* tekintélyét a gettón belül, és kivívták különböző lengyel körök elismerését. Az ezt követő hetekben a *ZOB* kivégzett néhány zsidó árulót; pénzt gyűjtött, néha „csikart ki” a vagyonosabb gettólakókból, fegyvert szerzett a kommunista *AL* (*Armia Ludowa*) szervezettől és magánkereskedőktől, megszervezte „támadó csapatait” a várható német hadművelet ellenében. Közben a lakók, akik egyre inkább készen álltak a gettón belüli fegyveres harcra, összehordtak annyi ételt, amennyit bírtak, és föld alatti bunkerokat építettek tartós használatra. A *Zsidó Tanács*, melyet most a jelentéktelen Marc Lichtenbaum vezetett, teljes passzivitásba vonult, de azért kapcsolatba lépett a lengyel ellenállás csoportjaival, főleg az *Armia Krajovával* (*Honi Hadsereg - AK*), ezzel a domináns lengyel ellenállási mozgalommal, leginkább azért, hogy a *ZOB*-ot egy csapat vakmerő kalandornak nyilvánítsa, akiknek a gettóban nincs is támogatásuk.

A *Zsidó Tanács* vádaskodása nem lehetett kizárólagos oka az *AK* vonakodásának, hogy segítséget nyújtson a *ZOB*-nak, melynek a januári események után hajlandó volt fegyvert eladni. Stefan Grot-Rowezki tábornok a *Honi Hadsereg* főparancsnoka kitért, amikor komolyabb segítséget kértek tőle. A konzervatív és nacionalista lengyelek antiszemitizmusának is lehetett ebben sze-

repe, de másnak is kellett húzódnia az alapvetően negatív alapállás háttérében. Az AK gyanakodott a ZOB egyik felének balos és szovjetpárti beállítottságára (miközben hajlandó volt fegyvert adni a revizionistáknak); továbbá – és talán legfőképpen – a lengyel parancsnokság miatt aggódott, hogy a harc áterjedhet a gettóról a városra, miközben a felkelésre, melyet tervezett, még nem állt készen. Mindennek eredményeképpen az AK segítséget ajánlott, hogy a zsidó harcosokat átmenti a gettóból az erdei partizáncsoportokba. Az ajánlatot elutasították.

Ami a ZOB vezetőit és tagjait illeti, nem maradt illúziójuk a harc kimeneteleivel kapcsolatban. „Emlékszem egy beszélgetésre Mordeháj Anielewiczcel – írta Ringelbaum. – Pontosan leírta, milyen egyenlőtlen ez a harc, előre látta a gettó porrá rombolását, és biztos volt benne, hogy sem ő, sem harcostársai nem élnek túl a gettó felszámolását. Biztosan tudta, úgy halnak meg majd, mint a kóbor kutyák, még utolsó nyughelyüket se ismeri senki.”³⁰

Amikor 1943. április 19-én, a zsidó húsvét előestéjén megkezdődött a varsói gettó végső felszámolása, a zsidók nem lepődtek meg: az utcák kiürültek, és mielőtt a német egységek megjelentek, megkezdődött a tüzharc. Néhány napon át folytak az utcai harcok, míg a zsidó küzdő feleket be nem kényszerítették a földalatti bunkerrekbe. Minden bunker úgy működött, mint egy kis erődítmény, csak az épületek módszeres fölégetése, és a lángszóró, könnygáz, kézigránát bevetése hajtotta végül a megmaradt harcosokat és lakosokat újra az utcákra. Május 8-án Anielewiczt megölték a parancsnoki bunkerben, a Mila utca 18. szám alatt. A küzdelem még szörványosan folytatódott, míg néhány csoport a csatornarendszeren át el nem érte a város árja oldalát. Napokkal később a harcosok közül néhányan visszamásztak a csatornába, hogy a gettó romjai közül kimentsék, akit még lehet: senkit nem találtak életben.

Május 16-án Jürgen Stroop SS-tábornok kihirdette a *Grossaktion* végét. A németek jelképesen a varsói (Nagy) Zsinagóga felgyújtásával végezték be a hadműveletet. Stroop szerint tizenöt németet és néhány önkéntest megöltek, körülbelül kilencvenen sebesültek meg. „A foglyul ejtett 56 065 zsidóból – számolt be az SS tábornok később – mintegy 7000-et a korábbi gettó területén akció közben megsemmisítettek, 6929-et T. II-be [Treblinkába] szállítottak, azaz összesen 14 000 zsidót öltek meg. A becslések szerinti 56 065 emberen túl körülbelül 5-6000-en pusztultak el robbanástól vagy tűzben.”³¹

Ezek az események adták a háttérét annak a kiemelkedő kezdeményezésnek, melyet még meg kell említenünk, és amelyet a lengyel katolikusok egy csoportja vitt végbe. 1942 augusztusában, amikor a gettólakókat éppen Treblinkába deportálták, a jól ismert író, Zofia Kossak-Szezucka írt egy nyilatkozatot („Tiltakozás” címmel), melyben azt állította, hogy hiába régi ellensége a zsidóságnak Lengyelországnak, az a csend, mely több millió ártatlan ember

meggyilkolását követi, elfogadhatatlan: a lengyel katolikusoknak igenis kötelességük szót emelni. 1942 végén a csoport megalapította a *Zsidósegítő Tanácsot*, a *Zegotát*. A következő hónapokban, a szovjet hadsereg bevonulásáig, a csoport tagjai több ezer zsidót mentettek meg, és segítettek a bujkálásban, főleg Varsó árja részén. Idővel a *Zegota* vezetésének politikai-ideológiai összetétele megváltozott, és a katolikus mozgalom, mely a tanácsot eredetileg létrehozta, 1943 júliusában kilépett. A konzervatív katolikusok visszavonulása a mentőhadműveletekből egybeesett a lengyel katolikus egyház elfoglalt pozícióival, és természetesen a lakosság, valamint a földalatti mozgalmak többségi alapállásával.

A zsidók élete a korábbi Lengyelország területén a végéhez közeledett. 1943. március 31-én felszámolták a krakkói gettót, munkára kiválasztott lakosait a plaszovi kényszermunkatáborba küldték, majd kezdődött a likvidálás. És így tovább, gettóról gettóra, munkatáborról munkatáborra. Némelyik gettóban más volt a helyzet, noha rövid időre. Az a negyvenezer zsidó, aki 1942 őszén még életben volt Białystokban, joggal reménykedett. Mint a lódzi, ez a gettó is aktívan szolgáltatott, illetve gyártott bizonyos dolgokat a *Wehrmachtnak*. Baras jó kapcsolatokat ápolt a katonai, sőt a polgári hatóságokkal is. A helyi ellenállási mozgalom szerveződött, Mordeháj Tenenbaum vezényletével, bár a német fenyegetés még nem látszott közelinek.

Az első intő jelek 1942 végén, 1943 elején érkeztek, amikor Białystok-körzetből minden zsidót Treblinkába deportáltak. 1943 februárjának első napjaiban, a németek újra lecsaptak, de mint már Łódźban is, csak a lakosság egy részét (tízezer zsidót) vittek el, és körülbelül harmincezen még maradtak. Ráadásul a február 19-i gyűlésen a białystoki *Biztonsági Rendőrség* parancsnoka nevében valaki azt mondta Barasnak, egyelőre nem várható a zsidók újabb kitelepítése. A harmincezer zsidó a „háború végéig” valószínűleg a gettóban marad.

Az élet a gettóban visszatért a „normális” kerékvágásba: Baras bízott benne, hogy tartós lesz ez a kiszámíthatóság; Tenenbaum ugyanakkor meg volt róla győződve, hogy a gettó likvidálása közeleg. És valóban, Globocnik személyes felügyelete alatt a németek arra készültek, hogy teljes titokban számolják fel a gettót, nehogy a varsói események ismétlődjenek. 1943. augusztus 16-án, amikor az akció elkezdődött, Baras is, Tenenbaumot is, teljesen készületlenül érte. Míg a tömeg tehetetlenül követte a parancsokat, és sodródott a gyűjtőhelyek felé, szörványos harcok törtek ki a gettó egyes helyein, minimális hatással a teljes „evakuálásra”. A gettó napok alatt kiürült, a harcosokat megölték, vagy ők maguk öngyilkosságot követtek el.

1943 júliusában a németek lemészárolták a minszki gettó 26 000 lakóját, mintegy 9000 zsidó kényszermunkást néhány hónapra életben hagytak, de 1943 végén a *Reichskommissar* Belorusszia fővárosáról szóló jelentése már egyet-

len zsidót sem említ. Zsidók kis csoportjai azért kiszöktek a szomszédos erdőkbe, hogy a partizánokhoz csatlakozzanak. Le is zajlott néhány fegyveres felkelés, de a németek könnyedén elfojtották, mivel már számítottak a szörványos ellenállásra.

Más gettókban azonban, például a vilnaiban, ahol határozott ellenállás lett volna várható, az események váratlan fordulatot vettek. „Itt nálunk vidám a hangulat” – jegyzi fel Kruk 1943. június 16-án. – A likvidálásról szóló szóbeszéd megszűnt. Az utóbbi hetekben gyors építkezés kezdődött, és az ipari termelés is nőtt... Tegnap Hingst körzetparancsnok és [a helyettese] Murer látogattak a gettóba. Elégedetten távoztak és »jól mulattak« a gettó képviselőinek társaságában. A gettó megkönnyebbülten fellélegzett. Csak azt kérdezzük – meddig?»³² Április első napjaiban a gettólakók optimizmusa megtört. A németek a vilnusi körzet kisebb gettóiból begyűjtöttek néhány ezer zsidót, azzal az ürüggyel, hogy Kovnóba küldik őket; helyette Ponarba vitték, és lemészárolták valamennyit.

1943. június 21-én, Himmler elrendelte minden gettó fölszámolását *Ostland* területén. A dolgozó zsidókat vigyék koncentrációs táborba, „a zsidó gettók fölösleges lakóit telepítsék keletre”. Az *FPO* tagjai természetesen nem tudtak a likvidálásról, de az áprilisi gyilkosságokat enélkül is rossz előjelnek vették. Számukra most merült fel a kérdés: a gettóban szerveződjön a fegyveres ellenállás, vagy szivódjon fel az *FPO* az erdőben, és csatlakozzon a szovjet partizánokhoz, mielőtt a németek lecsapnak. Gens határozottan a gettón belül kívánta tartani az *FPO*-t, hogy segíthessen a lakosságon, aztán a lakosság menekítésében. Június végére azonban, mivel a németek módszeresen likvidálták a vilnai körzet megmaradt közösségeit, az *FPO* tagok egyre nagyobb számban vonultak az erdőbe Gens akarata ellenére is: a gettóban már aligha lehetett sokáig elkerülni a szembeszegülést.

Valószínű, hogy ekkor (1943 június-júliusában) az *FPO* kommunista tagjai titkolták Kovner és baloldali cionista bajtársai (a *Há-somér Há-cáir*) elől, hogy valójában egy jóval nagyobb kommunista szervezet parancsait követik, és küldöttüket, Icik Wittenberget megválasztották az *FPO* fejének, anélkül, hogy Kovner és társai tisztában lettek volna a kommunista hatással és annak titkos természetével. Gens viszont éppen úgy döntött, hogy Wittenberg veszélyezteti a terveit, és július 15-én, késő éjszaka, mikor a kommunista vezető (Gens meghívására) a gettóvezetővel tanácskozott, a rendőrök letartóztatták. Az *FPO* tagok kiszabadították, Wittenberg bujkált. A német reakciót előre lehetett látni: ha nem adják át Wittenberget, megsemmisítik a gettó teljes lakosságát. Társai nyomására vagy egyszerűen a gettólakók félelmének hatására, de Wittenberg végül feladta magát; már a németek kezében öngyilkosságot követett el.

Szeptember 14-én a németek elrendelték, Gens jelentsen a *Biztonsági Rendőrség* főhadiszállásán. Figyelmeztették ugyan a veszélyre, kérték, hogy meneküljön, ő azonban ment, hogy ne a lakosságon torolják meg az engedetlenségét. Még aznap délután hat órakor a németek agyonlőtték. A maradék húszezer zsidó egy részét Ponarban gyilkolták meg, másik részüket Sobiborba küldték, míg az ép fizikumúakat (köztük Krukot) észtországi munkatáborokba vitték. A gettóban maradtakat közvetlenül a Vörös Hadsereg bevonulása előtt gyilkolták le.

1943. április 6-án, a ponari gyilkosság leírásával végződik Rudasevski naplója. Az utolsó sor így szól: „Talán a legrosszabb következik.” Łódźban Sierakowiak Rudasevski után úgy egy héttel ejti az utolsó bejegyzést; az utolsó sort április 15-én írja: „Számunkra nincs kiút.” Még nyáron belehal a tüdőbajba és az éhezésbe.

1943. március 2-án, egy Göringgel folytatott hosszas beszélgetés után, Goebbels azt írja a naplójába: „Göring tökéletesen tisztában van vele, mi vár ránk, ha meggyengülünk ebben a háborúban. Nincsenek illúziói. Különösen a zsidókérdésbe olyan szinten belebonyolódtunk, hogy számunkra többé nincs menekülés. Így van rendjén. A tapasztalat azt mutatja, hogy az a mozgalom és az a nép, mely minden hidat fölégetett maga mögött, feltétlen odaadással harcol, nem úgy, mint az, aki számára még van visszaút.”³³

14. fejezet

A TELJES MEGSEMMISÍTÉS

1943. ősz–1944. tavasz

„Kihasznlom ezt a magányos vasárnap estét, hogy megírjam a levelet, mellyel oly régóta adós vagyok.” Így kezdi Kurt Gerstein – a mélyen hívő protestáns *Waffen-SS*-tiszt, a megsemmisítés megrendült tanúja, aki mindhiába próbálta tájékoztatni a nagyvilágot – apjának, a visszavonult bírónak, a rendszer szilárd támogatójának címzett levelét, 1944. március 5-én:

Nem tudom, mi megy végbe benned, és a legkevésbé sincs jogom arra, hogy tudjam. Ha azonban egy ember a jog szolgálatában töltötte életének nagy részét, az utóbbi évek során valaminek történnie kellett benne. Mélyen felkavart, amit egyszer mondtál nekem:

„A nehéz idők kemény módszereket követelnek!” Egyetlen efféle velős mondas sem igazolhatja az eseményeket. Nem tudom elhinni, hogy az apám csak ennyit mond a példátlan történetekről: az én öreg apám nem távozhat a világból ilyen szavakkal a száján és gondolatokkal a fejében. Úgy látom, nekünk, akiknek még maradt egy kis időnk, éppen elég okunk van reflektálni a gyakorlati lehetőségekre és korlátokra, mint ahogyan a józan önmérséklet elvesztésének minden következményére is.¹

Gerstein a maga módján kivételes és magányos egyéniség volt, a megsemmisítés rendszerének erkölcsileg megkínzott, „áruló” tagja. Kétségtelen, hogy magatartásának forrása, a hit, más németek és európaiak esetében is szerepet

játszott, néhányukat említettük itt, másokról semmit sem tudunk. Ellenzéki alapállásukat, bárhonnan ered is, nem feledhetjük, amikor a kereszténység szerepét vizsgáljuk a megsemmisítés évei során. Általánosságban, az ő választott útjuk nem esett egybe a keresztény egyházak vagy intézmények útjával, és még kevésbé, mint ebben a fejezetben látni fogjuk, leegzaltáltabb vezetőik útjával.

Szigorúan katonai szóhasználatral élve, 1943 utolsó hónapjait és 1944 elejét az állhatatos szovjet előrenyomulás jellemezte, a keleti front minden szektorában, közben a nyugati szövetségesek éppen csak araszoltak fölfelé az olasz félszigeten, sőt az offenzíva elakadt a német „Gustav-vonalon”. A szövetségesek szerint ezeknek a hónapoknak a legmeghatározóbb eseménye Teheránban zajlott, ahol november 28. és december 1. között Roosevelt, Churchill és Sztálin találkozott. A britek aggályai és habozása ellenére elfogadták végül az amerikai stratégiát: amerikai és brit erők szálljanak partra Normandiában, valamikor 1944 májusában. Eközben a Szovjetunió indítson komoly támadást, hogy német erőket ne csoportosíthassanak át nyugatra.

Hitler nagy önbizalommal nézett a szövetséges partraszállás elébe. A németek védereje az atlanti és az északi-tengeri partokon, valamint a *Wehrmacht* erői nyugaton elérik majd, hogy az angol–amerikai hadműveletet a behatolók teljes és katasztrofális vereségével végződjön. Azután, mivel további partraszállástól már nem kell tartaniuk, a teljes német haderő a szovjet hadsereg ellen fordulhat, visszaszerezheti az elveszett területeket, végül kényszerítheti Sztálint, hogy könyörögjön a békéért. Közben, mivel a szövetségesek bombázása ellen nem tudott hatékonyan védekezni, a *Führer*, Speer szavaival, „folyamatosan dühödt kirohanásokat intézett a brit kormány és a zsidók ellen, akik okai a légitámadásoknak”.² A bombázások nyilván csak újabb elemmel gyarapították gyilkos bosszúszomját és zsidóellenes megszállottságát: a zsidók bűnösök! A háború utolsó szakaszában gyilkos dühe a pusztítás és halál határtalan sürgetésében merült ki.

Mivel semmi remény nem maradt a túlélésre, pszichológiai értelemben megérett a helyzet egy zsidó felkelésre: Varsóban is hasonlóan alakultak a körülmények az 1943. januári *Aktion* után, és így esett 1943 nyarán és őszén a treblinkai és sobibori kényszermunkások között is. Mivel mindkét táborban ritkultak a transzportok, a zsidók érezték, hogy az ő likvidálásuk sem várat sokat magára.

Smuel Wilenberg, a treblinkai felkelés egyik túlélője szerint, 1943 májusára, a varsói gettó maradék lakosságának megsemmisítése után, nem sok kétségük maradhatott a saját sorsukat illetően. 1943. július végére végleges dön-

tés született: a felkelésnek ki kell törnie, amilyen hamar csak lehet. Az időpontját augusztus 2-án délután 4.30-ra tűzték ki. Az alsó táborban, a szervezőbizottság feje, Marcell Galewski, lódzi mérnök és „rangidős” táborlakó koordinálta az időpontot a felső táborral, mégpedig Jacob Wiernik ácsmester segítségével, aki szabadon mozoghatott mindkét táborrészben.

A döntő pillanatban aztán semmi nem a terv szerint alakult. Az első lövés jó félórával a felkelés tervezett kezdete előtt dördült, előre nem látható körülmények folytán, és a harcoló csoportok között hamar megszakadt az összeköttetés. A káosz azért terjedt, a tábor egyik fele égett, több száz táborlakó csoportban vagy egyedül, de áttörte a kerítést, és elmenekült. Különböző becslések arra utalnak, hogy a tábor mintegy 850 lakójából 100-at rögtön elkaptak, 350-400 elpusztult a harcban, 400 elmenekült, de nagyjából a felét órákon belül visszahurcolták, a maradék 200-ból talán 100 kijutott a németek hálójából és elkerülte az ellenséges lakosságot; a túlélők végleges száma nem ismert. Galewski kijutott a tábor közvetlen körzetéből, de nem bírt továbbmenni, és megmérgezte magát. Wiernik túlélte, és az események fontos tanúja lett.

A sobibori felkelés közvetlen kiváltó oka ugyanaz volt, mint Treblinkában, és 1943 elejétől egy kisebb csoport kényszermunkás kezdte meg a tervezést. Mégis csak szeptember elején tettek gyors és konkrét lépéseket, amikor a Vörös Hadsereg fiatal zsidó hadnagya, Alekszandr Pecszerszkij megérkezett Minszkből egy csapat szovjet hadifogollyal, és csatlakozott a szervezőkhöz. Október 14-re tűzték ki a felkelés napját. A terv része volt, hogy a kulcsfontosságú SS-eket valamilyen ürüggyel a műhelyekbe csalják, és megölik őket. A terv első része, az SS-személyzet likvidálása majdnem teljes sikerrel járt; a második azonban, az együttes távozás a főkapun át, hamarosan összehangolatlan meneküléssé vált, de így is több mint 300 gettőlakó menekült a környező erdőkbe. Pecszerszkij és csoportja átkelt a Bug folyón, és csatlakozott a partizánokhoz.

A zsidó táborlakók és a szovjet hadifoglyok szövetsége a sobibori felkelés egyedi vonása volt. Mégis riasztotta Berlint. A varsói felkelést követő treblinkai és sobibori gettőlázadás arról győzte meg Himmlert, hogy a zsidó kényszermunkások meggyilkolását, különösen Lublin-körzetben a lehető leg hamarabb végre kell hajtani. 1943. november 3-án az SS megölte Majdanek 18 400 táborlakóját, miközben a hangszórókból hangos zene szólt a lövések és a haldoklók utolsó kiáltásainak álcázására. Ez volt a „Szüreti fesztivál” hadművelet.

1942 szeptemberében, Hitler felbosszantotta X. Keresztély lakonikus válasza az ő születésnapjára, és visszahívta a birodalom teljhatalmú

követét, Cecil von Renthe-Finket Dániából. A helyére Werner Bestet nevezte ki, aki néhány hónappal azelőtt távozott párizsi posztjáról, és keményebb politikát hirdetett a dánok és zsidók ellen. Szolgálatának első hónapjaiban Best mégis inkább elődjének politikáját követte, és Dánia mintegy nyolcezer zsidó lakosa viszonylagos békében élhetett. 1943 júliusának végén a helyzet megváltozott. Mussolini bukása, a szövetségesek partraszállása Szicíliában, és Hamburg kitartó bombázása a legtöbb dán meggyőzte, Németország veresége már közel van. Az addig szörványosan előforduló szabotázsok száma nőtt, néhány városban sztrájkok törtek ki. A dán kormány kezéből kezdett kicsúszni az irányítás. Bestnek elkerülhetetlenül változtatnia kellett a politikáján.

Augusztus 29-én a németek statáriumot vezettek be. Néhány nappal később Best sürgönyözött Berlinbe, és a zsidókérdés azonnali megoldását követelte. Szeptember 17-én Hitler megadta az engedélyt. Ugyanaznap Best elrendelte, hogy a taglistákat kobozzák el a zsidó hitközségektől, majd október 2-ra elrendelte Dánia zsidóságának begyűjtését, annak ellenére, hogy a hadsereg és a haditengerészet parancsnokai is világossá tették, egységeik nem vesznek részt az akcióban. Valamikor szeptember végén a szállításokért felelős követségi tanácsos, Georg F. Duckwitz, elárulta a razzia időpontját dán barátai egyikének. Erre a svéd kormány, miután koppenhágai követe értesítette a várható eseményről, felajánlotta, hogy befogadja Dánia teljes zsidóságát. Ráadásul Stockholm nyilvánossá tette az ajánlatát, hogy a veszélybe került zsidók tudomást szerezhessenek az ajánlatról. A német akció előestéjén körülbelül 7000 zsidót szállítottak át komppal Svédországba. Az összehangolt akciót a dán lakosság nagy többsége támogatta. Körülbelül 485 zsidót fogtak el, és szállítottak – miután Best közbenjárt Eichmannál – Theresienstadtba, ahol legtöbben túléltek a háborút.

Ugyanebben az időben, 1943 nyarán Hollandia egész területéről és munkatáboraiából egyre több zsidó érkezett Westerborkba. Azután, módszeresen, keddenként 1000-3000 fős transzport indult tovább „Lengyelországba”. A háború végére több mint 100 000 zsidó haladt át csak Westerborkon, a legtöbben egyenest a pusztulásba. „Nemsokára a szüleimen a sor – jegyezte föl Etty Hillesum 1943. július 10-én. – Ha valami csoda folytán nem ezen a héten, akkor hamarosan ezután. Mischa [Etty fivére] ragaszkodik hozzá, hogy velük tartson, és egyre inkább igazat adok neki; ha végig kellene néznie a szüleink távozását, teljesen kiborulna. Én nem megyek. Képtelen vagyok rá. Könnyebb távolról imádkozni valakiért, mint nézni, ahogy melletted szenved. Nem Lengyelországtól félek, hanem attól, hogy őket szenvedni látom. Persze ez is gyávaság.”³

Hogy a francia deportáltak számát növeljék, a németek nyomást gyakoroltak Vichyre, vonja vissza az 1927 után honosítottak állampolgárságát. Laval

csak látszólag engedett a német követeléseknek 1943 nyarán, augusztusban elutasította őket. A rendőrprefektusoktól érkező jelentések meggyőzték a Vichy-kormány fejét, hogy a közvélemény zokon venné a francia állampolgárok kiadását (még a később honosítottakat is). A németeket ez sem tántorította el, maguk kezdték meg a francia zsidók deportálását. Ezért Danecker utódját, Heinz Röthke *Obersturmbannführert* erősítették meg pozíciójában: Eichmann különleges küldötte, Alois Brunner egyenesen Szalonikiból érkezett, ahol, mint láttuk, a szinte teljes zsidóság deportálása sikeresen befejeződött. Brunner azonnal lecserélte a Drancyért felelős hivatalnokokat a saját embereire, és elrendelte az északi *UGIF*-nak, hogy vegye át a tábor adminisztratív irányítását.

A németek lankadatlan elszántságával szemben az északi és déli *UGIF* is tehetetlen volt. André Baur, az északi *UGIF* vezetője megtagadta, hogy Brunner tervének értelmében a még le nem tartóztatott zsidókat arra biztassa, csatlakozzanak családjukhoz Drancyban. Mikor a kétségbeesett Baur találkozni akart Lavallal, Eichmann küldötte letartóztatatta (azzal az ürüggyel, hogy két fogoly, egyikük Baur rokona, megszökött). Brunner le akarta fejezni az északi *UGIF*-ot, hogy a zsidó vezetés teljes mértékben neki engedelmeskedjen, e szándéka még nyilvánvalóbbá vált, amikor Baur letartóztatása után a német razziát tartottak különböző *UGIF*-irodáknál, és a legócskább ürüggyel Drancyba, Auschwitzba, végül a halálba küldtek további *UGIF*-vezetőket, Baurt, Lambert-t, vagy a legfranciább francia zsidót, a *Consistoire* elnökét, Jacques Helbronner-t. Az északi *UGIF* megmaradt, de új vezetője a szolgalelkű Georges Edinger lett és az a Juliette Stern, aki szintén soha nem tisztázta magát gyanús szerepe alól.

Közben pedig az északi *UGIF* már Baur irányítása alatt is, de később annál készségesebben együttműködött egy olyan német terv végrehajtásában, melynek célja elejétől fogva nyilvánvaló volt. Néhány gyereket például kiengedtek Drancyból, és másokkal együtt a táboron kívül tartottak az *UGIF* fennhatósága alatt, kijelölt otthonokban. Ez valójában azt jelentette, hogy a németek rendelkezésére állt egy fogolycsoport, melyet bármikor begyűjthettek. A német terv megvalósítása néhány *UGIF*-tag számára is egyre sürgetőbb feladat lett, ahogyan a félig titkos *Gyermekmentő Bizottság* (az *OSE*), a hivatalosan megszűntetett zsidó cserkészszövetség és a kommunista „Szolidaritás” közjóléti szervezet számára is. Ők valamennyien megkísérelték a gyermekek továbbítását az *UGIF*-otthonokból befogadó családokhoz, keresztény intézményekhez, *OSE*-menhelyekre. Még így is, amikor nem sokkal Párizs felszabadítása előtt a németek lecsaptak az *UGIF*-otthonokra, sok fiatal áldozatra találtak.

A déli zónában a német-francia razziák olasz ellenállásra találtak a Mussolini-rezsim utolsó hónapjaiban és Badoglio rövid uralma alatt. 1943. február

25-én Ribbentropp Rómába utazott, hogy személyesen beszéljen Mussolinivel. A *Duce* megpróbálta elkerülni az összecsapást, és közölte, emberei letartóztatják a zsidókat a saját zónájukban, közben mindketten tudták, hogy ez az állítás hamis. Valójában, a franciaországi olasz erők katonai parancsnoka elrendelte, hogy a helyi hatóságok azonnal engedjék el azokat a zsidókat, akiket olasz irányítású városokban tartóztattak le. Mihelyt ennek híre ment, a zsidók még nagyobb számban menekültek ebbe a paradox mód biztonságos révbe, és 1943 márciusára mintegy harmincezren éltek fasiszta védelem alatt Délkelet-Franciaországban.

Alig vonultak be a németek Rómába, majd ezt követően Nizzába és a környékére, már kezdődött is a hajsz a korábbi olasz zónában élő zsidók után. A németek készek voltak száz, ezer, néha ötezer frankot kifizetni személyenként az informátoroknak, akik az utcán azonosították a zsidókat. De szolgálatukra állt az a jól díjazott „konzumhölgy” is, aki tizenhét kliensét szolgáltatni ki a *Gestapo*-nak. Még így sem lehettek elégedettek az eredménnyel. 1943. december közepére mindössze 119 zsidót fogtak el, és deportáltak. A részleges német kudarc oka lehetett, hogy a francia rendőrség megtagadta a részvételt, és mind a lakosság, mind az egyházi intézmények egyre nagyobb hajlandóságot mutattak, hogy elrejtsek a többségükben francia zsidókat. Mivel a *Wehrmacht* szintén megtagadta a razziázást, a *Gestapo* csak a saját eszközeire hagyatkozhatott. Franciaország más részein a németek zsidóellenes hajszája szintén egyes eredményekre vezetett 1943 utolsó hónapjaiban.

Mindössze két héttel Róma német megszállása után, a hitközség vezetőit, Ugo Foàt és Dante Almansit hívatta Herbert Kappler, az olasz főváros *SD*-főnöke. Harminchat órán belül kellett beszolgáltatniuk ötven kiló aranyat. Ha a váltságdíj összejön, a város zsidó lakónak nem esik bántódása. Közben Himmler titkon utasította Kapplert, készítse elő a deportálást Rómában, most mégis úgy tűnik (az azóta nyilvánosságra került OSS-dokumentumokból), hogy a zsarolás Kappler ötlete volt, a deportálást elkerülendő, később a helyi sáncokhoz küldte volna munkára a zsidókat. Az aranyat időben összegyűjtötték, és október 7-én az *RSHA*-nak átadták. A zsidó vezetők elfogadták Kappler biztosítékait, és amikor Israel Zolli főrabbi és mások figyelmeztetni próbáltak a további német lépésekre, ők nem vettek róla tudomást: máskülönben Rómában nem történhetett volna meg, ami végül megtörtént.

Az elkövetkező napokban a németeket mintha mindennél jobban érdekelt volna a zsákmányszerzés. A *Biblioteca della Comunità Israelitica* (az Izraelita Hitközség Könyvtára) különleges célponttá változott. Október 14-én Rosenberg emberei két tehervagonba pakolták a könyveket, és Németországba

szállították. Pánik tört ki, pedig néhány római zsidó még azzal nyugtatta a kedélyeket, „a könyvek elleni büntett még nem emberellenes büntett”⁴. A zsidók kétségbeesve rejtékhely után néztek, a gazdagabbak elmenekültek.

Október 6-án Rómába érkezett Dannecker, egy kis csapat, tisztekből és közemberekből álló *Waffen SS*-különítmény élén. Néhány nappal később, október 16-án, Dannecker egysége némi *Wehrmacht* erősítéssel letartóztatott 1259 zsidót az olasz fővárosban. Miután a *Mischlinge*ket, a vegyes házasságban élő házastársakat és néhány külföldit elengedtek, még mindig 1030 zsidó, közöttük sok nő és legalább kétszáz gyerek maradt bebörtönözve a katonai főiskola épületében. Két nap múlva őket a Tiburtina vasútállomásra, onnan Auschwitzba szállították. A deportáltak többségét azonnal elgázósították, 196-ot választottak ki munkára, 15 élte túl a háborút. 1944 végéig az országban folytatódtak a begyűjtések: a zsidókat általában az észak-olasz Fossoli di Carpiba küldték, majd Auschwitzba. Ezrek rejtőztek a viszonylag barátságos lakosságnál vagy egyházi intézményekben; keveseknek sikerült átszökni a svájci határon, vagy a szövetségesek által már felszabadított területekre jutni. 7000 zsidót, Olaszország zsidó lakosságának mintegy húsz százalékát elfogták és meggyilkolták.

A háború vége óta a római (és olasz) zsidóság tagjainak letartóztatását és deportálását a tudósok különleges figyelemmel vizsgálták, ugyanez számos regénynek is témát adott, és valamennyien különös jelentőséget tulajdonítottak XII. Pius magatartásának.

Október 16-án reggel, a begyűjtés napján a pápát tájékoztatták a várható eseményről. A begyűjtés megtörtént a pápai tiltakozás fenyegető veszélye ellenére is; a pápa azonban hallgatott. Október 25-én a deportáltakat szállító vonat elhagyta Olaszországot, és Auschwitz felé tartott. Ekkor a Vatikán hivatalos lapjában, a *L'Osservatore Romano*-ban egy teljes cikk a Szentatya együttérzéséről zengedett: „Oly sok gonoszság [közepette], a pontifex egyetemes és atyai jósága, ha lehet, még aktívabban érvényesül; nem ismer sem határt, sem nemzetiséget, sem vallást, sem fajt. XII. Pius sokrétű és szüntelen tevékenysége még intenzívebb az utóbbi időben, mikor oly sok szerencsétlen ember szenvedései fokozódnak.”⁵

A Szentszékhez rendelt német követ, Ernst von Weizsäcker, a cikk fordítását elküldte a *Wilhelmstrassé*-ra, a következő hírhedt kísérőlevél társaságában: „A pápa, bár mindenfelől nyomás alatt áll, nem hagyta, hogy demonstratív nyilatkozattételre késztessek a római zsidók deportálása ellen, pedig tudnia kell, hogy ellenségeink ezt felhasználhatják majd vele szemben... Mivel további német akció a zsidókérdés megoldására itt nyilván nem várható, a téma, mely a vatikáni–német kapcsolatokra nézvést roppant kellemetlen, elhal.” Később még ezt írja Weizsäcker a *L'Osservatore Romano* cikkére utalva:

„Szükségtelen a nyilatkozat ellen tiltakozni, a szövegből úgyis nagyon kevesek hallják majd ki a zsidókérdésre tett utalást.”⁶

Mint azt már láttuk, Ruth Klüger és édesanyja 1944 májusában érkeztek meg Theresienstadtból Auschwitzba, és rövid időre a „családi táborba” kerültek (erre még visszatérünk). Aztán mindkettőjüket a női táborba vitték át, ahol a döntő szelekció megtörtént: az egészséges, tizenöt és negyvenöt közötti nőket a munkatáborba küldték, a többit a gázba. Ruth tizenkét éves volt. Mikor kérdezték, megmondta a korát. A sorsa itt meg is pecsételődött volna, ha az édesanyja nem szánja bátor lépésre magát: az örök figyelmének pillanatnyi lanygulása alatt átlöki a lányát egy másik sorba. Ruth megígéri, hogy tizenháromnak hazudja magát. „A sor mozdult – emlékszik vissza Klüger – egy SS-tiszt felé, aki az előbbivel ellentétben jókedvűnek látszott. Az írnoke – egy lány – lehetett vagy tizenkilenc-húsz éves. Mikor meglátott, otthagya a helyét, és szinte a főnöke füle hallatára gyorsan és halkán azt kérdezte: – Hány éves vagy? – közben felejthetetlen mosoly villantotta föl szabálytalan fogsorát. – Tizenhárom – feleltem a terv szerint. – Alaposan szemügyre vett, majd azt sutogta: – Mondd azt, hogy tizenöt! – Két perccel később rám került a sor. A koromat kérdezték, és megadtam a döntő választ. – Tizenöt. – Kisebbségnek látszik – mondta élet és halál ura. Szinte barátságosnak hangzott, mintha teheneket és borjakat vizsgálna. – De erős – mondta a lány –, nézze a lábizmait! Munkaképes. – A tiszt beleegyezett: – Miért is ne? – Följegyezte a számomat, haladékat kaptam.”⁷ „Ezt nem magyarázza sem a pszichológia, sem a biológia – írta később Klüger a fiatal német nőről. – Csak a szabad akarat. A jó hasonlíthatatlan és megmagyarázhatatlan, mert önmagán kívül nincs oka, és mert önmagán kívül nincs célja sem.”⁸

Míg Ruth Theresienstadtban volt, még 1943-ban, a gettótáborban változások történtek. Év elején a *Reichsvereinigung* vezetői érkeztek meg Berlinből, valamint az osztrák és cseh hitközségek megmaradt vezetői. Eichmann nem egészen tisztázott okból a tábor vezetésének leváltása mellett döntött: Edelstein maradt a Tanács elnöke, de egy német és egy osztrák zsidó fölébe került az új hierarchiában. Paul Eppstein, aki gyakorlatilag vezette a *Reichsvereinigung*-ot, valamint Benjamin Murmelstein bécsi rabbi, átvették a gettó (zsidó) irányítását. Közben egy protestáns hitre tért német *Mischling*, a birodalmi hadsereg korábbi tisztje, a csontja velejéig porosz Karl Löwenstein a minszki gettó után Theresienstadtba érkezett, és a zsidó rendőrség élére állt. A változások itt még nem torpantak meg: ismét nem világos, miért, de a főparancsnok Siegfried Seidl a brutálisan kegyetlen osztrák SS-százados, Tony Burger váltotta le.

1943 augusztusában több mint ezer gyermek rejtélyes transzportja érkezett Białystokból. Az a szóbeszéd járta, hogy németekre cserélik őket, és talán Palesztinába küldik. Két hónappal később, jól öltözötten, sárga csillag nélkül továbbküldték őket néhány kísérővel, köztük Franz Kafka húgával, Ottlával, egyenesen Auschwitzba.

Röviddel a białystoki gyerekek deportálása után egy másik, szokatlanul nagy létszámú transzport indult el, legalább ötezer emberrel, Theresienstadt-ból Auschwitzba. Ennek a transzportnak az előtörténete néhány hónappal korábbra nyúlik vissza, amikor a Vöröskereszt nemzetközi bizottsága követelte, hogy felkereshesse Theresienstadtot és egy másik „zsidó munkatábor” is. 1942 végére a genfi szervezet tisztában volt a megsemmisítésekkel, 1943 elején pedig Vöröskereszt főhadiszállásán gyűltek az adatok az európai zsidók tömeges legyilkolásáról. 1943. április 15-én Roland Marti, a Vöröskereszt berlini legfőbb képviselője jelentette, hogy a birodalmi főváros zsidó lakossága ezernégyezerre csökkent, de őket is keleti táborokba szánták. Majd hozzátette: „Nyoma sincs annak a tízezer zsidónak, aki '43. 2. 28. és '43. 3. 3. között elhagyta Berlint, és akit azóta halottnak nyilvánítottak (ha a deportálás után kevesebb, mint hat héttel halottnak nyilvánították, akkor valószínűsíthetően megölték őket).”⁹

Mielőtt Marti elküldte a jelentését Genfbe, megkérdezte a Német Vöröskeresztet, lehet-e csomagot küldeni a deportáltaknak; negatív választ kapott. Eichmannnak és csatlósainak nem lehetett kétsége afelől, hogy hamarosan kérés érkezik Genfből, engedjék be a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőit egy zsidó táborba. Theresienstadtot éppen ilyen célokra alapították. De mi lesz, ha a Vöröskereszt küldöttei a végső fogadóhelyet kívánják látni, ahová Theresienstadt-ból mennek a deportáltak? Mivel Theresienstadt a kezdetektől szemfényvesztésnek készült, hasonló álrészleget Auschwitzban is létre kellene hozni. Így jött létre a „családi tábor”.

Az ötezer deportáltat nem szelektálták, egy speciális altáborba, a BIIb-be telepítették, ahol nem alkalmazták a Birkenaura jellemző, életről, halálról döntő, drákói szabályokat. A lakók viselhettek civil ruhát, a családok együtt maradhattak, naponta mintegy ötszáz gyereket átküldtek a 31-es blokkba, ahol tanulhattak, kórusban énekeltek, játszottak, mesét hallgattak – azaz semmit nem tudtak arról, mi történik valójában Auschwitz-Birkenauban. 1943 decemberében még ötezer zsidó csatlakozott Theresienstadt-ból. 1944. március 7-én, pontosan hat hónappal az érkezésük után, a zsidó *purim* éjszakáján a szeptemberi transzport 3792 túlélőjét (a többiek a „kedvező” körülmények ellenére meghaltak) a III. számú krematóriumba küldték, és elgázósították. 1944 májusában további transzportok érkeztek Theresienstadt-ból. Júliusban, mikor Eichmann előtt világossá vált, hogy a vöröskeresztes bizottság nem akarja

látni Auschwitzot, az egész „családi tábor”, néhány kivétellel (mint Ruth Klüger és édesanyja) a gázkamrákba küldték.

Hogy a Vöröskereszt küldötte, Maurice Rossel vajon miért nem követelte, hogy Birkenaut is megnézhesse Theresienstadt után, nem világos. SS-venéglátói úgy tájékoztatták, hogy a cseh gettó a „végleges tábor”; 1944 júniusában Rossel azért nehezen hihette el, hogy az európai zsidók deportálásának ügyében ez az egyedüli vizsgálandó helyszín. Akárhogy is, július 1-jén a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője kiterő köszönőlevelet írt Ebenhardt von Thaddennek, tárgyalópartnerének a *Wilhelmstrassé*ra. Még fotókat is mellékelte, emléket a táborba tett kellemes kirándulásról. Kifejezte köszönetét, szervezetének nevében is, minden segítségért, melyet a delegációnak látogatása során nyújtottak, majd hozzátette: „A prágai út szép emlék marad, és megelégedésünkre szolgál ismét kijelenteni, hogy theresienstadti jelentésünk sokak megnyugvására szolgálhat, mert az életkörülményeket [a táborban] kielégítőnek találtuk.”¹⁰

1943-ban és 1944 nagyobbik részében a németek a szárazföld minden zugából véghez akarták vinni a deportálást, és gyorsítani a megsemmisítés tempóját. 1943 októberében a kovnoi gettót koncentrációs táborrá alakították. Néhány nappal korábban fiatal zsidók csapatait szállították észti munkatáborokba, míg a gyerekek és öregek Auschwitzba kerültek. December végén a kilencedik erőd gödreit feltárták, és sok tízezer holttestet kiástak. A kovnoi hitközség, a Birodalomból és a Protektorátusból érkező transzportok maradványait hatalmas máglyákon égették el, megrakták a máglyákat újra meg újra. Abraham Tory, a kovnoi naplóíró, 1944 márciusában menekült el a városból, és túlélte a háborút. Három hónappal később, amint közeledett a szovjet hadsereg, a gettótábor megmaradt nyolcezer lakóját deportálták (köztük a *Zsidó Tanács* tagjait és elnökét, Elchanan Elkest). A férfiakat Dachaubá, a nőket a Danzig melletti Stutthofba vitték. A háború végére az utolsó kovnoi zsidók háromnegyede is elpusztult. Elkes maga is meghalt Dachauban, nem sokkal az érkezése után.

1943. október 19-én Elkes megírta a „végakarátát”. Ez Londonban élő fiához és lányához szólt; Tory megőrizte, és Kovno felszabadulása után, a naplóval együtt előkerült. A levél utolsó szavait az apai szeretet hatotta át, de még ezek sem tompíthatták a sorok keserűségét: „Olyan órában írom ezt a levelet, amikor sok kétségbeesett lélek – özvegyek, árvák, rongyosak és éhezők – táboroznak az ajtóm előtt, és könyörögnek [a tanácsnak] segítségért. Az erőm apad. Olyan vagyok, mint a sivatag. Felperzselődött a lelkem. Csupasz és üres vagyok. Nincsenek szavaim.”¹¹

1943 őszén Łódź maradt az utolsó nagy gettó a német uralom alatti Európában (Theresienstadt kivételével). A sorsuk megpecsételődött, de a gyanút-

lan gettólakók éltek tovább a napi nyomorúságot, küszködtek az éhséggel, a hideggel, a műhelyekben eltöltött végtelen munkaórákkal, a kimerültséggel, a csüggedéssel. Még itt is megváltozott azonban a hangulat olyan alkalmakkor, mint a hanuka első napja, december 25-e: „A nagyobb lakásokban gyűlünk össze. Mindenki hoz valami apró ajándékot: játékokat, egy szelet *babkát* (torta), hajszalagot, néhány csillogó-színes üres cigarettásdobozt, virágmintás tányért, egy pár zoknit, meleg sapkát. Azután jön a sorshúzás: a szerencse dönt. Meggyújtjuk a gyertyákat, és kiosztjuk az ajándékokat. A gettóbeli ajándék nem értékes, de mély hálával veszi át, aki kapja. Végül jiddis, héber, lengyel dalokat éneklünk, mindent, ami illik az ünnepi hangulathoz. Néhány óra vidámság, néhány óra feledés, néhány óra álmodozás.”¹²

A szövetségesek ugyan nyilvánosan tudomásul vették a zsidók megsemmisítésének tényét, London és Washington még mindig makacsul húzódozott a konkrét mentéstől. A mai napig nehéz eldönteni, hogy a német vazallusok, illetve néhány alárendelt német hivatalnok mentési kísérletei valódiak voltak, vagy csak zsarolásra szolgáltak. 1942 végén és 1943 első hónapjaiban a román hatóságok tájékoztatták a *Zsidó Ügynökséget*, hogy készek elengedni hetvenezer zsidót a Dnyeszteren túli területről, személyenként kétszáz ezer lejért. Az ajánlatot valószínűleg tapogatózásnak szánták, hogyan léphetnének kapcsolatba a szövetségesekkel, de Radu Lecca az Antonescu-kormány zsidó ügyekért felelős államtitkára, aki mindkét oldal kegyét szerette volna elnyerni, miközben Isztambulba utazott tárgyalni a *Zsidó Ügynökség* képviselőivel, azért tájékoztatta a bukaresti német nagykövetet is. Ezzel a kezdeményezés sorsa megpecsételődött.

A *jisuv* vezetőit megosztotta a kérdés, ráadásul nagyon jól tudták, hogy a szövetségesek nem engednék meg hetvenezer zsidó Palesztinába szállítását. A britek és az amerikaiak egységesen a hajthatatlan elutasítás pártján álltak. 1943 februárjában a román ajánlatot megszelleztették a svájci újságok és a *New York Times*, a közvélemény felháborodottan vette tudomásul a szövetségesek passzivitását, de ezzel nem változtatott semmin. A rákövetkező hetekben a terv módosult: már csak mintegy ötezer árva akartak a Dnyeszteren túli területről Palesztinába vinni. Eichmann ebbe az utóbbi ajánlatba beleegyezett, feltéve, hogy a szövetségesek cserébe átadnak Németországnak húsz ezer ép fizikumú német hadifoglyot.

1943 folyamán szórványos tárgyalások folytak a románokkal, és mivel minden megvesztegethető embert megvesztegettek Bukarestben, a mentőakció ötlete továbbra sem halt el. A művelet alól végül kibújt az USA külügyminisztériuma és a brit Hadigazdálkodási Minisztérium, pedig már ott tartottak, hogy a szükséges pénzt a *Zsidó Világkongresszus* Svájcba utalta volna. (Az amerikai államkincstár jóváhagyta a lépést.) 1943 decemberében a külügy feljegy-

zésben értesítette a londoni amerikai követet, John Winantot, hogy a brit hatóságok „aggódnak, hogyan volna lehetséges tekintélyes számú zsidót ellenséges területről kimenteni”.¹³

A mentőakció elmaradásának 1943 eleje óta jutó publicitás meggyőzte a brit és amerikai külügyminisztériumot, hogy valamit tenniük kell: döntöttek egy „menekültügyi konferenciáról”. A konferencia, melyen magas rangú brit és amerikai tisztségviselők vettek részt, Bermudán kezdődött 1943. április 19-én, a Princeton Egyetem rektora, Harold W. Dodds elnöklése alatt. Tizenkét nap tanácskozás után a megbeszélés azzal a sajtónyilatkozattal zárult, hogy „konkrét ajánlást” készítenek mindkét kormány számára; tekintettel a háborús helyzetre, ennél többet nem közölhetnek.

Az amerikai zsidó vezetők is nagyon igyekeztek valamilyen eredményt elérni, azt is érezték, hogy erőteljesebb kezdeményezésekre van szükség, ezek aztán az ország zsidó lakosságának egyre szélesebb köréből meg is érkeztek, de főképpen a jobboldali cionisták (a revizionisták) Peter Bergson vezette kicsi, de hangos csoportjától. Stephen Wise számára azonban elfogadhatatlannak tűnt az amerikai be nem avatkozás miatti kiáltványokkal zavarni az elnököt. Wise aggályok nélkül nyilvánosságra hozta a véleményét. Az 1943 augusztusában tartott *Amerikai Zsidó Konferencián*, egy hónappal Bergson „Vészgyűlés az európai zsidók megmentéséről” című rendezvénye után Wise azt mondta a közönségének: „Első- és utolsósorban, ahogyan végső soron is: amerikaiak vagyunk. Sem hit, sem faj, sem sors nem minősítheti semmilyen módon az amerikaiságunkat. Atyáink és mi magunk úgy döntöttünk, hogy amerikaiak leszünk és maradunk. Első és legfontosabb kötelességünk, szeretett országunk minden más polgárával együtt, megnyerni ezt az antifasiszta háborút. Ha ez nem sikerül, elveszítünk minden mást is.”¹⁴

Wise nézeteit visszhangozta a konferencia legtöbb résztvevője, a legtöbb amerikai zsidó szervezet és ezek nyomtatott sajtója. A legfőbb vezetők között nemigen akadt olyan, aki azt állította volna: nem tettek és nem tesznek eleget. Az egyikük, Israel Goldstein rabbi ugyanezen a konferencián nem rejtette véka alá a meggyőződését: „Valljuk be őszintén, hogy mi, az amerikai zsidók közössége, mintegy ötmillióan, nem háborodtunk fel elég mélyen, elegendő szenvedéllyel, nem kockáztattuk eléggé a kényelmünket és társadalmi kapcsolatainkat, nem álltunk készen, hogy lerázzuk az úgynevezett szeretetreméltóság kötelekét, és keresztény szomszédaink, polgártársaink lelkiismeretét terheljük a bajainkkal.”¹⁵

Az államigazgatás és az amerikai zsidó vezetés fővonalának csatlóására Bergson hívei nem hagyták annyiban a dolgot. 1943 végén meggyőzték Guy Gillette iowai szenátort és Will Rogers kaliforniai képviselőt, hogy javasolja a mentőakciót a Kongresszusnak. A vita során Breckenridge Long államtitkár-

helyettes, aki éveken át semmilyen erőfeszítést nem sajnált, hogy a végsőkig korlátozza a zsidó bevándorlást, most hamis adatokat tárt a külügyi bizottság elé a bevándorlók számával kapcsolatban. Amikor ez nyilvánosságra került, az államkincstár hivatalnokai bizonyítékokat hoztak arra, a külügyminisztérium miképpen próbálta elkenni a megsemmisítésről szóló információkat és megakadályozni a mentőakciókat. A bizonyítékokat Henry Morgenthau pénzügyminiszter az elnök elé tárta. Rooseveltnak úgy döntött, egy bölcs politikus erre kénytelen reagálni, és 1944 januárjában kihirdette a *Háborús Menekültek Bizottságának* megalakítását egy pénzügyminisztériumi tisztviselőnek, John Pehlének a vezetésével. A WRB (*War Refugee Board*) megkapta a felhatalmazást, hogy összehangoljon vagy vezessen bármilyen mentőakciót, melyet hivatalnokai megvizsgáltak és javasoltak.

Tel-Aviv utcáin tömeges tiltakozások kezdődtek az európai zsidóság megsemmisítéséről szóló hírek megerősítésére, a *jisuv* főrabbijai börtöldre és a kollektív gyász egyéb megnyilvánulásaira szólítottak fel. A mindennapi gondok és a hagyományos ünnepek azonban hamarosan követelték a magukét, 1943-ban a kibucmozgalom nagy fesztiválokat szervezett, a *Héber Egyetem* diákjai pedig szokás szerint a purimot ünnepelték karneváli felvonulással. Dina Porat történész szavaival „az agónia a mindennapi élet része lett, ha különösen keserű hírek érkeztek, a fájdalom kifejezőmódjai sokasodtak. A közfgyelem viszont nem fordult tartósan ebbe az irányba, az élet hetekre, hónapokra visszatért a szokott kerékvágásba, egészen a következő sokkoló eseményig.”¹⁶

Etty Hillesum fivérével, Mischával ellentétben úgy döntött, Westerbrokban marad, mikor elérkezett szüleik deportálásának napja. 1943. szeptember 6-án azonban megérkezett a parancs: csatlakoznia kell ugyanahhoz a transzporthoz. Egy jó barát, Jopie Vleeschouwer szeptember 7-i levelében így ír arról a napról: „Előbb a szülei és Mischa szálltak fel a vonatra. Aztán én lódtottam föl egy tömött hátizsákot és egy kisebb kosarat, kidudorodó mély tállal és csupporral. Aztán ő lépett fel, vidáman, mosolyogva, volt még egy kedves szava mindenkihez, minden porcikájában az az Etty maradt, akit jól ismertünk. Aztán egy időre elveszítettem szem elől, végimentem a peronon. Láttam a mamát, H. papát és Mischát, amint folszállnak az 1-es vagonba. Etty a 12-esbe került, bár előbb a 14-esben keresett egy ismerőst, akit utolsó pillanatban újra kihúztak onnan. Aztán éles sípszó következett és az 1000 „transzport alannyal” kihúzott a vonat. Még annyi jó történt, hogy Mischa intett az 1-es vagon repedésén át, Etty vidám »viszlátot« kiáltott a 12-esből, aztán eltűntek.”¹⁷

Ettynek még aznap sikerült egy levelezőlapot kidobnia a vonatból; egy amszterdami barátnak címezték: „Vaktában kinyitottam a Bibliát és ezt találtam: »Az Úr az én váram.« Ülök a hátizsákomon a zsúfolásig tömött tehervagon közepén. Apám, anyám, Mischa néhány vagonnal arrébb. Végül az indulás figyelmeztetés nélkül következett be, Hágából érkező külön parancsra. Énekszóval hagytuk el a tábort, Apa, Anya és Mischa is nyugodtan, határozottan. Három napig leszünk úton. Köszönök minden kedvességet és törődést. Üdvözet mind a négyünkötől, viszontlátásra!”¹⁸

A Vöröskereszt jelentése szerint Ettyt 1943. november 30-án gyilkolták meg Auschwitzban; szülei és Mischa osztoztak a sorsában. Jaap fivére túlélte a tábort, de meghalt a hazaúton Hollandiába, a háború végén.

15. fejezet

A VÉG

1944. március–1945. május

1944. április 6-án, Klaus Barbie, a Gestapo lyoni parancsnoka tájékoztatta Röthkét egy különösen sikeres fogásról: „Ma reggel az izieu-i (Ain) *Colonie d'Enfants* zsidó gyermekotthont számoltuk fel. 41 gyereket fogtunk el, 3 és 13 év közöttiek. A teljes zsidó személyzetet is letartóztattuk: 10 embert, közöttük öt nőt. Pénzt, értéket nem találtunk. Április 7-én indul velük a transzport Drancyba.”¹ Az izieu-i gyermekek és a személyzet nagy része az április 13-i 71. számú transzporttal ment tovább Auschwitzba; a többiek május 30-án és június 30-án deportáltak. Nem maradt túlélő.

A gyermekek és az izieu-i személyzet meggyilkolása csak a németek megsemmisítő gépezetének egy momentuma, de jól mutatja, hogy a háború utolsó évében, a Birodalom rohamosan hanyatló helyzete ellenére továbbra is minden erőfeszítést megtettek, minden begyűjtés számított az európai zsidók megsemmisítésének utolsó rohamában.

A *Wehrmacht* sikeresen megakasztotta a szövetséges előnyomulást Rómáig egészen 1944 júniusáig, és március közepén a németek megszállták Magyarországot. A szövetségesek normandiai partraszállása június 6-án sikerült, ősszel a szovjetek elfoglalták Lengyelországot és a balti országokat, közben megbuktatták a román kormányt, átvették Bulgáriát, és a frontvonalat egészen Budapest határáig tolták előre, de a németek még mindig veszélyes ellentámadásokat indítottak, keleten és nyugaton. Év végére a Birodalom ka-

tonai ereje kimerült: Kelet-Poroszország részben szovjet kézre került, nagy szövetséges erők álltak a Birodalom határainál, és a szüntelen angol–amerikai bombázás hatására az ország ipari termelése is radikálisan hanyatlott.

1944. április 27-én a propaganda miniszter rögzített egy beszélgetést, mely az előző napon, Berlinben hangozhatott el. München legutóbbi bombázása súlyos károkat okozott. Hitlert komoly bosszúvágy töltötte el Angliával szemben. Ezen a ponton Goebbels átmenet nélkül lejegyzí: „A *Führer* zsidógyűlölete nemhogy nem csökkent, de erősödött. A zsidókat meg kell büntetni az európai nemzetek, illetve az egész művelt világ ellen elkövetett bűneikért. Akárhon kapjuk el őket, nem menekülhetnek a megtorlás elől. Az antiszemitizmus előnyei mindig ellensúlyozzák a hátrányait, ahogy mindig is mondtam.”

Az antiszemitizmus tényleg végigsöpört a kontinensen. Érezhető volt Franciaországban épp úgy, mint Ukrajnában, Lengyelországban, magában Németországban vagy Hollandiában.

1944 kora tavaszán Anne Frank leírása a bujkálás mindennapjairól megváltozott, a legbensőbb érzelmek ábrázolását egyre inkább az antiszemitizmussal és népének sorsával kapcsolatos reflexiók vették át. Április 11-én, miután rövid riadalomról számol be, mert azt hiszi, hogy a rendőrség felfedezte a rejtékhelyüket, a holland nemzet iránti túláradó szeretetét fejezi ki. Alig egy hónappal később, május 22-én már kevésbé biztos egy háború utáni holland társadalomban elfoglalt helyzetben:

Legnagyobb szomorúságunkra és csalódásunkra állítólag sokan másképpen viszonyulnak már hozzánk, zsidókhöz. Azt mondják, az antiszemitizmus olyan körökben is felütötte a fejét, ahol korábban elképzelhetetlen volt. Ez minket mélyen, nagyon mélyen érint. A gyűlölet oka érthető, talán még emberinek is tekinthető, de ettől még nem jogos. A keresztények szerint a zsidók elfecsegik a titkaikat a németeknek, elárulják a segítőiket, és ezzel a sokak által máris elszenvetett szörnyű sorsnak és büntetéseknek teszik ki őket. Ez mind igaz. Ám, mint mindent, ezt is kétfelől kellene vizsgálni: a mi helyünkben a keresztények másképpen cselekednének? Legyen valaki zsidó vagy keresztény, képes lesz hallgatni német nyomás alatt? Mindenki tudja, hogy ez gyakorlatilag lehetetlen, akkor hát miért kérnek lehetetlent a zsidóktól?... Szomorú, hogy a bölcs mondaszázszedszer is érvényes: „Amit a keresztény ember tesz, azzal saját lelkiismerete előtt számol el, amit a zsidó, az a teljes zsidóságra visszavetül.”²

Anne hallotta azt is, hogy a háború után a külföldi zsidókat visszaküldik azokba az országokba, ahonnan jöttek. Így aztán a fiatal lány, aki néhány héttel korábban még azt írta, arra vágyik, hogy holland lehessen, a megváltozott köz-

hangulatban jóval körültekintőbben latolgatja az esélyeit: „Egy reménységem maradt – írja még aznap. – Az, hogy ez az antiszemitizmus mulandó, hogy a hollandok megmutatják majd igazi természetüket, soha nem tántorodnak el attól, amit a szívük mélyén igazságosnak tartanak, hiszen ez igazságtalan!”³

Valaki bejelentette, hogy a Prinsengracht 263. alatt zsidók rejtőznek. 1944. augusztus 4-én letartóztatták őket, előbb egy amszterdami börtönbe, majd Auschwitzba vitték. Margót és Anne-t később átszállították Bergen-Belsenbe, és itt mindketten belehaltak a tifuszbba, néhány héttel a tábor felszabadítása előtt. Feltehetőleg tömegsírba temették őket. Otto Frank kivételével a rejtekhelytől mögött megbúvó nyolc emberből senki nem élte túl a háborút. Miep és Jan találták meg Anne naplójának szanaszét szórt lapjait a rejtekhelyen.

Franciaországban 1944 elején a szélsőséges kollaboránsok ideje következett egy gestapós, Joseph Darnand rendfenntartó főparancsnok kinevezésével, aki néhány hónap múlva belügyi államtitkár lett, ugyanakkor a harcos katolikus és már a háború előtt is szélsőjobbos Philippe Henriot állt a propaganda és tájékoztatás minisztériumának élére. Nézeteik és fanatizmusuk méltó párja volt SS-es példaképeiknek és szövetségeseiknek. Henriot csak úgy köpködte magából az epés antiszemita propagandát napi kétszeri rádióadásában, közben Darnand emberei beárulták, letartóztatták, megkínózták és megölték az ellenállás harcosait és a zsidókat. Meggyilkolták Victor Bascht, az *Emberi Jogok Ligája* egykori elnökét és a feleségét, mindketten nyolcvanas éveikben jártak; megölték Blum korábbi oktatási miniszterét, Jean Zayt; Reynaud belügyminiszterét, Georges Mandelt, hogy csak a legismertebb zsidó áldozatokat említsük. A párizsi *Gestapo* teljes erőbedobással működött, függetlenül a normandiai partraszállástól, és a közeledő szövetséges erőktől. Július 20-án és 24-én a németek razziáztak az északi *UGIF* gyermekotthonaiban, ahol még mindig 650 gyermek élt a szervezet felügyelete alatt. Először 233 gyermeket szállítottak Drancyba. Edinger közvetlen reakciója az volt, hogy szélnek ereszteti a gyerekeket, de hamarosan visszavonta az utasítást. Elvitték a megmaradt gyerekeket is. A legvégén az északi zóna *UGIF* vezetői már a – talán éppen ellenük irányuló – megtorlástól tartottak.

Augusztus 17-én és 22-én indultak az utolsó franciaországi transzportok Auschwitzba. Augusztus 25-én Philip Leclerc tábornok a Szabad Franciaország páncélos hadosztályával, a nyugatról érkező amerikaiakkal egyesülve felszabadította Párizst.

Olaszországban és a korábbi olasz megszállt területeken a begyűjtés nem vezetett sok sikerre, mert az apró falvakban a zsidók menedékre találtak. A németek nem rendelkeztek a megfelelő eszközökkel, hogy kis vagy közepes közösségeket alaposan átkutassanak. Így a fasiszta kormány új rendeletében bíztak, mely előírta, hogy minden zsidót koncentrációs táborba kell küldeni.

Remélték, hogy a fasiszta rendőrség kezébe veszi az ügyet, és egy kisebb *Gestapo*-különítmény majd szétszórja az embereit, hogy a helyi rendőrörsöket tanácsal lássák el.

Néhány körzetben tényleg követték Mussolini utasítását, német közreműködők nélkül is. Velencében például, 1943. december 5-én és 6-án a helyi rendőrség már letartóztatott 163 zsidót a saját házában vagy az öregek otthonában. 1944. augusztus 17-én, majd végül október 6-án ezt német közreműködéssel megismételték az öregek otthonában, és huszonkilenc zsidó beteget tartóztattak le három velencei kórházban. A régi rizsgyárban, az 1944 augusztusa óta Fossolit helyettesítő Riseria di San Sabbában, a legöregebbeket és leggyengébbeket azonnal meggyilkolták; a többieket Auschwitzba küldték, és ott semmisítették meg. Milánóban az olasz fasiszták egy bandája a németeken is túltett bestialitásban. Pietro Koch emberei egy villában ürtöttek tanyát, mely hamarosan a *Villa Triste* („szomorú villa”) néven vált ismertté, itt kínozták meg és végezték ki zsidó és nem zsidó áldozataikat.

Az olaszországi (és délkelet-franciaországi) begyűjtésekkel egy időben a németek Görögország és a görög szigetek felé fordították figyelmüket. Két héttel húsvét előtt, 1944. március 23-án, körülbelül 800 zsidót tereltek össze az athéni központi zsinagógában, a németek ígérete szerint maceszosztásra. Mindenkit letartóztattak, a haideri tranzittáborba, majd onnan áprilisban Auschwitzba vittek. Nem feledkeztek meg az Égei-tenger egyetlen zsidó közösségéről sem. 1944 júliusában a görög szigetekeken élő legtöbb zsidót letartóztatták. Július 23-án Rodosz 1750 zsidó lakosa és Kos apró szigetének 96 zsidó lakosa került sorra. Három bárkába zsúfolták, és a szárazföldre szállították őket. Akik túléltek a tengeri utat és a szárazföldi rossz bánásmódot, érkezéskor a szokásos tehervagonokba kerültek, és augusztus 16-án Auschwitzba értek. Rodosz szigetéről százötvenegy, Kosról tizenkettő deportált élte túl a háborút.

A *Wehrmacht* 1944. március 19-én szállta meg Magyarországot. A náci vezér egyoldalú katonai beavatkozással fenyegette meg Horthyt, és kényszerítette, hogy állítson németpárti kormányt. Sztójay Dömét, korábbi berlini követet nevezték ki miniszterelnöknek. Hitler követelte, hogy legalább százezer zsidót küldjenek németországi „munkára”. Horthy engedelmeskedett. Edmund Veesenmayert még aznap kinevezték Hitler különleges küldöttjének a magyar kormányhoz; Eichmann is a magyar fővárosba érkezett, őt hamarosan követték „különleges egységének” tagjai.

Azonnali hatállyal zsidóellenes intézkedéseket vezettek be. Április 7-én megkezdődtek a begyűjtések vidéken, a magyar csendőrség lelkes közreműködésével. Kevesebb, mint egy hónap alatt több százezer zsidó számára

gettók és táborok nőttek ki a földből Kárpátalján, Észak-Erdélyben, majd később az ország déli részén. A németek azt tervezték, Budapestet „ürítik ki” utoljára, körülbelül júniustól. Eltűnődhetünk azon, hogy a (március 12-én létrehozott) *Zsidó Tanács* hozzáállása nem járult-e hozzá, még jobban, mint máshol, a zsidók tömegeinek engedelmes passzivitásához. A (központi) *Zsidó Tanács* tudta, mi történik, sok magyar zsidó úgyszintén, különösen Budapesten. A visszatérő munkaszolgálatosok, a keleti frontról érkező magyar katonák, a lengyel és szlovák zsidó menekültek terjesztették a megsemmisítésekről szóló információt, ahogyan a *BBC* magyar adása is. Ráadásul, április 7-én, két szlovák zsidó, Rudolf Vrba és Alfred Wetzler megszökött Auschwitzból, és huszonegyedikén elérte a szlovák határt. Napokon belül részletes beszámolót írtak a felső-sziléziai táborban végbemenő, módszeres megsemmisítésről, és átadták a pozsonyi (*Bratislava*) „Munkacsoportnak”. Az úgynevezett Auschwitz-jegyzőkönyv eljutott Svájcba és a szövetségesekhez; terjedelmes részletek jelentek meg belőle a svájci és amerikai sajtóban. Ma sem világos azonban, hány napig tartott, míg a beszámoló a budapesti *Zsidó Tanácshoz* is eljutott. A *Zsidó Tanács* vezetője Stern Samu úgy vélhette, hogy a vidéki zsidóság figyelmeztetése úgyszintén haszton van.

A tömeges deportálás Auschwitzba május 15-én kezdődött. Birkenau krematóriumai nem bírták az iramot, fedetlen halottégető gödröket kellett ásni. Perry Broad SS-tiszt a frankfurti Auschwitz-tárgyaláson a következőket mondta el a tanúvallomásaiban: „Az állandó túlzott használat következtében a kemencék rossz állapotba kerültek, és csak a III. krematórium működött... A különleges kommandósok számát növelték, lázas gyorsasággal kellett kiüríteniük a gázkamrákat... Alig vonszolták ki az utolsó testet, és húzták a holttestekkel borított, krematórium mögötti udvarra, a halottégető gödörhöz, mikor a következő csoport már vetkőzött is, hogy készen álljon az elgázosításra.”⁴ Höss is beszélt a halottégető gödrökről: „A gödörben a tüzet szítani kellett, a fölösleges zsírt elvezetni, az égő holttestek hegyét állandóan át kellett forgatni, hogy a lecsapolt zsír táplálhassa a lángokat.”⁵

A deportálások megkezdése után nem sokkal, az országban belül erősödött a nyomás, különösen Horthy régi, konzervatív politikai szövetségeseinek és legfelsőbb tanácsadóinak részéről, a deportálások blokkolására, az együttműködés beszüntetésére. Június vége felé nemzetközi beavatkozás erősítette a belső ellenállást: a svéd király, a pápa, az amerikai elnök sorra szót emelt a kormányzónál. Július 2-án heves amerikai bombázás adott nyomatékot Roosevelt üzenetének. Horthy tétovázott, készen állt a követelések teljesítésére, de néhány hét alatt sem tudta keresztülvinni az akaratát a náci párti kormányban. Július 8-ra, mire végre leálltak a magyar transzportok, már 437 000 zsidót szállítottak Auschwitzba, ebből 394 000-et azonnal megsemmisítet-

tek. A munkára kiválasztottak közül is nagyon kevesen érték meg a háború végét. Budapesten még mintegy 250 000 zsidó várt a sorsára.

A zsidóellenes indulatoknak leginkább az egyházak vethettek volna gátat. XII. Pius más vezetőkkel karöltve járt közben Horthynál, hogy leállítsa a németek akcióját. Ez volt az első alkalom, hogy a pápa nyíltan közbeavatkozott a zsidók érdekében, 1944. június 25-én; ez az üzenet is meglehetősen homályosan fogalmazott, nem említette kifejezetten a zsidó szót, és nem említette a megsemmisítést sem.

A magyar katolikus és protestáns egyház vezetői tudták, mit jelent a német deportálás; mégsem lehetett egyiküket sem rávenni a Sztójay-kormány politikája elleni nyílt állásfoglalásra. Inkább mindkét egyház felmentést akart kicsikarni a kitért zsidóknak, ez részben sikerült is nekik, pontosabban éppen azért sikerült, mert tartózkodtak a deportálások elítélésétől úgy általában. Ami általánosságban a zsidók deportálását illeti, ezzel kapcsolatban a magyar katolikus hierarchia első embere, Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímás rövid pásztorlevelet olvastatott fel július 16-án, egy héttel azután, hogy Horthy leállította a transzportokat.

Mivel az események viharos gyorsasággal peregtek az országban, két máig ható és egymással kapcsolatos eseményt emelünk ki: az egyik a zsidó „Segélyező és Mentőbizottság” (héberül *Vaada*) néhány tagjának tárgyalási kísérlete a németekkel; a másik a szövetségesek döntése a Budapest–Auschwitz vasútvonal és az auschwitzi gyilkológépezet bombázásáról.

A *Vaadát* 1943 elején alapították a magyar fővárosban, elsősorban a Magyarországra került szlovák és lengyel zsidó menekültek megsegítésére. A bizottságot két némiképp politikai kalandor természetű ember: Kasztner Rudolf kolozsvári cionista újságíró és Brand Jenő (Joel) szintén Erdélyből, valamint Komoly Ottó budapesti mérnök vezették, a végrehajtó bizottságnak más magyar zsidó tagjai is voltak. 1944. március végén Kasztner és Brand Budapesten találkozott Dieter Wislicenyvel. Eichmann követének jelentős pénzösszeget (két millió dollárt ajánlottak), hogy elkerülhessék a magyarországi zsidók deportálását. Mivel hamar kiderült, hogy a *Vaada* nem tud ennyi pénzt előteremteni, Eichmann április közepén-végén magához hívatta Brandot, és felajánlotta, hogy a nyolcszázezer magyarországi zsidó életét a nyugati szövetségesek megválthatják tízezer téliesített teherautóval, melyeket csak a keleti fronton használnának. Az SS megengedte Brandnak, hogy egy Grósz Bandi nevű kettős ügynök és minden szempontból sötét figura társaságában Isztambulba utazzon, mert Himmler emberei bíztak benne, hogy Grósz kapcsolatot teremthet a Nyugattal.

A németeknek természetesen nem állt szándékában jelentős számú magyar zsidót elengedni. A deportálások és a megsemmisítés példátlan gyorsasága és

mértéke a legjobb mutatója annak, mit gondoltak a németek valójában. A kapcsolatteremtés oka nagyon egyszerűen leírható: ha a szövetségesek elutasítják az ajánlatot, hibáztathatók abban, hogy hozzájárultak a magyar zsidók megsemmisítéséhez; és mint 1938 júliusában az eviani konferencia után, a németek ismét kijelenthetik: „Senkinek sem kellene!” Ha a szövetségesek véletlenül mégis tárgyalásokba kezdenének, Sztálin biztosan ellenkezne, és végre bekövetkezne a nagy szakadás, melyre Hitler türelmetlenül várt. Grósz kiküldése mögött ugyanaz a logika tapintható: ha a Nyugat elfogadja a feltételeket és külön tárgyal, a szovjetek úgyis megtudják, és az eredmény ugyanaz.

1944. május 19-én Brand és Grósz megérkezett Isztambulba. Mialatt Grósz a saját „küldetésében” járt el, Brand továbbította az SS javaslatát a *Jisuv* isztambuli képviselőinek. Az események ezután gyorsan peregték. A *Zsidó Ügynökség* (*Jewish Agency, Szohnut*) vezetője, akit Ben Gurion Jeruzsálembe hívatott, úgy döntött, azonnal közbenjár a szövetségeseknél, legyen bármilyen kicsi az esély a németekkel történő megállapodásra. A palesztinai brit főparancsnok, Ben Gurion tájékoztatása után hozzájárult, hogy Mose Sertok, a *Zsidó Ügynökség* politikai osztályának titkára Isztambulba utazzon, és ott találkozzon Branddal. Sertok indulását azonban halogatták, és Brandnak el kellett hagynia Törökországot. Így (a szíriai) Aleppóban, brit őrizet alatt találkoztak június 11-én. Brand elismételte a németek üzenetének lényegét Sertoknak is.

A *Jisuv* vezetése ugyan hamar felfogta, hogy Grósz küldetése nem más, mint német trükk, Brand pedig csak a kiegészítő csali, Sertok és Hájim Weizmann, a *Cionista Világszervezet* (WZO) elnöke közbenjárt Anthony Eden külügyminiszternél Londonban, hogy valamilyen gesztussal próbáljon időt nyerni, és ezzel legalább a magyar zsidóság egy részét megmenteni. Július 15-én megérkezett a válasz: a német „ajánlatot” elutasítják. Brandot közben Aleppóból Kairóba szállították, továbbra is brit őrizetben. Ezzel a küldetése gyors véget ért.

Nehéz elhinni, hogy az agyafúrt Kasztner komoly reményeket táplált Brand küldetésének sikerével kapcsolatban. Közben viszont nyilván rájött arra, hogy a Budapesten működő SS-tisztek kaphatók kisebb alkukra, melyekre még ráfoghathják, váltságdíjat hoznak a Birodalomnak, mialatt szépen jövedelmeznek néhány tisztnek. Így aztán, egy 1944 áprilisától júniusig tartó tárgyalás sorozatban Kasztner meggyőzte Wislicenyt, Eichmannt és még egy Himmler alárendeltet, Kurt Bechert, engedélyezzék, hogy egy vonat (legfeljebb) 1684 zsidót Budapestről Svájcba szállítson, a német jó szándék jeleként, a reménybeli „cseretárgyalások” keretében. Egy zsidóért 1000 dollárt kellett fizetni, Bechernek, aki a véglegesítésben részt vett, sikerült a szerencsés utasok némelyikéből dupla árat kifacsarni. Június 30-án a vonat elindult – meglepő módon – először Bergen-Belsenbe: később azonban a „Kasztner-zsidók” eljutottak

Svájcba, két transzportban, az egyik kora ősszel indult tovább, a másik néhány hét múlva. Kasztner nem egyedül válogatta össze az utasokat, de jelentős befolyást gyakorolt a válogató bizottságra; ezért a háború után nepotizmussal vádolták, Izraelben két bírósági eljárás folyt az ügyében, végül közreműködése az életébe került.

Ugyanezekben a hónapokban kudarcot vallott egy egészen másfajta mentési kísérlet: hogy a szövetségesek bombázzák le a Magyarország és Auschwitz közti vasútvonalat és talán a megsemmisítések helyszínét, Auschwitz-Birkenaut is.

1944. május 25-én Roswell McClelland, a berni Menekültügyi Bizottság képviselője továbbított Washingtonnak egy üzenetet Isaac Sternbuchtól, az *Ortodox Rabbik Amerikai Egyesületének* svájci képviselőjétől; az üzenetet az *Ortodox Rabbik Egyesületének* címezték, New Yorkba: „Üzenetet kaptunk Szlovákiából – írta Sternbuch –, azt kérjük tőlünk, hogy bombázzunk pontosan két város, Kassa (Kosice) és Presov (Eperjes), valamint a közöttük futó vasútvonal fölött... Ez gyakorlatilag az egyetlen Magyarországról Lengyelországba vezető út... Tegyetek meg a szükséges lépéseket, hogy a bombázás többször ismétlődjön, nehogy a vasutat újra építsék!”⁶

A Szlovákiából Sternbuchnak küldött információ forrása a „Munkacsoport” volt. 1944 májusában Weissmandel első levelét még nem vették tudomásul, ezért május 31-én a szlovák rabbi újra próbálkozott, és újra megadta a deportálások részletes adatait: a részletek kivételes precizitásról árulkodtak, beleértve a gyilkoló gépezet leírását. Weissmandel levele a gyötrelmes könyörgéssel zárult: „Most azt kérdezzük: hogyan tudtok enni, aludni, élni? Milyen bűnösnek érzitek majd magatokat, ha nem mozdítotok meg eget-földet, hogy segítsetek rajtunk, ahogy csak a népünkön lehet, és a lehető leggyorsabban?... Az Isten szerelmére, tegyetek valamit most azonnal!”⁷

Június végén, miután a zsidó szervezetek és a washingtoni WRB megkapta Sternbuch üzenetét, intenzív kapcsolatfelvétel, majd tárgyalások kezdődtek. Pehle továbbította az üzenetet John J. McCloy hadügyminisztériumi tisztviselőnek, de fenntartásokkal: „...tudattam Mr. McCloyjal azt is, hogy a hadügytől semmilyen lépést nem várunk el, amíg megfelelően meg nem vizsgáltuk az ügyet.”⁸ Néhány nappal később, Leon Kubowitzki a *Zsidó Világkongresszus Mentőbizottságának* elnöke levelet intézett Pehléhez, és ezúttal nem a magyar–lengyel vasútvonal bombázását kérte, hanem azt, hogy szovjet ejtőernyősök vagy a lengyel földalatti mozgalom tagjai rombolják le a halálgyár berendezéseit. Eközben a halálgyár bombázását javasolta egy másik zsidó képviselő, Benjamin Akzin is.

1944. július 4-én McCloy hadügyminisztériumi tisztviselő levélben hárította az ötletzáport és a folyamodványok sorát: „A hadügyminisztérium úgy

véli, a javasolt légi hadművelet kivihetetlen. Csak a döntő hadműveletekben résztvevő légi támogatás jelentős átcsoportosításával történhetne, és kétséges kimenetele miatt nem tervezzük a megvalósítását.”⁹ Átmenetileg Churchillt is bevonták, aki kedvezően is nyilatkozott egy lehetséges akcióról, de július közepére már épp úgy elzárkózott, mint Washington.

Közben Hösst visszahelyezték Auschwitzba, hogy személyesen irányítsa a magyar zsidók megsemmisítését. Feladatának maradéktalan teljesítéséért megkapta az első- és másodosztályú vaskeresztet.

Míg 1944 nyarán Németország a szövetségesek katonai nyomása alatt hánykolódott minden fronton, a Birodalmon belül fontos esemény történt: merényletet kíséreltek meg Hitler ellen. A rendszert és a vezért korábban lelkesen, de legalábbis vakon követő tisztek között is egyre nőtt azok aránya, akik 1944-re készen álltak a náci vezért, és ezzel megmentik Németországot a teljes összeomlástól. Az összeesküvés pusztán véletlenségből vallott kudarcot. Viszont jelentős megtorlást vont maga után. A rákövetkező hónapokban, gyakorlatilag a háború végéig szüntelenül követték egymást a megtorló akciók, már régen nem csak az akció kitervelői, hanem a Gestapo szorgos tevékenységével felfedett ellenzéki csoportok tagjai ellen úgy általában.

1944. július elején a Vörös Hadsereg felszabadította Majdaneket. Augusztus 23-án összeomlott Antonescu rezsimje, harmincegyedikén a szovjet hadsereg bevonult Bukarestbe. Néhány nap múlva Bulgária következett. Közben, augusztus 1-jén, mikor a szovjet hadsereg Varsó térségében a Visztula keleti partjára ért, a Honi Hadsereg megadta a jelet a városban a felkelésre. Ádáz utcai harcok kezdődtek a felkelők és a helyszínre érkező német erősítő csapatok között, a szovjetek pedig előbb nem tudtak, aztán nem akartak beavatkozni. Október 2-án a lengyel erők végül megadták magukat, miközben fővárosuk rommá lett. A szovjet hadsereg nem sokkal ezután elfoglalta Varsót. Kezdetben a német ellentámadás tartotta vissza őket a Visztula-parton, később Sztálin így vélte megoldani a későbbre tervezett kommunista uralommal szembeni nemzeti ellenállás lefejezését: hagyta, hogy a németek megtizedeljék a felkelőket.

Emanuel Ringelbaumot és fiát a németek még a lengyel felkelés előtt, 1944 márciusában elkapták és lelőtték. A Varsóért folytatott harcban aztán sok olyan zsidó is elpusztult, aki a város árja felében keresett menedéket.

Amikor a Vörös Hadsereg Łódźhoz közeledett, a németek úgy döntöttek, lerombolják a chelmnói kivégzőhelyet. A deportálások rövid szünetelése reményt és örömet ébresztett a gettó lakóiban, Rosenfeld erről ír július 28-án: „Hol az apokalipszist, hol a megváltást éljük át. Kicsit máris szabadabban lé-

legzünk. Az emberek úgy néznek egymásra, mintha azt mondanák: »Értjük egymást!«... Annyi szenvedés, annyi rémület, annyi csalódás után nem csoda, hogy előre nem örülnek semminek... És ha ilyen hosszú idő után a »megváltás« tényleg a küszöbön áll, jobb, ha kellemesen lepődünk meg, mint ha újabb csalódás ér minket. Ilyen az emberi természet, ilyen az emberi gondolkodás a litzmannstadti (Łódź német neve) gettóban 1944 júliusában.”¹⁰ Ez maradt Rosenfeld utolsó naplóbejegyzése.

Augusztus 2-án a németek bejelentették a „gettó áthelyezését”. Augusztus 3-tól minden nap ötezer zsidónak kellett összegyűlnie a pályaudvaron. A lakók közül néhányan megpróbálták elrejtőzni. Mivel a zsidó rendőrség nem tudott megbirkózni a helyzettel, a német rendőrség és tűzoltóság egységei léptek a gettó területére, és rángatták elő a gyorsan fogyatkozó lakosság megmaradt tagjait. Augusztus 28-án a gettó felszámolása véget ért. Rumkowski, a felesége, fogadott fiuk, Rumkowski fivére és az ő felesége az utolsó Auschwitz-Birkenauban tartó transzporthoz csatlakoztak. Sem Rumkowski, sem a családtagjai nem éltek túl. Amikor a Vörös Hadsereg 1945 januárjában elfoglalta a várost, 877 zsidót talált életben.

Lengyelország felszabadult. 1939-ben 3,3 millió lengyel zsidó élt az országban, ebből körülbelül 300 000-en éltek túl a háborút, közülük úgy 40 000-en rejtőztek Lengyelországban. 1944. július elején, mikor a Vörös Hadsereg elérte Litvániát, még 33 000 zsidó élt a németek megszállta balti országokban, főleg a kovnói és savli gettóban és az észtrországi munkatáborokban. Július közepén, mint említettük, a kovnói gettót felszámolták: mintegy 2000 lakóját helyben megölték, 7-8000-et németországi táborokba deportáltak. Július 15. és 22. között úgy 8000 zsidót deportáltak Savliból a Gdansk (*Danzig*) melletti Stuthoffba.

Kruk időközben a központi észt munkatábor, Klooga lakója lett. Folytatta a krónikáírást, bár kevésbé rendszeresen, mint Vilnában. 1944. augusztus végén ismét átirányították, ezúttal a szomszédos Lagedibe. „Eddig a pusztán földön aludtam – írta augusztus 29-én. – Ma odút építettem magamnak, be-deszkáztam a barakk gödreit – ez Lagediben teljesítmény... Ha lehet, továbbra is följegyzem, ami történik.”¹¹ Még néhány napig jegyezte is. Naplójának utolsó bejegyzése 1944. szeptember 17-én kelt. Fölírta, hogy tanúk jelenlétében elrejtje a kéziratait. „Ma, *ros há-sáná* előestéjén, egy évvel azután, hogy Észtországba érkezünk, Lagediben elásom a kézirataimat Sulma asszony [?] barakkjában, az őrházzal szemben. Hatan lesznek jelen.”¹² Másnap, Benjamin Harsav, Kruk naplója angol kiadásának szerkesztője szerint „sietősen megsemmisítettek minden Lagediben és Kloogában élő zsidót. A lakókat kényszerítették, hogy farönköket fektessenek egymásra, majd csupaszon a rönkökre feküdjenek. Ezután tarkón lötték őket. Réteget terítettek rétegre, végül

a máglyát meggyújtották. Másnap reggel megérkeztek a Vörös Hadsereg első egységei. A Kruk naplójában említett hat tanú egyike életben maradt. Visszatért Lagedibe, kiásta a naplót, és elvitte Vilnába.¹³

A háború utolsó évében Theresienstadt lakóinak életkörülményei is vilámgyorsan leromlottak. Jakob Edelsteint már 1943 őszén letartóztatták, mert néhány embernek segített kiszökni a táborból: őt magát, Mirjámot, a feleségét, Árjét, a fiát és Olliner asszonyt, Mirjám öreg édesanyját Auschwitzba küldték. Edelstein a főtábor 11-es blokkjába került, családja a birkenau-i „családi táborba”. 1944. június 20-án újra találkoztak a III. krematórium előtt, és mindannyiukat lelőtték. Jakobot utoljára, hogy végig kelljen nézni fiának, feleségének és anyósának a legyilkolását. 1944. szeptember 27-én Paul Eppsteint azzal az ürüggyel tartóztatták le, hogy szökni akart. A Kiserődbe vitték, és kivégezték. Theresienstadt lakóit most a három előljáróból az utolsó, a bécsi Benjamin Marmelstein vezette.

1944 őszén egy második filmet is forgattak Theresienstadtban, ezúttal Kurt Gerronnal, az ismert zsidó színész-rendezővel, a weimari sztárelőadóval. A film kellemes üdülőhelynek mutatta be Theresienstadtot, parkokkal, uszodákkal, focibajnoksággal, iskolákkal, vég nélküli kulturális eseményekkel (koncert, színház stb.); kizárólag „boldog arcokat” mutatott. Az 1944 novemberére elkészült 2. számú nagyszabású szemfényvesztés a *Theresienstadt: dokumentumfilm a zsidók telephelyéről* – nem pedig, ahogy gyakran emlegetik: „A Führer egy várost ajándékoz a zsidóknak” (ezt az ironizáló címet maguk a gettólakók adták a filmnek) címet viselte, és soha nem mutatták be nyilvánosan. Gerron az utolsó transzporttal érkezett Theresienstadtból Auschwitzba, és azonnal elgázósították.

1945 áprilisában, a tábor előkészítése után megérkezett a Nemzetközi Vöröskereszt második delegációja, hatalmas SS-kísérettel, melyhez maga Adolf Eichmann is csatlakozott. A genfi küldöttek ismét elégedetten távoztak: jelentésükben Theresienstadtot „apró zsidó államnak” nevezték. Mellesleg egyedül nekik vetítették le Gerron filmjét; még ők is „kissé túl propagandisztikusnak” találták.¹⁴

Fegyveres felkelés Theresienstadtban nem tört ki, bár a németek 1944 őszén ezt is számításba vették Treblinka, Sobibor és októberben az auschwitzi *Sonderkommando* tagjainak elkeseredett és azonnal levert lázadása után. Nem véletlen, hogy ezekben a hónapokban, az Auschwitzba induló transzportokat főleg fiatal emberekből állították össze. 1945 februárjában a németek elrendelték két újabb létesítmény építését, az egyik egy hatalmas csarnok, hermetikusan záródó ajtókkal, a másik egy hatalmas, fedett gödör. Mindkettő azt a célt szolgálta, hogy akár a teljes zsidó lakosságot ott helyben meg lehessen semmisíteni, ha a szovjet csapatok érkezése előtt ezt a döntést hoz-

zák. A foglyok végül megmenekültek: összesen 141 184 zsidót küldtek hosszabb-rövidebb időre Theresienstadtba, a háború végére 16 832-en maradtak életben.

Redlich naplójának utolsó bejegyzése 1944. október 6-án „Dan naplójának” része lett [újszülött fiát hívták Dannek], ebben úgy kommentálta az eseményeket, hogy újszülött fiát szólította meg: „Holnap utazunk, fiam. Egy újabb transzporttal, mint előttünk ezrek. Nem jelentkeztünk rá. Minden ok nélkül belevettek minket. Sose bánd, fiam, nem számít. Az utóbbi hetekben elment már az egész családkunk. A nagybátyád, a nénéd, szeretett nagyanád... Holnap mi is megyünk, fiam. Remélem, a megváltás közel van.”¹⁵ Redlichet és csecsemő fiát érkezéskor azonnal megölték.

Szlovákiában a földalatti mozgalom felkelését elhamarkodták, hiába közeledett gyors tempóban a Vörös Hadsereg: a németek és segítők hamar legyűrték a helyi partizánokat. Azokat a zsidókat, akik a fegyveres felkeléshez csatlakoztak, általában helyben lelőtték, ugyanez történt a *jisuv* három ejtőernyősével; a többieket főleg Auschwitzba deportálták, vagy más táborokba, közöttük 1944 végén és 1945 elején már Theresienstadtba is. A Vatikán megpróbálta leállíttatni a deportálásokat, legalábbis a kikeresztelkedett zsidókat, de ez sem sikerült. Tiso, aki korábban nem viselkedett olyan szélsőségesen, mint legközelebbi segítőtársai, most a XII. Piusnak írt levélben a deportálások mellett állt ki: „A kegyetlenkedésről szóló szöbeszéd nem más, mint ellenséges propaganda... A deportálás oka, hogy megvédjük a nemzetet az ellenségétől... Nemzeti szuverenitásunkat megőrizhettük, ezért tartozunk ennyivel, hálánk és hűségünk [jelül] a németeknek.”¹⁶

Közben a szomszédos Magyarországon az események éles és kedvezőtlen fordulatot vettek. Október 15-én Horthy bejelentette, hogy országa kilép a háborúból. A németek még ugyanaznap átvették a hatalmat Budapesten, letartóztatták a kormányzót és a fiát, és kinevezték a Szálasi vezette nyilas kormányt. Szálasi Ferenc a magyar fasiszta mozgalom vezetője volt, és őt támogatta a hadsereg nagy része. Október 18-án Eichmann visszatért Budapestre. A rákövetkező hetekben a németek mintegy ötvenezer zsidót küldtek gyalogmenetben a magyar fővárosból az osztrák határra, előbb a magyar csendőrség, majd német őrk felügyelete alatt. A cél az volt, hogy ezek a zsidók az osztrák főváros erősítésén dolgozzanak. Már menet közben ezrek pusztultak el a kimerültségtől és a rossz bánásmódtól, vagy az örök golyóitól. További 35 000 zsidót vezényeltek a Budapest körüli sáncok ásásához: ők lettek az elsődleges célpontjai azoknak a nyilas suhancoknak, akiknek tébolya a szovjet erők közeledésével egyenes arányban nőtt. Mikor a menekülő katonai egységekkel együtt visszakényszerültek a városba, a zsidó munkaosztagok tagjai és a lakóházakból elhurcoltak közül sokakat a hidakról vagy a partról belelőtték

a Dunába. A mészárlás olyan arányokat öltött, hogy „különleges rendőri egységeket kellett kivezényelni a nyilasok ellen, a zsidók védelmében”.¹⁷

A szovjet csapatok már a városban harcoltak, de az öldöklés folytatódott, a nyilasok ölték a zsidókat, de más „ellenségeket” is. Egy magyar hadnagy ábrázolja a következő eseményeket, valószínűleg 1945. január közepén: „Kiléstem a Vigadó mögül, a kettes villamos sínpárján hosszú sorban álltak az áldozatok, mint akik már beletörődtek a sorsukba. A Dunához közelebb állók csupaszra vetkőztetve, mások lassan mentek lefelé, és vetkőztek. Egy püssze-nés sem hallatszott, csak a puskalövések vagy a géppuska ugatása. Délután, mikor már senki nem állt a parton, odamentünk. A halottak vérbe fagyva heverték a Duna jégátláin. Közöttük nők, gyerekek, zsidók, gojok, katonák és tiszték.”¹⁸

1945 februárjában a szovjet hadsereg felszabadította Budapestet.

A Birodalom szétesése úgy gyorsult, ahogy teltek a hetek, 1945 januárja és márciusa között az irányító és felügyeleti rendszer egyre jobban akadozott. Nyugaton felszabadult Belgium és Hollandia. A Rajna- és a Ruhr-vidék a szövetségesek kezére került, március 7-én egy amerikai páncélos csapattest Remagennél átkelt a Rajnán. A keleti fronton, Budapest elfoglalása után a szovjet erők Bécs felé nyomultak; közben északkeleten a balti országok ismét Sztálin markába kerültek; a porosz erőségek sorra estek el, több millió német civil menekült nyugati irányba, növekvő pánikban, mert terjedtek az oroszok barbarizmusáról szóló hírek. Márciusban a szovjet csapatok átkeltek az Oderán. Berlin felé nyitva állt az út. Néhány héttel korábban Sztálin, Rooseveltt és Churchill találkoztak Jaltában, újrarájolták Kelet-Európa határait, Németországot pedig megszállási zónákra osztották. Ugyanazokban a napokban, 1945 februárjában, az oroszok elől menekülőkkal tömött Drezda tüzes pokollá változott két sikeres légítámadás – egy brit és egy amerikai – hatására.

A német városok katasztrofális károkat szenvedtek, és a közlekedés egyre kaotikusabbá vált, de a Gestapo még mindig deportálásra szólított föl. 1945 januárjában a Stuttgartban élő mintegy kétszáz *Mischling*, valamint a vegyes házasságban élők parancsot kaptak, hogy álljanak készen a deportálásra Theresienstadtba. Az egész Birodalomban ehhez hasonló parancsokat küldtek szét. Február 13-án délután Klemperer feljegyezte: „Ma [reggel] nyolckor Neumarknál voltam. Frau Jährgig zokogva jött elő a szobájából. Azután elmondta: a munkaképeseket evakuálják, külső munkaszolgálatnak nevezik; én maradok, mert fel vagyok mentve a munkaszolgálat alól. A vég valószínűbb számomra, a többiek elmehetnek. Frau Jährgig fordítva gondolja, szerinte itt maradni privilégium... A körözüvényben az állt, pénteken korán reggel a

Zeughastrasse 3. szám alatt kell jelentkezni, munkaruhában és kézipoggyással, melyet meglehetősen távolságba kell majd cipelni, és két-három napos utazásra elegendő élelmiszernek kell benne lennie... Kimondva külső munkaszolgálat, de mindenki halálmenetnek tekinti.”¹⁹

Néhány óra múlva megkezdődött Drezda bombázása. A pokoli felfordulásban Victor és Eva átmenetileg elvesztették egymást... Véletlenül találkoztak újra az Elba-parton. Lefejtették Victor csillagját, és már mint nem zsidók rejtőztek el a többi menekülttel ismerősöknél, kívül az égő városon, mielőtt nyugatra indultak volna.

A náci vezér, aki egyre inkább saját káprázatainak világában élt, továbbra sem mulasztotta el, hogy a zsidókérdésen rágódjon: „Jézus bizonyosan nem volt zsidó – magyarázta Bormannak 1944. november 30-án. – A zsidók sosem adtak volna át egy közülük valót a rómaiaknak és egy római bíróságnak: ők maguk ítélték volna el. Sokan éltek Galileában a római légionáriusok leszármazottai közül, Jézus közéjük tartozhatott. Talán az anyja volt zsidó.”²⁰ És következtek a szokásos témák: a zsidók anyagiassága, ahogy Pál elferdítette Jézus tanait, a kapcsolat Jézus és a kommunizmus között és így tovább. Hitler legbelső ideológiai tájképén semmi nem változott 1919-es első, a politikai propaganda területén tett próbálkozásai és „a zsidók” ellen folytatott kereszties hadjáratának utolsó hónapjai között.

A dühödt zsidóellenes propaganda folytatódott, de a megmaradt zsidók sorsára vonatkozó német elképzelések már következetlenségeket mutattak. Ugyanakkor maga Hitler és a „végső megoldás” végrehajtásába bevont SS-apparátus egy része utolsó pillanatig kitartott a megsemmisítés politikája mellett. A megsemmisítést időnként mégis halogatták, mégpedig a náci vezér „áldásával”, mert továbbra is szükségük volt kényszermunkásokra. Valójában 1944 elejére Hitler készen állt a kompromisszumra, ami a német földön élő zsidó kényszermunkások jelenlétét illette. Speer egy 1944. áprilisi memorandumban megerősítette, hogy Hitler engedélyezte, százezer magyar zsidót alkalmazzanak a protektorátus területén, a sürgető fegyvergyár-építkezéseken. Ezután hamarosan visszahozták a megfelelő számú zsidót a táborokból.

Így, már 1944 nyarának végén vagy negyvenezer zsidót választottak ki Auschwitzban és Stuthoffban, hogy a két külső koncentrációs táborba, a dachau Kauferingbe és Mühldorfba vigyék őket, ahol a *Todt*-szervezet (*Organization Todt, OT*) használta fel a munkásokat a félig földalatti, erős védelemmel ellátott csarnokok építésére (*Jägerplan*), melyekben repülőgépeket gyárthattak. Valamivel később, főleg Auschwitz kiürítése után más zsidó munkásokat hajtottak a Harz-hegységbe, hogy a Dora-Mittelbau koncentrációs tábor alagútjaiban dolgozzanak, és az ott gyártott V-2 rakéták, ahogy néhány német még

mindig hitte, megmenthessék a birodalmat. A Dachau külső táboraiba szállított zsidó munkásokhoz csatlakozott az a több ezer magyar zsidó, akit Budapestről egyenesen a bajor építkezésekre meneteltettek. Az OT hamarosan méltó társa lett az SS-nek a kényszermunkásokkal való kegyetlen bánásmódban, 1944 őszére százak pusztultak el, megölték őket, vagy túl gyengék voltak már a munkára. A gyengéket a dachau parancsnok utasítására visszaküldték Auschwitzba, és elgázosították.

A *Reichsführer* idővel mintha megpróbálta volna visszavonni alárendeltjei „végső megoldás” érdekében tett intézkedéseit, de képtelen volt szándékát végigvinni, mert tartott Hitler várható reakciójától. 1945 elejétől mégis, talán azért, hogy utat nyisson nyugatra, Himmler hajlandónak mutatkozott zsidók kisebb csoportjait elengedni, jó szándékát bizonyítandó. Január elején például régi barátjával, Jean-Marie Musyvel, a svájci Szövetségi Tanács tagjával tárgyalt néhány ezer zsidó elengedéséről, ezzel nyitotta volna meg tárgyalásait a nyugati nagyhatalmakkal. 1945 januárjában érkezett az első, Theresienstadt-ból ezerkét száz zsidót szállító vonat. Hitler tudomást szerzett az alkuról, és azonnal megghiúsította a folytatást.

Ekkor újabb és ígéretesebb lehetőség kínálkozott: tárgyalások Svédország közreműködésével. 1945 februárjában a svédek tájékoztatták Himmlert, hogy készek bizonyos humanitárius akciókra, melyek a németek egyetértésével esetleg bővíthetik a kapcsolatokat. Folke Bernadotte gróftól Németországba küldték. Bernadotte küldetése, látszólag a svéd Vöröskereszt, valójában a svéd kormány támogatásával, elsősorban a skandináv internáltak kiszabadítása volt (a Hamburg melletti Neuengamméból. Himmler beleegyezett, hogy a foglyokat Svédországba vigyék. Ekkor a svédek szorgalmazták a Theresienstadtban és Bergen-Belsenben élő zsidók elbocsátását. 1945. március-áprilisában a táborokban élő megmaradt zsidók megmentésére tett erőfeszítések sokszorozódtak, és a Németországon végigsöprő káoszban néhány fogoly-csoport tényleg kiszabadult.

A hírhedt „halálmenetek” 1945 elején indultak. Himmler kiadta a parancsot minden keleti tábor evakuálására, néhány tanúvallomás szerint a táborparancsnokoknak szóló, fenyegető figyelmeztetés kíséretében: „A *Führer* személyesen önöket teszi felelőssé... hogy a koncentrációs táborok egyetlen foglya se kerülhessen élve az ellenség kezére.”²¹ Mások viszont arról tanúskodtak, hogy a táborlakók sorsáról a táborparancsnokok döntöttek. Ráadásul egy már 1944 júliusában kiadott alaputasításban Richard Glücks, a *WVHA* koncentrációs táborokért felelős részlegének vezetője világosan kimondta, hogy „vészhelyzetben” (evakuálás esetén) a táborparancsnokok kötelesek a körzeti *HSSPF* (felsőbb SS- és rendőri vezetők) utasítását követni. Más szóval, senki

nem tudta, pontosan ki is felel az evakuálásokért. A gyorsan növekvő zűrzavarban mégis elindultak a nyugatra tartó menetek.

Az utak mentén támolygó vagy nyitott vasúti kocsikba préselt hét-nyolc-százezer táborlakóból nem volt mindegyik zsidó. Még így is, tükrözve a táborok lakóinak arányait, a hatalmas birodalom utolsó áldozatai között is többségben voltak a zsidók. A menetoszlopokban körülbelül 250 000 zsidó pusztult el a kimerültségtől, fagytól, agyonlőtték, vagy élve elégették őket.

1945 elején Ruth Klüger és édesanyja az apró christianstadti táborból, a Felső-Sziléziában található Gross-Rosen egyik külső táborából indult útnak a menettel (1944 második felében irányították őket oda Auschwitzból), Néhány nappal később sikerült megszökniük, és előbb tanyáról tanyára vándorolva, majd a nyugatra sodródó német menekültáradathoz csatlakozva elérték a bajorországi Straubingot. Túlélték: nem sokkal később megérkeztek az amerikaiak.

Filip Müller sokkal halványabb eséllyel indult: a *Sonderkommando* tagjait nem volt szabad életben hagyni. Müller azonban megmenekült, menetelt, kompra szállt, újra menetelt Mauthausenig, onnan Melkbe, majd Gusen 1-be, 1945. április elején tovább. Végül Wels mellett egy apró táborba ért: éhező foglyok feküdtek a barakkok padlóján: az örök elmentek. Müller egy gerendára telepedett és várt. Napok teltek bele, mire kiáltozó foglyok adták tovább a hírt: „Szabadok vagyunk!”²²

A nagy táborok egyikét sem ürítették ki teljesen. Auschwitzban például a január 19-i tömeges evakuálás után a három tábor mindegyikében ott maradtak a betegek. Az SS-egységek még egy teljes héten át szórványos harcokat folytattak a térségben a szovjetekkel. A breslaui *HSSPF* ugyan kiadta az utasítást minden fogoly megölésére, de az SS inkább a gázkamrák, krematóriumok és az irattár teljes megsemmisítésével volt elfoglalva.

„Azt mondogattuk egymásnak, hogy az oroszok mindjárt megjönnek – emlékszik vissza Primo Levi, aki a Monowitz gyengélkedő blokkjában volt éppen. – Mind ezt jósltuk, hittük, és a lelkünk mélyén mégsem bíztunk benne, mert a Lagerben [táborban] az ember leszokik a reménykedésről, sőt már a saját józan eszében sem hisz. A Lagerben gondolkodni fölösleges, mert az események általában megjósolhatatlanok; és káros is, mert ébren tart valamiféle érzékenységet, ami fáj, és amit a gondviselés valamiféle természeti törvénye eltompít, mikor a szenvedés túllép egy bizonyos határt.”²³ Január 29-én a szovjet csapatok felszabadították Auschwitzot. Primo Levi szabad volt.

Miután a Birodalmi Kancellária épülete az 1945. februári bombázások során megrongálódott, Hitler visszavonult a hatalmas földalatti bunkerbe, melynek két szintje az épület és a kert alatt húzódott. Amikor néhány héttel később a

Vörös Hadsereg Berlinhez közeledett, úgy döntött, ott marad. Ebben a földalatti menedékben hallotta a rendkívüli hírt: április 13-án Roosevelt elhunyt. Reményei újra éledtek, április 16-i kiáltványában ezt megosztotta a keleti fronton harcolókkal: „Most, hogy a sors elragadta minden idők legnagyobb háborús bűnösét [Rooseveltet], a háború kimenetele is eldőlt.”²⁴

Április 20-án mintha kissé csüggedt tósztokkal ünnepelték volna a bunkerben a Führer ötvenhatodik születésnapját. Dr. Alfred Trzebinski, a neuengammei koncentrációs tábor vezető orvosa azt a parancsot kapta, hogy szabaduljon meg attól a húsz zsidó gyermektől, akiket Kurt Heissmeyer SS-orvos tengeri malacnak használt a tüdőbajjal kapcsolatos kísérleteiben. A húsz gyermek, tíz fiú és tíz lány, öttől tizenkét évesig családjával érkezett Birkenaubba Franciaországból, Hollandiából, Lengyelországról és Jugoszláviából. A családtagok eltűntek a gázkamrákban, a gyerekeket 1944 őszén Neuengamméba irányították. A rákövetkező hónapokban Heissmeyer injekcióinak hatására súlyosan megbetegedtek. A parancs a brit erők közeledtére, április 20-án közeledtek. A gyilkolás nem Neuengammében, hanem a rothenburgsorti Bullenhuser Damm iskolában történt, Hamburg mellett, Neuengamme külső táborában.

Trzebinski a háború utáni bírósági tárgyaláson elmondta, hogy történt. Az SS-személyzet hat orosz hadifogollyal, két francia orvossal, két holland táborlakóval és a gyerekekkel érkezett Bullenhuser Dammba. A gyerekeket egy külön helyiségbe vitték, egy légitámadás elleni óvóhelyre: „Velük volt minden holmijuk – kevés étel, maguk készítette játékok, stb. Padokon ültek, boldogan, hogy kiszabadultak. Nem gyanítottak semmit.” Trzebinski nyugtatót adott nekik, miközben a kazánházban kivégezték a felnőtt foglyokat. „Be kell valanom – folytatta Trzebinski –, hogy a gyerekek általános állapota nem volt rossz, kivéve az egyik tizenkét éves fiút, ő rossz bőrben volt, gyorsan el is aludt. Hat-nyolc gyerek még ébren, a többiek elaludtak... Frahm [egy tisztiszolga] felfemelte a tizenkét éves fiút, és azt mondta, lefekteti. Átvitte egy hat-nyolc méterre levő helyiségbe, ahol már lógott egy kampóra erősített kötél. Frahm az alvó gyerek fejét a hurokba dugta, és teljes súlyával lehúzta a fiú testét, hogy a hurok megszoruljon.”²⁵ Ezután egyesével következtek a többiek.

1945. április 21-én este, amikor szovjet gránátok hullottak a Birodalmi Kancellária egykori épületeire, a náci vezér tudatta kíséretével, hogy a bunkerben marad, és öngyilkosságot fog elkövetni; mindenki más távozhat, ha úgy akarja. Szeretője, Eva Braun, akit Hitler az öngyilkosságuk előestéjén feleségül vett, úgy döntött, követi a halálba. A hűséges Goebbels, Magda, a felesége és hat gyermekük szintén a bunkerben maradt, hogy osztozzon a vezér sorsában. Április 29-én eljött az idő: a Führer lediktálta a „saját végrendeletét”, majd az utókornak szóló „politikai végrendeletét”.

A dokumentum első részében a náci vezér a német népet, a világot, a történelmet szólította meg. „Nem igaz – jelentette ki –, hogy 1939-ben akár én, akár Németország háborút akart volna.” Majd az üzenet legelején rátért legfőbb mániájára: „A háborút kizárólagosan azok a nemzetközi államférfiak robbantották ki, akik zsidó származásúak voltak, vagy zsidó érdekeket szolgáltak.” Ezt követte az őrzöngés teljes skálája. Azután rendezte a számlát Göringgel és Himmlerrel, akiket lefokozott és száműzött a pártból, mert a nyugati hatalmakkal paktáltak, új államfőnek és a hadsereg főparancsnokának kinevezte Karl Dönitz tengernagyot, kancellárnak Goebbelsset, kijelölte az új minisztereket. Végül eljutott az elkerülhetetlen végső kirohanáshoz: „Legfőképpen pedig kötelezem a nemzet vezetőit és követőit, hogy a lehető legszigorúbban tartassák be a faji törvényeket és folytassák a könyörtelen harcot az emberiség egyetemes méregkeverője, a nemzetközi zsidóság ellen.”²⁶

Az előrelátható reakciók mellett a végakarát egy szempontból teljes meglepetést okozott: Hitler végső üzenetében nyomát sem találni semmilyen utalásnak a bolsevizmusra. A náci vezér talán úgy döntött, apológiájában teljes erővel azt próbálja beigazolni, hogy sem Németország szörnyű vége, sem a zsidók meggyilkolása nem az ő felelőssége. A felelősség egyértelműen azoké, akik 1939 szeptemberében háborút akartak: a nyugati plutokratáké és a háborúra uszító zsidóké. Sztálint, aki akkor még a szövetségese volt, inkább nem említette, hiszen napokkal a megszállás után Lengyelország kettéosztása arra mutatott, hogy a Birodalom és a Szovjetunió egy olyan paktum keretében osztoztak a zsákmányon, mely előmozdította a német támadást, és azt bizonyította, hogy Hitler háborút akart indítani.

Április 30-án, nem sokkal délután 3 után²⁷ Hitler és közvetlen környezete öngyilkosságot követett el. Hét nappal később Németország megadta magát.

Április elején Klempererék, mint közönséges német menekültek, elérték Felső-Bajorországot, kilétüket nem fedezték fel: megmenekültek. Ahogyan a táborokban meghagyott kába túlélők is, a halálmenetek életben maradtjai, azok, akik a keresztény intézményekben, „árja” családoknál, hegyekben vagy erdőkben, partizánok között vagy ellenállási mozgalmak tagjaiként bujkáltak, akik nyíltan hamis papírokkal éltek, akik időben elmenekültek a német uralom alatti területekről, akik megtartották új személyazonosságukat és azok, akik tudottan vagy sem, de árulók vagy kollaboránsok lettek a túlélés érdekében.

Öt-hat millió zsidót pusztítottak el, közöttük majdnem másfél millió tizennégy év alattit. Ők adták a néma áldozatok hatalmas tömegét, de a könyv oldalain megszólaló legtöbb napló- vagy levélíró is közéjük tartozik. A túlélő néhány százezer zsidó nagyobbik része új környezetben eresztett gyökeret,

szükségből vagy önkéntes választás alapján; újra építették az életüket, elszántan elrejtették a sebeiket, és osztoztak a mindennapi lét örömein és keservein. Néhány évtizeden át a múltból sokan csak egymás között beszéltek, zárt ajtók mögött; néhányan tanúk lettek, mások a csendet választották. Akárhogyan döntöttek is, azok az évek meghatározták az életüket. Kelepcébe kerültek: ismétlődően magába szippantotta őket a megsemmisítő rémület, és mindvégig, az idő múlása ellenére is, az életük magában hordozta a holtak kitörölhetetlen emlékét.

J E G Y Z E T E K

I. RÉSZ

1. FEJEZET

ÚTON A HARMADIK BIRODALOM FELÉ

1. Alan E. Steinweis: „Hans Hinkel and German Jewry, 1933–1941” in *Leo Baeck Institute Yearbook* [továbbiakban *LBIY*] 38 (1993), 212.
2. Joseph Wulf (Hrsg.): *Die Bildenden Künste im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh: 1963), 36., 81. és skk.
3. Wolfgang Benz (Hrsg.): *Das Exil der kleinen Leute: Alltagserfahrung deutscher Juden in der Emigration* (München: 1991), 16.
4. Uo., 17.
5. A petícióval és más részletekkel kapcsolatban lásd Karl-Heinz Minuth (Hrsg.): *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933–1938*, 1. rész, 1933–1934, 1. kötet (Boppard am Rhein: 1983), 296–298., 298j.
6. Wolfgang Benz Karl - Heinz Minuth (Hrsg.): *Die Juden in Deutschland 1933–1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (München: 1988), 18.
7. Klaus Drobisch: „Die Judenreferate des Geheimen Staatspolizeiamtes und des Sicherheitsdienstes der SS 1933 bis 1939” in *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 2 (1993), 231.
8. Martin Broszat–Elke Fröhlich–Falk Wiesemann–Karl-Heinz Minuth (Hrsg.): *Bayern in der NS-Zeit: Soziale Lage und politisches Verhalten der Bevölkerung im Spiegel vertraulicher Berichte* (München: 1977), 432.
9. Heinz Höhne: *Die Zeit der Illusionen: Hitler und die Anfänge des Dritten Reiches 1933–1936* (Düsseldorf: 1991), 76.

10. Henry Friedländer^o-Sybil Milton (eds.): *Archives of the Holocaust*, 17. kötet, *American Jewish Committee New York*, edited by Frederick D. Bogin (New York: 1993), 4.
11. Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Hrsg. Elke Fröhlich, 1. rész 1924–1941, 2. kötet, 1.1. 1931–31.12.1936 (München: 1987), 398–99. (Magyarul lásd: Goebbels: *Napló* [fordította Ács Zoltán, Gyurkó László] [Budapest: Dunakönyv, 1994; Metropolis-Press/Intrada, 1997]) (a fordító jegyzete).
12. Uo., 400.
13. Peter Hanke: *Zur Geschichte der Juden in München zwischen 1933 und 1945* (München: 1967), 85.
14. Joseph Walk (Hrsg.): *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat* (Heidelberg: 1981), 12–13.
15. Deborah Dwork: *Children with a Star: Jewish Youth in Nazi Europe* (New Haven: 1991), 22.
16. Harold James: „Die Deutsche Bank und die Diktatur 1933–1945 in Lothar Gall et al. (Hrsg.): *Die Deutsche Bank 1870–1995* (München: 1995), 337.
17. Klaus Scholder: *Die Kirchen und das Dritte Reich*, 1. kötet, *Vorgeschichte und Zeit der Illusionen 1918–1934* (Frankfurt am Main: 1977), 338. és skk.
18. Uo.
19. Wolfgang Gerlach: *Als die Zeugen schwiegen: Bekennende Kirche und die Juden* (Berlin: 1987), 42.
20. Doris L. Bergen: *Twisted Cross: The German Christian Movement in the Third Reich* (Chapel Hill/NC: 1996), 23.
21. Scholder: *Die Kirchen und das Dritte Reich*, 612. és skk.
22. Guenter Lewy: *The Catholic Church and Nazi Germany* (New York: 1964), 271.
23. Klee a külügyminisztériumnak, 1933. IX. 12., *Documents on German Foreign Policy, Series C (1933–1937)*, 1. kötet (Washington/DC: 1957), 793–794.
24. His Eminence Cardinal Faulhaber: *Judaism, Christianity and Germany: Advent Sermons Preached in St. Michael's, Munich, in 1933* (London: 1934), 5–6.
25. Gerhard Sauder (Hrsg.): *Die Bücherverbrennung* (München: 1983), 89.
26. Jacob Boas: „German-Jewish Internal Politics under Hitler 1933–1938,” in *LBIY* 29 (1984), 3.
27. Abraham Margalioth: „The Problem of the Rescue of German Jewry During the Years 1933–1939: The Reasons for the Delay in Their Emigration from the Third Reich” in Yisrael Guttman–Ephraim Zuroff (eds.): *Rescue Attempts During the Holocaust* (Jerusalem: 1977), 249. és skk.

28. Yehuda Bauer: *My Brother's Keeper: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee 1929–1939* (Philadelphia: 1974), 111.
29. Az Ortodox Zsidóság Szabad Képviselte a birodalmi kancellárnak, Frankfurt, 1933. október 4., *Akten der Reichskanzlei*, 2. kötet, 12/9/33–27/8/34, 884. és skk.
30. Robert Weltsch: „Vorbemerkung zur zweiten Ausgabe” (1959), in Siegmund Kaznelson (Hrsg.): *Juden im Deutschen Kulturbereich: Ein Sammelwerk* (Berlin: 1962), xv. és skk.
31. Steinweis: „Hans Hinkel,” 215.
32. Sir Horace Rumbold Sir John Simonnak, 1933. május 11-én, *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*, 2. rész, 5. kötet: 1933 (London: 1956), 233–235.
33. A berlini főkonzul a külügyminiszternek, 1933. november 1-jén, *Foreign Relations of the United States, 1933*, 2. kötet (Washington, DC: 1948), 362. (dőlt betűs kiemelés a szerzőtől).
34. *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler*, 1. rész, 1. kötet, 631.
35. Wolfgang Michalka (Hrsg.): *Das Dritte Reich*, 1. kötet (München, 1985), 137.

2. FEJEZET:

A TÖRVÉNYEK SZELLEMRŐL

1. Martin Broszat–Elke Fröhlich: *Alltag und Widerstand: Bayern im Nationalsozialismus* (München: 1987), 434.
2. Ian Kershaw: *The „Hitler Myth”: Image and Reality in the Third Reich* (Oxford: 1987), 71.
3. Ian Kershaw: „Working Towards the Führer’: Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship” in *Contemporary European History* 2, 2. sz. (1993), 116.
4. Ingo Müller: *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich* (Cambridge/MA: 1991), 91–92.
5. Uo., 93.
6. A Müllernek küldött sürgönyt lásd Eberhard Röhm–Jörg Thierfelder: *Juden-Christen-Deutsche, 1933–1945*, 3 kötet (Stuttgart: 1990), 1. kötet, 268.
7. Balti Üdülőhelyek Igazgatósága, Binz, 1938. V. 17., SD Központi Iroda, mikrofilm MA–554, IfZ, München.
8. Werner T. Angress: „Die ‘Judenfrage’ im Spiegel amtlicher Berichte 1935”

- in Ursula Büttner et al. (Hrsg.): *Das Unrechtsregime: Internationale Forschung über den Nationalsozialismus*, 2. kötet, *Verfolgung, Exil, belasteter Neubeginn* (Hamburg: 1986), 29.
9. A „Rajnai Nagytársaság” SD-parancsnoka Heissmeyer SS Gruppenführernek, Koblenz, 1935. IV. 3. SD-Oberabschnitt Rhein, mikrofilm MA-392, IfZ, München.
 10. Robert Weltsch: „A Goebbels Speech and a Goebbels Letter” in *LBIY* 10 (1965), 281.
 11. Uo., 282–283.
 12. Uo., 285.
 13. Uo. (Weltsch szövegében helytelenül „West-end”).
 14. Michael H. Kater: *Different Drummers: Jazz in the Culture of Nazi Germany* (New York: 1992), 43.
 15. Steinweis: „Hans Hinkel”, 215.
 16. A müncheni rendőrfőnökség jelentése, 1935. április-május (Geheimes Staatsarchiv, München, MA 104990); Fa 427/2, IfZ, München, 24. és skk.
 17. Jochen Klepper: *Unter dem Schatten deiner Flügel: Aus den Tagebüchern der Jahre 1932–1942* (Stuttgart: 1983), 269.
 18. Uo., 270.
 19. Albert Fischer: *Hjalmar Schacht und Deutschlands „Judenfrage”: Der „Wirtschaftsdiktator” und die Vertreibung der Juden aus der deutschen Wirtschaft* (Köln: 1995), 154–155.
 20. Adolf Hitler: *Speeches and Proclamations, 1932–1945*, edited by Max Domarus, translated by Chris Wilcox–Mary Fran Gilbert, 2. kötet, *The Chronicle of a Dictatorship, 1935–1938* (Wauconda/IL: 1992), 706–707.
 21. Jeremy Noakes–Geoffrey Pridham (eds.): *Nazism 1919–1945: A Documentary Reader* 3 kötet (Exeter/England: 1983), 2. kötet, 463.
 22. Robert L. Koehl: *The Black Corps: The Structure and Power Struggles of the Nazi SS* (Madison/WI: 1983), 102.
 23. Bernhard Lösener: „Als Rassereferent im Reichsministerium des Innern” in *VfZ* 3 (1961), 276.
 24. Führer’s Deputy Circular No 228/35, 2.12.1935, Stellvertreter des Führers (Anordnungen..), Db 15.02, IfZ, München.
 25. Michael R. Burleigh–Wolfgang Wippermann: *The Racial State* (Cambridge/MA: 1991), 49.
 26. Uo.
 27. David Bankier: *The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism* (Oxford: 1992), 78.
 28. Uo., 79.

29. A Gestapo minden állami rendőrhivatalnak, 1935. XI. 24., Ortspolizeibehörde Göttingen, mikrofilm MA-172, IfZ, München.
30. A Gestapo minden állami rendőrhivatalnak, 1936. IV. 4. Uo.
31. Néhány Gestapo-jelentés a zsidók körében növekvő pesszimizmusról számol be, úgyszintén emigrációs hajlandóságról, Palesztínába is. Lásd Franz Josef Heyen: *Nationalsozialismus im Alltag: Quellen zur Geschichte des Nationalsozialismus vornehmlich im Raum Mainz-Koblenz-Trier* (Boppard am Rhein: 1967), 138–139.
32. Margarete T. Edelheim-Muhsam: „Die Haltung der jüdischen Presse gegenüber der nationalsozialistischen Bedrohung,” in Robert Weltsch (Hrsg.): *Deutsches Judentum: Aufstieg und Krise* (Stuttgart: 1963), 376–377.
33. Claudia Koonz: *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics* (New York: 1987), 358.
34. Lucy S. Dawidowicz: *The War Against the Jews, 1933–1945* (New York: 1975), 178. (Magyarul lásd *Háború a zsidók ellen 1933–1945*, ford. Demjén Eszter et al. [Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000]).
35. Charlotte Beradt: *Das Dritte Reich des Traums* (Frankfurt am Main: 1981), 98.
36. Uo.
37. Uo., 104.
38. Lion Feuchtwanger–Arnold Zweig: *Briefwechsel 1933–1958*, 1. kötet (Frankfurt am Main: 1986), 97.
39. C. G. Jung: „Civilization in Transition,” in *Collected Works*, 10. kötet (New York: 1964), 166.
40. Ernst L. Freud (ed.): *The Letters of Sigmund Freud and Arnold Zweig* (New York: 1970), 110.
41. Kurt Tucholsky: *Politische Briefe* (Reinbek/Hamburg: 1969), 117–123.

3. FEJEZET:

AZ IDEOLÓGIA ÉS A KARTOTÉKRENDSZER

1. Goebbels, *Tagebücher*, 1. rész, 3. kötet, 55.
2. Uo., 351.
3. Deborah E. Lipstadt: *Beyond Belief: The American Press and the Coming of the Holocaust 1933–1945* (New York: 1986), 80.
4. Gulie Ne’eman Arad: „The American Jewish Leadership’s Response” (Ph.D. diss., Tel Aviv University: 1994), 418–419.
5. *Der Parteitag der Arbeit vom 6 bis 13 September 1937: Offizieller Bericht über*

- den Verlauf des Reichsparteitages mit sämtlichen Kongressreden (München: 1938), 157.
6. Hitler: *Speeches and Proclamations*, 938.
 7. Richard Gutteridge: „German Protestantism and the Jews in the Third Reich,” in Dov Kulka–Paul R. Mendes-Flohr (eds.) *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism* (Jerusalem: 1987), 238. Lásd még Gutteridge: *Open Thy Mouth for the Dumb! The German Evangelical Church and the Jews 1879–1950* (Oxford: 1976), 158. és skk.
 8. Gutteridge: *Open thy Mouth for the Dumb!*, 159–160.
 9. A II.112 a II.11-nek, 1937. VI. 15. Sicherheitsdienst des Reichsführers SS, SD Hauptamt, Abt. II 112, mikrofilm MA–554, IfZ, München.
 10. Michael Wildt: *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938* (München: 1995), 66–67.
 11. A témát részletesebben lásd Reiner Pommerin: *Sterilisierung der „Rheinlandbastarde”: Das Schicksal einer farbigen deutschen Minderheit 1918–1937* (Düsseldorf: 1979).
 12. Helma Kaden et al. (Hrsg.): *Dokumente des Verbrechens: Aus Akten des Dritten Reiches, 1933–1945* (Berlin, 1993), 1. kötet, 83. és skk.
 13. Ernst Klee: „Euthanasie” im NS-Staat: *Die Vernichtung „lebensunwerten Lebens”* (Frankfurt am Main: 1985), 61.
 14. Hans Mommsen–Susanne Willems (Hrsg.): *Herrschaftsalltag im Dritten Reich: Studien und Texte* (Düsseldorf: 1988), 446.
 15. Friedländer–Milton: *Archives of the Holocaust*, 20. kötet, 85–87. és *Akten der Parteikanzlei der NSDAP* (részletek), 1. rész, 1. kötet, 245.
 16. Birodalmi oktatási miniszter . . . 1936. XI. 25., Reichsministerium für Wissenschaft . . . , mikrofilm MA 103/1, IfZ, München.
 17. Uo., 1937. IV. 19.
 18. Wilhelm Grau Kunisch államtitkárnak, Birodalmi Oktatási Minisztérium, Uo. 1936. II. 18.
 19. A Führer helyettese a belügyminiszternek, Uo. 1936. X. 15.
 20. Hanke: *Zur Geschichte der Juden in München*, 139–140.
 21. A Kommission zur Erforschung der Geschichte der Frankfurter Juden (Hrsg.): *Dokumente zur Geschichte der Frankfurter Juden 1933–1945* (Frankfurt am Main: 1963), 163.
 22. *Chronik der Stadt Stuttgart 1933–1945* (Stuttgart: 1982), 3. kötet, 354.
 23. Uo., 368.
 24. Peter Hayes: „Big Business and Aryanisation in Germany 1933–1939” in *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 3 (1994), 260–261.
 25. Wilhelm Treue: „Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan” *VfZ* 3 (1955).
 26. Hitler: *Speeches and Proclamations*, 1057.

4. FEJEZET:

RADIKALIZÁLÓDÁS

1. Peter Gay: *Freud: A Life for Our Time* (New York: 1988), 628.
2. F. L. Carstens: *Faschismus in Österreich: Von Schönerer zu Hitler* (München: 1978), 233.
3. Wildt: *Die Judenpolitik des SD*, 52–53.
4. Götz Aly–Suzanne Heim: *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Hamburg: 1991), 33.
5. A magántulajdonért felelős állambiztos (Walter Rafelsberger) Heinrich Himmlernek, 1939. VIII. 14. Persönlicher Stab des Reichsführers SS, mikrofilm MA–290, IfZ, München
6. Heinz Höhne: *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS* (New York: 1970), 337.
7. Gordon J. Horwitz: *In the Shadow of Death: Living Outside the Gates of Mauthausen* (London: 1991), 13–14.
8. Henry L. Feingold: *Bearing Witness: How America and Its Jews Responded to the Holocaust* (Syracuse/NY: 1995), 75.
9. *Foreign Relations of the United States, 1938*, 1. kötet (Washington/DC: 1950), 740–741.
10. Shlomo Z. Katz: „Public Opinion in Western Europe and the Evian Conference of July 1938” in *Yad Vashem Studies* 9 (1973), 106.
11. Uo., 108.
12. Uo., 111.
13. Uo., 113.
14. Uo., 114.
15. Heinz Boberach (Hrsg.): *Meldungen aus dem Reich: Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS 1938–1945*, 2. kötet (Herrsching: 1984), 23.
16. David S. Wyman: *Paper Walls: America and the Refugee Crisis 1938–1941* (New York: 1985), 50.
17. Eliahu Ben-Elissar: *La Diplomatie du IIIe Reich et les Juifs, 1933–1939* (Paris: 1969), 251.
18. Adolf Hitler: *Reden und Proklamationen, 1932–1945: Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen* (Hrsg. Max Domarus), 4 kötet (München: 1965), 2. kötet, 899.
19. Meir Michaelis: *Mussolini and the Jews: German-Italian Relations and the Jewish Question in Italy 1922–1945* (London: 1978), 191.
20. Georges Passelecq–Bernard Suchecky: *L'Encyclique cachée de Pie XI: Une occasion manquée de l'Église face à l'antisémitisme* (Paris: 1995), 180–181.

21. Sam H. Shirakawa: *The Devil's Music Master: The Controversial Life and Career of Wilhelm Furtwängler* (New York: 1992), 221.
22. Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews* (Chicago: 1961), 82.
23. Walk: *Das Sonderrecht*, 234.
24. Az Orvosi Kamara az Oktatási Minisztériumnak, 3.10.38, Reichministerium für Wissenschaft..., mikrofilm MA 103/1, IfZ, München
25. Avraham Barkai: *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews 1933-1943* (Hanover/NH: 1989), 129.
26. Uo., 118.
27. Hugh R. Wilson a külügyminiszternek, 1938. június 22-én, in John Mendelsohn (ed.): *The Holocaust: Selected Documents*, 18 kötet (New York: 1982), 1. kötet, 139–140.
28. Bella Fromm: *Blood and Banquets: A Berlin Social Diary* (London: 1943; reprint New York: 1990), 274.
29. Goebbels: *Tagebücher*, 1. rész, 3. kötet, 490.
30. Conseil Fédéral: „Procès-verbal de la séance du 28 mars 1938” in Oscar Gauye irányítása mellett Gabriel Imboden–Daniel Bourgeois (eds.): *Documents Diplomatiques Suisses*, 12 kötet (1.1, 1937–31.12.1938) (Bern: 1994).
31. A részleteket lásd Carl Ludwig: *Die Flüchtlingspolitik der Schweiz in den Jahren 1933 bis 1945: Bericht an den Bundensrat zuhanden der eidgenössischen Räte* (Bern: 1957), 124. és skk.
32. Ben-Elissar, *La Diplomatie*, 286.
33. Michael R. Marrus: „The Strange Story of Herschel Grynszpan” in *American Scholar* 57, 1. sz. (1987–1988, Winter), 70–71.
34. Uo., 71–72.

5. FEJEZET:

ÖSSZETÖRT MARADVÁNY

1. Paul Sauer (Hrsg.): *Dokumente über die Verfolgung der jüdischen Bürger in Baden-Württemberg durch das Nationalsozialistische Regime 1933–1945*, 2. kötet (Stuttgart: 1966), 25–28.
2. „50, dann 75 Synagogen brennen: Tagebuchschreiber Goebbels über die Reichskristallnacht” in *Der Spiegel*, 1992. júl. 13., 126.
3. Walter Buch Göringnek, 1939. II. 13-án in Herbert Michaelis–Ernst Schraepler (Hrsg.): *Ursachen und Folgen: Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart:*

- Eine Urkunden- und Dokumentsammlung zur Zeitgeschichte*, 12. kötet (Berlin: én.), 582.
4. Goebbels, „50, dann 75 Synagogen brennen”, 126–128.
5. Hermann Graml: *Anti-Semitism in the Third Reich* (Cambridge/MA: 1992), 13.
6. Goebbels, „50, dann 75 Synagogen brennen”, 126–128.
7. *Nazi Conspiracy and Aggression* (Washington/DC: 1946), 5. kötet, 3051–PS sz. dok. 799–800.
8. Michalka: *Das Dritte Reich*, 1. kötet, 165.
9. Ingolstadt polgármestere Felső-Bajorország vezetésének, München, 1938. XII. 1. Monatsberichte des Stadtrats Ingolstadt, 1929–1939 (Stadtarchiv Ingolstadt No. A XVI/142), IfZ, Fa 411.
10. Gauye, Imboden és Bourgeois: *Documents Diplomatiques Suisses*, 1020.
11. Alfons Heck: *The Burden of Hitler's Legacy* (Frederick/CO: 1988), 62.
12. Ulrich von Hassell: *Die Hassell-Tagebücher 1938–1944: Aufzeichnungen vom Andern Deutschland* (Hrsg. Klaus Peter Reiss–Freiherr Friedrich Hiller von Gaertringen) (Berlin: 1988), 70.
13. Michaelis–Schraepler: *Ursachen*, 12. kötet, 581.
14. Uo., 600.
15. Walk: *Das Sonderrecht*, 254–55.
16. Uo., 254.
17. *Trial of Major War Criminals Before the International Military Tribunal [IMT]*, 42 kötetben (Nürnberg: 1948), 28. kötet, 509–510.
18. Uo., 536–539.
19. Uo.
20. Herbert Freeden: „Das Ende der jüdischen Presse in Nazideutschland” in *Bulletin des Leo Baeck Instituts* 65 (1983), 8.
21. Uo., 9.
22. Lynn H. Nicholas: *The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War* (New York: 1994), 43.
23. Susanne Heim–Götz Aly: „Staatliche Ordnung und 'Organische Lösung': Die Rede Hermann Görings 'über die Judenfrage' vom 6 Dezember 1938” in *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 2 (1993), 393. és skk.
24. Detlev J. K. Peukert: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life* (New Haven: 1987), 59.
25. Saul Friedländer: *Pius XII und das Dritte Reich* (Hamburg: 1965), 70. (Magyarul lásd *XII. Pius és a Harmadik Birodalom* [fordította Széll Jenő] [Budapest: Kossuth, 1966]).
26. Klaus Schwabe–Rolf Reichardt–Reinhard Hauf (Hrsg.): *Gerhard Ritter: Ein politischer Historiker in seinen Briefen* (Boppard am Rhein: 1984), 339.

27. Uo., 769. és skk.
28. Bertram Rustnak 1938. XI. 16-án in (Ludwig Volk (Hrsg.): *Akten deutscher Bischöfe*, 4. kötet, 1936–1939 (Mainz: 1981), 592–593.
29. Goebbels, *Tagebücher*, 1. rész, 3. kötet, 532.
30. Lipstadt: *Beyond Belief*, 99.
31. Arthur Morse: *While Six Million Died: A Chronicle of American Apathy* (New York: 1968), 270. és skk.
32. Vicki Caron: „Prelude to Vichy: France and the Jewish Refugees in the Era of Appeasement” in *Journal of Contemporary History* 20 (1985), 163.
33. George F. Kennan: *From Prague after Munich: Diplomatic Papers 1938–1940* (Princeton: 1968), 86.
34. Hitler: *Reden und Proklamationen*, 1. rész, 2. kötet, 1055.
35. Uo., 1056–1058.
36. Philippe Burrin: *Hitler and the Jews: The Genesis of the Holocaust* (New York: 1994), 60–61.
37. Patzold: *Verfolgung*, 222.
38. Arad–Gutman–Margalioth: *Documents on the Holocaust*, 140.
39. Konrad Kwiet: „Forced Labor of German Jews in Nazi Germany” in *LBIY* 36 (1991), 392.
40. Norbert Frei: *Der Führerstaat: Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945* (München: 1987), 86.

II. RÉSZ

6. FEJEZET:

LENGYELORSZÁG NÉMET URALOM ALATT

1. Victor Klemperer: *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933–41*, 1. kötet (New York: 1998), 306.
2. Uo.
3. Chaim Aron Kaplan: *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan* (edied by Abraham I. Katsh) (Bloomington/IN: 1999), 19.
4. Dawid Sierakowiak: *The Diary of Dawid Sierakowiak* (New York: 1996), 36.
5. Adam Czerniakow: *The Warsaw Diary of Adam Czerniaków*, edited by Raul Hilberg–Stanislaw Staron–Josef Kermisz (New York: 1979), 74.
6. Noakes–Pridham: *Nazism*, 3. kötet (Exeter/England: 1997), 319.
7. Franz Halder: *Kriegstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des*

- Generalstabes des Heeres, 1939–1942* (Hrsg. Hans Adolf Jacobsen) (Stuttgart: 1962–1964), 1. kötet, 107.
8. Richard Breitman: *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (New York: 1991), 73.
9. Patzold: *Verfolgung*, 234.
10. Hitler: *Reden und Proklamationen* (Leonberg, 1987–88), 1. rész, 2. kötet, 1340.
11. Uo., 1342.
12. Uo., 3. kötet, 1442 és 1443.
13. Shimon Huberband: „The Destruction of the Synagogues in Lodz” in Alan Adelson–Robert Lapides (eds.): *Lodz Ghetto: Inside a Community under Siege* (New York: 1983), 70.
14. Alexander B. Rossino: „Destructive Impulses: German Soldiers and the Conquest of Poland” in *Holocaust and Genocide Studies* 7, 3. sz. (1997), 356.
15. Sierakowiak: *Diary*, 54.
16. Zygmunt Klukowski: *Diary from the Years of Occupation, 1939–1944* edited by Andrew Klukowski–Helen Klukowski May (Urbana: 1993), 40.
17. Patzold: *Verfolgung*, 236. és skk.
18. Dieter Pohl: *Von der „Judenpolitik” zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements, 1939–1944* (Frankfurt am Main: 1993), 52.
19. Kaden et al. (Hrsg.): *Dokumente des Verbrechens: Aus Akten des Dritten Reiches, 1933–1945*, 176–177.
20. Kaplan: *Scroll of Agony*, 57.
21. Isaiah Trunk: *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York: 1972), 244.
22. Antony Polonsky–Norman Davies (eds.): *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–1946* (New York: 1991), 28.
23. David Engel: „An Early Account of Polish Jewry under Nazi and Soviet Occupation Presented to the Polish Government-In-Exile, February 1940” in *Jewish Social Studies* 45 (1983), 11.
24. Anna Landau-Czajka: „The Jewish Question in Poland: Views Expressed in the Catholic Press between the Two World Wars” in *Polin: Studies in Polish Jewry* 11 (1998), 263.
25. Uo., 265.
26. Walk: *Das Sonderrecht*, 305.
27. Patzold: *Verfolgung*, 235.
28. Walk: *Das Sonderrecht*, 307.
29. Klemperer: *I Will Bear Witness*, 1. kötet, 321.
30. Philip Friedman: *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* edited by Ada June Friedman (New York: 1980), 336.

31. Emanuel Ringelblum: *Notes from the Warsaw Ghetto: The Journal of Emanuel Ringelblum* edited by Jacob Sloan (New York: 1974), 47–48.
32. Raul Hilberg és Stanislaw Staron bevezetője Czerniakow Warsaw Diary (*Varsói Napló*) című munkájához, 152.
33. Apolinary Hartglas: „How Did Czerniakow Become Head of the Warsaw Judenrat?” in *Yad Vashem Bulletin* 15 (1964), 4–7.

7. FEJEZET:

ÚJ REND EURÓPÁBAN

1. Otto Dov Kulka–Eberhard Jackel: *Die Juden in den geheimen NSStimmungsberichten 1933–1945* (Düsseldorf: 2004), 439.
2. John Lukacs: *The Duel: Hitler vs. Churchill: 10 May–31 July 1940* (Oxford: 1992), 206. és skk.
3. Mihail Sebastian: *Journal, 1935–1944* (Chicago: 2000), 29. (Magyarul lásd *Napló 1935–1944* [Kolozsvár: Koinónia Kiadó, 2009]).
4. Kaplan: *Scroll of Agony*, 162.
5. Uo., 163–164.
6. Klemperer: *I Will Bear Witness*, 1. kötet, 349.
7. Helmut Krausnick (Hrsg.): „Einige Gedanken über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten” in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (VfZ)* 5, no. 2 (1957), 194. o. és skk.
8. DGFP Series D, X. kötet, 113.
9. Röhm – Thierfelder: *Juden*, 3. kötet, 2. rész, 193.
10. Walk: *Das Sonderrecht*. 325.
11. Uo., 327.
12. Uo., 330.
13. Patzold: *Verfolgung*, 324.
14. Klemperer: *I Will Bear Witness*, 1. kötet, 345–346.
15. Rebecca Rovit–Alvin Goldfarb (eds.): *Theatrical Performance during the Holocaust: Texts, Documents, Memoirs* (Baltimore: 1999), 76.
16. Eric Rentschler: *The Ministry of Illusion: Nazi Cinema and Its Afterlife* (Cambridge/MA: 1996), 153–154.
17. Josef Wulf (Hrsg.): *Teater und Film im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Frankfurt am Main: 1989), 410.
18. Hermann Glaser: „Film” in Wolfgang Benz–Hermann Graml–Hermann Weiss (Hrsg.): *Enzyklopädie des Nationalsozialismus* (Stuttgart: 1997), 175.
19. Adelson–Lapides: *Lodz Ghetto*, 36.

20. Philippe Burrin: *France under the Germans: Collaboration and Compromise* (New York: 1996), 56.
21. Jeannine Verdes-Leroux: *Refus et violences: politique et littérature à l'extrême droite des années trente aux retombées de la Libération* (Paris: 1996), 164.
22. Jean-Marie Mayeur: „Les églises devant la Persecution des Juifs en France” in Georges Wellers–Andre Kaspi–Serge Klarsfeld (eds.): *La France et la question juive: 1940–1944*, (Paris: 1981), 151. és skk.
23. Renee Poznanski: *Jews in France during World War II* (Waltham/MA: 2001).
24. Röhm–Thierfelder: *Juden*, 3. kötet, 2. rész, 270.
25. Benjamin Leo Wessels: *Ben's Story: Holocaust Letters with Selections from the Dutch Underground Press* edited by Kees W. Bolle (Carbondale/IL: 2001), 21.

8. FEJEZET:

SZORUL A HUOK

1. Joseph Goebbels: *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente* (Hrsg. Elke Fröhlich) (München: 1998), 1. rész, 9. kötet (1940. december–1941. július), 377–379.
2. Halder: *Kriegstagebuch*, 2. kötet, 21., 31., 32., 34., 36., főleg a 49. o. és skk.
3. Saul Friedländer: *Prelude to Downfall: Hitler and the United States, 1939–41* (New York: 1967), 165. és skk.
4. Uo., 171.
5. Hitler: *Reden*, 2. rész, 1663–1664.
6. Jurgen Forster: „Operation Barbarossa as a War of Conquest and Annihilation” in Horst Boog (ed.): *The Attack on the Soviet Union: Germany and the Second World War* (Oxford: 1998), 185.
7. Götz Aly: „Final Solution”: *Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (London: 1999), 172.
8. Andreas Hillgruber: *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes* (Frankfurt am Main: 1967–1970), 1. kötet, 573–574.
9. Ezzel az intézkedéssel talán a Birodalom és a Protektorátus területén élő zsidók emigrációjának lehetőségeit kívánták szélesíteni. Ami a közelgő „végső megoldást” illeti, ebben a stádiumban a kifejezést általánosságban használták, tartalmilag bármely lehetőségre vonatkozhatott.
10. Christopher R. Browning: *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge: 1992), 44–46.

11. Donald L. Niewyk (ed.): *Fresh Wounds: Early Narratives of Holocaust Survival* (Chapel Hill: 1998), 174. •
12. Sierakowiak: *Diary*, 89.
13. Lucjan Dobroszycki (ed.): *The Chronicle of the Lodz Ghetto, 1941–1944* (New Haven: 1984), 6.
14. Władisław Bartoszewski: „The Martyrdom and Struggle of the Jews in Warsaw Under German Occupation 1939–1943” in Władisław T. Bartoszewski–Antony Polonsky (eds.): *The Jews in Warsaw: A History* (Oxford: 1991), 314.
15. Kaplan: *Scroll of Agony*, 245.
16. Israel Gutman: *The Jews of Warsaw, 1939–1943: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington/IN: 1982), 71.
17. Ringelblum: *Notes*, 204–205.
18. Marcel Reich-Ranicki: *The Author of Himself: The Life of Marcel Reich-Ranicki* (London: 2001), 153.
19. Uo., 159.
20. Lucjan Dobroszycki (ed.): *The Chronicle of the Łódź Ghetto, 1941–1944* (New Haven: 1984), 25. és skk., majd 35.
21. Sierakowiak: *Diary*, 88.
22. Uo., 89.
23. Arad et al. (eds.): *Documents on the Holocaust*, 230.
24. Czerniakow: *Warsaw Diary*, 233.
25. Hersch Wasser: „Daily Entries of Hersch Wasser” edited by Joseph Kermish, in *Yad Vashem Studies* 15 (1983), 266.
26. Trunk: *Judenrat*, 499–500.
27. Mary Berg: *Warsaw Ghetto, A Diary* edited by Sh. L. Shnayderman (New York: 1945), 45–46.
28. Hitler: *Reden*, 2. rész, 1663–1664.
29. Sebastian: *Journal*, 316.
30. Renée Poznanski: *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale* (Paris: 1994), 103.
31. Simon Schwarzfuchs: *Aux prises avec Vichy: Histoire politique des Juifs de France, 1940–1944* (Paris: 1998), 90. és skk.
32. Bob Moore: *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945* (London: 1997), 70.
33. Gordon J. Horwitz: *In the Shadow of Death: Living Outside the Gates of Mauthausen* (New York: 1990), 52–53.
34. Uo., 53.
35. Etty Hillesum: *An Interrupted Life: The Diaries of Etty Hillesum, 1941–1943* (New York: 1983), 23–24.

36. Melissa Müller: *Anne Frank: The Biography* (New York: 1998), 174.
37. Idézik in Burkhart Schneider–Pierre Blet–Angelo Martini (Hrsg.): *Die Briefe Piu' XII. An die deutschen Bischöfe 1939–1944* (Mainz: 1966), 134, 4j.
38. Hillel Levine: *In Search of Sugihara: The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews from the Holocaust* (New York: 1996), 253.

9. FEJEZET:

TÁMADÁS KELETEN

1. Karel C. Berkhoff: *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge/MA: 2004), 75–76.
2. Uo., 77.
3. Dobroszycki: *Chronicle*, 62.
4. Sierakowiak: *Diary*, 105.
5. Uo.
6. Sebastian: *Journal*, 370.
7. Herman Kruk: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944* edited by Benjamin Harshav (New Haven: 2002), 46–47.
8. Czerniakow: *Warsaw Diary*, 251.
9. Uo., 256.
10. Klemperer: *I Will Bear Witness*, 1. kötet, 390–391.
11. Nürnberg dok. L–221, International Military Tribunal, *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945–1 October 1946* (New York: 1971) 38. kötet, 68–94.
12. Bianka Pietrow-Ennker: „Die Sowjetunion in der Propaganda des Dritten Reiches: Das Beispiel der Wochenschau” in *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 46, no. 2 (1989), 79. és skk., majd 108–109.
13. Joseph Goebbels: *Die Zeit ohne Beispiel: Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/40/41* (München: 1941), 526–531.
14. Ortwin Buchbender–Reinhold Sterz (Hrsg.): *Das Andere Gesicht Des Krieges: Deutsche Feldpostbriefe 1939–1945* (München: 1982), 73.
15. Walter Manoschek (Hrsg.): „Es gibt nur eines für das Judentum—Vernichtung: Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen, 1939–1944” (Hamburg: 1997), 32.
16. Uo., 33.

17. Shimon Redlich: *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington/IN: 2002), 114. o. és skk.
18. Isaac Rudashevski: *The Diary of the Vilna Ghetto, June 1941–April 1943* edited by Percy Matenko (Tel Aviv: 1973), 35–36.
19. Jean Ancel: „The Romanian Way of Solving the Jewish Problem in Bessarabia and Bukovina, June–July 1941” in *Yad Vashem Studies* 19 (1988), 190.
20. Jonathan Steinberg: *All or Nothing: The Axis and the Holocaust, 1941–1943* (London: 1990), 30.
21. Uo.
22. John Cornwell: *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (New York: 1999), 255.
23. Eugen Kogon–Hermann Langbein–Adalbert Ruckerl (eds.): *Nazi Mass Murder: A Documentary History of the Use of Poison Gas* (New Haven: 1993), 54. és skk., majd 60.
24. Klemperer: *I Will Bear Witness*, 1. kötet, 434.
25. Uo., 445.
26. David Bankier: *The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism* (Oxford: 1992), 129.
27. Lieven Saelens: „Antwerp's Attitude Toward the Jews from 1918 to 1940 and Its Implications for the Period of Occupation” in Dan Michman (ed.): *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: 1998), 192–193.

10. FEJEZET:

A „VÉGSŐ MEGOLDÁS”

1. *Ostland*: a németek által megszállt balti államok (Észtország, Lettország és Litvánia), Belorusszia, valamint Ukrajna és Oroszország adott részeinek összefoglaló neve.
2. Sophie Dubnov-Erich: *The Life and World of S. M. Dubnov: Diaspora Nationalism and Jewish History* (New York: 1991), 246–247.
3. Friedländer: *Prelude to Downfall*, 290. és skk.
4. Christopher R. Browning: *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge: 2000), 38.
5. Sierakowiak: *Diary*, 136.
6. Uo., 138.
7. Kaplan: *Scroll of Agony*, 272.

8. Jacques Bielinky: *Journal, 1940–1942: Un journaliste juif à Paris sous l'Occupation*, (ed.: Renee Poznanski) (Paris: 1992), 156.
9. A. Scott Berg: *Lindbergh* (New York: 1998), 426–427.
10. Uo., 427.
11. Goebbels: *Tagebücher*, 2. rész, 1. kötet, 417.
12. Hitler: *Reden*, 2. rész, 4. kötet, 1756–1757.
13. Uo., 1759.
14. Goebbels: *Tagebücher*, 2. rész, 2. kötet, 498. és skk.
15. Heinrich Himmler: *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942* (Hrsg.: Peter Witte et al) (Hamburg: 1999), 194.
16. Bernd Rother: „Franco und die deutsche Judenverfolgung” in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (VfZ) 46, no. 2 (1998), 189. és skk. és különösen 195.
17. Peter Longerich: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (München: 1998), 443.
18. Manoschek: „Es gibt nur eines für das Judentum—Vernichtung”, 45.
19. Uo., 49.
20. Helmuth James von Moltke: *Letters to Freya: 1939–1945* edited by Beate Ruhm von Oppen (New York: 1990), 155–156.
21. Uo., 175.
22. Uo., 183.
23. Hassell: *Die Hassell-Tagebücher 1938–1944: Aufzeichnungen vom Andern Deutschland* (Berlin: 1988), 277.
24. Horwitz: *In the Shadow of Death*, 35.
25. Klee: „Euthanasie” im NS-Staat, 349.
26. Uwe Dietrich Adam: *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf: 1972), 292. és skk., majd 299–301.
27. Ludwig Volk (Hrsg.): *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933–1945*, 5. kötet (Mainz: 1983), 555. és skk.
28. Ursula Buttner: „The Jewish Problem Becomes a Christian Problem’: German Protestants and the Persecution of the Jews in the Third Reich” in David Bankier (ed.): *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933–1941* (New York: 2000), 454. és skk.
29. Tuvia Friling: *Arrow in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv's Leadership and Rescue Efforts during the Holocaust*, 2 kötet (Tel Aviv: 1998), 1. kötet, 45.
30. Sierakowiak: *Diary*, 141.
31. Uo., 144.
32. Uo., 142.
33. Dobroszycki: *Chronicle*, 80–81.

34. Uo., 109.
35. Uo., 113.
36. Oskar Rosenfeld: *In the Beginning Was the Ghetto: Notebooks from Lodz* edited by Von Hanno Loewy (Evanston/IL: 2002), 32.
37. Walter Laqueur: *The Terrible Secret: Suppression of the Truth about Hitler's „Final Solution”* (Boston: 1981), 130.
38. Yitzhak Zuckerman: *A Surplus of Memory. Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising* edited by Barbara Harshav (Berkeley: 1993), 156. és skk.
39. Rudashevski: *Diary*, 46.
40. Israel Gutman: *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising* (Boston: 1994), 103.
41. Zuckerman: *A Surplus of Memory*, 153–154.
42. Sebastian: *Journal*, 458.
43. Klemperer: *I Will Bear Witness*, 1. kötet, 456.

III. RÉSZ

11. FEJEZET:

A TELJES MEGSEMMISÍTÉS

1. Dalia Ofer: *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939–1944* (New York: 1990), 158.
2. Bernard Wasserstein: *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945* (London: 1979), 145–146.
3. Sebastian: *Journal*, 476–77.
4. Hitler: *Reden*, 1828–1829.
5. Kaplan: *Scroll of Agony*, 297.
6. David Bankier: „The Use of Antisemitism in Nazi Wartime Propaganda” in Michael Berenbaum és Abraham J. Peck (eds.): *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined* (Bloomington/IN: 1998), 45.
7. Uo., 45–46.
8. Uo., 46.
9. A konferencia teljes szövegét lásd Kurt Patzold - Erika Schwarz (Hrsg.): *Tagesordnung Judenmord: Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942. Eine Dokumentation zur Organisation der „Endlösung”* (Berlin: 1992), 102–112.
10. Sierakowiak: *Diary*, 148.
11. Browning: *Nazi Policy*, 74.

12. Goebbels: *Tagebücher*, 2. rész, 4. kötet, 350.
13. Uo., 351.
14. Uo., 405.
15. Heinrich Himmler: *Heinrich Himmler: Geheimreden, 1933 bis 1945, und andere Ansprachen* (Hrsg. Bradley F. Smith–Agnes F. Peterson) (Frankfurt am Main: 1974), 159.
16. Nürnberg Dok. NO- 5574, in Tatiana Berenstein, (Hrsg.): *Faschismus, Getto, Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges* (Berlin [Ost]: Rutten & Leoning, 1961), 303.
17. Egon Redlich: *The Terezin Diary of Gonda Redlich*, edited by Saul S. Friedman (Lexington/KY: 1992), 3. és skk.
18. Uo., 53.
19. Uo., 61.
20. Ruth Klüger: *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered* (New York: 2001), 78–79.
21. Redlich: *Terezin Diary*, 61.
22. Gitta Sereny: *Into that Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder* (London: 1974), 111.
23. Helmut Heiber (Hrsg.): *Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP*, 1. kötet, 2. rész, 26106. sz. jegyzet.
24. Klemperer: *I Will Bear Witness, 1942–1945*, 2. kötet, 58.
25. Uo., 52.
26. Uo., 9.
27. Uo., 28.
28. Ruth Andreas-Friedrich and June Barrows Mussey: *Berlin Underground, 1938–1945* (New York: 1947), 77–78.
29. Hillesum: *Interrupted Life*, 93. (Magyarul lásd A megzavart élet [fordította Gera Judit] [Budapest: Gondolat: 1994]).
30. Uo., 107.
31. Uo., 122.
32. Pierre Drieu La Rochelle: *Journal, 1939–1945*, (ed.: Julien Hervier) (Paris: 1992), 302.
33. Lucien Rebatet: *Les Décombres* (Paris: 1942), 605.
34. Frederic Vitoux, *Céline: A Biography* (New York: 1992), 378.
35. David Carroll: *French Literary Fascism: Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture* (Princeton: 1995), 275.
36. Alexandra Zapruder: *Salvaged Pages: Young Writers' Diaries of the Holocaust* (New Haven: 2002), 322–323.
37. Uo., 325.

38. Uo., 327.
39. Sierakowiak: *Diary*, 149.
40. Uo., 151.
41. Zuckerman: *A Surplus of Memory*, 177. és skk.
42. Janusz Korczak: *Ghetto Diary* edited by Aaron Zeitlin (New York: 1978), 192.

12. FEJEZET:

A TELJES MEGSEMMISÍTÉS

1. Raul Hilberg (ed.): *Documents of Destruction: Germany and Jewry, 1933–1945* (Chicago: 1971), 208. és skk.
2. Hitler: *Reden*, 2. kötet, 1. rész, 1920.
3. Sebastian: *Journal*, 511.
4. Klemperer: *I Will Bear Witness*, 2. kötet, 150.
5. Rudolf Höss: *Kommandant in Auschwitz: Autobiographische Aufzeichnungen*, (Hrsg.: Martin Broszat) (Stuttgart: 1958), 188.
6. J. Presser: *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry* (Detroit: 1988), 167.
7. Hillesum: *Interrupted Life*, 147.
8. Anne Frank: *The Diary of a Young Girl: The Definitive Edition* edited by Otto Frank–Mirjam Pressler (New York: 1995), 18. és skk., majd 21. (Magyarul *Anne Frank Naplója* [fordította Bernáth István] [Budapest: Park: 2012]).
9. Presser: *Ashes in the Wind*, 182.
10. Uo., 184.
11. Uo.
12. Bielinky: *Journal*, 232–233.
13. Michael R. Marrus–Robert O. Paxton: *Vichy France and the Jews* (New York: 1981), 255.
14. Georges Wellers: *De Drancy à Auschwitz* (Paris: 1946), 55. és skk.
15. Renee Poznanski: „Jews and non-Jews in France during World War II: A Daily Life Perspective” in Ronald Smeltser (ed.): *Lessons and Legacies V: The Holocaust and Justice*, (Evanston/IL: 2002), 306.
16. Serge Klarsfeld: *Vichy-Auschwitz. Le rôle de Vichy dans la solution finale de la question juive en France*, 1. kötet (Paris: 1983), 280.
17. Friedländer: *Pius XII*, 115.
18. Krüger–Bulcke–Lehmann: *Akten*, E-sorozat, 3. kötet, 125.
19. Uo., 385.
20. Kaplan: *Scroll of Agony*, 324–325.

21. Sierakowiak: *Diary*, 219–220.
22. Jozef Zelkowitz: *In Those Terrible Days: Writings from the Lodz Ghetto* edited by Michael Unger (Jerusalem: 2002), 280–283.
23. Uo., 280.
24. Friedman: *Roads to Extinction*, 365–366.
25. Rudashevski: *Diary*, 70–71.
26. Kruk: *The Last Days*, 389.
27. Uo., 421–422.
28. Vendel jelentését fordításban lásd Steven Kublik: *The Stones Cry Out* (New York: 1987).
29. David S. Wyman: *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–1945* (New York: 1998), 42. és skk.
30. Uo., 51.
31. Wasserstein: *Britain and the Jews*, 172.
32. Uo., 173.
33. Friedländer: *Pius XII*, 131.
34. Goebbels: *Tagebücher*, 2. rész, 6. kötet, 508.
35. Martin Gilbert: *Auschwitz and the Allies* (New York: 1981), 105.

13. FEJEZET:

A TELJES MEGSEMMISÍTÉS

1. Louise Jacobson–Nadia Kaluski-Jacobson: *Les Lettres de Louise Jacobson et de ses proches: Fresnes, Drancy, 1942–1943* (Paris: 1997), 141.
2. Uo., 41–42.
3. Noakes–Pridham: *Nazism*, 4. kötet, 490. és skk.
4. Sebastian: *Journal*, 546.
5. Klemperer: *I Will Bear Witness*, 2. rész, 202.
6. Noakes–Pridham: *Nazism*, 4. kötet, 497.
7. Hillgruber: *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, 2. kötet, 256–257.
8. Primo Levi: *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity* (New York: 1996), 18.
9. Christopher R. Browning: *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony* (Madison/WI: 2003), 75.
10. Adalbert Ruckerl (Hrsg.): *NS-Prozesse. Nach 25 Jahren Strafverfolgung: Möglichkeiten, Grenzen, Ergebnisse* (Karlsruhe: 1971), 109–111.
11. Filip Müller: *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers* (Chicago: 1999), 12.

12. Levi: *Survival in Auschwitz*, 19–20.
13. Klüger, *Still Alive*, 94.
14. Kogon, Langbein–Ruckerl: *Nazi Mass Murder*, 133.
15. Robert Jay Lifton–Amy Hackett: „Nazi Doctors” in Yisrael Gutman and Michael Berenbaum (eds.): *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington/IN: 1994), 313.
16. Danuta Czech: „The Auschwitz Prisoner Administration” in Yisrael Gutman and Michael Berenbaum (eds.): *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington/IN: 1994), 374.
17. Peter Hayes: „Auschwitz, Capital of the Holocaust” in *Holocaust and Genocide Studies* 17, 2. sz. (2003), 330.
18. Manoschek: „Es gibt nur eines für das Judentum–Vernichtung”, 63.
19. Höss: *Kommandant in Auschwitz*, 190.
20. Uo., 216–217.
21. Inge Scholl: *The White Rose: Munich, 1942–1943* (Middletown/CT: 1983), 78.
22. Uo., 75.
23. Uo., 76.
24. Richard Gutteridge: *Open Thy Mouth for the Dumb!* 353. és skk.
25. Gerlach: *And the Witnesses Were Silent*, 204.
26. Abraham Lewin: *A Cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto* edited by Antony Polonsky (Oxford: 1988), 186.
27. Uo., 188.
28. Uo., 240.
29. Arad et al: *Documents on the Holocaust*, 292.
30. Emanuel Ringelblum, „Little Stalingrad defends itself” in Joseph Kermish (ed.): *To Live with Honor and Die with Honor!—: Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives “O.S.” (“Oneg Shabath”)* (Jerusalem: 1986), 599–600.
31. „The Jewish Quarter of Warsaw Is No More!” in Sybil Milton (ed.): *The Stroop Report*, (New York: 1979), 1943. május 24-i bejegyzés.
32. Uo., 566.
33. Goebbels: *Tagebücher*, 2. rész, 7. kötet, 454.

14. FEJEZET:

A TELJES MEGSEMMISÍTÉS

1. Saul Friedländer: *Kurt Gerstein: The Ambiguity of Good* (New York: 1969) 201. és skk.

2. Albert Speer: *Inside the Third Reich: Memoirs* (New York: 1970), 299.
3. Etty Hillesum: *Letters from Westerbork* (New York: 1986), 97.
4. Stanislaw G. Pugliese: „Bloodless Torture: The Books of the Roman Ghetto Under the Nazi Occupation” in Jonathan Rose (ed.): *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation* (Amherst/MA: 2001), 53.
5. Friedländer: *Pius XII*, 208.
6. Krüger–Bulcke–Lehmann: *ADAP, E-sorozat*, 7. kötet, 130–31.
7. Klüger: *Still Alive*, 107–108.
8. Uo., 107.
9. Jean-Claude Favez: *The Red Cross and the Holocaust* (Cambridge: 1999), 41.
10. Krüger–Bulcke és Lehmann: *ADAP, E-sorozat*, 8. kötet, 153–154.
11. Martin Gilbert bevezetője Avraham Tory *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* című könyvéhez, edited by Martin Gilbert–Dina Porat (Cambridge: 1990), 506–507.
12. Dobroszycki: *Chronicle*, 422–423.
13. Ariel Hurwitz: „The Struggle Over the Creation of the War Refugee Board (WRB),” in *Holocaust and Genocide Studies* 6 (1991), 19.
14. Gulie Ne’eman Arad: *America, Its Jews, and the Rise of Nazism* (Bloomington/IN: 2000), 220. és skk.
15. Uo.
16. Dina Porat: *The Blue and the Yellow Stars: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939–1945* (Cambridge/MA: 1990), 62–63.
17. Hillesum: *Interrupted Life*, 220. és skk.
18. Hillesum: *Letters from Westerbork*, 146.

15. FEJEZET:

A VÉG

1. A fordítását lásd in Serge Klarsfeld: *Vichy-Auschwitz: Le rôle de Vichy dans la solution finale de la question juive en France*, 2. kötet (Paris: 1983–1985), 2. kötet, 382.
2. Frank: *The Diary of a Young Girl*, 297–298.
3. Uo., 298.
4. Noakes and Pridham: *Nazism*, 592.
5. Höss: *Kommandant in Auschwitz*, 152.
6. Eugene Levai: *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry* (Zürich: 1948), 232.

7. Michael J. Neufeld–Michael Berenbaum (eds.): *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted It?* (New York: 2000), 250.
8. Lucy S. Dawidowicz (ed.): *A Holocaust Reader* (New York: 1976), 321. és skk.
9. Neufeld–Berenbaum: *The Bombing of Auschwitz*, 256.
10. Uo., 258–259.
11. Rosenfeld: *In the Beginning Was the Ghetto*, 281.
12. Kruk: *The Last Days*, 703.
13. Uo., 704.
14. Uo., 705.
15. Vojtěch Blodig: „Die letzte Phase der Entwicklung des Ghettos Theresienstadt” in Miroslav Karni–Vojtěch Blodig–Margita Karna (Hrsg.): *Theresienstadt in der „Endlösung der Judenfrage”* (Prag: 1992), 274.
16. Redlich: *Terezin Diary*, 161.
17. Livia Rothkirchen: „The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945” in *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7 (1998), 63.
18. Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (Detroit: 2000), 184.
19. Krisztian Ungvary: *The Siege of Budapest: One Hundred Days in World War II* (München: 2005), 302. (Magyarul lásd *Budapest ostroma* – 6. átdolgozott kiadás [Budapest: Corvina, 2005]).
20. Klemperer: *I Will Bear Witness*, 2. kötet, 404.
21. Adolf Hitler: *Monologe im Führer-Hauptquartier 1941–1944*. (Hrsg.: Werner Jochmann–Heinrich Heim) (München: 2000), 412–413.
22. Hitler: *Reden*, 2226.
23. Filip Müller: *Eyewitness Auschwitz*, 171.
24. Levi: *Survival in Auschwitz*, 171.
25. Hitler: *Reden*, 2223–2224.
26. Günther Schwarberg: *The Murders at Bullenhuser Damm* (Bloomington/IN: 1984), 37–41.
27. Hitler: *Reden*, 2226.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

LEVELEK, NAPLÓK ÉS EGYÉB 1945 ELŐTTI IRODALOM

- Adelson, Alan–Robert Lapidés (eds.): *Lodz Ghetto: Inside a Community Under Siege* (New York: 1989).
- Czerniakow, Adam: *The Warsaw Diary of Adam Czerniaków* edited by Hilberg–Stanislaw Staron–Josef Kermisz (New York: 1979).
- Dobroszycki, Lucjan (ed.): *The Chronicle of the Łódź Ghetto, 1941–1944* (New Haven: 1984).
- Flinker, Moses: *Young Moshe's Diary: The Spiritual Torment of a Jewish Boy in Nazi Europe* edited by Shaul Esh–Geoffrey Wigoder (Jerusalem: 1971).
- Frank, Anne: *The Diary of a Young Girl: The Definitive Edition* edited by Otto Frank–Mirjam Pressler (New York: 1995).
- Hillesum, Etty: *An Interrupted Life: The Diaries of Etty Hillesum, 1941–1943* (New York: 1983).
- Hillesum, Etty: *Letters from Westerbork* (New York: 1986).
- Kaplan, Chaim Aron: *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan* edited by Abraham I. Katsh (Bloomington/IN: 1999).
- Klemperer, Victor: *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933–1941*, 1. kötet (New York: 1998).
- Klemperer, Victor: *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1942–1945*, 2. kötet (New York: 1999).
- Korzak, Janusz: *Ghetto Diary* edited by Aaron Zeitlin (New York: 1978).
- Kruk, Hermann: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from*

- the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944* edited by Benjamin Harshav (New Haven: 2002).
- Lewin, Abraham: *A Cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto* edited by Antony Polonsky (Oxford: 1988).
- Redlich, Egon: *The Terezin Diary of Gonda Redlich* edited by Saul S. Friedman (Lexington/KY: 1992).
- Ringelblum, Emanuel: *Notes from the Warsaw Ghetto: The Journal of Emanuel Ringelblum* edited by Jacob Sloan (New York: 1974).
- Rosenfeld, Oskar: *In the Beginning Was the Ghetto: Notebooks from Łódź* edited by Von Hanno Loewy (Evanston/IL: 2002).
- Rubinowicz, Dawid: *The Diary of Dawid Rubinowicz* (Edmonds/WA: 1982).
- Rudashevski, Isaac: *The Diary of the Vilna Ghetto, June 1941–April 1943.* edited by Percy Matenko (Tel Aviv: 1973).
- Sebastian, Mihail: *Journal, 1935–1944* (Chicago: 2000).
- Sierakowiak, Dawid: *The Diary of Dawid Sierakowiak.* (edited by Alan Adelson (New York: 1996).
- Tory, Avraham: *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* edited by Martin Gilbert–Dina Porat (Cambridge: 1990).

1945 UTÁNI IRODALOM

- Allen, Michael Thad: *The Business of Genocide: SS, Slave Labor and the Concentration Camp* (Chapel Hill/NC: 2002).
- Aly, Götz (ed.): *Cleansing the Fatherland: Nazi Medicine and Racial Hygiene* (Baltimore: 1994).
- Aly, Götz: „*Final Solution*”: *Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (New York: 1999).
- Aly, Götz–Susanne Heim: *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction* (Princeton: 2002).
- Arad, Yitzhak: *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust* (Jerusalem: 1980).
- Arad, Yitzhak: *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps.* (Bloomington/IN: 1987).
- Arendt, Hannah: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: 1963).
- Baldwin, Peter (ed.): *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust and the Historians* (Boston, 1990).
- Bankier, David: *The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism* (Oxford: 1992).

- Bankier, David (ed.): *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933–1941* (New York: 2000).
- Barkai, Avraham: *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933–1943* (Hannover/NH: 1989).
- Bartov, Omer: *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (New York: 1991).
- Bartov, Omer: *Murder in our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation* (New York: 1996).
- Bauer, Yehuda: *My Brother's Keeper: A History of the American Joint Distribution Committee 1929–1939* (Philadelphia: 1974).
- Bauer, Yehuda: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945* (New Haven: 1994).
- Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust* (New Haven: 2001).
- Bauman, Zygmunt: *Modernity and the Holocaust* (New Haven: 2001).
- Bergen, Doris L.: *Twisted Cross: The German Christian Movement in the Third Reich* (Chapel Hill/NC: 1996).
- Berkhoff, Karel C.: *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge/MA: 2004).
- Birnbaum, Pierre: *Anti-semitism in France: A Political History from Léon Blum to the Present* (Oxford: 1992).
- Bondy, Ruth: „*Elder of the Jews*”: *Jakob Edelstein of Theresienstadt* (New York: 1989).
- Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary.* rövidített kiadás (Detroit: 2000).
- Breitman, Richard: *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (New York: 1991).
- Broszat, Martin–Saul Friedländer. „*A Controversy about the Historicization of National Socialism.*” in Peter Baldwin (ed.): *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust and the Historians* (Boston: 1990).
- Browning, Christopher R.: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: 1992).
- Browning, Christopher R.: *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge: 2000).
- Browning, Christopher R.: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942* (Lincoln/NE: 2004).
- Burleigh, Michael: *Death and Deliverance: „Euthanasia” in Germany c. 1900–1945* (Cambridge: 1994).
- Burleigh, Michael: *The Third Reich: A New History* (London: 2000).
- Burrin, Philippe: *Hitler and the Jews: The Genesis of the Holocaust* (London: 1994).

- Burrin, Philippe: *France under the Germans: Collaboration and Compromise* (New York: 1996).
- Cesarani, David: *The Final Solution: Origins and Implementation* (New York: 1994).
- Cesarani, David: *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a „Desk Murderer“* (New York: 2006).
- Cohen, Richard I.: *The Burden of Conscience: French Jewish Leadership during the Holocaust* (Bloomington/IN: 1987).
- Cornwell, John: *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (New York: 1999).
- Davies, Norman: *Rising '44: The Battle for Warsaw*. (London: 2003).
- Dawidowicz, Lucy S.: *The War Against the Jews, 1933–1945* (Toronto: 1986).
- Dobroszycki, Lucjan–Jeffrey S. Gurock: *The Holocaust in the Soviet Union* (Armonk/NY: 1993).
- Dwork, Deborah: *Children with a Star: Jewish Youth in Nazi Europe* (New Haven: 1991).
- Ezergailis, Andrew: *The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Center* (Riga–Washington/DC: 1996).
- Favez, Jean-Claude: *The Red Cross and the Holocaust* (Cambridge: 1999).
- Feingold, Henry L.: *Bearing Witness: How America and Its Jews Responded to the Holocaust* (Syracuse/NY: 1995).
- Fest, Joachim C.: *Hitler* (New York: 1974).
- Friedländer, Henry.: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (Chapel Hill/NC: 1995).
- Friedländer, Saul: *Pius XII and the Third Reich: A Documentation* (New York: 1966).
- Friedländer, Saul: *Kurt Gerstein: The Ambiguity of Good* (New York: 1969).
- Friedländer, Saul: *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939* (New York: 1997).
- Friedländer, Saul: *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945* (New York: 2007).
- Friedman, Philip: *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* edited by Ada June Friedman (New York: 1980).
- Friling, Tuvia: *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts during the Holocaust* (Madison/WI: 2005).
- Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York: 1996).
- Gross, Jan T.: *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton: 2001).
- Gutman, Yisrael–Haft, Cynthia J.: *Patterns of Jewish leadership in Nazi Europe, 1933–1945* (Jerusalem: 1979).

- Gutman, Yisrael: *The Jews of Warsaw, 1939–1943: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington/IN: 1982).
- Gutman, Yisrael: *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising* (Boston: 1994).
- Gutman, Yisrael–Avital Saf (eds.): *The Nazi Concentration Camps* (Jerusalem: 1984).
- Gutman, Yisrael–Michael Berenbaum: *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington/IN: 1994).
- Gutteridge, Richard: *Open Thy Mouth for the Dumb! The German Evangelical Church and the Jews 1879–1950* (Oxford: 1976).
- Hayes, Peter: *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era* (New York: 1987).
- Hayes, Peter: *From Cooperation to Complicity: Degussa in the Third Reich* (Cambridge: 2004).
- Herf, Jeffrey: *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich* (New York: 1986).
- Herf, Jeffrey: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust* (Cambridge/MA: 2006).
- Hilberg, Raul: *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945* (New York: 1992).
- Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. 3 kötet (New Haven: 2003).
- Jackel, Eberhard: *Hitler in History* (Hannover/NH: 1984).
- Kaplan, Marion A.: *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany* (New York: 1998).
- Kater, Michael H.: *The Twisted Muse: Musicians and Their Music in the Third Reich* (New York: 1997).
- Kershaw, Ian: *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (London: 1993).
- Kershaw, Ian: *Hitler, 1889–1936: Hubris* (London: 1998).
- Kershaw, Ian: *Hitler, 1936–1945: Nemesis* (New York: 2000).
- Kertzer, David I.: *The Popes Against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism* (New York: 2001).
- Klüger, Ruth: *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered* (New York: 2001).
- Laqueur, Walter: *The Terrible Secret: An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's „Final Solution“* (London: 1980).
- Laqueur, Walter–Richard Breitman: *Breaking the Silence* (New York: 1986).
- Laqueur, Walter–Baumel, Judith Tydor (eds.): *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven: 2001).
- Levi, Erik: *Music in the Third Reich* (New York: 1994).

- Levi, Primo: *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*, 1958, (Reprint [New York: 1996]).
- Lewy, Guenter: *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York: 2000).
- Lifton, Robert Jay: *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (New York: 1986).
- Lipstadt, Deborah E.: *Beyond Belief: The American Press and the Coming of the Holocaust, 1933–1945* (New York: 1986).
- Lookstein, Haskel: *Were We Our Brothers' Keepers? The Public Response of American Jews to the Holocaust, 1938–1944* (New York: 1985).
- Lower, Wendy: *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill/NC: 2005).
- Marrus, Michael R.–Robert O. Paxton: *Vichy France and the Jews* (New York: 1981).
- Marrus, Michael R. *The Holocaust in History* (Hannover/NH: 1987).
- Mayer, Arno J.: *Why Did the Heavens not Darken?: The „Final Solution” in History* (New York: 1988).
- Mazower, Mark: *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–44* (New Haven: 1993).
- Mazower, Mark: *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950* (New York: 2004).
- Mendelsohn, Ezra: *The Jews of East Central Europe Between the World Wars* (Bloomington/IN: 1983).
- Morley, John F.: *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust, 1939–1943* (New York: 1980).
- Muller, Melissa: *Anne Frank: The Biography* (New York: 1998).
- Müller, Filip: *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers* (Chicago: 1999).
- Ne'eman Arad, Gulie: *America, Its Jews, and the Rise of Nazism* (Bloomington/IN: 2000).
- Neufeld, Michael J.–Michael Berenbaum (eds.): *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted It?* (New York: 2000).
- Payne, Stanley G.: *A History of Fascism, 1914–1945* (Madison/WI: 1995).
- Paxton, Robert O. *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944* (New York: 2001).
- Peukert, Detlev J. K.: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life* (New Haven: 1987).
- Phayer, Michael: *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965* (Bloomington/IN: 2000).
- Polonsky, Antony–Norman Davies (eds.): *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–1946* (New York: 1991).

- Poznanski, Renee: *Jews in France during World War II* (Waltham/MA: 2001).
- Presser, J.: *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry* (Detroit: 1988).
- Proctor, Robert N.: *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (Cambridge/MA: 1988).
- Pulzer, Peter: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (Cambridge/MA: 1988).
- Rentschler, Eric: *The Ministry of Illusion: Nazi Cinema and its Afterlife* (Cambridge/MA: 1996).
- Roseman, Mark: *The Villa, the Lake, the Meeting: Wannsee and the Final Solution* (London–New York: 2002).
- Segev, Tom: *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust* (New York: 1993).
- Sereny, Gitta: *Into that Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder* (London: 1974).
- Sofsky, Wolfgang: *The Order of Terror: The Concentration Camp* (Princeton: 1997).
- Speer, Albert: *Inside the Third Reich: Memoirs* (New York: 1970).
- Steinbacher, Sybille: *Auschwitz, A History* (London: 2005).
- Steinweis, Alan E.: *Art, Ideology and Economics in Nazi Germany: The Reich Chamber of Culture and the Regulation of the Culture Professions in Nazi Germany* (Chapel Hill/NC: 1988).
- Sternhell, Zeev: *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France* (Berkeley: 1986).
- Tec, Nechama: *Defiance: The Bielski Partisans* (New York: 1993).
- Trunk, Isaiah: *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York: 1972).
- Trunk, Isaiah: *Jewish Responses to Nazi Persecution: Collective and Individual Behavior in Extremis* (New York: 1979).
- Ungváry, Krisztián: *The Siege of Budapest: One Hundred Days in World War II* (New Haven: 2005).
- Wyman, David S.: *Paper Walls: America and the Refugee Crisis, 1938–1941* (New York: 1985).
- Wyman, David S.: *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–1945* (New York: 1998).
- Yahil, Leni: *The Holocaust: The Fate of European Jewry* (New York: 1990).
- Zuccotti, Susan: *Under His Very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy* (New Haven: 2000).
- Zuckerman, Yitzhak: *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising* (Berkeley: 1993).

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Aachen 37	Aktion Reinhard táborok 204–205,
Abraham 66	227, 241
Abesszínia 93	<i>lásd még</i> megsemmisítő táborok
a bevásárlás korlátozása 129, 173	Akzin, Benjamin 275
Action Française 122	<i>Állam és forradalom</i> (Lenin) 145
<i>A cukrászné</i> (Molnár) 129	A német iskolák és egyetemek
adók 27, 147	túlzsúfoltsága elleni törvény (1933)
Afrika Korps 236	10
a Führer helyettes hivatala 51	Aleppo (Szíria) 274
„A genetikai betegségekben szenvedők	Algéria 217
utódprevenciójáról” szóló törvény	Alibert, Raphael 133
(1933) 12	Alliance Israélite Universelle 48
Águdát Jiszráél 48	Almansi, Dante 259
a hadsereg főparancsnoksága (OKH)	<i>Altreich</i> 60, 68, 93, 116, 205
139, 147	<i>A mélységből kiáltok, Uram, hozzád</i>
a Hohenzollern házi rend keresztje 185	(zsoltár) 39
Ahnert, Horst 222	Aly, Götz 63
akasztások 188, 228	Amal 215
a keleti hadjárat tervei 183–184	America First Committee (AFC) 119
a „Koco” eset 136	Amerika Barátai Szolgálat Bizottsága
<i>Aktion</i> 215, 228, 248–249, 255–256	155

- Amerikai Zsidó Bizottság 7
 Amerikai Zsidó Konferencia 265
 Amerikai Zsidó Kongresszus, 7
 Amerikai Segítőbizottság (JDC, Joint) 126
 Amszterdam. *Lásd még* Hollandia
 antiszemitizmus 269
 deportálások 211
 megsemmisítés 219
 Andreas-Friedrich, Ruth 209
 Anglia 343 *Lásd még* Nagy-Britannia
 a Blitz, London 139
 Hitler „békeajánlata” 128
 Olaszországban 347
 Londonban 7
 jelentések tömeggyilkosságokról és 248
 a náci Németország kontra Oroszlánfoka hadművelet 138
 St. Louis és 87
 Angola 93
 A Nemzetiszocialista Párt Führerének Kancelláriája 104
 Anielewicz, Mordechai 249
 Anschluss 72, 74
 Ausztriában 51, 60–64
 eutanázia és 51
 következménye a zsidókra nézve 60–61
 Antikomintern Paktum 62
 antiszemitizmus. *Lásd még*
 zsidóellenes intézkedések;
 megsemmisítő hadjárat;
 propagandakampány;
 a katolikus egyház tiltakozása 13–14, 27, 47, 75, 53, 64, 86–87, 121–122, 154, 160, 247–248
 a sajtóban 133
 faji jellegű (megváltó) XIII
 Hitler és XIII, 182, 198–199, 269
 • jobboldali mozgalmakra és rendszerekre jellemző 43
 képzelt összeesküvések és 48–49
 Náci Weltanschauung és 46
 nagyobb zavargások 30–31
 propaganda 101, 103–106, 149, 166, 269, 270
 Romániában 148–149
 zsidó menekültek és 101
 Antonescu, Ion 148, 167, 168, 229, 230, 238, 264, 276
 Antonescu, Mihai 337
 Antwerpen 176
 arab felkelés (1936) 39
 arany 64, 104, 240–242, 259
 Argyle Press 161
 árja tudat 41
 árjásítás *Lásd még* a kivándorlást sürgető kampány, fajtisztaság
 a kultúra és 3–4, 20, 29–30
 Ausztriában 60–64
 a zene és 3, 20, 28–29, 66–67
 a Volk és 25, 32, 50, 104, 140, 199, 237
 a zsidók gazdasági bojkottja 6–10, 13–14, 38–39, 56–58, 77
 a vegyes házasságok és 13, 25–27, 31–36, 40–41, 45, 47–48, 50–51, 53–54, 85, 86, 115, 155, 179, 200, 260, 261, 281
 cél a zsidók kényszeremigrációja 83–95
 felgyorsítása 43–44
 tisztogató hadjárat 52–58
 a román ortodox egyház 148
 Armia Ludowa (AL) 249
 Army Group Center 159, 179
 a sebesülési jelvény arany fokozata 185
 Asscher, Abraham 152

- Association des Juifs en Belgique (AJB), 176
 a szakáll eltávolítása 107, 108
 aszociális lények 70–71, 104
 Athén *Lásd még* Görögország
 Atlanti Charta 160
 a tömegközlekedés tiltása 303
 atrocitások. *Lásd* tömeges kivégzések
 Auerswald, Heinz 143
 Auschwitz (város) 245
 Auschwitz I. koncentrációs tábor 172–173, 175, 208–211, 218, 221–222, 225–226, 231, 238–240, 241–245, 249, 260–263, 266–267, 268, 271, 272–273, 278–279, 281–282, 283
 Auschwitz II. – Birkenau megsemmisítő tábor 209, 240, 242, 243, 263, 272, 277, 278
 Auschwitz-jegyzőkönyv 272
 Ausztrália, zsidó emigránsok 256
 Ausztria (Ostmark). *Lásd még* Bécs
 a versailles-i szerződés 24
 cseh zsidók 74
 deportálások 289–290, 204
 ellene tervezett akció 58
 náci Anschluss 51, 60–64
 Németországhoz csatolása 44
 német–osztrák egyezmény, 1936 59
 zsidóellenes intézkedések 60–64, 114–115
 A velencei kalmár (Shakespeare) 68
 az angliai csata 139
 az 1933-as háávará (héberül transzfer) egyezmény 18
 az európai zsidók sokszínűsége 100–102
 Az örök zsidó (film) 106, 130, 131,
 „Az örök zsidó” (müncheni kiállítás) 67–68
 az SS biztonsági alakulata (SD) 28, 37, 38, 47, 48–49, 51, 57, 62, 64, 71, 77–78, 85, 86, 89, 114, 131, 143, 174, 177, 187
 Ausztriában (Ostmark) 62
 1939-es népszámlálás 93
 az új Németország történetével foglalkozó Walter Frank Intézet 54
 bábaság 84
 Babij Jar-i mészárlás 157
 Baden 118, 127
 Bad Gastein 40–41
 Badoglio, Pietro 236, 258
 Baeck, Leo 17
 Baer, Richard 245
 Bajgelman, Dawid 145
 Balkáni államok 43, 119, 139, 149, 167–168, 198, 218, 244–245
 Ball, Rudi 45
 Balti országok 101, 102, 109–110, 119, 132, 171, 206, 269, 280
 tengerparti üdülői 27
 zsidósága 206–207
 Bandera, Stepan 163, 168
 Bankier, David 36
 Barash, Ephraim 207, 251
 Barbie, Klaus 268
 Bárdossy, László 170
 Bergen, Werner von 224
 Basch, Victor 270
 Baur, Andre 258
 Bajorország, zsidóellenes intézkedések 6, 9
 Bajor Állami Színház 68
 Bayreuth 69–70,
 Bayreuth-kör XIII
 BBC 220

- Beaune-la-Rolande koncentrációs tábor 222
- Becher, Kurt 274
- Beck, Jozef 91
- Bécs 157, 203–204. *Lásd még* Ausztria (Ostmark)
„bécsi árok” 153, 185
deportálások 188–190, 203–204
Központi Zsidó Kivándorlási Hivatal 89, 93, 151,
zsidóellenes intézkedések 59–64, 101–102
- Beethoven 20
- behajtás 141–142, 144, 151, 259, 264.
Lásd még megvesztegetés
- Belgium (Ostende) 3, 123, 136, 141, 176
ellenálló csoportok 225
katolikus egyház 154, 225
náci megszállás 119, 121
megsemmisítések 224–225, 239
St. Louis 87
zsidóellenes intézkedések 176
zsidó menekültek 133
- Belgrád, *Lásd még* Jugoszlávia 140
- Belorusszia 171, 205–206 251–252
- Belügyminisztérium 51–52,
faji és népességgel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozó Tanácsadó Testület 50
- Belzec megsemmisítő tábor 171, 183, 201, 204–205, 216, 227–228, 231
- Ben Gurion, David 188, 274
- Berard, Leon 154
- Berchtesgaden 59, 71
- Berg, Mary 148
- Bergen, Diego von 234
- Bergen-Belsen koncentrációs tábor 211, 270, 274, 282,
- Berghof (Hitlers hegyi menedékhelye) 139
- Bergmann, Gretel 45
- *Bergson, Henri 135
- Bergson, Peter 265
- Berlin 38, 81, 101, 129, 151, 154, 178–179, 238, 240, 257 *Lásd még* Náci Németország; Harmadik Birodalom
Berlini Városi Opera 19
deportálások 179, 188–189
Hitler bunkere 284–285
nagyarányú zavargások (1935) 30–31
Olimpiai Játékok és 44–45
robbantás, Berlin Lustgarten (1942) 201
zsidóellenes intézkedések 68, 70–71, 83
zsinagógárombolás 78
- Berlini Egyetem 54–55
- Bern 240
- Bernadotte, Folke 242
- Bernburg 186
- Bernheimer, Otto 57
- Berning, Wilhelm 51
- Bertram, Adolf Johannes 87, 122, 186, 187, 247
- beszédék
Goebbels 40–41, 45
Hitler a Reichstag előtt (1935) 31–34
Hitler a Reichstag előtt (1939) 90–92, 102
Hitler a Reichstag előtt (1940) 138
Hitler a Reichstag előtt (1941) 140
Hitler a Reichstag előtt (1942) 198–199
Hitler a Sportpalastban (1941) 179
Hitler a Sportpalastban (1942) 182
Hitler antiszemita retorikája 28–29, 31–32, 44, 64

- nürnbergi pártkongresszus (1935) 31
- Besszarábia 119, 148, 167
- Best, Werner 72
- Betár 193
- betegségek 143–144
örökletes 36, 50–51
tifusz 144, 238, 270
tüdőbaj 143, 228, 253, 284
- Białystok 166, 207, 226–227, 251, 261–262
- Bidault, Georges 64
- Biebow, Hans 141
- Bielefeldi Gestapo 114
- Bielinky, Jacques 135
- Bielski, Arczik 206–207
- Bielski, Aseal 206–207
- Bielski, Tuvia 206–207
- Bielski, Zus 206–207
- Binz, zsidóellenes intézkedések 26
- Birkenau. *Lásd* Auschwitz II. – Birkenau megsemmisítő tábor
- Birodalmi állampolgári törvény tizenegyedik utasítása 186
- Birodalmi Központi Iroda 93
- Birodalmi Kultúrkamara 11
- Birodalmi Munkügyi és Munkanélküliségért Felelős Biztosító 94
- Birodalmi Oktatási Minisztérium 67
- Birodalmi Orvosi Kamara 69
- birodalmi zászlóról szóló törvény 32
- Biztonsági Rendőrség (SIPO) 143, 162, 199, 206, 225, 251
- biztosítási kárpótlás 80–81
- Bischoff, Max 142
- Blitzkrieg 124
- Blomberg 58
- Blum, Leon 132, 223, 230,
- Blumenfeld, Kurt 7
- Bock, Fedor von 179–180
- Bodelschwingh, Friedrich von 51
- Bodenheimer, Alfred Israel 118
- Boder, David 141
- Boegner, Marc 155
- Boehme, Franz 168
- Bohmcker, H. 151
- Bolsevizmus. XII, 43, 46–47, 54, 113, 119, 138, 140, 161, 163 178, 182, 187, 237, 285 *Lásd még* kommunizmus; Szovjetunió
- Bonhoeffer, Dietrich 14
- Bonnet, Georges 88, 91, 124
- Borisz cár 230
- Bormann, Martin 53, 55, 80, 159, 281
- Bouhler, Philipp 104
- Bousquet, Rene 212
- Brand, Joel (Jenő) 273
- Brandt, Karl 51
- Brasillach, Robert 213
- Bratislava (Pozsony) 401
- Brauchitsch, Walther von 107
- Braun, Eva 284
- Braune, Paul 51
- Brazília 122
- Bremen (hajó) 31
- Breslau 5, 122, 186–187, 283
- Breszt-Litovszk 167
- Brissac, Pierre
- Broad, Perry 272
- Brodnitz, Julius 7
- Broszat, Martin VIII–X
- Browning, Christopher 142
- Brunner, Alois 248
- Brzezany 164
- Buber, Martin 39
- Bukarest 123, 148, 167, 193, 229–230, 237, 264, 276
- Buchenwaldi koncentrációs tábor 70, 137, 152, 186

- Budapest 169, 268, 272–274, 279–280, 282 *Lásd még*
Magyarország
- Bukovina 119, 148, 167
- Bulgária 101–102, 139–140, 230, 268, 276
- Bullenhuser Damm iskola 284
- Burckhardt, Carl 233
- Burger, Tony 261
- Bühler, Josef 200
- Bürckel, Josef 60–61
- Canterbury, érsek 233
- Cassulo, Andrea 229
- Céline, Louis-Ferdinand 133, 213
- cenzúra 16, 20, 82, 115, 207
- Chaillot, Pierre 233
- Chamberlain, Houston Stewart XIII
- Chamberlain, Neville 73
- Chambon-sur-Lignon, Le 224
- Chelmno megsemmisítő helyszín 227, 276, 171, 183, 190–191, 201–202, 204–205, 227, 276
- Chile 125
- Cholmi Állami Kórház 104
- Christianstadti koncentrációs tábor 283
- Churchill, Winston 119, 160–161, 230, 233, 255, 275–276, 280
- Chvalkovsky, František 91
- ciánhidrogén (Zyklon B) 172, 231–233
- cigányok 36, 49, 104, 190, 242, 244
- CIMADE 155
- Cioran, E. M. 123
- „Cion bölcseinek jegyzőkönyve” (pamflet) XII, 89
- Cionista Élharcos 17
- cionista ifjúsági mozgalmak 146, 192–193, 249
- cionisták 5, 19, 37, 38, 126, 155, 188, 215, 249, 265
- Cionista Világszervezet (WZO) 274
- Civiltà Cattolica* 67
- Cleveringa, R. P. 137
- Cohen, David 152
- Cohn, Julius 4
- Cohn, Max 4
- Cohn, Willy 4
- Colonie d'Enfants* Izieu-ben 268
- gyarmatosítás. *Lásd* deportálások
- Comité de Defense des Juifs (CDJ) 225
- Compiègne-i koncentrációs tábor 133, 175, 211
- Consistoire 135, 150, 176, 258
- Consistoire de Paris 135
- Cornides, Wilhelm 216–217
- Czerniaków, Adam 226
- Częstochowa 202
- Cseh-Morvaország 89
- Cseh-Morva Protektorátus 123, 125, 126, 173, 178, 183, 188–191, 202–205, 209, 263, 281
- Csehország 183, 202
- Csehszlovákia/Cseh-Szlovákia. 43, 58, 73, *Lásd még* Prága
- ellen tervezett hadművelet 58
- mint német csatlós 89–90, 91–92, 99–101
- Szudéta-válság 65, 71–74
- zsidóellenes intézkedések 62
- csempészet 144, 155
- csillagok (zsidó) 71, 107, 110, 162, 169, 173–174, 186, 187, 207–208, 212, 220, 230, 235, 241, 244, 262, 281
- Da Ponte, Lorenzo 30
- Dachau koncentrációs tábor 5, 23–24, 63, 103, 171, 186–187, 263, 282

- Daladier, Edouard 88
- Daluege, Kurt 47
- Dánia XI, 257–258
- náci megszállása 118, 122–123
- Dannecker, Theodor 175
- Danzig 263, 277
- Darlan, François 149
- Darnand, Joseph 270
- Das Reich* 161
- Dél-Afrika 91
- Délkelet-Európa 108
- Delft 136
- Delp, Alfred 246
- deportálások 140, 143, 169, 170, 172, 175, 177–179, 256. *Lásd még*
- emigráció; megsemmisítés
- fosztogatás 240–242
- Franciaországban 223–224, 230, 235–236, 239, 257–259,
- Görögországban 238–239, 258
- gyerekek 75, 226, 243
- Hollandiában 136–137, 210–211, 218–219, 239, 257
- Lengyelországban 108, 109, 125, 188–191, 203–204, 209, 214, 226–228, 233
- Magyarországon 213, 230, 273
- Olaszországban 240, 259–261
- Deutsche Bank 11, 13
- Der Angriff* 199
- Deutsche Erd- und Steinwerk* (DEST) 63
- Deutsches Museum (München) 67
- diákcsoportok 16, 246
- Dibelius, Otto 13, 232
- Dietrich, Otto 103
- diktátum 175
- Dodds, Harold 265
- Dönitz, Karl 285
- Dollfuss, Engelbert 61

- Donyec 198
- Dora-Mittelbau 281
- Drancy koncentrációs tábor 175, 212, 222, 235, 239, 258, 268, 270,
- Drezda 99, 128, 281
- Drezdai Állami Színház 245
- Drezdner Bank 57
- Dreyfus-ügy 132
- Dreyfuss, Jenny Sara 118
- Drieu La Rochelle, Pierre 212
- Dror He-háluc cionista ifjúsági mozgalom 193
- Dubnow, Simon 260
- Duckwitz, Georg F. 257
- Dunkerque 62
- Dwory 172
- Dynow 106
- Eberl, Irmfried 227
- Eberstadt 76
- Eckart, Dietrich XIII
- Edelstein, Aryeh 203
- Edelstein, Jakob 203
- Edelstein, Mirjám 278
- Edinger, Georges 258
- „egyenruhák” 244
- Egyesült Államok, 188. *Lásd még*
- Roosevelt, Franklin D.
- a II. világháború és 120, 178–179, 181–182
- America First Committee (AFC) 119, 181
- Atlanti Charta 160
- Japán és 89
- ki tudott a megsemmisítésekről 233, 248, 264
- Kristályéjszaka és 87–89
- német áruk gazdasági bojkottja 31, 84

- Olaszországban 236^{*}
 részvétele az eviani konferencián
 (1938) 64–65, 274
 U.S. külügyminisztérium 233, 264–
 266
 zsidó emigráció 39, 125–128
 zsidó vezetők 7, 44, 232, 233, 264–
 266, 274–275
 Egyesült Partizán Mozgalom 193
 egyetemek *Lásd* oktatási intézmények
 éhezés
 Németországban 208
 Lengyelországban 115, 141–144
 Szovjetunióban 162–163
 Ehrlinger, Erich 47
 Eichmann, Adolf 48, 62–63, 60, 90,
 115, 125–126, 172–173, 199, 209–
 210, 258, 262–263, 264, 271, 273,
 274, 278, 279
 Eicke, Theodore 5
Einsatzgruppék (operációs csoportok),
 106–107, 162, 167, 184, 206
Einsatzkommandók 199
 Einstein, Albert 3
 El Alamein 217–218
 Elbogen, Ismar 17
 elektromos eszközök használatának
 betiltása 208
 elgázosítás 170–171, 182, 191, 202,
 204, 205, 227, 231, 232, 236, 241–
 246, 262, 284
 Eliade, Mircea, 179
 Eliséva Stanislawowból 214
 elit. *Lásd* Zsidó Tanácsok (*Judenräte*);
 ellenálló csoportok
 Elkes, Elchanan 166, 263
 ellenálló csoportok a gettókban
 148–251, 255–256, 276
 Belgiumban 210–211
 Franciaországban 223
 Hollandiában 225
 • Lengyelországban 248–251, 252
 Litvániában 252–253
 Olaszországban 243
 elmebetegség 75, 104, 122, 129, 160,
 170
 emigráció. 78–82. *Lásd még* Zsidó
 ellenálló csoportok, antiszemitizmus
 246–247
 Első Zsidó Dekrétum (Franciaország)
 134
 Elzász-Lotharingia 123, 127, 133
 Emberi Jogok Ligája 270
 „Emil bácsi” csoport 209
 Enigma 187
 Entress, Friedrich 243
 Eppstein, Paul 261, 278
 Erdély 148, 272, 273
 Erec Jisráél. *Lásd* Palesztina (Erec
 Jisráél); *jisuv* (zsidó közösség
 Palesztinában)
 Ernst, Stefan 195
 Észtország 230, 231, 302, 253, 263, 277
 eugenetika 12. *Lásd még* eutanázia
 eutanázia 13, 51, 104, 122, 154, 160,
 170–171, 183, 227 *Lásd még*
 megsemmisítő táborok
 evakuálás. *Lásd* deportálás;
 emigráció 84–95. *Lásd még* Kivándorlás
 Központi Irodája; deportálás
 Ausztráliába 39
 az Egyesült Államokba 39, 124–125,
 266
 Latin-Amerikába 125
 Palesztinába 17–19, 38–39, 49, 52,
 87, 125–127, 146, 197–198, 264
 evangélikus egyház 13, 37
 eviani konferencia (1938) 64–65, 92,
 274
 1936-os német–osztrák egyezmény 59

- Észak-Afrika 43, 198
 1933-as konkordátum 121
 faji és népességgel kapcsolatos
 kérdésekkel foglalkozó Tanácsadó
 Testület 32
 fajtisztaság. *Lásd még* árjásítás
 eutanázia. *Lásd* eutanáziaprogram
 jelentősége 11
 a náci rendszer központi mítosza 25
 a zsidó származás meghatározása 8,
 25–28, 33–36, 85, 128
 fajszennyezés kontra 25–26
 sterilizációs programok 12, 50, 161
 Volk és 25, 32, 49, 50, 104, 140,
 vegyes házasságok és 25, 26, 33, 38,
 115, 200, 247, 280
 Fehér hadművelet 95
 fehéroroszkok 167
 Fehér Rózsa ellenállócsoporthoz 246–247
 felhatalmazási törvény (1933) 5
 Felső-Szilézia 102, 110, 146, 171, 205–
 208, 246
 Falkenhausen, Alexander von 176, 224
 Fallersleben, Hoffmann von 28
 Faulhaber, Michael 14–15, 187
 Feitler, Nanette Sara 118
 Feldstein, Ts. 229
 Feuchtwanger, Lion 40
 Fiehler, Karl 55
 filmek, zsidóellenesek 105–106, 129–
 130, 131, 176
 végső megoldás az európai
 zsidókérdésre 108–109, 172, 183,
 199–202, 218, 281, 282
 alakulása 63
 bécsi modell 63
 bevezetése X
 eredete 12
 Finnország 102, 118, 139, 231, 236
 Fischer, Ludwig 143
 Flandin, Etienne 149
 Fleischmann, Gisi 210
 Foa, Ugo 259
 fogyatékosok 104, 122, 129, 160, 170,
 213
 fogorvosok 125
 foglalkoztatás a kultúra területein
 zsidóellenes intézkedések 4–5, 67,
 149
 zsidótlanítás 4–5, 129
 Kulturbund 19, 20, 129, 174,
 forradalmi jobboldal 120
 Fossoli di Carpi tábor 240, 243, 260,
 271
 Főkörmányzóság 102, 103, 108–109,
 112, 124–125, 131, 141, 144, 146, 164,
 183, 200–202, 212, 213, 218, 229,
 232, 238, 239
 Franciaország 50, 123–124, 141, 235–
 236, 284, *Lásd még* Lyon; Marseille;
 Párizs; Vichy Franciaország
 „Néger fattyúk” és 50
 a II. világháború és 105
 a náci megszállás 132–135, 259
 a Rajna-vidék elfoglalása 49
 antiszemitizmus 132–135
 deportálások 224, 230, 235–236,
 239, 257–259
 ellenállók 223
 eviani konferencia 64–65, 92,
 274
 fegyverszünet 119, 120–121, 124,
 139, 150
 katolikus egyház 133–134, 154–155,
 223–224, 270
 kevert fajok 50
 Lengyelország és 95, 99–102, 102,
 104–105

- megsemmisítés 221–224, 235–236, 239
 Népfrent 43
 Versailles-i szerződés 24, 42–43
 zsidó menekültek és 73–74, 88, 126–127, 132–133
 zsidóellenes intézkedések 132–135, 141, 149–150, 154–155, 175–176
 Franco, Francisco 43, 122, 230
 Frank, Anne 153–154, 220, 269–270
 Frank, Edith 153
 Frank, Hans 12, 109–110, 131, 143, 145, 164, 201,
 Frank, Margot 153, 220
 Frank, Otto 153, 270
 Frank, Walter 54
 Frankfurt, zsidóellenes intézkedések 55–56
 Frankfurter, David 45
 Franzl 163
 I. (Barbarossa) Frigyes 139
 Frei, Norbert 94
 Freiburg-kör 246
 Freiburgi Egyetem 86
 Freud, Anna 60
 Freud, Sigmund 41, 60
 freudiánus iskola 16
 Frey, Adolf Heinrich 76
 Frick, Wilhelm 6, 25, 32, 33, 52, 53, 55, 70, 85
 Fried, Anatol 166
 Friedman, Philip 116
 Friedmann, Frieda 4–5
 Fritsch, Werner von 58
 Fromm, Bella 71
 Fry, Varian 155
 Funk, Walther 58, 85
 Funten, Ferdinand Aus der 219
 Furtwängler, Wilhelm 67
 Galen, Clemens von 160, 248
 Galęwski, Marcell 256
 Galícia 103, 163–164, 169, 171, 205, 213, 216,
 Gang-Salheimer, Lore 10
 gazdálkodók, zsidóellenes intézkedések 11
 gazdasági célok, náci. *Lásd még* kisajátítások
 Gazdaságirányítási Főhivatal (WVHA) 241
 Gazdasági Minisztérium 52
 gázteherautók 170–171, 183, 190, 205
 Gau (pártkörzet) 83
 Gedern, zsidóellenes intézkedések 6
 Geffen-Ludormer, Hilma 10
 Gemeinnützige Seidlungs- und Wohnungsbaugesellschaft (GSW) 70
 Gens, Jacob 228
 Gerlier, Jules-Marie 223
 German Zentralstelle 219
 Gerron, Kurt 278
 Gerstein, Kurt 231–232, 254
 Gerum, Josef 23
Gesamtdarstellung IX–X
 Gesellschaft für Elektrische Unternehmungen 57, 60–61, 71, 74, 78, 83, 88, 89, 93, 103, 106, 114–116, 174, 187–188, 191, 201, 202, 208, 215, 248, 259, 268, 270–271, 276, 280,
 Gestapo 57,
 a zsidó tulajdon elkobzása 83–84
 betegség 143–144
 Dachau és 32
 deportálások és 189
 ellenálló csoportok 248–250, 255–256, 275–276

- ellenálló csoportok kontra 248
 felszámolások 248–253, 256
 gettók 80. *Lásd még különleges gettók*
 lakásviszonyok 131
 Lengyelországban 108, 110–112, 131–132, 141–142
 Lengyelországban 74, 103, 106, 115–117
 munkacsapatok 146
 oktatási intézményeik 144–145
 razziák zsidó otthonokban 208
 zenei életük 145
 zsidó rendőrség 147
 Gies, Jan 220, 269
 Gies, Miep 220, 269
 Gillette, Guy 265
Giustizia e Libertà (Igazság és Szabadság) 243
 Glasberg, Alexandre 223
 Globocnik, Odilo 109, 110, 146, 183, 227, 231, 251
 Glücks, Richard 282
 Goebbels, Joseph 67, 71, 80–83, 87, 284–285
 beszédei 28
 Der Angriff 30
 naplóbejegyzések 7, 72, 77–78, 253
 nürnbergi törvények és
 propagandaminiszter 7–8, 10–11, 16, 28–29, 30, 45, 78, 105–106, 129–130, 161–162, 173, 180, 234, 237, 269
 szovjet támadás és 138
 zsidókérdés és XII, 32,
 Goebbels, Magda 284
 Goethe, Johann Wolfgang von 20, 245,
 Goldstein, Israel 265
 Goldszmit, Henryk 215
 Gordonía 146

- Göring, Hermann 73, 91, 92, 128, 141, 159, 253, 285
 a Náci Párt hierarchiájában 7
 a végső megoldás és 172
 gazdasági bojkott a zsidók ellen és 56–57
 konferencia a Légiközlekedés Minisztériumában (1938) 80–82
 Kulturbund és 19, 174
 Lengyelország és 109, 110
 mint porosz belügyminiszter 50
 náci hatalomátvétel Ausztriában 61
 Négyéves Terv 58, 63, 171, 200
 Göttingen, zsidóellenes intézkedések 6
 Grabe, Elisabeth 246
 Grabinski 100
 Grabow 190
 Gran Sasso 236
 Grau, Wilhelm 54
 Görögország 101, 140, 230, 258, 271
 Grönland 160 (romboló) 178
 Greiser, Arthur 183
 Greiser, Fraulein 111, 141, 142–143
 Grimm, Friedrich 88
 Grober, Conrad 128
 Gross, Walter 50
Grossaktion 250
 Grossman, Moshe 113
 Grossmann, Walter 67
 Gross-Rosen tábor 283
 Grósz, Bandi 273, 274
 Grot-Rowezki, Stefan 249
 Grojanowski, Jakov
 Grüninger, Paul 155
 Grynszpan, Herschel 75, 80, 88
 Guerry, Emile 134
 gyanák 93
 Günther, Hans F. K. 35, 222,
 Gurs tábor 133

Gusen 283
 Gusenbauer, Eleanor 185
 Gustav-vonal 255
 Gustloff, Wilhelm 45
 Gutteridge, Richard 46

gyerekek. *Lásd még* oktatási intézmények
 „rajnai fattyúk” 50
 a lengyel gettókban 143, 144–155
 Balti-tengeri üdülőhelyek és 28
 deportálása 75, 226, 243–244
 Drancy koncentrációs tábor 222, 258, 268
 éheztetés 268
 kényszerdeportálása 75, 226, 243–244
 megsemmisítése 268
 németesítése 202
 orvosi kísérletek 284–285
 sterilizálás 50
 tömeggyilkosság 171
 zsidó gyermekgondozónők 115
 zsidóellenes intézkedések 115
 Gyermekmentő Bizottság (OSE) 258
 gyilkosságok
 Dollfus osztrák kancelláré 61
 egy párizsi német diplomatáé 75, 77–78, 79, 80, 81, 88
 egy svájci náci hivatalnoké 45, 58
 gyógyszerészek 83, 85

Hacha, Emil 89
 Hadigazdálkodási Minisztérium 264
 Hágáná 49
 Hagen, Herbert 49, 62
 hágai munkaügyi hivatal 210
 haideri tranzit tábor 271

Haiti 93
 halálmenetek 282–283
 Halder, Franz 119, 180
 Halifax, Lord 119
 Hamburg 236
 Händel 29
 Harmadik Birodalom 93. *Lásd még*
 Hitler, Adolf; Náci Németország;
 „Reich” kezdetű bejegyzések
 a zsidókérdés végső megoldása *Lásd a*
 zsidókérdés végső megoldása
 Európában
 Birodalmi Zenei Kamara 29
 bukása 284–285
 historiográfiája XII, 54
 Kultúrkamara 11, 29
 háromhatalmi egyezmény (1940) 139–140
 Harsav, Benjamin 277
 Hartl, Albert 51
 Há-somér Há-cáir 192
 haszidizmus 165
 Hassell, Ulrich von 185
 6. hadsereg 198, 217–218, 237
 Hayes, Peter 245
 Hazafias Arcvonal 61
 háziállatok 208
 házasság, vegyes 10, 13, 25, 26, 32–33,
 35, 36, 38, 53, 85, 87, 99, 115, 128,
 155, 200, 247, 260, 280
 héber nyelv 37, 146, 165, 264
 Héber Egyetem 264
 He-háluc 38
 Heifetz, Jascha 29
 Heim, Susanne 63
 Heimwehr 61
 Heissmeyer, August 28
 Heissmeyer, Kurt 284
 Helbronner, Jacques 150, 223, 258
 Helldorf, Wolf Heinrich 71

Helsinki 156,
 Henlein, Konrad 48
 Henriot, Philippe 270
 Herbert Baum csoport 201
 Herformde Kerk 220
 Herzl, Theodor 203
 Herzl-Neumann, Trude 203
 Hess, Rudolf 31, 35, 53, 85
 Hessen, zsidóellenes intézkedések 6
 Hessen, Philipp von 57
 Het Apeldoornse Bos 221
 Heydrich, Reinhard 37, 47, 49, 61, 62,
 70, 72, 74, 78, 81–83, 85, 89, 93,
 125–126, 141, 151, 172–173, 175,
 182–183, 199–204, 207–208, 210,
 212
 halála 201
 Lengyelországban 106, 110
 Hildesheim, zsidóellenes intézkedések
 6
 végső megoldás és 199
 zsidó férfiak letartóztatása 79
 zsidóellenes intézkedései 1941.
 162
 Hillesum, Etty (Esther) 211, 219, 257,
 266
 Himmler, Heinrich 61, 78, 83, 124, 127,
 129, 147, 159–160, 162, 177, 182–
 183, 200, 202, 218, 225, 230, 273–
 274, 282, 285
 a lengyel zsidók eltávolítása 74–75,
 110
 Aktion és 249, 256
 Auschwitz I. és 170–172, 179
 Ausztria és 62
 Dachau koncentrációs tábor és 5
 ellenálló csoportok és 249
 Festigung deutschen Volkstums,
 gettók felszámolása 252
 gyarmatosítási terv 164

lengyelországi terror mint a német
 rendőri erők irányítója 43, 44,
 47–48, 110
 Olaszország és 259
 (Reichskommissariat für die
 RKFDV) 108–109
 tömeggyilkosság módszerei 170, 183
 Hindenburg, Paul von, 4, 5, 7, 9, 24
 Hingst 227
 Hinkel, Hans 3
 Hirsch, Otto 17
 Hirschberg, Alfred 17
 Hitler, Adolf 65, 73–74, 77–80, 84–
 85, 91–92, 172–173. *Lásd még* Náci
 Németország; Harmadik
 Birodalom;
 „békeajánlat” 1939-ben 102
 a zsidók gazdasági bojkottja 6–10
 abszolút nemzeti szuverenitás elv és
 90
 antiszemitizmus XII, 182, 198–199,
 269
 átveszi a náci hadsereg
 parancsnokságát 198
 az első világháborúban elesett
 német zsidó katonák névsora 4
 bolsevizmus 44, 45–46
 eviani konferencia (1938) 65
 halála 284–285
 Lebensraum terv 140–141, 183
 Lengyelország és 95, 102–103
 megszállottsága a zsidókérdésben
 20–21, 32
Mein Kampf 14, 50
 merényletkísérlet 276
 Münchenben (1934) 24
 Náci Párt nagygyűlései (1933) 21
 ortodox zsidóság 18
 prófécia a zsidók elleni végső
 harcról XII–XIII

radikális kontra konzervatív szövetségesek 8
 Reichstag (1939) 90–91, 92, 102
 Reichstag (1940) 119
 Reichstag (1941) 140, 148, 182
 Reichstag (1942) 198–199
 Reichstag (birodalmi gyűlés)(1935) 32–34
 Sportpalast beszéd (1941) 179
 Sportpalast beszéd (1942) 199
 Szovjetunió és a 95
 szövetségesek és 236
 Szudéta-válság 65, 73, 107
 út a kancellári szerephez 3, 5, 24–25
 vezetői erényei 8, 9, 79–80, 84
 visszavonulás a bunkerbe 283
 zsidó orvosok és 10
 zsidóellenes intézkedések 94–95
 Hitlerjugend 26
 „hivatásos tisztviselőség helyreállításáról” szóló törvény (1933) 9, 11, 25
 Hitvalló Egyház 14, 46, 47, 86–87, 187, 247, 248
 Hofle, Hermann 226
 Hollandia 284. *Lásd még* Amszterdam deportálások 137, 210–211, 218–219, 239, 257, 359
 ellenálló csoportok 225
 katolikus egyház 137, 220, 225
 megsemmisítések 219–221, 239
 náci megszállás 122, 123, 136–137, 151–153
 oktatási intézmények 137 218
 zsidó menekültek 132–133
 zsidóellenes intézkedések 136–137, 151–152, 176, 269–270
 Hollander, Ludwig 4
 Holland Náci Párt 151

Hollandsche Schouwburg (Joodsche Schouwburg) 220
 Holtz, Karl 175
 homoszexualitás 23–24, 58, 63, 104
 horogkeresztes zászló 31–32, 55
 Horstena, Edmund von Glaise 168
 Horthy, Miklós 169–170, 238, 271–273, 279
 Horvátország 167–168
 „Hosszú kések éjszakája” (1934) 24
 Höss, Rudolf 171–172, 245–246
 HSSPF Ostland 177, 282
 Huberband, Shimon 106
 Hull, Cordell 21
Humani Generis Unitas 66–67, 121
 Iași pogrom 167
 idősök otthona (Velence) 271
 idősök tábora. *Lásd* Theresienstadt tranzit tábor 271
 Igazságügy-minisztérium 9
 I.G. Farben 171, 172, 244
Imago (folyóirat) 16
 intelligenciatesztek 50
 informátorok 259
 Innitzer, Theodor 186
 iskolák *Lásd* oktatási intézmények
 iszlám 46
 Izbicza 191
 Izland 160
 Jacobson, Louise 235
 Jagelló Egyetem 103
Jägerplan 281
 Janowska utcai tábor 228

Japán 89, 139
 Antikomintern Paktum háromhatalmi egyezmény (1940) 139
 Németországgal 43
 Pearl Harbor (1941) 181
 zsidó menekültek és 89, 156
 Jasenovac megsemmisítő tábor 168
 Jasunski, G. 229
 „Javaslatok a zsidókérdés megoldására Németországban” 87
 Jelenkorkutató Intézet (München) IX jelvények. *Lásd* személyigazolványok és megjelölések
 Jeckeln, Friedrich 177
 Jezsuita rend 223, 266
jiddishkeit 101
 jiddis nyelv 101, 146, 158, 165, 264
 Jidiser Visnsaftleher Institut (YIVO) 132, 165
jisuv (zsidó közösség Palesztinában) 39, 126, 188, 264, 266, 274, 279,
J kártyák 129
 Jodl, Alfred 139
 Joint *Lásd* Amerikai Segítőbizottság (JDC, „Joint”) 17, 126, 155, 199,
Judas Maccabeus (Händel) 29
Judenrat 146, 166
Jud Süß (*A zsidó Süß*) (film) 105, 129–131, 176
 Jugoszlávia 89, 101, 140, 167, 283
 Jung, Carl Gustav 40
 Junger, Ernst 213
Jüdische Rundschau 28, 38–39, 82
Jüdisches Nachrichtenblatt 82, 115

Kafka, Franz 261
 Kafka, Ottla 261
 Kaiser Wilhelm Társaság 3

Kállay, Miklós 170, 230, 238
 Kálvinista Egyház
 Kamlah, Ferdinand von 158
 Kammann, Karl 67
 Kanada 244
 kapitalizmus 119
 antiszemitizmus és 181
 az Egyesült Államok és 178
 zsidók és 64, 105
 Kaplan, Chaim 99, 111, 124, 144, 146, 180, 199, 226
 Kappler, Herbert 259
 Karélia 118
 Kareski, Georg 117
 Karski, Jan 113–114
 Kassa (Košice) 275
 Kasztner, Rudolf 273–275
 Kater, Michael 29
 Katolikus Centrum Párt
 kényszermunka, zsidó. *Lásd munka, kötelező*
 Keresztély, X.
 egyházak, keresztény. *Lásd* Katolikus egyház; keresztény egyházak;
 Hitvalló egyház
 Katolikus Egyház. *Lásd még* keresztény egyházak; Vatikán
 zsidóellenes intézkedések és 13–15
 154, 160, 246–247, 154, 250–251
 1933-as konkordátum 121–122
 a náci Németországban 246–247
 Belgiumban 154, 225
 Franciaországban 134, 154–155, 270
 Hollandiában 136, 212, 220, 225
 Horvátországban 168
 Kristályéjszaka és 86–88
 Magyarországon 169–170
 nürnbergi törvények és 37

tiltakozás a náciizmus ellen 14–15,
27, 47, 51, 53, 64, 86–88, 121–
122, Lengyelországban 113, 121,
122,
tiltakozás a szellemi fogyatékosok
meggyilkolása ellen 51
zsidók deportálása és 128, 234,
260–261
zsidók polgárjogi követelményei
186–187
katolikus zsidók 187
Katowice 109
Kaufering 281
Kaufman, Theodore 161
Kearney (romboló) 180
Keitel, Wilhelm 58, 141, 159
Kelet-Európa, XII, 37, 95, 101–102,
109
Kelet-Poroszország, 102–103, 104,
269, 280. *Lásd még* Poroszország
Kennan, Annelise 90
Kennan, George F. 90
kényszermunka 63–64, 94, 112, 164,
170, 171–172, 190, 200, 201, 202–
203, 205–206, 243–244, 251–252
Keresztény egyházak. *Lásd még*
Katolikus Egyház; Hitvalló Egyház;
Protestáns egyházak
1933-as zsidóellenes intézkedések
13–15
a náciizmus elleni tiltakozás 160–
161
a nürnbergi törvények és 37
Kristályéjszaka 86–87
Náci Weltanschauung és 46
reakció a Kristályéjszákára 86–87
ráadások a német zsidók ellen
46–47
zsidó gyerekek 54
Kerrl, Hanns 9

Kershaw, Ian 25
kibúcmozgalom 266
Kielce 103
Kijev 157, 159, 184, 236
kijárási tilalmak 114, 129, 144
kikeresztelkedés
Királyi Légierő 139
kisajátítási kampány 44, 80, 94. *Lásd*
még kiutasítási politika 52, 74–75,
84–87, 125
Ausztriában 60–63
lengyel zsidók Németországban
74–75
Lengyelországban 109
nemzetközi zsidó menekült
probléma 64–66
szovjet zsidók Németországban 72
kivégzések *Lásd még* eutanázia;
megsemmisítés; kiéheztetés
Kivándorlás Központi Irodája;
deportálás
Ausztráliába 39
az Egyesült Államokba 39, 124–125,
266
Latin-Amerikába 125
Palesztinába 17–19, 38–39, 49, 52,
87, 125–127, 146, 197–198, 264
teljes 52
Klemperer, Eva 173
Klemperer, Otto 3
Klemperer, Victor 99, 116, 124, 129,
158, 173–174, 193, 208, 218, 237,
280, 285
Klepper, Jochen 30–31
Klessheim 238
Klooga 277
Klüger, Ruth 204, 243, 261, 263, 283
Klukowski, Zygmunt 107–108
Knatchbull-Hugessen, Hughe 197
Koblenzi körzet 129

Koch, Erich 206
Koch, Pietro 271
Kochanowski, Erich 129
kollaboráció 148–150, 152, 167–168,
212, 230, 270
Kosciuszko, Tadeusz 106
Kogon, Eugen 152
Komitee voor Bizardere Joodsche
Belange (Amszterdam) 48
kommunizmus 235, 249, 252
szovjet, *lásd* bolsevizmus
kommunisták 36, 151, 155, 169, 175, 193
a Reichstag felgyújtása (1933) 5
Ausztriában 61
Belgiumban 225
Franciaországban 43
zsidóellenes intézkedések 6
Komoly, Ottó 243
koncentrációs táborok. *Lásd még*
munkatáborok és *különleges táborok*
dokumentumok 46–47
felszabadításuk 283
gettók mint 131–132
lengyel zsidók 125
megsemmisítő tábor kontra, 244–
245. *Lásd még* megsemmisítő
táborok
transzportok 226, 236, 239–240,
250–251, 357–358, 268
zsidók letartóztatása 79, 175,
felkelések 255–256
Korczak, Janusz 215, 226
Koretz, Zwi 239
Kormányközi Menekültügyi Bizottság
92
Korosunova, Irina 157
Kossak-Szezucka, Zofia 250
Kovner, Abba 192
Kovno (Kaunas) 166, 179, 252, 263,
277

kovnói gettó 166, 179, 191, 263, 277
Köln zsidóellenes intézkedések 79, 114
Közlekedésügyi Minisztérium 239
kölcsonbérleti törvény (1941) 160
könyvégetés 16,
Krakkó 102–103, 109–110, 117, 202,
204
krakkói gettó 251
Kreidl, Paul 208
krematóriumok 242–244
Kristályéjszaka (1938) 6, 69, 77, 82,
86–87, 91
Krisztus egyháza 14
Kroll Operaház (Berlin) 16
Krüger, Friedrich Wilhelm 183
Kruk, Hermann 158, 229, 252–253,
277–278
Kuba 87–88, 125
Kubowitzki, Leon 275
kulturális szervezetek 28–29, 82–83
Kulturbund 19–20, 129, 174
Kun, Béla 169
Kürhessen 77
kutnói gettó 246

LaFarge, John 66
Lagedi 277
lakásviszonyok
bérlők összeírása 70
gettókban 131
zsidóellenes intézkedések 70, 79,
85–86, 107, 109, 114, 131–132
Lambert, Raymond-Raoul 135–136,
175–176, 258
Lammers, Hans Heinrich 4, 51, 53, 85,
159, 248
Landesberg, Henryk 228
Landrat 152,
Landsmann, Nathan 48

- La Riseria di San Sabba (Velençe) 271
 Latin-Amerika, zsidó emigráció 125
 Lettország 166, 168
 zsidoellenes intézkedések 177
 Laupheim 27
 Laval, Pierre 149, 212, 223, 257–258
 Law, Richard 197
Lebensraum (életter) 140, 183
 Lecca, Radu 264
 Leclerc, Philippe 270,
 Ledochowski, Wladimir 66
 Lefo, Gustav Israel 118
 Lefo, Sara 118
Lehigh (kereskedelmi hajó)
 Lehmann, anya 209
 Leiden 137
 Leipzig (Lipcse) 51, 54
 zsidoellenes intézkedések 79
 eutanázia 51
 Leipzig Gewandhaus 29
 Lelkipásztorok Szükségligája 14
 Lengyelország, 99–117, 163–164, 165,
 170–172, 178, 206, 246, 257, 269,
 273, 284. *Lásd még egyes városok és*
gettók 113
 1939-es válság 95
 a lengyel zsidók eltávolítása 74–75
 deportálások 102, 108, 109, 125,
 189–190, 203, 209, 215, 226–
 228, 233
 együttműködés Hitlerrel 91
 elit 103
 ellenálló csoportok 248–251, 252
 felszabadítás 277
 Hitler és 102–105,
 katolikus egyház 113, 121, 122, 154,
 250
 megsemmisítő táborok 104, 108–
 109, 189–191, 204, 214, 226–
 228, 233, 250–251
 Nagy-Britannia és 94, 99, 102, 105
 német megszállás 99–117
 Németországból 74–75
 német–szovjet megnevezési
 szerződés (1939) 95, 102, 122,
 138, 158
 szovjet megszállás 102, 108, 112–
 zsidoellenes intézkedések 99–117,
 131–132, 141–148, 205,
 Lengyelország; varsói gettó
 földalatti archívumok 106
 Lengyelország német megszállása
 99–100, 215
 népszámlálás 112
 Lengyel Köztársaság 74–75
 Lengyel Szocialista Párt (PPS) 215
 Lenin, Vlagyimir Iljics 145
 Leningrád 216, 236
 Les Milles 133
 Lipót, III. 121
 Levi, Primo 240, 243, 283
 Lewin, Abraham 248
 Ley, Robert 199
 liberalizmus XII–XIII, 101, 121
 Lichtenbaum, Marc 249
 Lichtenberg, Bernhard 13
 Lidice 202
 Liebehenschel, Arthur 245
 Liebermann, Max 3
 Liepmann, Erich 82
 Lindbergh, Charles 181
 Lipcsei Egyetem 54–55
 Lippman-Rosenthal bank 151
 Lipski, Josef 91
 Litvánia 156, 158, 164–166, 191–192,
 206, 277, 228–229, 252, 277–278
 csatlóása a Szovjetunióhoz 156, 165
 ellenálló csoportok 252
 Litván Aktivista Front (LAF) 165
 locarnói szerződés 42

- Łódź 100–101, 106, 110–112, 116–117,
 143, 158, 179, 183, 185, 188, 190–191,
 214, 276, 277
 Łódźi gettó 110–111, 130–131, 157, 179,
 189–190, 201, 218–219, 227, 251,
 253, 256, 263, 264, 276–277
 deportálások 214, 227–228
 éhezés 141–143
 krónikások 142–143, 158, 213
 oktatási intézmények 145
 zene 145
 Lohse, Hinrich 206
 London 139, 154
 Long, Breckenridge 265
 Löper, Wilhelm Friedrich 227
 Lotharingia 123, 127
 Löwenherz, Josef 62
 Löwenstein, Karl 261
 Löwenstein, Leo 4
 Lublin 102, 104, 108–110, 183, 202,
 205
 munkatáborok 147
 lublini gettó 204, 231, 248, 256
 Luftwaffe 128, 138, 152
 Luther, Martin 68
 Luxemburg 123, 179, 189
 osztrák menekültek és 74
 zsido menekültek és 133
 Lvov (Lemberg) 163, 164, 205, 216,
 218, 228, 231
 lvovi gettó 228, 231
 Lyon 134, 268
 Macedónia 167, 230, 238
 Mach, Sano 169
 Madagaszkár 82, 91, 93, 124, 125, 127–
 128, 131, 141
 Magdeburg-Anhalt 77
 Magyarország, 101, 148, 164, 169–170,
 230, 236, 268, 273, 275, 279. *Lásd*
 még Budapest
 deportálások 213, 230, 272–273
 katolikus egyház 170, 273
 lengyel zsidók 125, 273
 zsidoellenes intézkedések 62, 66,
 74, 213, 238, 271, 281
 Mahler, Gustav 29
 Mährisch Ostrau 109
 Majkop 180, 217
 Maison des Roches 224
 Majdanek megsemmisítő tábor 205,
 256, 276
 Mandel, Georges 270
 Mannesmann 57
 Mannheim, zsidóellenes intézkedések
 5
 Marchandea-törvény 133
 Marian, Ferdinand 130
 Marokkó 183, 217
 Marseille 127,
 Marti, Roland 262
 Marx, Karl 42
 marxizmus 16, 18, 120
 Második zsidó dekrétum
 (Franciaország), 134–135
 Masse, Pierre 135
 Mauritius 126
 Mauthausen koncentrációs tábor 63,
 137, 152–153, 185, 283,
 Mayer, Helene 45
 majkopi olajmezők 180
 McClelland, Roswell 275
 McCloy, John J. 275
 Mechelen 154, 225, 239
 megsemmisítés X–XI, 44, 140, 166,
 170–173, 182–184, 192, 197–202,
 248–253, 255–256. *Lásd még*
 zsidoellenes intézmények;
 antiszemitizmus; kivégzések;

kisajátítás; elgázosítás; tömeges kivégzések; propaganda hadjárat; éheztetés
 1942. január–1942. június 197–214
 1942. július–1943. március 216–234
 a Szovjetunióban 217–218
 a zsidók megölése 76, 79, 104, 106–107, 116
 Aktion Reinhard táborok 204, 205, 227, 241
 az elgázosítás kifejlesztése 249.
Lásd még elgázosítás
 Belgiumban 224–225, 239
 deportálás és *Lásd* deportálások
 evakuálás keleti irányba 199–200
 Franciaországban 135–224, 345–346, 239
 Himmler és *Lásd* Himmler, Heinrich
 Hitler és *Lásd még* Hitler, Adolf
 Hollandiában 218–221
 jelentések róla 231–234, 272
 ki tud róluk X–XI, 185–186, 223, 231–234, 245–247, 260–266, 272
 kifosztása és 107–108, 125,
 Lengyelországban 104, 108, 109, 125, 188–191, 204, 214, 226–228, 233, 251
 mint a zsidókérdés végső megoldása *Lásd* zsidókérdés
 nemzetközi kölcsönök 92–93
 Németországnak és, öngyilkosságok. *Lásd* öngyilkosságok
 szemtanúk 254–255
 zsidók kényszeremigrációja 84–95, 140

megsemmisítő táborok 171–173. *Lásd még* Auschwitz I. koncentrációs tábor; Auschwitz II.–Birkenau
 Jasenovac megsemmisítő tábor;
 Majdanek megsemmisítő tábor;
 megsemmisítő helyszín; elgázosítások;
 megsemmisítő tábor; Belzec
 megsemmisítő tábor; Chelmno
 Sobibor megsemmisítő tábor;
 Treblinka megsemmisítő tábor
 megvesztegetés 112, 210, 242. *Lásd még* zsarolás 57, 60, 92, 259, 264
 Meijers, E. M. 137
Mein Kampf (Hitler) 14, 50
 Melk 283
 „Memorandum a zsidókérdésről” 18
 Mendelssohn, Felix 29
 Mendes, Aristides de Sousa 127
 menekültügyi konferencia 265
 Mengele, Joseph 123, 243
 Mennecke, Friedrich 186
 mennoniták 137
 Menuhin, Yehudi 29
 Messersmith, George S. 21
 Mexikó 125
 Meyerbeer 29
 mezőgazdaság, zsidóellenes intézkedések 11
 Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium 208
 készletek 304
 migráció, zsidó *lásd* emigráció
 Mihajlovic, Draza 168
 minszki gettó 206
 Minzberg, Leon 116
 Mischdorf 74
Mischlinge (kevert fajok) 34–35, 40, 45, 48, 55, 85, 179, 200, 248, 260, 261, 280
Mit brennender Sorge 46

mit tud a közvélemény. *Lásd még* zsidó vezetők
 Moldova 166
 Molnár, Ferenc 129
 Molotov, Vjacseszlav 139
 Moltke, Freya von 246
 Moltke, Helmuth von 246, 185
 Mommsen, Hans 246
 Monowitz-Buna 243
 Monroe-elv 160
 Moore, Bob 152
 Morgenthau, Henry 266
 Morvaország 95
 Moszkva 46, 159, 161, 179, 180
 judeobolsevizmus 46
 Moskin, Ilya 207
 Mount Elbrus 217
 Moyne, Lord 197
 Mozart, Wolfgang Amadeus 20, 29
 Muehsam, Heinrich 209
 munkatáborok 63, 131, 146–147, 164, 205–206, 210, 219, 221, 228, 240, 251, 253, 257, 262–263, 277
 gettók mint 131
 Mauthausen 63, 137, 152–153, 185
 Vught 221
 Marmelstein, Benjamin 261
 Mussolini, Benito 40, 66, 73, 119, 123–124, 141, 234, 236, 257–259, 271
 bukása 236, 257
 Mühldorf 281
 Müller, Filip 208, 241, 283
 Müller, Heinrich 93
 Müller, Ludwig 13, 26, 27
 München
 „Az örök zsidó” kiállítás (1937) 67–68
 bombázása 268
 ellenálló csoportok 246–247
 Hitler (1934) 24

nagyarányú zavargások (1935) 30
 zsidóellenes intézkedések 8, 55, 58, 67–69, 77–78, 83
 zsinagógarombolások 78
 Münchener Egyetem 246
 müncheni jezsuiták 247
 marcia su Roma (menet Rómába) (1940) 120
 Musy, Jean-Marie 282
 művészetek *Lásd* foglalkoztatás a kultúra területén

Náci Németország. *Lásd még* Hitler, Adolf; Nemzetiszocialista Párt; egyes városok; Harmadik Birodalom
 1936-os német–osztrák egyezmény 59
 antikomintern paktum Japánnal 43
 Atlanti Charta 160
 Ausztria annektálása 44, 59, 60–64, 114
 Belgium megszállása 119, 140
 bukása 284
 Dánia megszállása 118, 122
 deportálások 74–75, 124, 180, 183, 186, 189, 208, 262
 deportálások Ausztriából 74, 124, 178, 180, 183, 186, 189, 208
 Egyesült Államok gazdasági bojkottja 31, 70
 Franciaország megszállása 132–136, 159
 háromhatalmi egyezmény (1940) 139
 háromhatalmi egyezmény (1940), 139
 Hollandia megszállása 122, 123, 136–137, 151, 153–154
 Japán és 126

jelentés a megsemmisítő akciókról
233

jelentések a tömeges
megsemmisítésekről 248

katolikus egyház 246–247

kölcsönbérleti törvény (1941) 160

Lásd zsidóellenes intézkedések

Lebensraum terv 140, 183

Lengyelország és 95, 99, 102, 104–
105

Lengyelország megszállása 99–117

második világháború és 104, 119

Nagy-Britannia. 233. *Lásd még* Anglia

Négyéves Terv 58, 63, 171, 200

Német–Szovjet Megnemtámadási
Szerződés (1939) 95, 121, 138–
139, 158–159

Norvégia megszállása 118, 122, 123

nürnbergi törvények 31–37, 40, 44,
47, 52, 81, 136, 170

Olaszországban 236

Oroszlánfoka hadművelet 138

Palesztina és 39, 49, 87, 89, 126,
188

„rajnai fattyúk” és 50

Róma megszállása 259–260

támadás a Szovjetunió ellen 102,

138–141, 148–149, 158–159,

167, 180, 206, 207

tudomást szerez a

megsemmisítésekről 264–265

versailles-i szerződés 24, 42

versailles-i szerződés 24, 42–43

zsidók 200

Nagy Frigyes 139

Nagynémet Birodalom 123, 128

Nagy Memorandum (Freiburg-kör)
246

Nagy Szövetség 237, 274

Napóleon 135, 138

Naumann, Max 4

Négyéves Terv 58, 63, 171, 200–201

Német Diákszövetség 16

Német Egyetemi Liga 16

német lélek 40–41

Német Munkafront 85

Német Nemzeti Néppárt 5

Német Katolikus Párt 122

„Német Keresztények” Mozgalom 13

Német Művészettörténészek

Szövetsége 67

Németország. *Lásd* Náci Németország;

Harmadik Birodalom; egyes városok

Németország

1938-as pártnagygyűlés

Franciaországban 132–135

Hitler hatalomra jut 3–5, 24

Hitler nyilatkozatai 105

kongresszusa (1935) 31–34

nürnbergi kongresszus (1935)

Weltanschauung 46

Németországi Cionista Szövetség 7

Németországi Zsidók Szövetsége

(Reichsvereinigung) 93, 115, 129,

183, 188, 207, 208, 261

német protestáns klérus 13–14

Német Püspöki Konferencia 13

Német Rabbik Szövetsége 17,

Német Színház 3

Német–szovjet megnemtámadási

szerződés 95, 102, 122, 132, 138,

Német Zsidók Birodalmi Képviselő

(Reichsvertretung Deutscher

Juden) 17, 26, 38

Német Zsidók Kultúrszövetsége

(Kulturbund) 19–20, 129

Nemzetek Ligája 38

Nemzetiszocialista Diákszövetség 16

Nemzetiszocialista Német Munkaspárt

(NSDAP) 5

Nemzetiszocialista Párt *Lásd még* Náci

Nemzetközi Vöröskereszt (ICRC)

233, 262–263, 278

Nemzetiszocialista Tanárok Szövetsége

87

Nedic, Milan 47

„néger fattyúk” 36, 50

Népfront 43, 132

Neuengamme koncentrációs tábor 282

Neumann, Erich 200

Neurath 58

Niemöller, Martin 14, 37,

Nisko 109

NKVD (szovjet titkosrendőrség) 112,

163, 165

normandiai partraszállás 268, 270

Norvégia 231

náci megszállása 118, 122–123

Nowogrodek gettó 206

nők

a táborokban 261

holttestek kifosztása 241–242

munkások 36, 37, 261

orvosasszisztensek 115

tömeggyilkosságok 170

Nürnberg. *Lásd még* nürnbergi

törvények

náci nagygyűlés 30–37, 47, 65, 95

Nürnbergi Kulturális Egyesület 31

nürnbergi törvények 31–37, 47, 52, 65,

81, 85, 135–136, 170

állampolgárságról szóló törvény 31–

37, 68–69,

birodalmi zászló törvény 32, 53,

idegenek 36, 45, 104

vegyes házasságokról szóló törvény

31–35, 36, 40

nyilasok 280

Oberg, Karl 221

Obermayer, Leopold 23

Ochsenfurt börtön 24

Oeuvre de Secours aux Enfants (OSE)

155

Offenbach 29

oktatási intézmények

a könyvtárba járás tilalma 83

a zsidó gyerekek eltávolítása 115, 87,

116

diákcsoportok és 16, 246–247

ellenálló csoportok 86–87

Hollandiában 137, 153–154, 269

könyvégetés 16–17

lengyel gettók reakciója 144–145

reakciója a Kristályéjszaka

pogromra 86

túlzsúfoltság elleni törvény 10, 38

zsidóellenes intézkedések 10, 11,

15–16, 35, 53–55, 136, 169–170,

208

zsidók doktori fokozata 54–55, 115

Olaszország 126. *Lásd még* Mussolini,

Benito; Róma 66–67, 240, 358–

359, 270–271

a házasság szabályozása 155

a zsidók védelme 230

Antikomintern Paktum 43

csatlakozik a náci Németországhoz

119

deportálások 240, 259–261, 270

ellenálló csoportok 243

fasiszta rezsim 121, 124, 243, 259–

260, 271

háromhatalmi egyezmény (1940)

139

Mussolini bukása 236

Róma náci megszállása 259–261

Szövetségesek 236, 257, 268

versailles-i szerződés 24, 42

- zsidó menekültek és 88, 259
 zsidóellenes intézkedések 65,
 OKW (Wehrmacht Főparancsnokság)
 58, 139, 141, 179
 Olimpiai Játékok (Berlin) 44–45, 56,
 95
 Oneg Sábbát (a szombat öröme) 132,
 147
 Operation Blau (Kék hadművelet)
 198
 Oroszlánfoka hadművelet 138
 Ortodox Rabbik Amerikai Egyesülete
 275
 „ötödik hadoszlop” fenyegetése 125–
 126, 132
 Oppenheimer, Joseph 130
 orosz forradalom (1917) 120
 Orsenigo, Cesare 247, 51, 122,
 128
 ORT (Rehabilitációs és Továbbképző
 Szervezet) 47, 155
 ortodox zsidóság 18, 37, 38, 48, 54,
 107, 155
 orvosok, zsidóellenes intézkedések 10,
 11, 35, 53–54, 69, 107
 Osborne, D'Arcy 254
 Oslo 231
 Ostheer (a hadsereg keleti szárnya) 162
 Ostjuden 5, 103
 Ostland 177, 178–179, 183–184, 191,
 206, 252
 Ostmark (Ausztria) *Lásd* Ausztria
 (Ostmark)
 Oszmiana 229
 Otter, Goran von 231
 OUN-B (Bandera Ukrán Nacionalista
 Osztagai) 163, 168
 öngyilkosságok 79, 90, 118, 185, 188,
 240, 251, 252, 284–285
 Ökumenikus Békebizottság 13
 Pacelli, Eugenio 14, 121–122
 Palesztina (Erec Jisráél) 17–19,
 125–127, 130, 146, 150, 203, 233,
 274
 Arab Felkelés (1936) 39
 jisuv (zsidó közösség) 39, 126, 188,
 264, 266, 274, 279,
 katolikus egyház és 15
 Nagy-Britannia és 39, 49, 87, 89,
 126, 188
 zsidó emigráció 17–19, 38–39, 49,
 52, 87, 93–95, 146, 197–198,
 264
 zsidó vezetők 7, 39, 188, 274
 Pál 42, 281
 Palfinger, Alexander 141
 Párizs XI, 101, 221–222, 235–236, 270
 felszabadítása 258
 német diplomata meggyilkolása 75,
 77, 78, 80, 88
 zsidóellenes intézkedések 77
 Paris Asyle de Jour et de Nuit 48
 Patria (hajó) 127
 Paulus, Friedrich 198
 Pavelić, Ante 167
 Pearl Harbor 181
 Peczerszkij, Alekszandr 256
 Pehle, John 266
 Pellepoix, Louis Darquier de 212
 perzsák 238
 Petain, Philippe 119, 121, 123, 132–135,
 139, 150, 154, 155, 223,
 Pirow, Oswald 91
 Pithiviers koncentrációs tábor 222
 XI. Pius pápa 46, 66–67, 121

- XII. Pius pápa 67, 121–122, 154, 260,
 273, 279
 Plaszóv kényszermunkatábor 251
 Podgorica 109
 Pohl, Oswald 62, 241
 polgárjogi törvények 31, 32–35,
 186–187
 Polgári Törvénykönyv, házasság és
 köztisztviselők, zsidóellenes
 intézkedések 9–10, 11–12, 25, 26,
 35, 53–54, 136
 Poroszország *Lásd még* Kelet-
 Porszország 3
 sterilizációs törvény 12
 zsidó ügyvédek 9
 Porosz Művészeti Akadémia 3
 Porosz Tudományos Akadémia 3
 Porosz Hitvalló Zsinat 37
 Porosz Színházi Bizottság 3
 postagalamb 83
 Polkes, Feivel 49
 Poltava 171
 Pomeránia 104
 Ponar 166
 Ponza 236
 Popitz, Johannes 246
 Porat, Dina 266
 Portugália 126, 127, 200
 boncolások 244
 Prága 89, 101, 151, 179, 183, 190, 256,
 263 *Lásd még* Csehszlovákia/Cseh-
 Szlovákia
 Prešov (Eperjes) 275
 Preysing, Konrad 122, 154, 232, 247
 Prinz, Joachim 32
 Propaganda hadjárat XIII, 9
 antiszemitizmus 101, 102–105,
 149, 166, 269, 270
 bolsevikok és 56
 ellenpropaganda 245

- filmek 51, 105–106, 129–131, 176
 Goebbels és 7–8, 11–12, 16–17,
 28–30, 45, 78, 105–106, 129–
 130, 161–162, 172–173, 179,
 234, 237, 269
 Hitler és XI
 Lengyelországban 152
 Olimpiai Játékok és 31, 44–45, 56,
 94
 újságok és 6, 26, 28
 propagandaminisztérium 11, 129, 172–
 173
 protestáns egyházak 13–14. *Lásd még*
 Hitvalló Egyház
 Hollandiában 137
 rendszerrel 160
 szembehelyezkedés a náci 160–161
 zsidóellenes intézkedések 273 és
 Poroszország *Lásd még* Kelet-
 Porszország
 zsidó ügyvédek 12
 Porosz Művészeti Akadémia 3
 Porosz Tudományos Akadémia 3
 Porosz Hitvalló Zsinat 37
 Porosz Színházi Bizottság 3
 Pütz, Karl 206

- Raczynski, gróf 233
 Rademacher, Ernst 124–115
 Radio Oranje 220
 rádiók 114, 207
 vatikáni rádió 233
 Radom 103
 Radziłów 166
 Rafelsberger, Walter 61
 Rastenburg főhadiszállás 173
 Rath, Ernst von 75, 77, 80
 Rauca, Helmut 191
 Ravensbrück 187

- Rawa Ruska 216
 Rebatet, Lucien 133
 Redlich, Egon „Gonda” 204, 249, 278
 reformáció 446, 151
 regisztráció (összeírás)
 a francia zsidóké 134
 a zsidó tőkéké Hollandiában 136, 151,
 a zsidó tulajdoné Lengyelországban
 110
 a zsidóké, német listázás 48
 bérloké 170
 ingóságoké 68–69, 110, 136, 151,
 219–220
 Reichskommissariat für die Festigung
 deutschen Volkstums, (RKFDV)
 108
 Reich-Ranicki, Marcel 145
 Reichsbahn 239,
 Reichsführer SS 319–320
 Reichskommissariat 206, 227
 Reichskulturkammer (RKK) 30
 Reichsleiter 182
 Reichstag
 felgyújtási kísérlete (1933) 5
 1933-as választások 5–6
 felhatalmazási törvény (1933), 6
 1935-ös ülészak 31–35
 1939-es ülészak 90–91, 92, 102
 1940-es ülészak 119
 1941-es ülészak 140, 148, 182
 1942-es ülészak 198–199
 Reichsvereinigung 137–138, 104, 188,
 261, 207,
 Reichsvertretung 17
 Reichswehr 33
 Reinhardt, Max 3
 Rendőri vezető (SSPF) 109
 Renthe-Fink, Cecil von 257
 Residenze Theater 68
Reuben James (romboló) 180
 Reynaud, Paul 270,
 Rajna-vidék
 francia megszállása 49
 a Wehrmacht bevonul 42
 „rajnai fattyúk” 50
 Ribbentrop, Joachim von 73, 74, 88, 91,
 259
 Richter, Gustav 230,
 Riegner, Gerhart 232, 233
 rigai zsidóság 177–778, 179
 Ringelblum, Emanuel 191
 Ritter, Gerhard 86
 Rivesaltes tábor 133
 Rodriguez-Pimental, Henriette 220
 Roey, Joseph-Ernest van 154
 Rogers, Will 265
 Röhm, Ernst 23
 Románia 72, 119, 123, 148–149, 158,
 167, 238, 264, 269
 antiszemitizmus 148–149,
 együttműködése Hitlerrel 91
 deportálások 229
 menekültek 197
 rombulai erdő 177
 Róma XI, 259–260, *Lásd még* Vatikán
 szövetséges előrenyomulás 270,
 Mussolini menetelése Rómába
 (*marcia su Roma*) (1940) 120
 náci megszállás 259–261
 Rommel, Erwin 198, 217
 Roosevelt, Franklin D. 7, 44, 45, 64,
 87, 119, 125, 139, 160, 161, 161, 178,
 181, 188, 255, 266, 272, 280, 284
 zsidó menekültek és 125
 kölcsonbérleti törvény (1941) 1941
 újra választása 139
 Rosenberg, Alfred 29, 49, 102, 105,
 184, 241, 259
 Rosenfeld, Oskar 190, 276–277
 Rosenman, Samuel 161,

- Rosenthal, Margot 209
 Rossel, Maurice 263
 Röthke, Heinz 258, 268
 Rothschild, Edouard de 135, 150
 Rothschild, Robert de 135, 150
A Rothschildok (film) 105, 129
 Rotsztat, Bronisława 145
 RSHA. *Lásd* SS Birodalmi Biztonsági
 Főhivatal (RSHA)
 Rublee, George 64,
 Rudasevski, Itzok 192, 229, 239, 253
 rudolfsmühlei börtön, 213–214
 Rumbold, Horace 20
 Rumkowski, Chaim 116–117, 142, 189,
 190, 214, 228, 277
Russenzug (oroszonat) 239
 Rust, Bernhard 67, 69, 87
 Ryder, Theodor 145

- Saar 24, 118, 127
 Sachsenhausen koncentrációs tábor
 47, 103, 160
 Sagalowitz, Benjamin 232
 Salazar, Antonio del Oliveira 127
 Saliege, Jules-Gerard 224
 semlegességről szóló törvény (1941) 180
 Salzburgi Fesztivál 67
 Sayn-Bensdorf 129
 Skandinávia 230–231,
 Schacht, Hjalmar 8, 31–32, 44, 52, 58,
 92,
 Scheunviertel, zsidóellenes
 intézkedések 5
 Schiff, Jakob 55
 Schiller 20
 Schlegelberger, Franz 9
 Schnabel, Artur 29
 Schneidemühl 109,
 Schönberg, Arnold 29

- Scholder, Klaus 13
 Schorff, Klara Sara 118
 Schreker, Franz 29
 Schulman, Jakob 191
 Schulte, Eduard 232
 Schuschnigg, Kurt von 59
Schutzmannschaften 206
 Schutzpolizei 188
Schutzstaffel 5, 47–48, 109, 125 (SS, a
 náci párt elit alakulata), *Lásd még* SS
 WVHA; Birodalmi Biztonsági
 Főhivatal (RSHA)
 SS-Gruppenführerek (SS-
 csoporthoz tartozók), 28
 Schwartz, Isaie 135
Schwarze Korps 187
 SD. *Lásd az* SS biztonsági alakulata
 (SD)
 Sebastian, Mihail 123
 Sebastian, Poldy 123
 Segélyező és Mentőbizottság (Vaada)
 273
 Seidl, Siegfried 261
 Seligsohn, Frau 208
 Selz, Otto 6
 Serédi, Jusztinián 273
 Szevasztopol 198
 Seyss-Inquart, Arthur 220
 Sanghaj 89, 126,
 savli gettó 277
 Sherrill, Charles 45
 Sertok, Mose 274
 Sicherheitsdienst (SD, az SS
 biztonsági alakulata). *Lásd az* SS
 biztonsági alakulata (SD)
 Sierakowiak, Dawid 100
 Sikorski, Władysław 114
 Sima, Horia 148
 Simon, Ernst 39
 Simon, John 20

- Singer, Kurt 19
 slobodkai gettó 166
 Smetona, Antanas 165
 Sobibor megsemmisítő tábor 204–
 205, 211, 227, 238, 253, 255, 256,
 278,
 Sozialdemokratische Partei,
 Deutschlands (SOPADE) 86
 Spanyolország 43, 45, 126, 200, 230,
 183
 „spanyol” (szefárd) zsidók 101
 Solmssen, Georg 11
 Solomon, Elijah ben 164
 Speer, Albert X 125, 70, 201, 205, 281
 Spier, Hans 211
 statárium 257
 Sonderkommando 205
 SS *Lásd Schutzstaffel* (SS, a Náci Párt
 elitalakulata)
 SS Gazdaságirányítási Főhivatal
 (WVHA) 241, 282
 SS Birodalmi Biztonsági Főhivatal
 (RSHA) 106
 SS *Struma* 197
 St. Louis 87
 Stabel, Oskar 16
 Stahlecker, Franz 62
 Stangl, Franz 204–205, 227
 Stanisławow 213
 Starachowice munkatábor 240
 Starhemberg, Ernst Rudiger 61
 Staritz, Katherine 187
 Stark 241
 Starzyński, Stefan 100, 117
 Statut des Juifs 149, 146
 Staviski-ügy 132
 Stein, Edith 220
 Steinberg, Jonathan 168
 Stepinac, Alojzije 168
 sterilizációs programok 12, 50–51, 161
 Stern, Juliette 208, 258
 Stefn, Samu (Samuel) 272
 Stern, Susannah 276
 Sternbuch, Isaac 275
 Stettin 108, 231–232,
 Stockholm 231, 232, 253
 Strasser, Gregor 6, 26
 Straubing 283
 Strauss, Olga Sara 118
 Strauss, Otto Israel 118
 Strauss, Richard 20
 Streicher, Julius 6, 48, 68,
 Stroop, Jurgén 250
Struma (hajó) 197, 198
 Stuckart, Wilhelm 51–52, 200
 SA Sturmabteilung (SA,
 rohamosztagosok) 5–7, 33
 zsidóellenes intézkedések 6–10
 Ausztriában (Ostmark) 60–64
Der Stürmer 6, 26, 27,
 Stuttgart 45, 130
 zsidóellenes intézkedések 26
 zsidók kitiltása az uszodákból 56
 Stutthof tábor 263
 Szudéta-válság 65, 72–73
 Sugihara, Chiune 256
 Suhard, Emmanuel 223
Summi Pontificatus 122
 Svédország 122, 200, 231, 257, 282
 Svájci Szövetségi Tanács 72
 Svájc 23, 24, 40, 41, 45, 58, 62, 72–74,
 79, 155, 184, 200, 230, 231–233,
 241, 260, 264, 272, 274–275, 282
 egy náci hivatalnok meggyilkolása
 45, 58,
 osztrák menekültek 62, 72–73, 74
 Szaloniki 238–239, 258
 szén-monoxid 104, 170, 205

- szegregáció 208
 Szent Hedvig-katedrális (Berlin) 86
 szefárd zsidók 101
 Szerbia 167, 168, 171
 Szibéria 140
 Szmolar, Hers
 Szmolenszk 185
 Szlovákia 73, 89, 123, 169, 201, 209,
 210, 218, 238, 275, 279
 szocializmus XII
 szocializmus-ellenesség. *Lásd*
 bolsevizmus; kommunizmus
 Szocialista Párt 24
 Szófia 230
 Szovjetunió 100–101, 144, 200, 279–
 280
 Babij Jar-i mészárlás 157
 deportálások 139–140, 162–163
 Finnország ellen 118
 Hitler tárgyal vele 140
 kölcsönbérleti törvény (1941)
 160
Lásd még bolsevizmus; Kijev, Moszkva,
 Litvánia csatolása 156, 165
 Lengyelország megszállása 102–
 103, 106–109, 112–114
 megsemmisítés 218
 náci támadás 102–103, 138–141,
 148, 158–159, 167, 180, 206,
 207
 német–szovjet megneemtámadási
 szerződés (1939) 95, 102, 122,
 138, 158–159
 offenzívák 236, 255
 titkosrendőrség (NKVD) 112, 163,
 165
 tömeges kivégzések 187
 Vörös Hadsereg 118, 159, 162, 180,
 217, 240, 253, 256, 276–280,
 284
 zsidóellenes intézkedések 140,
 203–204
 Szövetségesek *Lásd még* Nagy-
 Britannia; Egyesült Államok
 a megsemmisítő kampány a
 tudomásukra jut 264–266
 a normandiai partraszállás 268,
 270
 előrenyomulás Róma felé 268
 Hitler kontra 236–237, 255
 jelentések a tömeges
 megsemmisítésről 248
 Olaszországban 236, 257–258,
 268, 270
 Szüreti Fesztivál hadművelet 256
 Szabad Franciaország Nemzeti
 Bizottsága 233
 szabotázs 257,
 Szentszék 128. *Lásd még* katolikus
 egyház
 Szíria 274
 Szálasi, Ferenc 279
 személyigazolványok és
 megkülönböztető jelek 68, 81–82,
 84–85, 129, 161, 169, 173–174, 186,
 187, 189, 207, 212, 220, 235, 241,
 244, 281
 Szeryński, Józef 147, 248
 szociális háló, a zsidók kizárása 83, 116
 Sztálin, József 95, 102, 112, 119, 132,
 159, 178, 217, 255, 274, 276, 280,
 285
 Sztálingrád 180, 198, 217,
 sztálinizmus 112
 Sztójay, Döme 271, 273
 táborok. *Lásd* koncentrációs táborok;
 megsemmisítő táborok;
 munkatáborok; tranzit-táborok

Tagore, Rabindranath 215
 Tájfün 179–180, 182
 Tanácsok, Zsidó, Zsidó Tanácsok
 (Judenräte) 111
 „Tannenberg” 103
 Tarnopol 163–164
 Tarnow 171
 Tarnowsky, Peter 209
 Tavaszi Program 142
 Taylor, Myron C. 65
 Teherán 255
 „téli segélyakció” 218
 Tenenbaum, Mordeháj 207
 teuton lovagok 103
 Thadden, Eberhard von 263
 Theresienstadt (film) 203
 Theresienstadt tábor 200, 202–204,
 211, 242–244, 257, 261–263, 278–
 280
 Thompson, Dorothy 86
 tífusz 144, 238, 270
 Trákia 230, 238,
 Tiburtina vasútállomás 259
 Tijn, Gertrud van 152
 Tiso, Jozef 169, 209, 279
 Tito (Josip Broz) 168
 Todt-szervezet (OT) 22, 81
 Tokió 89
 Tory, Abraham 263
 Toscanini, Arturo 67
 tömeges kivégzések *Lásd még*
 megsemmisítések;
 elgázosítások
 tőkék *Lásd* kivándorlást sürgető
 kampány
 törvény „A német vér és becsület
 védelméről” (1935) 36, 50
 Törökország 197, 274
 Transznisztria 167

Treblinka megsemmisítő tábor 203–
 205, 226–227, 230, 238, 248–251,
 255–256, 278
 Trocme, Andre 224
 Trocme, Daniel 224
 Trybunalski, Piotrków 110
 Trunk, Isaiah 112
 Trzebinski, Alfred 284
 Tucholsky, Kurt 41
 Tuka, Wojtech 169
 Tulp, Sybren 219
 U-652 178
 UGIF, északi 176, 258, 270,
 UGIF, déli 176, 258
 újságírók, zsidóellenes intézkedések 11,
 82, 115, 135–136
 Újságíró Szövetség 11
 Ukrajna 159, 164, 167, 170, 205, 206,
 269, 170–171
 Ullmer 76
 Ullstein, Leopold 19, 31
 Ulm 54
 Unilever Trust 48
 Union Generale des Israelites de
 France 176
 Új-Fundland 159
 „Új Midrás” 39
 újságok 6, 26–28
 usztasák 168

ügyvédek
 koncentrációs táborokban 23–24
 zsidóellenes intézkedések 6, 11, 23–
 24, 35, 69

Valeri, Valerio 223
 vállalkozások *Lásd még* árjásítás
 a zsidó vállalkozások
 megszüntetése 69
 gazdasági bojkottok zsidók ellen
 6–10, 13–14, 38–39, 56–58, 78
 a zsidó vállalkozások listázása
 Hollandiában 136
 Vallat, Xavier 150, 175, 176, 212
 Varsó 102, 117, 123, 144–147, 199, 202,
 214, 215, 218, 231. *Lásd még* varsói
 gettó 110–112, 131–132, 192–193,
 255, 256
 deportálások 106, 110–112
 oktatási intézmények 144–145
 ellenálló csoportok 248–250
 csempészség 144, 147
 éhezés 143–145
 adók 147
 felkelés 276–277
 varsói (Nagy) Zsinagóga 250
 „Vasfarkas” mozgalom 165
 Vaszgárda 148, 168
 Vaskereszt 4, 185, 200, 276
 vasútvonalak 109, 113, 227, 239–240,
 249, 257, 268
 Vatikán 210 *Lásd még* katolikus egyház,
 megsemmisítések 233, 234
 XI. Pius 46, 66, 67, 121,
 XII. Pius 67, 121, 122, 154, 260,
 273, 279,
 Veessenmayer, Edmund 271
 Velodrome d’Hiver (Vel d’Hiv)
 222
 Vendel, Karl Ingve 232
 Velence 241
 Velencei Filmfesztivál 130
 versailles-i szerződés 24, 42
 Vichy-Franciaország 88, 118, 123, 127,
 128, 133–136, 149, 150, 154, 155,

174, 175, 176, 211–213, 217, 222–
 223, *Lásd még* Franciaország
 Vesztfália 173
 Victor Emmanuel, III, 236
 Vilna (Vilnius) 101–102, 192–193, 206
 vilnai gettó 164–166
 Visztula 407
 Vleeschouwer, Jopie 266
 Volga 217
 volgai németek 178
 Volk XIII, 25, 32, 50, 104, 140, 237
 Volksgemeinschaft (nemzeti-faji
 közösség) X, 49, 94
 Vörös Hadsereg 118, 158–159, 162,
 180, 217, 256, 277, 279
 Vrba, Rudolf 272,
 Vught munkatábor 221
 Wagner, Eduard 83
 Wagner, Gerhardt 33–34, 35, 51, 53,
 Wagner, Richard XIII, 20, 67, 69
 Wagner–Rogers gyermek
 menekültekről szóló
 törvénytervezet (1939; U.S) 87
 Walter, Bruno 3
 Wang, zsidóellenes intézkedések 6
 Warthegau 102, 104, 108, 109, 111, 112,
 131, 141, 143, 171, 183, 213, 218, 246
 Wasser, Hersch 147,
 Wassermann, Oskar 13
 Weck, Rene de 230
 Wehrmacht 30, 73, 85, 89, 128, 139–
 140, 159, 162, 164–166, 171, 178–
 180, 198, 239, 268–269, 271
 „Fehér hadművelet” 95
 Ausztriában (Ostmark) 160–64
 bevonulása a Rajna-vidékre 42–43
 Csehszlovákiában 73–74, 75
 Észak-Európában 122–123

- felépítése 23
 Lengyelország 100, 106, 110–111
 Rajna-vidéken 42
 Szudéta-vidék 73–74
 támadások 1940-ben 119, 122–124
 vasútvonalak 109,
 Wehrmacht Főparancsnokság (OKW) 58, 139, 141, 179,
 Weill, Kurt 29
 Weimari Köztársaság 16
 Weissenberg, Yitshak Meir 97
 Weissler, Friedrich 47
 Weissmandel, Michael Dov Ber 210
 Weizmann, Chaim 274
 Wezsäcker, Ernst von 260
 Wellers, George 222
 Welles, Sumner 233
 Weltsch, Robert 28
 Werner szenátor 17
 Westerbork 210, 211, 220, 221, 239,
 257,
 Wetzl, Eberhard 184
 Wetzler, Alfred 272
 Wienstein 4
 Wiernik, Jacob 256
 Wilenberg, Smuel 255
 Wilson, Hugh R. 87, 271
 Winant, John 265
 Windsor hercege 119
 Winter, dr. 232
 Wirth, Christian 205
 Wise, Stephen 44, 45, 233, 265
 Wisliceny, Dieter 210
 Wisten, Fritz 129
 Wittenberg, Itzik 252
 Włocławek 189
 Worthoff 226
 Woyrsch, Udo von 106
 Wurm, Theophil 247
 Württemberg 56
 Würzburg, zsidóellenes intézkedések 93–94
 WVHA. *Lásd* SS Gazdaságirányítási Főhivatal (WVHA) 241, 282
 YMCA 155
 Zay, Jean 270
 zászló-törvény 32, 53, 55
 Zbaszyn közeli koncentrációs tábor 75,
 Zelkowitz, Josef 228
 zene 3, 20, 29, 67, 145, 174
 Ziereis, Franz 152
 Zionist Federation for Germany,
 Cionista Szövetség 17, 19
 Żydowska Organizacja Bojowa (ŻOB)
 247–250
 ŻOB (Zsidó Harci Szervezet) 248–
 249, 250
 Zolli, Israel 259
 Zörner, Ernst 110
 Zschintsch, Werner 67
 zychlini gettó 246
 Zyklon-B 172, 231, 232
 Zywułska, Krystina 244
 Zuckerman, Jichák „Antek” 193
Zukunft 158
 Zweig, Arnold 40
 zsidóellenes intézkedések *Lásd még*
 a bevásárlásra vonatkozó
 korlátozások 129
 a héber nyelv használatára
 vonatkozóan 37
 a jogosítvány megvonása 82–83
 a katolikus egyház és 13–15
 a kulturális intézményekre
 vonatkozó tiltás 83

- a művészet területein 68–69
 a szakáll és pajesz eltávolítása 107,
 108
 a Szovjetunióban 140–141, 157–163
 a tömegközlekedés használatának
 tiltása 208
 a vegyes házasság tiltása 13, 25, 26,
 33, 38, 55, 85, 115, 128, 200, 147,
 280
 a zsidók kulturális elkülönítése
 113
 a zsidók lakhatására vonatkozóan
 79, 85, 109, 114, 131
 a zsidók nyilvános és nem
 nyilvános szereplése közötti
 szakadék 38–39
 a zsinagógák lerombolása 78, 80,
 85, 176, 250
 állatorvosok 85
 antiszemitizmus; deportálások;
 emigráció; megsemmisítés;
 gettók; Zsidó Tanácsok
 (*Judenräte*); propaganda
 hadjárat; regisztráció; beszédek;
 csillagok; zsidók letartóztatása
 70–71, 79, 150, 153, 235, 175,
 258
 Ausztriában (Ostmark) 60–64,
 72–74, 83, 85
 az uszodák látogatásának tiltása 26,
 27, 55, 56, 153
 Belgiumban 176
 Berlinben 68, 71–72, 83
 cenzúra 16, 20, 82, 115, 207
 cipészek 128
 csillagok 71, 106, 110, 162, 169, 173,
 174, 186–187, 207, 208, 212,
 220, 230, 235, 241, 244, 262,
 281
 elektromos eszközök tiltása 208
 ellentmondások 27–28, 69–70,
 129
 eltávolításuk a Harmadik
 Birodalomból 81–82, 90–95
 filmek 105, 129, 130, 131, 136
 fogorvosok 85
 fosztogatás 107, 240–242, 259–
 260
 Franciaországban 132–135, 149–
 151, 154–155, 174–176,
 gazdálkodók 11
 gazdasági bojkott 5–8, 11–14, 56–
 58, 78
 gazdasági konfiskálás 98–70
 gyerekek és 10, 83, 84, 115, 142, 144,
 208
 gyógyszerészek 83, 85
 gyógyüdülőhelyeken 27, 53, 81
 háziállatok 208
 Hollandiában 136–137, 151–153,
 176
 jogászok 9–10, 11, 23–24, 35, 69,
 kényszermunka 63, 83, 112, 114–
 115, 116, 164, 170, 172–173, 189,
 200–201, 203, 243
 kijárási tilalom 114, 129
 kitiltásuk a nyilvános helyekről 27,
 31, 55–57, 83
 kizárásuk a szociális rendszerből
 82, 168, 143
 közfürdők 55
 köztisztviselők 9, 11, 25, 26, 34, 53–
 54, 136
 Lengyelországban 143–117, 131–132,
 141–148, 206, 208
 Lettországon 259, 166
 Magyarországon 62, 66, 74, 213–
 214, 238, 271–273, 282
 Münchenben 8, 15, 24, 30, 34, 55,
 57, 67, 69, 73, 74, 77, 83, 84

- oktatási intézmények 10° 11, 15–16,
34–35, 53–55, 137, 169–170,
207
- Olaszországban 65, 66–67, 240,
259–260, 399
- orvosok 10, 11, 21, 33, 35, 50–53, 55,
69, 128, 189, 207,
- összeírások 93, 112
- polgárjogok megvonása 34–35
- rádiók elkobzása 114–115, 207
- sterilizációs programok 12–13, 50–
51, 161
- szállodákban és vendégházakban 53
- szegregáció 56–57, 80–81, 108,
110–111
- személyi dokumentumok és
megbélyegzés 68, 81–82, 84,
129, 162, 169, 173–174, 186,
187, 189, 208, 212, 220, 235,
241, 244, 280
- szovjet zsidók a Birodalomban
72–73
- szülésznők 122
- telefonok 62, 128, 158, 207, 221
- törvények 10–17, 31–37, 38, 169,
186
- újságírók 14, 82, 196–197
- útlevél ellenőrzés 62, 68, 72–73,
74, 87, 127 156,
- üdülőkben 27, 53, 85
- vagyonelkobzás 83–84
- zsidó hitelezők 128
- zsidó reakciók 37–39
- zsidó utcanevek megváltoztatása
55–56
- Zsidó Háborús Veteránok Birodalmi
Szövetsége 4
- Zsidó Hitű Német Polgárok Központi
Egyesülete (Zentralverein, CV) 4
- Zsidó Katonai Egység (ZZW) 249
- Zsidókérdés Főbiztossága 150
- Zsidó Kivándorlás Központi Irodája
62
- Központi Gazdasági Hivatal (UHU)
169
- zsidókérdés *Lásd még A zsidókérdés*
végső megoldása Európában
eviani konferencia (1938) és 64–65
- Goebbels és XII
- Guerry és 134
- zsidó cserkészek 258
- Zsidó Kódex 169
- Zsidó Koordinációs Bizottság 249
- zsidóművészet-felszámolók 3–4
- Zsidó Nemzeti Bizottság 249
- Zsidókérdés Főbiztossága
(Commissariat General aux
Questions Juives, CGQJ)
150
- zsidó pénzuralom 105
- Zsidósegítő Tanács (*Zegota*) 251
- zsidó származás meghatározásai 8, 9,
25–26, 32–33, 34–35, 85, 128–129,
135
- Zsidó Szociális Önszegélyezés 143
- Zsidó Tanácsok (*Judenräte*) 94, 111, 112,
115–117, 144–147, 153, 166, 169,
176, 190, 210, 214, 219–220, 249,
263, 272
- Zsidó Ügynökség 188, 264–265
- zsidók kitiltása az uszodákból 26, 27,
31, 55, 56, 153, 154, 221
- zsidók összeírása 48
- in Romania, 230–231
- Szlovákiában 209–210, 238
- a Szovjetunióban 140–141, 162–
163
- tranzit táborok. *Lásd* tranzit
táborok
- zsidó útlevelek 68, 72–73, 127, 155

- zsidó vezetők *Lásd még* mi van a
köztudatban; Zsidó Tanácsok
(*Judenräte*)
- Franciaországban 135
- Németországban 17–19
- Palesztinában 7, 39, 188, 274
- az Egyesült Államokban 7, 44, 233,
264–266, 275
- Zsidó Világkongresszus 44, 232, 233,
264, 275
- Zsinagóga rombolás 6, 77–81, 85, 106,
116, 175, 176, 184, 250
- Zsukov, Georgij 217
- I. világháború
a rákövetkező zsidóellenes
intézkedések 191
- német zsidó katonák 3, 9–10, 17
- versailles-i szerződés 24, 42
- II. világháború *Lásd még* Szövetségesek
kitörése 140
- Dunkerque 119
- Pearl Harbor 181
- IX. sz. erőd 179, 192

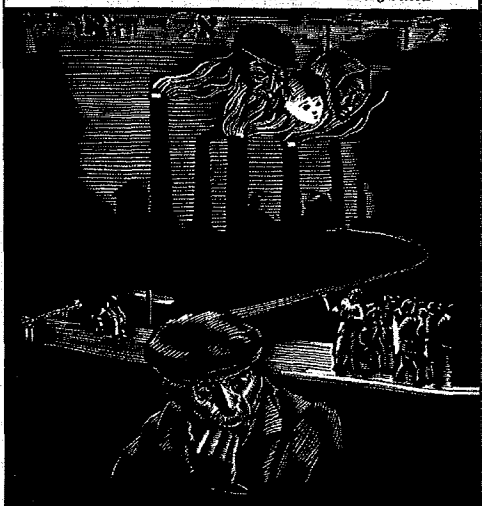
X 200461

Az út szélén

HOLOKAUSZT-ÉLETEK

1

Kádár Pál • Ternér Kornélia • Fodor-Wieg Julia

Összeállította: Kőbányai János

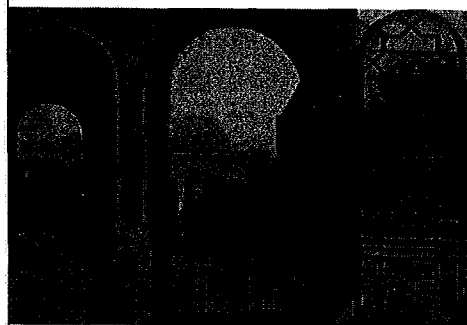
MŰLT ÉS JÖVŐ

2200,- Ft

Domán István Rettegés

HOLOKAUSZT-ÉLETEK

2

MŰLT ÉS JÖVŐ

2300,- Ft

1944,- Ft

Randolph L. Braham

Román nacionalisták
és a holocaust

2500,- Ft

László András Lábjegyzet a történelemhez

HOLOKAUSZT-ÉLETEK

3.

MŰLT ÉS JÖVŐ

3880,- Ft

Gyárfás Endre Mátyásföld, alkonyuló éden

HOLOKAUSZT-ÉLETEK

4.

2900,- Ft

Aharon Appelfeld
Dalos György
Fehér György
Fejtő Ferenc
Heller Ágnes
Koppány Márton
Németh Gábor
Radics Viktória
Selyem Zsuzsa
Vajda Mihály

KERTÉSZ IMRE

Ann a Galánapfalván kimaradt
Canettut irodítani

Az EMBER MÉLYE

Írások Kertész Imréről a Múlt és Jövőben

Összeállította: Kőbányai János

1500,- Ft

Kőbányai
János

JÓB DÍJA

Háttér és recepció

1500,- Ft

„Saul Friedländer két kötetes mesteri művének e rövidített kiadása a *Holocaust* kivételesen mély elbeszélése. Gazdagon dokumentálva és sodró olvasmányossággal vonja meg benne a *Soah* mérlegét.”

Randolph L. Braham

A szakemberek nemzetközi közössége ezt a könyvet tartja az évszázad (az emberi történelem) botránya legátfogóbb elbeszélésének. Saul Friedländer „sorstalanságát” a saját sorsára váltó élete maga is az európai civilizáció e nehezen feldolgozható jelenségének megtestesülése. Mint Franz Kafka (akiről könyvet írt),

Pavel néven Prágában született németnyelvű zsidó családban, 1932-ben. 1939-ben családjával Franciaországba menekült, de itt is utolérte a „náci Németország”. Szüleit Auschwitzban égették el, erről csak 1946-ban szerzett tudomást, mert 1942-től Paul álnéven egy rejtékhelyen szerzetesek készítették fel a katolikus papi hivatásra. Amikor 1946-ban a egy bölcs pap feltárta előtte családja végzetét, Saulként választott új azonosságot: cionista lett, 1948-ban alijázott, hogy részt vegyen katonaként és értelmiségiként a zsidó állam megteremtésében.

A holokauszt megértése körüli viták már a második világháború lezárása pillanatában elkezdődtek. Ennek az volt a máig nyugvópontra nem jutott kérdése, hogy az európai zsidóság *genocídiuma* Hitler tudatos tervei megvalósításának a következménye-e, avagy egy lépésről lépésre önmagát generáló folyamaté, amelynek során a vak bürokrácia, az alsóbbrendű vezetők és végrehajtók egyéni iniciatívái (és felelőssége), valamint az azok fölötti szemet hunyás volt a folyamatos apokalipszis működtetője. E vita fontos állomása az 1980-as évek közepének „történészvitája” (*Historikerstreit*), amelyben a német történészszakma és értelmiség megpróbált szembenézni a németiség rettenetes közelmúltjával.

Friedländer kétkötetes műve ezekre a vitákra volt – az álláspontokat integráló, azokat összegző – válasz (*Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939*, 1997, *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*, 2007).

Kötetünk e két hatalmas munka összevont kiadása.

5200 Ft

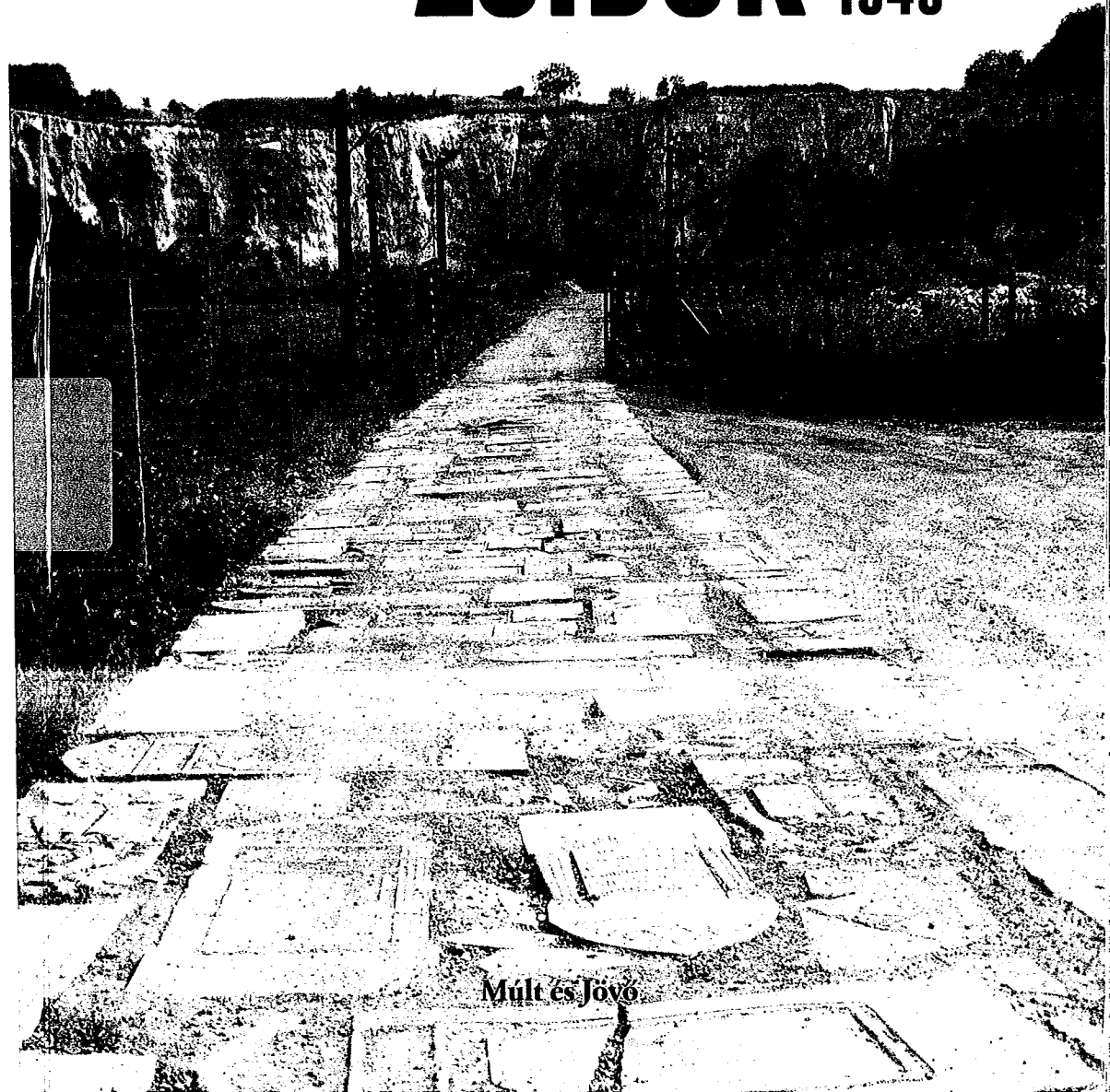
ISBN 978-963-9512 79 5

9 789639 512795

www.multesjovo.hu

Saul
Friedländer **A NÁCI**
NÉMETORSZÁG
ÉS A ZSIDÓK 1933
1945

Múlt és Jövő